

INTERNATIONAL ANKARA SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

CONFERENCE BOOK

EDITOR ASSOC. PROF. AYSEGUL TURK

INTERNATIONAL ANKARA SCIENTIFIC STUDIES CONGRESS

MAY 11-12, 2024

ANKARA, TURKIYE

EDITOR: ASSOC. PROF. AYSEGUL TURK

COPYRIGHT © 2024

BY ARCENG CONGRESS ORGANIZATION

PUBLISHING COMPANY LIMITED

ALL RIGHTS RESERVED. NO PART OF THIS PUBLICATION MAY BE REPRODUCED, DISTRIBUTED OR TRANSMITTED IN ANY FORM OR BY ANY MEANS, INCLUDING PHOTOCOPYING, RECORDING OR OTHER ELECTRONIC OR MECHANICAL METHODS, WITHOUT THE PRIOR WRITTEN PERMISSION OF THE PUBLISHER, EXCEPT IN THE CASE OF BRIEF QUOTATIONS EMBODIED IN CRITICAL REVIEWS AND CERTAIN OTHER NONCOMMERCIAL USES PERMITTED BY COPYRIGHT LAW. ASENG CONGRESS ORGANIZATION PUBLISHING® IT IS RESPONSIBILITY OF THE AUTHOR TO ABIDE BY THE PUBLISHING ETHICS RULES.

ARCENG PUBLICATIONS – 2024©

26.05.2024

ISBN:978-625-94535-3-8

CONGRESS ID

CONFERENCE TITLE

INTERNATIONAL ANKARA SCIENTIFIC
STUDIES CONGRESS

DATE AND PLACE

MAY 11-12, 2024
ANKARA, TURKIYE

ORGANIZATION

ARCENG (ACADEMIC EVENTS – CONFERENCE – CONGRESS)

LANGUAGES

Turkish, English, Arabic, Russian

ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD

Prof. Dr. ALI BILGILI

ORGANIZING BOARD

Prof. Dr. ELMAN QULIYEV

AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. HUSEYIN BOZ

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AYSEGUL TURK

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MERVE ERSAN

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ERGUN AKTURK

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. Aynurə ƏLİYEVƏ

AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

DR. MARIUS LOLEA

UNIVERSITY OF ORADEA (ROMANIA)

Dr. ULKER BAXSIYEVA

AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

COORDINATOR

AYSEL UNAL

CHAIRMAN OF THE SCIENCE COMMITTEE

SCIENCE BOARD

Prof. Dr. ADNAN SOZEN

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. AHMET VECDI CAN

ULUSLARARASI VIZYON UNIVERSITY (NORTH MAKEDONIA)

Prof. Dr. Ahmet FEYZI

ANKARA MUZIK VE GUZEL SANATLAR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ALAATTIN ESEN

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ALI OSMAN ALAKUS

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ALI RIZA MOTORCU

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ALI SELCUK

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ALI YAKICI

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ARZU KARACA

MUNZUR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ASIM KART

MEHMET AKIF ERSOY UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ATABEY KILIC

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ATILLA DOL

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BANU YAZGAN INANC

TOROS UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Barış KARAEELMA

ANKARA MUZİK VE GÜZEL SANATLAR UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. BASAK HANEDAN

ATATÜRK UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. BERRABAH HAMZA MADJID

UNIVERSITY OF RELIZANE (CEZAYİR)

Prof. Dr. BEKİR KOCADAS

ADİYAMAN UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Birsen CEKEN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. BULENT KARA

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Cengiz SENGÜL

Akdeniz UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. DENİZ YENGIN

CANAKKALE ONSEKİZ MART UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Dündar YENER

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ekrem CAUSEVIC

ZAGREB UNIVERSITY (CROATIA)

Prof. Dr. Elif Asude TUNCA

LEFKE AVRUPA UNIVERSITY (KKTC)

Prof. Dr. ELVAN YALÇINKAYA

ERCIYES UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. EMRULLAH FATİS

AHI EVRAN UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. ERKAN GOKSU

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. FATİH BASBUG

AKDENİZ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Fevzi KASAP

YAKIN DOĞU UNIVERSITY (KKTC)

Prof. Dr. GURER GULSEVIN

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HAKKI CİFTÇİ

CUKUROVA UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HALİS ADNAN ARSLANTAS

ESKİSEHİR OSMANGAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Haluk ZULFİKAR

İSTANBUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Hasan Tahsin SUMBULLU

ATATÜRK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HAVA SELÇUK

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HAYATI BESİRLİ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HURİYE TEKİN ONUR

MANİSA CELAL BAYAR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. İOSEFİNA BLAZSANI BATTO

AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. İLKAY SAHİN

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. İLYAS KARABIYIK

AYDIN ADNAN MENDERES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Karim MİRZAE

TEBRİZ İSLAMİ SANATLAR UNIVERSITY (Iran)

Prof. Dr. KASIM KARAMAN

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. KAYA YILDIZ

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. KOSHERBAYEVA AIGERIM

ABAY KAZAKH NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Prof. Dr. MEHMET ALI SALAHLI

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITYSI (TURKIYE)

Prof. Dr. MEHMET KAYGUSUZOGLU

HASAN KALYONCU UNIVERSITYSI (TURKIYE)

Prof. Dr. MEHMET MUSTAFA YUCEL

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MEHMET SERKAN UMUZDAS

TOKAT GAZIOSMANPASA UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MERDACI SLIMANE

Djillali Liabes University of Sidi Bel Abbés (ALGERIA)

Prof. Dr. METIN KILIC

DUZCE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA

MILLI ILIMLER AKADEMISI (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. MINE KAYA KEHA

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MUKADDER BOYDAK OZAN

FIRAT UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Mustafa AKSOY

MUNZUR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MUSTAFA METE

GAZIANTEP UNIVERSITY (TURKIYE)

PROF. DR. NAZIM İBRAHİM USKUP

KRİL METODI UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. Nazira TASHPOLATOVA

OZBEKİSTAN GAZETECİLİK VE KİTLE İLETİSİM UNIVERSITY (OZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Necati DEMİR

GAZİ UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. NEVZAT TOPAL

NİGDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. NURETTİN KONAR

HALİC UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. OKTAY BEKTAŞ

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ (TÜRKİYE)

Prof. Dr. RECEP DUNDAR

İNONU UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. REMZİ KILIC

ERCIYES UNIVERSITY (TÜRKİYE)

PROF. DR. SELAHATTİN AVSAROĞLU

NECMETTİN ERBAKAN UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. SERCAN DEMİRGÜNES

NİGDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. SİBEL KAHRAMAN

İNONU UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. SNEZANA BİLİC

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MAKEDONIA)

Prof. Dr. Süreyya TEMEL

KOCAELİ UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. SENGÜL KOCAMAN

DİCLE UNIVERSITY (TÜRKİYE)

Prof. Dr. TURHAN CETIN

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. TURKAN ERDOGAN

PAMUKKALE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. UGUR BUYUK

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. UNAL SENTURK

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. QASIM HACIYEV

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. Veysel BOZKURT

ISTANBUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. VIOLETA MADZOVA

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MAKEDONIA)

Prof. Dr. YAHYA MUSTAFA KESKIN

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. YENER ÖZEN

ERZINCAN BINALI YILDIRIM UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. A. Bahadır DARI

YALOVA UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ABDULLAH KARATAŞ

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AHMET KURTOGLU

BANDIRMA ONYED EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AHMET MAZLUM

SVAS CUMHURİYET UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AHU TANERI

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Aydın ZOR

AKDENİZ UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. BAYRAM POLAT

NIGDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. BURCU UZUM

KOCAELİ UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. CANTURK CANER

KUTAHYA DUMLUPINAR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Cüneyt COŞKUN

KASTAMONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. CAGDAS UMIT YAZGAN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Edina SOLAK

ZENİCA ÜNİVERSİTESİ (BOSNA HERSEK)

Assoc. Prof. EHSAN RASOILINEZHAD

UNIVERSITY OF TEHRAN (IRAN)

Assoc. Prof. Elman CEFERLI

NAHCIVAN DEVLET UNIVERSİTESİ (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. Emrah LEHİMLER

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Faik ELEKBER

MILLI İLİMLER AKADEMİSİ (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. Fayruza H. GARİPOVA

BASKURT BESERİ BİLİMLER ENSTİTUSU (RUSYA)

Assoc. Prof. GOKCE ABDURREZZAK PELERİ

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Gülnaz SATTAROVA

Ozbekistan Edebiyat ve Folklor Bilimler Akademisi (OZBEKİSTAN)

Assoc. Prof. HIDIR ONUR

MANISA CELAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. HICRAN OZLEM ILGIN

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITYSI (TURKIYE)

Assoc. Prof. IBRAHIM OZTURK

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Lidiya ABUBAKIROVA M.

AKMULLA DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (RUSSIA)

Assoc. Prof. MAHMUT CITIL

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Marlan NEGIZBAYEVA

EL-FARABI KAZAK MILLI UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Assoc. Prof. MEHMET ALI EROGLU

AKDENIZ UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MEHMET BUĞRA OZHAN

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MEHMET GUNGOR

MERSIN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MERYEM ARSLAN

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. MUHAMMAD JEHANGIR

ABDUL WALI KHAN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Assoc. Prof. MUSTAFA TUYSUZ

VAN YUZUNCU YER UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. NİZAMÜLMÜLK GÜNEŞ

MARMARA UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. NURHAN ATALAY

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ORCUN BOZKURT

MUSTAFA KEMAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. OZCAN DEMIR

GAZIANTEP UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. OZGUR ALTINDAĞ

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. OZLEM ARDA

ISTANBUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SELMAN ABLAK

CUMHURİYET UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SERKAN ŞENOCAK

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. SEVILAY KAHRAMANOGLU YILDIZ

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SONGUL KARABATAK

FIRAT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SUKRAN KARACA

SIVAS CUMHURİYET UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Tahir ŞAHBAZOV

MILLI ILIMLER AKADEMISI (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. TAMER TURGUT

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ (TÜRKİYE)

Assoc. Prof. ULHAK CIMEN

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. VICTORIA ROCACIUC

INSTITUTE OF CULTURAL HARITAGE (MOLDOVA)

Assoc. Prof. VOLODYMYR MESHCHERIAKOV

STATE BIOTECHNOLOGICAL UNIVERSITY (UKRAINE)

Assoc. Prof. Yıldız SADETTİN

BAGDAT UNIVERSITY (IRAK)

Assoc. Prof. YUSUF ARSLAN

BATMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Zafer LEHIMLER

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ZELIHA TEKIN

MUS ALPARSLAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Zoya Nikolaevna KIRILLOVA

KAZAN FEDERAL UNIVERSITY (RUSSIA)

Assoc. Prof. ZUHAL AKMESE

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. AHMET AYTAC

AYDIN ADNAN MENDERES UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. ARZU BOZDAG TULUM

MALATYA TURGUT OZAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. AYHAN ATIGAN

KARABÜK ÜNİVERSİTESİ (TÜRKİYE)

Assist. Prof. AYSUN BEYDOLA

YAKIN DOĞU UNIVERSITYSI (KKTC)

Assist Prof. BARIS AYDIN

DICLE UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. BUSRA YARANOGLU

BALIKESIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. CEBRAİL TURNA

NIGDE OMER HALISDEMİR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. CETİN TAN

FIRAT UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. DOSS PARIMALA

UNIVERSITY OF DELHI (INDIA)

Assist Prof. DR. DINOOP K

MAHATMA GANDHI UNIVERSITY (INDIA)

Assist Prof. FRANCISCO JAVIER PALACIOS-HIDALGO

UNIVERSITY OF CORDOBA (SPAIN)

Assist Prof. ELIF SELCAN OZTAY

VAN YUZUNCU YER UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. FATMA ALASLAN

YAKIN DOĞU UNIVERSITYSI (KKTC)

Assist Prof. GAMZE AKKAYA

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. GULSAH GURKAN

TURGUT OZAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. HIDAYET DIKICI

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. HULUSI YILMAZ

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. ISMAIL HAKKI TEKINER

ISTANBUL SABAHATTIN ZAIM UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. Imran UZUN

KOCAELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. MEENAKSHI INGOLE

UNIVERSITY OF DELHI (INDIA)

Assist Prof. MUHAMMAD FAISAL

TOP-TECH AL INSTITUTE OF TECHNOLOGIES (PAKISTAN)

Assist Prof. MURAT BUĞRA TAHALI

INONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. Nuran MALTA-MUHAXHERI

PRISTINE UNIVERSITY (KOSOVA)

Assist Prof. OGUZ HAN OZTAY

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist. Prof. OKTAY KIZKAPAN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist Prof. PELIN ERTEKIN

INONU UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist Prof. Perizat ERTEYAVA

IGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist Prof. SERHAT ERDEM

ATATURK UNIVERSITESI (TURKIYE)

Assist Prof. TUBA DEMIREL

HASAN KALYONCU UNIVERSITESI (TURKIYE)

Dr. ABDULLAH KILICARSLAN

KTO KARATAY UNIVERSITESI (TURKIYE)

Dr. Ahmet AKALIN

RADYO VE TELEVIZYON UST KURULU (TURKIYE)

Dr. AHMET DEMIREL

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITESI (TURKIYE)

Dr. Damelia SADYKOVA

KAZAK DEVLET KIZLAR PEDAGOJI UNIVERSITESI (KAZAKISTAN)

Dr. ESMERAY KARATAS

CANAKKALE ONSEKIZ MART UNIVERSITESI (TURKIYE)

Dr. GULSHAD SAIKENOVA

KAZAK MILLI KIZLAR PEDAGOJI UNIVERSITESI (KAZAKISTAN)

Dr. Karlygash ASHIRKHANOVA

ATIRAV UNIVERSITESI (KAZAKISTAN)

Dr. MAJA VIZJAK

FACULTY OF ECONOMICS AND TOURISM MIJO MIRKOVIC (CROATIA)

Dr. Özgür YILMAZKOL

TURKIYE RADYO TELEVİZYON KURUMU (TURKIYE)

Dr. Sanabar DJUMANOVA

OZBEKISTAN GAZETECİLİK VE KİTLE İLETİSİM UNIVERSITY (OZBEKISTAN)

Dr. Zabarjad BABAJANOVA

OZBEKISTAN GAZETECİLİK VE KİTLE İLETİSİM UNIVERSITY (OZBEKISTAN)

Dr. Züleyha ZOR

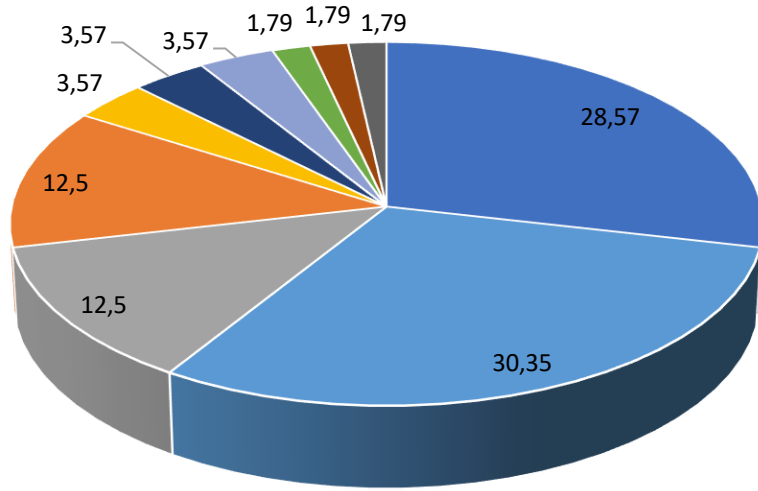
AKDENİZ UNIVERSITY (TURKIYE)

CONFERENCE STATISTICS

Distribution of the papers presented orally at the conference by countries

Country	Number of Papers	Percentage (%)
TURKIYE	16	28,57
AZERBAIJAN	17	30,35
INDONESIA	7	12,5
MALAYSIA	7	12,5
ROMANIA	2	3,57
PAKISTAN	2	3,57
NIGERIA	2	3,57
IRAN	1	1,79
ALGERIA	1	1,79
INDIA	1	1,79
TOTAL	56	100%

Ases International Ankara Scientific Research Studies Conference
May 11-12, 2024, Ankara, Türkiye
CONFERENCE STATISTICS

- TURKIYE
- AZERBAIJAN
- INDONESIA
- MALAYSIA
- ROMANIA
- PAKISTAN
- NIGERIA
- IRAN
- ALGERIA
- INDIA

INTERNATIONAL ANKARA SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE

May 11-12, 2024, Ankara, Türkiye

CONFERENCE PROGRAM

**INTERNATIONAL ANKARA
SCIENTIFIC STUDIES
CONFERENCE**

**MAY 11-12, 2024,
ANKARA, TURKIYE**

CONFERENCE PROGRAM

11.05.2024

SATURDAY / 10:00-12:30

SESSION: 1 HALL: 1 / MODERATOR

Assoc. Prof. Ahmet USLU

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Ahmet USLU	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	IMAGES IN AHMET MUHIP DIRANAS'S POEM "SNOW"
SEMANUR KADİM	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	ANALYSIS OF AHMET H ŞİM'S POETICS AND SOME OF HIS POEMS IN THE CONTEXT OF HIS VIEWS IN HIS ARTICLE "SOME CONSIDERATIONS ABOUT POETRY"
HALİL SEZER İLKER AYKAÇ METİN AYDIN		EXAMINATION OF THE EXPERIENCES OF AIRCRAFT MAINTENANCE/AIRCRAFT ELECTRONICS TEACHERS IN SCIENCE AND ART CENTERS
HAKAN YÜCEL Prof. Dr. BİNNAZ KIRAN	Mersin Üniversitesi	INVESTIGATION OF POSTTRAUMATIC STRESS SYMPTOMS AND POSTTRAUMATIC GROWTH IN TERMS OF VARIOUS VARIABLES IN UNIVERSITY STUDENTS WHO EXPERIENCED THE KAHRAMANMARAŞ-CENTERED EARTHQUAKES OF 6 FEBRUARY 2023
MUHAMMED ASAD ANSARI Assist. Prof. ŞÜKRÜ KİTİŞ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	BLUETOOTH CONTROLLED AUTOMATION SYSTEM PROTOTYPE IN SMALL SCALE GREENHOUSES
AHMET AZAK Assist. Prof. ŞÜKRÜ KİTİŞ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	DETERMINING THE RISK FACTOR ACCORDING TO WORK PERMIT TYPE IN SHIPYARDS USING FUZZY LOGIC
ARZU ASLAN Assoc. Prof. SELMAN ABLAĞ	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	INVESTIGATION OF THE PRESENTATION OF THE VALUE OF RESPONSIBILITY IN THE 6TH GRADE SOCIAL STUDIES TEXTBOOK
Resul GÜRBÜZ Assoc. Prof. Mahmut Sami ÖZTÜRK	Süleyman Demirel Üniversitesi	THE IMPACT OF CONTINUOUS AUDITING AND CENTRALISED AUDITING ON BANKING
MUHAMMED YUNUS SEVİNÇ		NEOLIBERAL ECONOMIC MODEL AND GLOBAL PROBLEMS: A THEORETICAL REVIEW

11.05.2024

SATURDAY / 10:00-12:30

SESSION: 1 HALL: 2 / MODERATOR

Assoc. Prof. Enver KENDAL

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. SEVİL ÖZKAN ALİ YILDIZ	Selçuk Üniversitesi	VIRTUAL REALITY APPLICATIONS IN PROCEDURAL PAIN MANAGEMENT IN PEDIATRIC ONCOLOGY PATIENTS
Assist. Prof. SEVİL ÖZKAN ŞAHAN BÜLBÜL	Selçuk Üniversitesi	INVESTIGATION OF DIGITAL HEALTH APPLICATIONS IN THE MANAGEMENT OF CHEMOTHERAPY-INDUCED NAUSEA AND VOMITING IN PAEDIATRIC ONCOLOGY
Assoc. Prof. Enver KENDAL	Mardin Artuklu Üniversitesi	EVALUATION OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN VARIETIES AND FEATURES IN TRITICALS USING THE BIPLLOT ANALYSIS METHOD
Assist. Prof. TURGUT TUT	Abdullah Gül Üniversitesi	HIGH-PERFORMANCE METAL-SEMICONDUCTOR-METAL (MSM) PHOTODETECTORS
Assoc. Prof. Enver KENDAL	Mardin Artuklu Üniversitesi	EVALUATION OF THE EFFECT OF SEED SIZE ON YIELD, TRAITS AND QUALITY PARAMETERS IN TRITICAL BY USING BIPLLOT ANALYSIS METHOD
Assist. Prof. TURGUT TUT	Abdullah Gül Üniversitesi	SOLAR-BLIND P-I-N PHOTODETECTORS WITH HIGH BREAKDOWN VOLTAGE AND DETECTIVITY
Assoc. Prof. Enver KENDAL	Mardin Artuklu Üniversitesi	EVALUATION OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN SEED SIZE CLASSES AND TRAITS IN TRITICALE USING THE BIPLLOT ANALYSIS METHOD

11.05.2024

SATURDAY / 10:00-12:30

SESSION: 1 HALL: 3 / MODERATOR

DR. ULKER BAŞIYEV

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
Dr. ULDUZ QƏHRƏMANOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	MIRZA ALAKBAR SABIR'S ARTISTIC RESPONSE TO CLASSICAL HERITAGE
GUNEL HUMMƏTOVA (PƏNIYEV) SALEH	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	LINGUISTIC FEATURES OF ISA MUGHANNA'S CREATIVITY
Dr. ULDUZ QƏHRƏMANOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	LYRICAL TYPE AS A FORM OF EXPRESSION OF LIFE EVENTS
GUNEL HUMMƏTOVA (PƏNIYEV) SALEH	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	MAHİRƏ HÜSEYNOVANIN ARAŞDIRMASINDA: BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ÜMUMTÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİ
PROF. DR. ELMAN QULİYEV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	TURKISH EPIC THOUGHT AND SOCIO-POLITICAL VIEWS IN "OGUZ KAGAN" AND "BILGAMIS" EPICS
DR. ULKER BAŞIYEV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	MIRZA İBRAHİMOV AND FOLKLORE LANGUAGE
PROF. DR. ELMAN QULİYEV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	ANCIENT TURKISH EPIC EXAMPLES OF CREATION
DR. ULKER BAŞIYEV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	THE LANGUAGE OF THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD" AT THE LEVEL OF SCIENTIFIC AND THEORETICAL
QÜDRƏT UMUDOV	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	AZERBAIJAN LABOR SONGS: THREEING SONGS

11.05.2024

SATURDAY / 13:30-16:00

SESSION: 2 HALL: 1 / MODERATOR

Assoc. Prof. ABBASOV ƏDALƏT

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
ELLADA HAJIYEVA	Azərbaycan Teknik Universiteti	ENHANCING CRITICAL THINKING IN LANGUAGE LEARNING
KARDINA ENGELINA SIREGAR	Imam Asy Syafii Islamic College Pekanbaru	REVISITING ISLAMIC PEDAGOGY IN THE DIGITAL AGE: A LITERATURE REVIEW ON CHILDREN'S PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT AND EDUCATIONAL STRATEGIES
KARDINA ENGELINA SIREGAR	Imam Asy Syafii Islamic College Pekanbaru	REVITALIZING ISLAMIC EDUCATION FOR THE DIGITAL AND ECONOMIC AGE: A LITERATURE REVIEW
AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	ŞEİRLƏRİN OXUSUNUN DÜZGÜN VƏ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ
Assoc. Prof. AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	THE ROLE OF GREAT LITERATURE IN CHILDREN'S LITERATURE. EXAMPLES OF CHILDREN'S READING BY NARIMAN HASANZADE
AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	DAHİ TOLSTOY YARADICILIĞINDA İNSAN ANLAYIŞININ KONSEPSİYASI
Assoc. Prof. AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	PROMINENT REPRESENTATIVE OF HISTORICAL AND MODERN CATEGORIES IN CHILDREN'S FICTION PROSE AZIZA AHMADOVA (TURKAN)
NƏZRİN ƏLİYEVƏ	Azərbaycan Dillər Universiteti	INTERACTION OF LANGUAGE AND CULTURE
ƏNTİQƏ QƏHRƏMANOVA DOSENT	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	HISTORICAL ROOTS AND ARTISTIC UNDERSTANDING OF HEROISM IN FUGITIVE EPICS
Assoc. Prof. ABBASOV ƏDALƏT	Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti	SYNTACTIC-SEMANTIC FEATURES OF THE SENTENCE
IRINA-ANA DROBOT	University Bucharest	LEARNING A FOREIGN LANGUAGE BY LISTENING TO SONGS
SARA KOHZAD Dr. ABDOLHOSSEIN LALEH	Islamic Azad University Iranian Academy	EXPLORING COLORFUL SPOTS IN IRANIAN CARPET DESIGN

11.05.2024
SATURDAY / 13:30-16:00
SESSION: 2 HALL: 2/ MODERATOR
SIRHAJWAN IDEK

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
CHRISTIAN BELLA PUSPITA DOMINIKA OHA TESSA PERMATASARI DUDY EFFENDY	Universitas Widya Dharma	OPTIMALISASI KEUNTUNGAN DESSERT TOFU MENGGUNAKAN PEMROGRAMAN LINEAR METODE SIMPLEKS
AGUSTINI NATASARI AYRIN NIAGARA PANGESTI MICHELE HELEN MARSHANDA CHRISTIE WINNY NOVIANTI		GROUP TASK OPERATIONAL RESEARCH OPTIMIZATION OF SALES RESULTS AT AMANDA SALON
HENDRIYANUS YUYUN TAMAMUDIN HENDRI HERMAWAN ADINUGRAHA	UNIVERSITAS WIDYA DHARMA PONTIANAK Master of Sharia Economics Departement	PENGARUH CITRA PRODUK, ORIENTASI KEWIRAUUSAHAAN, DAN LOKASI TERHADAP MINIMARKET MITRA MART DI SUNGAI RAYA DALAM
METHODANDRE IMANUEL EGGENBERT CHRISTIAN FRANCESCO RENALDO GUMANTAR KRISTIAN RICARDO RYO RIVANDO Dudy Effendy	Universitas Widya Dharma	OPTIMIZING PROFIT OF SEMPRIT COOKIES USING LINEAR PROGRAMMING SIMPLEX
SAEMAYAROH TAMAMUDIN HENDRI HERMAWAN ADINUGRAHA	UIN K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan	DIGITAL MARKETING UNDER DEVELOPMENT MICRO, SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES AT KSPPS KOPENA BOJONG
DARRYL FIDELIS IAN ARTHUR BIN ALFREDCHRIS	Keningau Vocational College	SAVING THE ENVIRONMENT THROUGH ADVOCACY AND EDUCATION
CLARINDA CHERRIE ERAL GLORY GEOFFRIZER	Keningau Vocational College	PROTECTING OUR WORLD FROM AIR POLLUTION
GYNELLO ALEXI KHAIRUDDIN IRFAN CLAIJISTER CHRISTIAN	Keningau Vocational College	NATURE WALK: TRANQUILITY AND PEACE OF MIND
SONIA IVANA JACK	Keningau Vocational College	PRESERVING MURUT LANGUAGE IN ESL CLASSROOM
NUR ZARITH MASYITAH SH BINTI ZALUDIH	Keningau Vocational College	LET'S PREVENT STRESS IN YOUR BABIES
ADIB IRSYAD BIN ALIUDIN	Keningau Vocational College	THE BENEFITS OF ESPORTS

11.05.2024

SATURDAY / 13:30-16:00

SESSION: 2 HALL: 3 / MODERATOR

Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL

AUTHORS	UNIVERSITY/INSTITUTION	TOPIC TITLE
BUSARI M. B. SALAWU M. O.	Federal University of Technology Minna	REVIEW ON APPLICATION OF NANOTECHNOLOGY IN DRUG DELIVERY
Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL	Ministry of Human Rights Commission	CONTRIVANCE DATA PROOF AND DATA PURGATIVE TECHNIQUES IN SOCIAL MEDIA PODIUM FOR DETERRENCE OF UNMANNERLY SUBSTANTIAL
I.V.N.MAHATHI MAGHAM SRAVYA KAYAM GIRISH	R.M.K. Engineering College	EDUCATION IN THE DIGITAL ERA: NAVIGATING OPPORTUNITIES AND CHALLENGES
Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL	Allama Iqbal Open University	EVOLVING FACE DETECTION METHODOLOGIES FOR LEVERAGING STATE-OF-THE-ART TECHNOLOGIES
MAJOR GHEORGHE GIURGIU Prof. Dr. MED MANOLE COJOCARU	Deniplant-Aide Sante Medical Center Titu Maiorescu University	GUT DYSBIOSIS IN DOGS WITH SPINAL CORD INJURY: IMPACT OF POLENOPLASMIN
SLIMANE MERDADI ADDA HADJ MOSTEFA	University of Sidi Bel-Abbes University of Rélizane	FREE VIBRATION RESPONSE OF FUNCTIONALLY GRADED PLATES MADE OF (AL) AND (AL ₂ O ₃) WITH DIFFERENT POROSITY DISTRIBUTIONS
MOHD FARHAN NABIEL BIN JASMIZAM HIDEO DELLFO RICHARD AWELL ALFRED RODDY NICHOLAS VICKY VOON	Keningau Vocational College	DIFFERENTIATING NEUTRAL WIRE, EARTH WIRE AND LIVE WIRE
ADIB IRSYAD BIN ALIUDIN	Keningau Vocational College	THE BENEFITS OF ESPORTS

CONTENTS

AUTHOR(s)	TITLE	PAGE NO
Ahmet USLU	IMAGES IN AHMET MUHIP DIRANAS'S POEM "SNOW"	1
SEMANUR KADİM	ANALYSIS OF AHMET HÂSİMS POETICS AND SOME OF HIS POEMS IN THE CONTEXT OF HIS VIEWS IN HIS ARTICLE "SOME CONSIDERATIONS ABOUT POETRY"	3
HALİL SEZER İLKER AYKAÇ METİN AYDIN	EXAMINATION OF THE EXPERIENCES OF AIRCRAFT MAINTENANCE/AIRCRAFT ELECTRONICS TEACHERS IN SCIENCE AND ART CENTERS	13
HAKAN YÜCEL BİNNAZ KIRAN	INVESTIGATION OF POSTTRAUMATIC STRESS SYMPTOMS AND POSTTRAUMATIC GROWTH IN TERMS OF VARIOUS VARIABLES IN UNIVERSITY STUDENTS WHO EXPERIENCED THE KAHRAMANMARAS-CENTERED EARTHQUAKES OF 6 FEBRUARY 2023	15
MUHAMMED ASAD ANSARI ŞÜKRÜ KİTİŞ	BLUETOOTH CONTROLLED AUTOMATION SYSTEM PROTOTYPE IN SMALL SCALE GREENHOUSES	40
AHMET AZAK ŞÜKRÜ KİTİŞ	DETERMINING THE RISK FACTOR ACCORDING TO WORK PERMIT TYPE IN SHIPYARDS USING FUZZY LOGIC	49
ARZU ASLAN SELMAN ABLAK	INVESTIGATION OF THE PRESENTATION OF THE VALUE OF RESPONSIBILITY IN THE 6TH GRADE SOCIAL STUDIES TEXTBOOK	61
Resul GÜRBÜZ Mahmut Sami ÖZTÜRK	THE IMPACT OF CONTINUOUS AUDITING AND CENTRALISED AUDITING ON BANKING	72
MUHAMMED YUNUS SEVİNÇ	NEOLIBERAL ECONOMIC MODEL AND GLOBAL PROBLEMS:A THEORETICAL REVIEW	82
SEVİL ÖZKAN ALİ YILDIZ	VIRTUAL REALITY APPLICATIONS IN PROCEDURAL PAIN MANAGEMENT IN PEDIATRIC ONCOLOGY PATIENTS	110
SEVİL ÖZKAN ŞAHAN BÜLBÜL	INVESTIGATION OF DIGITAL HEALTH APPLICATIONS IN THE MANAGEMENT OF CHEMOTHERAPY-INDUCED NAUSEA AND VOMITING IN PAEDIATRIC ONCOLOGY	114
Enver KENDAL	EVALUATION OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN VARIETIES AND TRAITS IN TRITICALS USING THE BILOT ANALYSIS METHOD	119
TURGUT TUT	HIGH-PERFORMANCE METAL-SEMICONDUCTOR-METAL (MSM) PHOTODETECTORS	128
Enver KENDAL	EVALUATION OF THE EFFECT OF SEED SIZE ON YIELD, TRAITS AND QUALITY PARAMETERS IN TRITICAL BY USING BILOT ANALYSIS METHOD	130
TURGUT TUT	SOLAR-BLIND P-I-N PHOTODETECTORS WITH HIGH BREAKDOWN VOLTAGE AND DETECTIVITY	142
Enver KENDAL	EVALUATION OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN SEED SIZE CLASSES AND TRAITS IN TRITICALE USING	144

	THE BIPLLOT ANALYSIS METHOD	
ULDUZ QƏHRƏMANOVA	MIRZA ALAKBAR SABIR'S ARTISTIC RESPONSE TO CLASSICAL HERITAGE	154
GUNEL HUMMƏTOVA (PƏNIYEVA) SALEH	LINGUISTIC FEATURES OF ISA MUGHANNA'S CREATIVITY	157
ULDUZ QƏHRƏMANOVA	LYRICAL TYPE AS A FORM OF EXPRESSION OF LIFE EVENTS	160
GUNEL HUMMƏTOVA (PƏNIYEVA) SALEH	IN THE STUDY OF MAHIRA HUSEYNOVA: DIALECTS OF ALL-TURKIC LANGUAGES IN LITERARY WORKS	164
ELMAN QULIYEV	ANCIENT TURKISH EPIC EXAMPLES OF CREATION	168
ULKER BAŞIYEVA	MIRZA IBRAHIMOV AND FOLKLORE LANGUAGE	173
ELMAN QULIYEV	TURKISH EPIC THOUGHT AND SOCIO-POLITICAL VIEWS IN "OGUZ KAGAN" AND "BILGAMIS" EPICS	177
ULKER BAŞIYEVA	THE LANGUAGE OF THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD" AT THE LEVEL OF SCIENTIFIC AND THEORETICAL THOUGHT	181
QÜDRƏT UMUDOV	AZERBAIJAN LABOR SONGS: THREEING SONGS	186
ELLADA HAJIYEVA	ENHANCING CRITICAL THINKING IN LANGUAGE LEARNING	192
KARDINA ENGELINA SIREGAR	REVISITING ISLAMIC PEDAGOGY IN THE DIGITAL AGE: A LITERATURE REVIEW ON CHILDREN'S PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT AND EDUCATIONAL STRATEGIES	196
KARDINA ENGELINA SIREGAR	REVITALIZING ISLAMIC EDUCATION FOR THE DIGITAL AND ECONOMIC AGE: A LITERATURE REVIEW	197
AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA	ŞEİRLƏRİN OXUSUNUN DÜZGÜN VƏ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ	198
AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI	THE ROLE OF GREAT LITERATURE IN CHILDREN'S LITERATURE. EXAMPLES OF CHILDREN'S READING BY NARIMAN HASANZADE	202
AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA	DAHİ TOLSTOY YARADICILIĞINDA İNSAN ANLAYIŞININ KONSEPSİYASI	209
AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI	PROMINENT REPRESENTATIVE OF HISTORICAL AND MODERN CATEGORIES IN CHILDREN'S FICTION PROSE AZIZA AHMADOVA (TURKAN)	212
NƏZRİN ƏLİYEVƏ	INTERACTION OF LANGUAGE AND CULTURE	217
ƏNTİQƏ QƏHRƏMANOVA DOSENT	HISTORICAL ROOTS AND ARTISTIC UNDERSTANDING OF HEROISM IN FUGITIVE EPICS	219
ABBASOV ƏDALƏT	SYNTACTIC-SEMANTIC FEATURES OF THE SENTENCE	226
IRINA-ANA DROBOT	LEARNING A FOREIGN LANGUAGE BY LISTENING TO SONGS	230

SARA KOOZHAD ABDOLHOSSEIN LALEH	EXPLORING COLORFUL SPOTS IN IRANIAN CARPET DESIGN	231
CHRISTIAN BELLA PUSPITA DOMINIKA OHA TESSA PERMATASARI DUDY EFFENDY	OPTIMALISASI KEUNTUNGAN DESSERT TOFU MENGUNAKAN PEMROGRAMAN LINEAR METODE SIMPLEKS	242
AGUSTINI NATASARI AYRIN NIAGARA PANGESTI MICHELE HELEN MARSHANDA CHRISTIE WINNY NOVIANTI	GROUP TASK OPERATIONAL RESEARCH OPTIMIZATION OF SALES RESULTS AT AMANDA SALON	243
HENDRIYANUS YUYUN TAMAMUDIN HENDRI HERMAWAN ADINUGRAHA	PENGARUH CITRA PRODUK, ORIENTASI KEWIRAUSAHAAN, DAN LOKASI TERHADAP MINIMARKET MITRA MART DI SUNGAI RAYA DALAM	244
METHODANDRE IMANUEL EGGENBERT CHRISTIAN FRANCESCO RENALDO GUMANTAR KRISTIAN RICARDO RYO RIVANDO Dudy Effendy	OPTIMIZING PROFIT OF SEMPRIT COOKIES USING LINEAR PROGRAMMING SIMPLEX	245
SAEMAYAROH TAMAMUDIN HENDRI HERMAWAN ADINUGRAHA	DIGITAL MARKETING UNDER DEVELOPMENT MICRO, SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES AT KSPPS KOPENA BOJONG	246
DARRYL FIDELIS IAN ARTHUR BIN ALFREDCHRIS	SAVING THE ENVIRONMENT THROUGH ADVOCACY AND EDUCATION	247
CLARINDA CHERRIE ERAL GLORY GEOFFRIZER	PROTECTING OUR WORLD FROM AIR POLLUTION	248
GYNELLO ALEXI KHAIRUDDIN IRFAN CLAJISTER CHRISTIAN	NATURE WALK: TRANQUILITY AND PEACE OF MIND	249
SONIA IVANA JACK	PRESERVING MURUT LANGUAGE IN ESL CLASSROOM	250
NUR ZARITH MASYITAH SH BINTI ZALUDIH	LET'S PREVENT STRESS IN YOUR BABIES	251
ADIB IRSYAD BIN ALIUDIN	THE BENEFITS OF ESPORTS	252
BUSARI M. B. SALAWU M. O.	REVIEW ON APPLICATION OF NANOTECHNOLOGY IN DRUG DELIVERY	253
Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL	CONTRIVANCE DATA PROOF AND DATA PURGATIVE TECHNIQUES IN SOCIAL MEDIA PODIUM FOR DETERRENCE OF UNMANNERLY SUBSTANTIAL	254
I.V.N.MAHATHI MAGHAM SRAVYA KAYAM GIRISH	EDUCATION IN THE DIGITAL ERA: NAVIGATING OPPORTUNITIES AND CHALLENGES	255
Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL	EVOLVING FACE DETECTION METHODOLOGIES FOR LEVERAGING STATE-OF-THE-ART TECHNOLOGIES	256
MAJOR GHEORGHE GIURGIU Prof. Dr. MED MANOLE COJOCARU	GUT DYSBIOSIS IN DOGS WITH SPINAL CORD INJURY: IMPACT OF POLENOPLASMIN	257

SLIMANE MERDADI ADDA HADJ MOSTEFA	FREE VIBRATION RESPONSE OF FUNCTIONALLY GRADED PLATES MADE OF (AL) AND (AL₂O₃) WITH DIFFERENT POROSITY DISTRIBUTIONS	258
MOHD FARHAN NABIEL BIN JASMIZAM HIDEO DELLFO RICHARD AWELL ALFRED RODDY NICHOLAS VICKY VOON	DIFFERENTIATING NEUTRAL WIRE, EARTH WIRE AND LIVE WIRE	259
ADIB IRSYAD BIN ALIUDIN	THE BENEFITS OF ESPORTS	260

IMAGES IN AHMET MUHIP DIRANAS'S POEM "SNOW"
AHMET MUHİP DIRANAS'IN "KAR"ŞİİRİNDE İMGELER

AHMET USLU¹

¹DOÇ. DR., KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ, FİLOLOJİ,
ORCID: [HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-9014-9797](https://orcid.org/0000-0001-9014-9797)

Özet

Ahmet Muhip Dıranas, öz şiir anlayışını benimsemiş bir şairdir. Bu çalışmada Dıranas'ın "Kar" şiirinde kar ile birlikte kullanılan imgeler ele alınacak bu imgelerin şiire kattığı anlam ve bu anlamın oluşturduğu kavramsal çerçeve üzerinde durulacaktır. Özlem, yalnızlık, ölümün gece, karanlık ve kar imgeleri ile uçsuz bucaksız masmavi gökyüzü altında yalnızlık ve ölüm hatırlatılır. Şair için ölüm korkulan, kaçılan değil arzu edilendir. İmgelerle oluşturduğu şiir, ahenk ve musikisi ile de bu duyguyu hissettirir. Kelime seçiminde ve şiirin kendisini ön plana çıkartan şair, hem duygularını hem de çevreyi canlı ve başarılı bir şekilde tasvir eder. Şairin canlı ve başarılı tasvirleri empresyonist bir tablo izlenimini uyandırır. Sevdiklerini özleyen, onlardan ayrı ve uzak kalmanın hüznünü şiire yansıtan şair için ölüm hüznün bitip mutluluğun başladığı yeniden doğuş anıdır. Dünyaya veda etme hazırlığında geçmişi ve sevdiklerini hatırlayan şair özne için unutmak da bir çaredir. Yağmurlu ve karlı bir gecede orman içinde göklerden aşağıya doğru bir şeylerden kaçıyormuş gibi dört nala koşan bir at gibi yere düşen kar taneleri şiiri bir tablo gibi görsel bir şölene dönüştürür. Karın beyazlığı ile gecenin karanlığı arasındaki tezat ve gecenin karanlığı ile düşüncenin karanlığı arasındaki ilişki başarılı bir şekilde anlatılır. Gecenin karanlığında beyaz kar taneleri umut mu yoksa kederi mi anlattığı belirsizliği kurulan şiirde kelimelerin kullanımı ve imgesel anlamı birden fazla okuma ve yoruma açık bir bütünlük oluşturur. Şair öznenin sesini aradığı kişiye duyduğu özlem ve hasret dile getirilirken o eski zamanlara dönmenin imkansızlığı bir hüznü beraberinde getirir. "Kar içinde" olmanın şair öznenin bir mezarı mı yoksa unutulmaya yüz tutmuş hatıraları mı kastettiği bir ikilemin oluşturulduğu şiir bu ikilemler ve imgelerle zengin bir anlatıma sahiptir. İmge çözümlemesi ile birlikte Dıranas'ın "Kar" şiirinde kelimelerle çizdiği tablo çözümlenerek farklı okumalara kapı açılacaktır.

Anahtar kelimeler: Yeni Türk Edebiyatı, Ahmet Muhip Dıranas, Kar, Öz Şiir, İmge.

Abstract

Ahmet Muhip Dıranas is a poet who has embraced a unique understanding of poetry. In this study, the imagery used alongside snow in Dıranas's poem "Snow" will be examined, focusing on the meaning these images add to the poem and the conceptual framework they create. Longing, loneliness, the night of death, darkness, and the imagery of snow all evoke solitude and death under the vast azure sky. For the poet, death is not feared or avoided but desired. Through the imagery he creates, the poem conveys this feeling with its harmony and music. With careful word choice and by foregrounding the poem itself, the poet vividly and successfully depicts both his emotions and the environment. The poet's vivid and successful portrayals evoke an impressionistic painting. For the poet who longs for his loved ones and reflects the sadness of being separated and distant from them in his poetry, death is a moment of ending sorrow and beginning happiness, a moment of rebirth. In preparation for bidding farewell to the world, the poet, who recalls his past and loved ones, also sees forgetting as a solution for the subject. On a rainy and snowy night in the forest, as if fleeing from something in the sky, snowflakes falling to the ground like a horse galloping at full speed turn the poem into a visual spectacle like a painting. The contrast between the whiteness of the snow and the darkness of the night, and the relationship between the darkness of the night and the darkness of thought, are successfully depicted. In the darkness of the night,

whether white snowflakes represent hope or sorrow creates ambiguity in the poem, and the use of words and the imagery's multiple meanings allow for various interpretations and readings. While expressing the longing and yearning felt for the person the poet is searching for, the impossibility of returning to those old times brings along a sadness. The poem creates a dilemma of whether being "in the snow" refers to the poet-subject's grave or to memories on the brink of being forgotten, and with these dilemmas and images, it presents a rich narrative. Alongside image analysis, deciphering the tableau drawn with words in Dıranas's poem "Snow" will open doors to different readings..

Keywords: New Turkish Literature, Ahmet Muhip Dıranas, Snow, Personal Poetry, Imagery.

ANALYSIS OF AHMET HÂSİMS POETICS AND SOME OF HIS POEMS IN THE
CONTEXT OF HIS VIEWS IN HIS ARTICLE

“SOME CONSIDERATIONS ABOUT POETRY”

AHMET HÂŞİM’İN POETİKASI VE BAZI ŞİİRLERİNİN “ŞİİR HAKKINDA BAZI
MÛLÂHAZALAR” ADLI YAZISINDA YER ALAN GÖRÜŞLERİ BAĞLAMINDA
İNCELENMESİ

SEMANUR KADİM

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi, Tokat
Olgunlaşma Enstitüsü AR-GE Birimi, Yeni Türk Edebiyatı

0009-0004-6183-3732

Özet

Ahmet Hâşim Türk Edebiyatına yeni bir soluk getirmiş, şiirleriyle insanları derinden etkilemiş bir şairdir. Modern Türk şiirinin kurucularından kabul edilen şair, sembolisttir ve saf şiirle yakından ilgilenmektedir. Sanata ve edebiyata meraklı olan, çevresi içinde şiirle uğraşan Hâşim, gençlik yıllarında Cenap Şahabettin, Fikret, Muallim Nâci, Abdülhak Hâmid gibi önemli şahsiyetlerin etkisinde kalmış ve bilinen ilk manzumesi olan “Hayâl-i Aşkım” şiiriyle beraber, çıkan diğer on beş şiirinde bu şahsiyetlerden etkilendiğini net bir şekilde bizlere göstermiştir. Ahmet Hâşim şiirleriyle ün yapmıştır ancak bundan önce Dergâh dergisinde “Şiirde Manâ ve Vuzuh” adıyla yayımlanmış olduğu “Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar” başlıklı poetikası ile şiir hakkındaki düşüncelerini ve görüşlerini ortaya koymuştur. Dergide yayımlanan “Bir Günün Sonunda Arzu” adlı şiiri kısa sürede dikkatleri çekmiş, şiir üzerine bazı dergi ve gazetelerde alay edici yazılar çıkmış ve şair ciddi olarak birtakım eleştirilere maruz kalmıştır. Bu şiir kısa bir süre sonra Hâşim’in poetika yazısını kaleme almasına neden olmuştur. Ahmet Hâşim, şiirlerinde söylenmek isteneni kısa ve öz bir şekilde anlatmaktadır. Şiiri diğer güzel sanatlardan bambaşka bir yere koyan şair, belli ideolojilerin etkisinde kalmadan eserlerini kaleme almıştır. Bu çalışmada; önemli şahsiyetlerden biri olan Ahmet Hâşim’in şiirleri, “Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar” başlıklı yazısında yer alan şiir hakkındaki görüşleri bağlamında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hâşim, Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar, Poetika Şiir

Abstarct

Ahmet Hâşim is a poet who brought a new breath to Turkish Literature and deeply influenced people with his poems. The poet, who is considered one of the founders of modern Turkish poetry, is a symbolist and is closely interested in pure poetry. Hâşim who was interested in art and literature and dealt with poetry within his circle, was influenced by important figures such as Cenap Şahabettin, Fikret, Muallim Nâci, Abdülhak Hâmid in his youth, and together with his first known poem, “Hayâl-i Aşkım”, his other fifteen poems were inspired by these figures. Ahmet Hâşim, became famous with her poems, but before that, she revealed her thoughts and opinions about poetry with her poetics titled “Some Considerations About Poetry”, which she published in dergâh magazine under the name “Meaning and Clarity in Poetry”. Her poem “Desire at the End of a Day”, published in the magazine, attracted attention in a short time, mocking articles about the poem appeared in some magazines and newspapers, and the poet was subjected to some serious criticism. This poem caused Hâşim to write poetics shortly after.

Ahmet Hâşim explains what is wanted to be said in his poems in a short and concise way. The poet, who puts poetry in a completely different place from other fine arts, wrote his works without

being influenced by certain ideologies. In this study; Some of the poems of Ahmet Hâşim, one of the important personalities, will be examined in the context of his views on poetry in his article titled "Some Considerations About Poetry".

Keywords: Ahmet Hâşim, Some Considerations About Poetry, Poetics, Poetry

1.GİRİŞ

Saf şiirin ve modern Türk şiirinin kurucusu aynı zamanda da ilk büyük temsilcilerinden kabul edilen Ahmet Hâşim, (1883/1884-1933) Bağdat'ta doğmuştur. Sanata ve edebiyata düşkün bir çevrede yetişen şair, aynı şekilde edebiyata ve sanata meraklıdır ve o dönemlerde ilk manzumesi olan "Hayâl-i Aşkım'ı" kaleme almıştır. Haşim'in bu şiiri, 7 Mart 1901 tarihinde Mecmuâ-i Edebiyye'de neşredilmiştir. Daha sonraki yıllarda çıkan şiirlerinde, biraz Muallim Naci ve Abdülhak Hâmid fakat daha çok Fikret ve Cenab'ın tesirleri görülmektedir. Hâşim Galatasaray Lisesindeki talebeliğinin son yıllarında, Fransız şiirini, Fransız ve Belçikalı sembolistleri, Batı edebiyatının estetiğini yakından tanımaya çalışmış ve bu fırsatı yakalamıştır. Şiirleri Göl Saatleri (1337/1918)ve Piyâle (1926) adlı iki kitap halinde yayımlanmıştır. Nesirleri ise, Bize Göre (1928), Gurabâhâne-i Laklakan (1928) ve Frankfurt Seyahatnamesi (1933) adlı kitaplarda toplanmıştır. (Hulusi, 1967, 13) Haşim'in nesir yazıları şiirlerinden farklı bir nitelik göstermektedir. Bu yazılar daha açık, berrak ve nisbeten daha sade bir yapıya sahiptir. Bu yazılarında da şiirlerindeki gibi kelime seçiminde büyük dikkat gösteren şair, küçük olaylardan başlayarak dış dünyadaki izlenimlerini bizlere aktarmaktadır. Ahmet Hâşim, hayatı boyunca son dönem edebiyatımızın siyaset meseleleri ile en ilgisiz şairi olarak kayda geçmiştir. O, eserlerine siyaset ve cemiyet meselelerini karıştırmamıştır. Ahmet Hâşim kalabalıkların değil, yalnızlıkların adamıdır. Şair Türk edebiyatına kıymetli eserler bırakmıştır ancak sadece şiirleriyle değil, Dergâh dergisinde "Şiirde Mânâ" adıyla yayımlanmış olduğu, daha sonra da ufak değişikliklerle Piyâle'nin başına koyduğu "Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar" adlı poetikası ile yolunu çizmiş ve modern Türk şiirinde daha da ön plana çıkmıştır. Şairin "Bir Günün Sonunda Arzu" adlı şiiri, ilk çıktığı zaman oldukça tepkiyle karşılanmış, eleştirilmiş, fazla müphem, manasız bulunmuştur ve şiir, bu makalenin yazılmasına neden olmuştur. "*Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar*" adıyla neşredilen bu yazısında Hâşim, şiirde mana aranmayacağını dile getirmiştir. Ancak bundan kastı anlamsız bir şiir meydana getirmek değildir. *Kendisi zaten mananın kelimelerin arkasında gizli olduğunu, önemli olanın kelimenin manası değil, telaffuz kıymeti olduğunu sözden çok musikiye yakın bir ifade sanatı olması gerektiğini yazısında açıklamıştır.* (Okay, 2021, 98) Haşim'in şiirlerine bu doğrultuda baktığımız zaman, şiirlerindeki her bir kelime bulmaca gibi çözülmektedir. Şairin eserlerinin hemen hemen hepsinde derin bir melankoli, acı duyma hissi, ümitsizlik ve musiki derin bir şekilde hissedilmektedir. "*Hâşim, şiirinde empresyonist sembolisttir. Üstadı Fransız sembolistleri gibi, şiiri bir musiki mırıltısı ve âhengi ile derinleştirmiştir. Bütün şiirlerinde hâlis bir şair duygusu ve inceliğivardır ve bilhassa son yazdığı şiirleri, "saf şiir" in en güzel örneklerindedir.*" (Hisar, 1969, 143) Ahmet Haşim hayatı boyunca birçok isimden etkilenmiştir. Divan şiirinden fazlasıyla faydalanan şair, özellikle Şeyh Galip'ten oldukça etkilenmiştir. Bu doğrultuda şiirlerini aruz ölçüsüyle kaleme alan şair, gençlerin anlamadığı düşüncesiyle toplum tarafından eleştirilmiştir. Şair divan edebiyatındaki mazmunları gelecekle yoğurup dönüştürerek, eserlerine taşımıştır. Hilmi Yavuz bu konuda şu düşünceleri ortaya koymaktadır. "*Ahmet Hâşim'in Fransız Sembolist geleneğini Henri de Régnier'den, Divan şiiri geleneğini de Şeyh Galip'ten alıntılıdığı imgelere dayanarak temellük ettiği, hiç tereddüt etmeden, rahatça söylenebilir. Hâşim'in metinlerarasılık dolayımında Doğu ve Batı gelenekleriyle kurduğu bu ilişki onun, zihniyet tarihimize birebir tekabül eden bir "sahihlik" konumunda bulunduğunu da gösterir. Zihniyet tarihimiz, her iki geleneğin de temellük edilmesini zorunlu kılan bir edebi tahayyülü içerir çünkü bu sanatkarlardan bazı hayaller ve teşbihler alınmış, bunları daha kısa, daha tesirli ve kendini cezbeden tarafları, ekseriya daha şiddetlendirilmiş olarak kendi âleminin inşasında kullanılmıştır.*" (Yavuz, 2003, 102) Ahmet Hâşim Hilmi Yavuz'un aktardığı gibi Fransız sembolist geleneğini Henri de Régnier'den, divan şiirini ise Şeyh Galip'ten almıştır.

Zihninde her iki geleneği de bir noktaya oturtan şair, bu sanatkarların yaptığı bazı benzetmeleri almış ve birikimlerini geleneği dönüştürerek hayal dünyasının gücüyle birleştirmiştir.

1.1. Ahmet Hâşim'in Sanat Dünyası

Spleen (Splînn) İngilizce bir kelimedir ve Fransızcaya 18. Yüzyılın ikinci yarısında geçmiş, 1830'lardan başlayarak romantik kuşak gençlerinin bulunmuş olduğu ruhsal durumu anlatmak için kullanılmıştır. Spleen kelimesi, her şeye karşı duyulan bıkkınlık, hayattan zevk almama, iç bunalım hali ve iç kararması gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimeler, Ahmet Hâşim'de "melâl vehüzün" olarak karşılık bulmuştur. Ahmet Hâşim'in şiirlerini incelediğimiz zaman ölüm, intihar, yalnızlık, kendini beğenmeme, dış dünyadan kendini soyutlama, kendini farklı hissetme, melal, hüznün gibi kavramların ön plana çıktığı görülmektedir. Hâşim'in bulunmuş olduğu ruh hali, sanat eserinin yaradılışına kaynaklık etmiştir. Bu eserleri çözümlenmek, eseri ortaya çıkararak Hâşim'in ruh dünyasını ve karakter yapısını çözümlenmekle mümkün olacaktır. Şair melal sözcüğünün içerisine giren kavramları şiirinde kullanmış, mitsel simgelere yer vererek imgelerle dolu bir şiir dünyası oluşturmuştur. Toplumla bağdaşmama, yalnızlık, kendi kabuğuna çekilme, dış dünyanın ve kendi ruh dünyasının etkileri, umutsuzluğa kapılma gibi düşünceler, yazarda melal sözcüğü etrafında toplanmıştır. Şair ikili ilişkiler yani aşktan yana bir kaçış yaşamış, kendi içine kapanarak anılara sığınmıştır. Şiirlerini incelediğimiz zaman her eserinde, melali farklı bir nedene bağladığı görülmektedir. Şairin geçmişten kurtulamadığı şiirlerinde gözler önüne serilmektedir. Hilâl-i Semen adlı şiirinde yer alan mısralarıyla şafağa, aya düşkün ve çocukluğuna dair hatıraları içinde taşıdığı görülmektedir. Hâşim, şiirlerinde akşam-gece-karanlık gibi kavramları sıklıkla kullanmaktadır. O, adeta toplumdan kaçarak dış dünyaya karşı tiksinti duymaktadır.

"Ben ki efsâne-i tahayyülden Hep hayatımda bir emel taşıdım, O solan

şi'ri sâf u mağmumu

Hep mâziyle duymak isterdim," (Hilâl-i Semen- Ahmet Hâşim)

Hâşim'in birçok şiirinin özelliği, hayatı bir hayal kırıklığı, acılarıyla dolu bir yığın keder ve ıstırap yuvası olarak görme düşüncesidir. Şair karamsar ve melankoli dolu şiirler kaleme almış ve her okuduğumuzda bulmaca çözer gibi derin anlamlar çıkarılan eserlerine; kendisini toplumdan soyutlama, iç sıkıntısı, ruh hali gibi durumlarını yansıtmıştır. Hâşim, bu duyusal tavırlarını şiirle buluşturmuş ve ortaya karamsar, acılarıyla dolu, melâl ve hüznü derinlemesine hissettiğimiz eserler çıkarmıştır. "*Mal du siecle*" yani "*yüzyıl hastalığı*" olarak geçen bu kavram, şairin melankolik ve umutsuzlukla dolu şiirler yazmasına neden olmuştur. Hâşim, bir ümitsizlik içerisinde, herkesten uzaklaşıp kendisini yalnızlığa ve anılara adanarak yüzyıl sonu hastalığı olan melâli şiirlerine aktarmıştır. Ahmet Hâşim çocukluğuna ve özellikle annesine dair anıları eserlerine aktarmıştır. Ahmet Hâşim'in, "*çocukluğunu herhalde hastalıklı bir anne ile karısının bu hastalığından daima üzüntü duyan bir babanın hüznü şefkatleri arasında karanlık ve sessiz olarak geçirdiği tahmin edilebilir.*" (Hulusi, 1967, 10) Çok erken yaşta annesini kaybeden Hâşim ömür boyu bu duygularla yaşamıştır. Hâşim'i ömrü boyunca rahatsız eden bir diğer gerçek de kendisini beğenmeme düşüncesidir. Şiirlerine baktığımız zaman karamsar ve melankolik bir hava hâkimdir, belki de annesinin onda yarattığı etki ve kendisini beğenmeme düşüncesiyle Hâşim, karanlık ortamları mekân olarak almakta, aydınlık ortamlardan uzaklaşmaktadır. Hâşim özellikle geceye ve gün batımının yaklaştığı akşam vakitlerine hayranlık duymakta, şiirlerini karanlığın arkasına gizleyerek bizleri cezbetmektedir.

"Bütün gün kırlarda, deniz kenarında dolaştık. Güneş hayâle müsaade etmeyecek tarzda her şeyi açık ve berrak gösterdiği için, yalnız gözlerimizle yaşadık ve hiç eğlenmedik. (...) Güneş, bütün gün insana doğru fakat acı şeyler söyleyen bir arkadaştır. Onun ışığında eğlenmenin ve mesut olmanın hiç imkânı var mı? Nihayet akşam oldu. Karanlık bastı. (...) Artık her şeyi açıkça görmek ıstırabından kurtulmuştur. Yanlış görmek ve tahayyül etmek imkânının sarhoşluğu vücudumuzu, yavaş yavaş bir afyon dumanı gibi uyuşturuyordu. (...) Ay! Ay! Yalancı ay! Zekâdan harap olanları dinlendiren hayâl gibi, güneşten bunalanları da teselli eden sensin!" (Ahmet Hâşim, 1969, 38-39) Ahmet Hâşim'in "Bize Göre -Gurabahâne-i Laklakan-Frankurt Seyahatnamesi" adlı yazılarında bahsettiği bu dizeler, bizlere güneşi ve ayı sevmediğini göstermektedir.

Şair akşamın olması ve karanlığın etrafı sarmasıyla bir rahatlama hissetmekte, etrafa aydınlık saçan ay ve güneşe karşı düşüncelerini ortaya koymaktadır. Hâşim'deki yalnızlığın kaynağı, kendisini farklı hissetmesinden kaynaklanmaktadır.

“Daha pek yavru, pek küçükken ben, Büyük annem tutardı alnımdan.

“-Bana bak böyle dilberim!” derdi

Sonra mâh-ı nev incilâ'ya bakar, Leb-i mağmumu bir bükâ sakla, Bir hitâb-ı semâyı dinlerdi.

Çeşm-i sâfında hasta bir çocuğun, Gizli fecrin ziyâlarından emel,

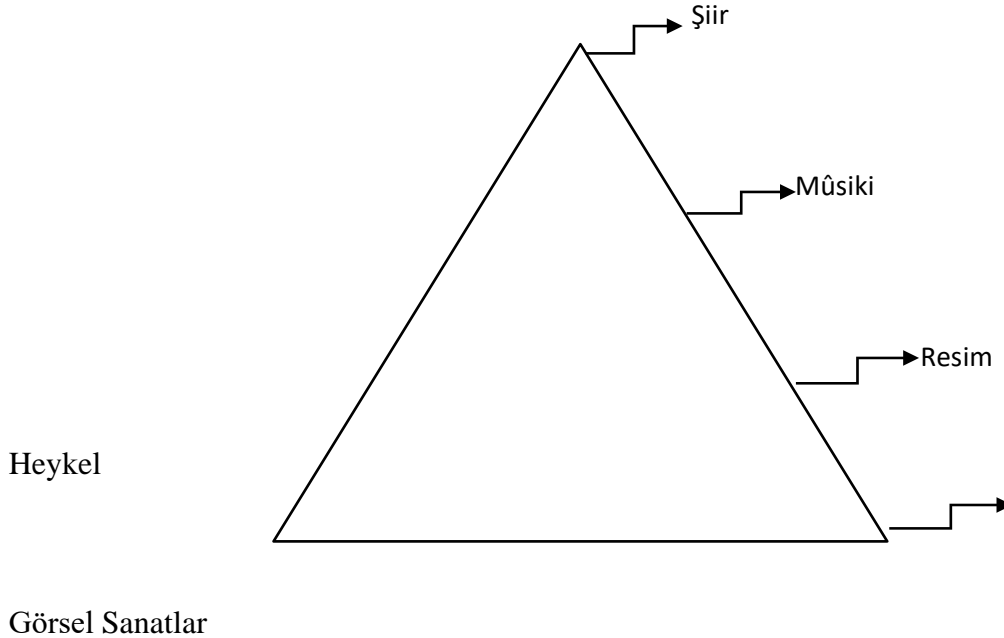
Bir teselli-i mihribân alacak.

O harâbât-ı târ ü sâkiteye.” (Hilâl-i Semen- Ahmet Hâşim)

Ahmet Hâşim geçmişine bağlı kalarak anılarla yaşayan bir şairdir ve bu düşüncesini de bizlere “*hilâl-i semen*” adlı şiirinde göstermiştir. Annesini küçük yaşta kaybeden şair, bunu şiirlerine taşımıştır ve düşüncelerinin hakikat noktalarından birini oluşturmuştur. Şair, büyük annesinin daha çok küçükken alnından tutarak, parlayarak görünen aya baktığını ve tan yeri ağarırken hasta bir şekilde çocuğun gözlerine bakarak yitip gidecek olan arzularını sessiz bir duayla dile getirdiğini söylemektedir. Geçmişin hatıralarıyla yaşayan şairin bu şiirine baktığımız zaman, onun istek ve arzularını kurmuş olduğu hayaller çerçevesinde aramak gerektiği akıllara gelmektedir. Şiirde, “*hüzünlü büyük anne*” imgesiyle, hasta anne imgesinin iç içe verildiği görülmektedir.

1.2. Hâşim'in “Şiir Hakkında Bazı Mülâhazalar” Yazısı Etrafında Poetikası

Hâşim, şiirin tarihi bir gerçeği açıklar gibi bir topluluğa hitap etme zorunluluğunun olmadığını söyleyerek şiiri diğer sanat dallarından ayırmaktadır.

“Fikir dedikleri bayağı mütalaalar yığını mı, hikâye mi, mazmun mu; ve “vuzuh” bunların adi idrake göre anlaşılması mı demektir? Şiir için bunları elzem addedenler, şiiri tarih, felsefe ve nutuk ve belâgat gibi bir sürü “söz sanatlarıyla karıştıranlar ve onu asıl çehre ve alaiminde seçip tanımayanlardır. Şiirin bu mahiyette telakki olunuşu, resim, musiki ve heykeltıraş gibi sanatların, kendilerine has ve münhasır fırça, boya, nota ve kalem gibi, istimali güç bir hünere mütevakkıf vasıtalara mâlik bulunmalarına mukâbil, şiirin bu gibi hususi vesâitten mahrum ve ifadesini konuşulan lisandan istiâreye mecbur olmasındandır.” (Okay, 2021, 92) Bu paragrafta Hâşim, şiirin tarih, felsefe, nutuk gibi diğer söz sanatlarıyla karıştırılmasına karşı çıkmaktadır. Şiir için bunları vazgeçilmez zannedenlere ise şiiri tanımadıklarını söylemektedir. Şiir, diğer söz sanatlarından farklı bir deryadır.

Diğer söz sanatları somut olan şeyleri kullanırken şiir, bu tarz malzemelere ihtiyaç duymamaktadır. Çünkü şiirde somutluk yoktur. Gerçeklikten hareket eden felsefe, tarih gibi söz sanatlarında bir haykırış vardır. Onlar, belli bir amaçla yola çıkarak bir noktada kendilerini kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Ancak bu şekilde bir amaç doğrultusunda ilerlemek şiiri ideolojik yapmaktadır. Hâşim bu şekilde şiiri diğer güzel sanatlardan bambaşka bir yere koymaktadır. Bunun nedeni de şiirin malzemesinin soyut olmasıdır.

“Halbuki şair, ne bir hakikat habercisi, ne bir belâgatli insan, ne de bir vaz-ı kanundur. Şairin lisanı (ister nazım ister nesir olsun) (“nesir” gibi) anlaşılmaq için değil, (hissedilmek) (fakat duyulmaq) üzere (teşekkül etmiş) (vücut bulmuş), musiki ile söz arasında, (sözden ziyade musikiye yakın,) mutavassıt bir lisandır. (Onun için her eser edebî bir “eser” paye ve haysiyetine yükselebilmek için sahibinin umumi lisandan hiç kimseninkine benzemeyen, ve kendi deruni ahenk ve hissiyatına göre biçilmiş bir lisan istihracına muvaffak olmasıyla, yani bir üslup sahibi olmasıyla mümkündür.” (Okay, 2021, 94) Hâşim, şiirde mana aranmasına karşı açıklamalar yapmıştır ancak onun demek istediği manasız bir şiir yazmak değildir. Aruzun musikiyi anlatmaya daha yakın bir dili olduğu için, tüm şiirlerini aruzla yazmış, sadece söz olarak söylememiş ve anlama musikiyi de kazandırmıştır. Şiir anlaşılmaq için değil, hissedilmek için yazılır. Hâşim’in anlatmaq istediği, şiiri düşünmesidir. O, zaten şiirini kendi düşüncesi etrafında yazarak bir eser ortaya koymuştur. Bundan sonraki aşamada okurun getirdiği yorumun onun için önemi yoktur. Şiirin kendine has, ayrı bir dili olmalıdır. Bir edebi eser sahibinin ilerleyebilmesi için kendisine, hiç kimsenin diline benzemeyen bir üslup, dil yaratması gerekmektedir. Şair şiirin kendi ahenk ve hissiyatına göre oluşturulan bir dil ve üslup ile yazılacağını dile getirmektedir. Sıfatlara kelimeyi boğmaq bir üslup değildir, şiir için üslubun iyi olması önemlidir. Ahmet Hâşim’in şiirleri kısadır, söyleyeceklerini kısa ve öz bir şekilde derin anlamlarla bizlere aktarmaktadır. Şiirde mana yok değildir eserdeki anlam, kelimelerin arkasında gizlidir.

“Nesirde üslubun teşekkülü için zarurî olan anasırın hiçbiri şiir için mevzu-ı bahs olamaz. Şiirile nesir, bu itibarla, yekdiğeriyle nisbet ve alâkası olmayan ayrı nizamlara tâbi, ayrı sahalarda, ayrı eb’ad ve eşkal üzere yükselen, ayrı iki mimarîdir.” Nesir’in müvellidi akıl ve mantık, “şiir”in ise, idrâk muntıkaları haricinde, esrar ve meçhulatin geceleri içine gömülmüş, yalnız münevver sularının ışıkları, gâh u bîgâh ufk-ı mahsusata akseden kudsî ve isimsiz menba’dır.” (Okay, 2021, 96) Hâşim, nesir ve şiiri kesin kaidelerle birbirinden ayırmıştır. Ona göre önemli olan konu, şiirin nesre yaklaştırılmaması konusudur. Çünkü böyle olursa her ikisi de kendi hüviyetlerinden sıyrılıp, farklı bir şekle bürünecektir. Nesirde akıl ve mantık, şiirde ise musiki vardır. “Şiir sessiz bir şarkıdır.” Yani şiirde ahenk, ilk önce kulağa sonra hislere hitap etmektedir. Şiir, duyulmaq ve hissedilmek için yazılmıştır. Hâşim’in şiirinde önemli olan, ahenk şeklidir. Servet-i Fünun’un etkisinde kalan şair, dizelerin sıralanışı ve şekilleri önemli kılmış, bunu da şiire aksettirmiştir.

	Nesir	Şiir
Maksadı	Anlaşılmaq için yazılmaktadır.	Duyulmaq ve hissedilmek için yazılmaktadır.
Malzemesi	Sözdür.	Şiirin malzemesi dildir. Bu dil; musiki ile söz arasında, musikiye yakın bir dildir.
Üslûbu	Zaruri ve önemli birtakım unsurlar.	Şiirde üslup; deruni bir ses, deruni bir edadır.
Kaynağı	Akıl ve mantıktır.	Şiirin kaynağı; idrak bölgelerinde, gizli, bilinmeyen gecelerin içine gömülmüş, aydınlık suların ışıkları zamanlı zamansız hislerimize yansıyan kudretli ve isimsiz bir kaynaktır.

Ahmet Hâşim'e göre şiirin malzemesi dildir. Şiirde her şeyden önce önemli olan kelimenin manası değil, telaffuz kıymetidir. Şair, şiirde bir anlam çıkarmayı, dizelerin ölümü olarak görmektedir. Hâşim, şiiri musikiye yaklaştırmış ve bunu kabul etmiştir. Hâşim'in poetikasını oluşturan, “*şiir hakkına bazı mülahazalar*” adlı yazıda, esrar, sır, büyü, meçhul, kapalı, müphem, gece, yarı belli yarı karanlık, na-tamam gibi kelimelerin sıklıkla kullanılması, şairin şiir anlayışını ortaya koymaktadır. Hâşim'e göre, şiirin kaynağı bilinemezdir. Şiiri idrakın dışına çıkarmıştır. Hâşim, hiçbir ideolojiyi eserlerine yansıtmamış, ideolojilerin etkisi altında kalmamıştır. Şair, şiirlerinde hayallerine yer vermiş, Divan şiirinden şekil bağlamında etkilenecek mazmunları imgeye dönüştürmüştür. Şair, geçmişi geliştirerek, geleneği dönüştürmüştür. Örnek olarak verecek olursak, şairin “Merdiven” adlı şiirinde buna rastlamak mümkündür.

Eğilmiş arza, kanar, muttasıl kanar güller;

Durur alev gibi dallarda kanlı bülbüller, (Merdiven- Ahmet Hâşim)

Şair bu dizelerde, Divan edebiyatındaki gül ile bülbülü kullanmıştır. Fakat bu şiirde divan edebiyatındaki anlamı yoktur. Burada tam tersi olarak, gül kanayarak bülbülü kanatmaktadır. Kanayan şey kan biriktirmektedir. Burada, yaşlanan insanın gözü, kanayan güle benzetilmektedir. Yaş ilerledikçe gözdeki kan çekilmekte ve sararmaktadır. Şair, kendi gözüne bakıp kanının çekildiğini görünce yaşlandığını fark etmekte ve üzülmemektedir. Buradaki bülbül, şairin kendisidir. Şair, Divan şiirindeki mazmunlardan, “gül ile bülbülü” alarak, geleneği dönüştürmüştür. Hâşim, şiirinde ikilemelere yer vermektedir. Şairin “merdiven” şiirinde kullandığı, “Ağır, ağır çıkacaksın bu merdivenlerden/ Sular sarardı... yüzün perde perde solmakta” dizelerinde de bu durum tespit edilmektedir. Genel olarak toplayacak olursak, Hâşim, şiirinde “ahenge, dolaylamaya, geleneği dönüştürmeye ve ikilemelere” yer vermektedir. Onun söyleyecekleri kısa ve özdür, anlatmak istediklerini dolaylama yaparak bizlere aktarmaktadır.

1.3. Hâşim'in “Gece” Adlı Şiirinin İncelenmesi

Ahmet Hâşim, kendisini karanlığa, akşam vaktine adanmış derin bir şairdir. Anılara ve geçmişe sığınan şair, hayatının her noktasına melal ve hüznü sokmuştur. Şair, aydınlığı sevmemektedir, etraf aydınlık olunca huzurun olmadığını dile getirmekte ve hemen akşamın olmasını beklemektedir. Ondaki vakitlerin çoğu gün batımı/akşam ve gecedir. Şair adeta geceye vurgun, karanlığa âşıktır. Hâşim, dış çevreye bağlı değildir, o daima yalnızlığa sığınmış ve hayallerine dalarak eserlerini kaleme almıştır. “*Bağdat'ta doğan Hâşim, milliyetçilik fikirlerinin hakim olduğu bir devirde yaşadı. Sosyal çevre ile anlaşamayarak, kendi içine ve sanat alemine çekildi. Çocukluğuna ait şuuraltı intibalarının da bu hususta rolü olduğuna kaniim. Dicle kıyılarında annesiyle beraber dolaştığı yıldızlı ve aylı gecelerin mesut hatıraları “Şi'r-i Kamer” lerde yarı sembolik bir ifadeye bürünür, daha sonraki eserlerinde, tamamıyla sembolik istikbâle veya kâinatın ötesine ait ulaşılmaz bir hayal beldesi şekline döner.*” (Kaplan, 2021, 149-150)

GECE

Titreyen ellerimle penceremi

Açtım âfâk-i leyle karşı... Yine

Gecenin gölgeden menâzırına

İmtizâc eylemiş nücûm-i bahar...

Sihri eb'ad içinde şimdi gümüş

Bir sehâb andıran miyâb uyumuş

Kalbi şeydâ-yı leyl olan rüzgâr

Esiyor gölgelerde velvelekâr

Ah o bir aşk-ı bî-tenâhi mi
Geceden, tûde-i menâzırdan
Yükselen ra'ş'e-i hümâr ü buhâr?

Sanki hulyâ-yi vasla müstağrak
Şeb-i bir ıtr-ı hisle doldurarak
Dolaşan, titreşen kadınlardı...

Sanki bir savt-ı gâib ü mühtez
Kalbe bir aşk-ı bî-vefâ yetmez
“Seviniz, muttasıl sevin!” derdi.

Modern Türk şiirinin kurucularından ve saf şiirin öncülerinden olan Ahmet Hâşim, hayallerinin ve anılarının yoğun olduğu şiirlerle, Türk edebiyatımızda bizlere kıymetli eserler bırakmıştır. O, daima akşam, gece, yarı aydınlık ve yarı karanlık vakitleri tercih etmektedir. Hâşim’de renk dönüşümü sarı, kırmızı, kahverengi ve siyah şeklindedir. Sarı ve sarının tonları adeta onun rengidir. Sonbaharda yapraklar sararır ve bir bir dökülmeye başlar, işte şair bu zamanlara hayranlık duymaktadır. Hâşim gece adlı şiirini de diğer şiirleri gibi aruz ölçüsüyle yazmıştır. Kelimeler her ne kadar kulağa yabancı gibi gelse de Hâşim gibi büyük bir şair bu kelimelerin arkasında çok önemli ayrıntılar gizlemiş ve aslında her kelimeyle kendi sanat anlayışını ortaya koymuştur. Bazı anlar vardır, küçük bir eşyaya baktığımız zaman bizi geçmişe taşır ve duyguların dünyasına hapseder. Hele de bu yaşananların vakti gece ise o anlar kayda değer olmaktadır. İşte Hâşim şiir yazarken anılarına, hayallerine, geçmişine dalmış; gece ve akşam vaktiyle birlikte bunları birleştirerek geriye, okudukça kelimelerin deryasında kaybolduğumuz eserler bırakmıştır. Şair “Gece” adlı şiirinde yaşamış olduğu bir zaman dilimini, duygularıyla yoğun olarak bizlere aktarmaktadır. Şairin kaleme aldıklarının hemen hemen hepsi gece ve akşam vakitlerinde geçmektedir. Hâşim bu şiirine de direkt gece vaktiyle başlamakta gece ve akşam adeta onun mekânını oluşturmaktadır. İlk dizelerde şair, titreyen elleriyle pencereyi açmaktadır. Ama ne zaman? “Yine” ifadesiyle bizlere, her zaman yaptığı gibi gece vakti ufuklara karşı açtığını söylemektedir. Şairin anılarını hatırladığı ve kendisini yorgun hissettiği için elleri titremektedir. Onun maziye dalarak gece vakti hava almak için pencereyi açtığı ve gökyüzünü izlediği akıllara gelmektedir. Gecenin gölgeden oluşan manzaralarına dalarak ilkbahar yıldızlarının gökyüzüyle anlaştığını bizlere söylemektedir. Gölge, bizlere karanlığı çağrıştırmaktadır ve gündüz değil gece vakti ortaya çıkmaktadır. Gölge ve gece terimleriyle şairin şiire direkt karanlığı çağrıştıran terimlerle başladığı görülmektedir. İlkbahar yıldızlarının gecenin gölgeden oluşan manzaralarıyla iyi geçindiğini söyleyen şair, muhtemelen ilkbahar mevsiminin gelmekte olduğunu bizlere bildirmektedir. Hâşim diğer şiirlerinde olduğu gibi, bu şiirinde de bizlere anlatacaklarını imgelerle ve dolaylama yoluyla aktarmakta, ne anlatmak istediğini hemen belli etmemektedir. Hâşim; karanlıkların, gecelerin ve yalnızlıkların şairidir. Sanat dünyasını imgelerle yoğuran şair, hayalleriyle, az sözle çok şey anlattığı şiirleriyle bizlere ilham vermektedir. İkinci dizelerde Hâşim; gümüş rengiyle şiire başlamaktadır. “Gümüş rengi, Hâşim’in şiirleri için hazırladığı dekorun zaman zaman ve yer yer sıcak renklerden kurtulup, hayal kurmaya daha elverişli havaya bürünmesini sağlamakta, şairin içindeki ateşi âdeta kül ile örtmektedir. Böylece bu renk şairin gözüne olduğu kadar ruhuna da hem huzuru hem de rahatlığı getirmiş oluyor. Hâşim bu rengi kıyılar, bulutlar, kuşlar, ay, sular gibi tabiattaki varlıklara bir kere de sükûta sıfat olarak vermiştir.” (Bingöl, 1973, 75) Hâşim’de her rengin bir anlamı vardır. Necdet Bingöl’ün açıklamış olduğu dizelerden hareketle şair, gümüş rengiyle hayallerini daha iyi kurmaya başlamaktadır. Ancak ikinci dizelerde şair, gümüşün çok uzaklarda, büyüleyici bir güzellik içinde olduğunu söylemektedir.

Şair, gümüşü imge olarak kullanmakta ve gümüş onun hayallerini simgelemektedir. Hayalleri daha uzaklarda ve güzellikler içindedir. Gümüş rengi ile bulutu bağdaştırmış, sessizliğe hitap etmiştir. Gecenin rüzgârının kalbi, divane ve meczuptur. Belki de burada kendi kalbini, rüzgârın kalbinin divane oluşuyla bağdaştırmakta ve kendi kalbinin de aynı o şekilde olduğunu bizlere aktarmaktadır. Rüzgâr sadece geceleri çıkmaz, gündüz de çıkabilir ancak şair özellikle gecenin rüzgârına değinerek, yine karanlıklarda ve gölgelerde gürültülü bir şekilde estiğini dile getirmektedir. Üçüncü dizede şair, kendisini titreten, sersemleten bitmek bilmeyen hayallerin, bitmez bir aşktan kaynaklandığını söylemektedir. Hâşim'in titreyen elleriyle pencereyi açmasının nedeni, belki de gecenin ortaya çıkarmış olduğu manzaraların, hayallerine dalarak şairi titretmesi, halsiz kalmasıdır diyebiliriz. O, adeta geceye ve maziye vurgun bir şekilde karanlıkta çıkan gölgelerin oluşturduğu manzarayla hayallerine dalmakta ve bunu bitmek bilmeyen bir aşk olarak açıklamaktadır. Ahmet Hâşim'de Şi'r-i Kamer'lerin dışındaki şiirlerinde de kadın, sevgili, hayatında derin bir iz bırakan annesi başka motiflerle karşımıza çıkmaktadır. Dördüncü dizede de şair geceyi, methedilen, övülen bir hisle doldurarak, sanki kurulan hayallere kavuşmuş hayallerin deryasına dalarak dolaşanların, titreşen kadınlar olduğunu söylemektedir. Burada Hâşim'in o kurmuş olduğu hayallerin geceyi güzel bir hisle doldurduğu anlaşılabilir ve bu güzel hissin hayalinde dolaşarak titreşen kadınlardan kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Buradaki kadının kim olduğu belli olmamakla birlikte, gecenin sessizliğinde hayallerini süsleyen annesi ya da karanlıkta çevreyi huzurlu bir hisle doldurarak etrafta dolaşan kadınlar olabileceği akıllara gelmektedir. Hâşim geceye ve sessizliğe âşık bir kişidir. Son dizede şairin hayalindeki gizli bir sesin, ona birkaç kelam söylediği bizlere aktarılmaktadır. Titremek kelimesi bizlere hasta bir insanı çağrıştırmaktadır. Bulut ve titreyen ruh, ölmek üzere olan hasta bir insanı hatırlamamızı sağlar. Hâşim'in annesine vermiş olduğu değerden yola çıkarak o etrafta dolaşan titreşen kadınlar olarak nitelendiren ve arkadaki titreşim, gizli bir sesle şaire, "Seviniz, muttasıl sevin!" diyerek öğüt veren kişinin hasta annesi olabileceği akıllara gelmektedir. İnsan, hasta olduğu ya da ölüm döşeginde olduğu zaman sesi kesik kesik çıkmakta ve artık konuşmaya mecali kalmamaktadır. Sesi titreşim bir şekilde çıkmaktadır. Burada da titreşim kelimesiyle şairin hasta annesini kastettiği anlaşılabilir.

1.4. Ahmet Hâşim'in "Hazan" Şiirinin İncelenmesi

"Ey eski kamer, sen bizi elbette bilirsin!

Annemdi o nûrunda gezen zıll-i mehâsin,

Bendim o çocuk, o sîmâ-yı tahayyür.

Bir gün ki hazan ufka kızıl dalgalı bir nur,

Bir kanlı ziya haşrediyorken onu bir yed,

Bir bâd-ı haşîn aldı o rü'yâyı müebbed."

Ahmet Hâşim'in "Hazan" adlı şiiri, Piyâle'nin "Şi'r-i Kamer" başlıklı bölümünde yer alan şiirlerinden bir tanesidir. Şair burada anne duygusunu çocukluk dönemine ait imgelerle birlikte vermektedir. Şairin çocukluk dünyasında annesinin çok büyük izleri vardır ve annesi Hâşim'in hayatında çok önemli bir yerdedir ve edebiyat camiasında Ahmet Hâşim gibi kıymetli bir şairi incelerken onun çocukluğuna inmek oldukça önem arz etmektedir. Babasının mesleği dolayısıyla çocukluğu Arabistan'ın çeşitli yerlerinde geçen şairin hayatındaki en önemli mekânlar, Bağdat ve Dicle Nehri kıyıları olmuştur. Dicle Nehri'nin kıyılarında verem hastası olan annesiyle yapmış olduğu yürüyüşler ve sohbetler, şairle annesi arasında oldukça güçlü bir bağ oluşturmuştur. Kendisi hasta olan anne, ruhen hassas olan çocuğunun limanına sığınmış ve annesi Hâşim'in en yakın arkadaşı olmuştur. Annesi zamanının çoğunu Dicle Nehri'nin kıyılarında küçük oğluyla geçirmiştir. Hâşim'in aile yapısı ve çocukluğuyla ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında, annesinin sarıp sarmalayan sevgisi ile babasının mesafeli ve katı tutumu arasında kalmış bir çocuk göze çarpılmaktadır. Böyle bir ortamda Sâre Hanım, Ahmet Hâşim'in tek sığınağı haline gelmiş, aralarında anne-oğul ilişkisinin ötesinde derin ve kuvvetli bir bağ ortaya çıkmıştır.

Haşim “Hazan” şiirinde anlatımı bizlere şimdiki zamanla yapmaktadır. Şair, uzun zamandır görüşmediği, bu yüzden kendisini unutmuş olan birine seslenir gibi kamere seslenmekte, ruhu ve bedeni annesinden ayrı olmadığı için sanki annesi yanındaymış gibi kamere seslenmektedir. Şair kamere sen bizi elbette bilirsin şeklinde hitap etmektedir. Şairin kameri eski olarak nitelendirmesi bizlere onunla geçmişe dayanan bir münasebeti olduğunu göstermektedir. Buradaki “biz” zamiri ile bizlere kastettiği annesi ve kendisidir. Kamerin annesini ve kendisini tanımaması mümkün değildir.

O, annesini daima güzel sözlerle nitelendirmektedir. Kamerin nurunda gezen kişi annesidir ve annesini “zıll-i mehâsin” güzellikler gölgesi olarak nitelendirmektedir. Şair annesinin güzel olduğunu böylesi güzel bir ifadeyle dile getirmiştir. Ayın zayıf ışığı altında hemen hemen her tarafta gölgeler vardır. Şair burada annesinin düşen gölgesinden bahsetmemekte, annesinin bir güzellikler gölgesi olduğunu bizlere söylemektedir. Biz burada Haşim’in kullandığı terimlerden hareketle, annesinin güzellikler gölgesinden birini ay ile bağdaştırabiliriz. Kamerin nurunda gezen ve orayı aydınlatan annesidir. Güzelliklerin gölgesi olan anne ay ışığının altında dolaşırken şair de oradadır ve o da şaşkın bir şekilde izlemektedir. Haşim’in çokça kullandığı terimler olan akşam, gece ifadeleri anladığımız üzere burada da karşımıza çıkmaktadır. Gecenin sessiz duruşunda karanlıkta ama aynı zamanda ay ışığında yürüyen bir anne ve onu şaşkınlıkla izleyen bir çocuk vardır. Ay ışığının aydınlatmadığı yerler karanlık içindedir ve bir tarafta annesinin olması, bir tarafın karanlık, diğer tarafın ise aydınlık olması çocuğu hayretler içerisine düşürmüştür.

Şair sonraki dizelerinde sonbahar, ufuk ve kızıl kelimelerinden söz etmektedir. Batmakta olan güneş, ufka kızıl dalgalı bir nur ve kanlı ışık toplamaktadır. Şair akşam güneşi ile sonbaharı birleştirmiştir. Sonbahar denince akıllara yaprakların bir bir dökülmesi gibi ömürden de bir gün daha gittiği ve ölüm kelimesi akıllara gelmektedir. Buradaki akşam ve sonbahar kelimeleri ölümle ve ölümün sembolü olan kızıl renkle ilişkilendirilmiştir. Sonbaharın ufka kızıl dalgalı bir nur toplamasıyla birlikte haşin bir el o rüyayı sonsuza kadar almıştır. Belki de şair burada haşin bir el terimiyle bizlere ölümün ellerini hatırlatmaktadır. O bizlere, sonbahar ve gün batımıyla annesinin ölümünü anlatmaktadır. Orada bulunan el ölümün elidir ve bununla bizlere, bir rüya gibi olan annesini sonsuza dek aldığını ifade etmektedir. Bu ifadeler Haşim’in dünyasındaki acıyı, kederi bizlere göstermektedir. Şair, birbirlerine güçlü bağlar ve büyük bir sevgiyle bağlı olan annesinden ebediyen ayrılmıştır. Şiirde kullanılan hazan (sonbahar) kelimesi bizlere hüznü çağrıştırmaktadır. O, annesinin ölümüyle birlikte iç dünyasında yaşamış olduğu acıları ve hüznüleri bu mısralarla dile getirmiş ve bizlere aktarmıştır.

2.SONUÇ

Fransız edebiyatının etkisi ile, saf şiirin ve modern Türk şiirinin kurucularından olan Ahmet Hâşim, sembolizmi benimsemiş ve eserlerini bu doğrultuda kaleme almıştır. Çocukluğuna dair anıları ve annesi hayatında derin izler bırakmış ve bu konuları şiirlerine yansıtmıştır. Aruzun musikiyi anlatmaya daha yakın bir dili olduğunu düşünerek, tüm şiirlerini aruzla yazmıştır. Az sözle çok şey anlatan şair, herhangi bir ideolojiyi eserlerine yansıtmamış ve ideolojilerden uzak durmuştur. Hâşim, şiirde mana aranmasını eleştirmiş ancak bunu söylerken manasız bir şiir yazılmasını kastetmemiştir. Şiirde mana zaten vardır ve bu kelimelerin arkasında gizlidir. Şair, şiiri okurken bir anlam çıkarılması gerektiğine karşı çıkmaktadır. Çünkü şiir, anlaşılacak için değil, duyulmak ve hissedilmek için yazılmaktadır. Şiirden bir anlam çıkarmak, adeta dizelerin ölümü olmaktadır. Hâşim’in şiirinde önemli olan âhenk şekli ve her şeyden önce önemli olan kelimenin manası değil, cümledeki telaffuz kıymetidir. Hâşim, şiire dair görüşlerini Piyale önsözünde yer alan “*şiir hakkında bazı mülahazalar*” adlı yazısında açıklamaktadır. Şair, nesir ve şiiri kesin kaidelerle birbirinden ayırmış, nesrin kaynağının akıl ve mantık, şiirin kaynağının ise belirsiz ve bilinemez bir hisler durumundan doğduğunu dile getirmektedir. Fikrin esas aldığı şiirlerde; “*Şiir bir gaye değil, taşıyıcı unsur durumundadır.*” (Kolcu, 2009, 18)

Bir fikri açıklamak amacıyla yazılan şiirlerde bir sınırlandırma vardır. O şiirler; “*Mahdut ve münferit bir mananın çemberi içinde sıkışıp kalan şiir.*” (Haşim, 2005, 20) Yani onlar eksiktir ve anlaşılması kolay olsa da şiir olarak nitelendirilememektedir. Hâşim’in rengi; sarı, siyah, gümüş ve kıızıdır. Şair, geceye, karanlığa ve akşama vurgundur. Tüm şiirlerinde akşam, gece, karanlık ve sessizlik terimleri mutlaka verilmekte, imgelerle okuyucuya aktarılmaktadır. Hâşim’in incelemiş olduğumuz bazı şiirlerinde de açıklamış olduğumuz bu cümleleri görmek mümkündür. Şair, gece, karanlık, gölge ve titreyiş terimlerini ön plana çıkararak bir gece vakti ufuklara karşı düşündüklerini ve gördüklerini aktarmıştır. Bu doğrultuda Ahmet Hâşim’in tüm şiirlerine baktığımız zaman Türk edebiyatımıza okudukça derin anlamlar çıkarılan, insanları kendi hayal dünyasına sürükleyen çok kıymetli eserler bıraktığı görülmektedir.

3.KAYNAKÇA

- Ahmet Hâşim, “Bize Göre- Gurabahane-i Laklakan- Frankurt Seyahatnamesi”, Milli Eğitim Basımevi. , İstanbul 1969.
- Ahmet Haşim “Bütün Şiirleri”, Hazırlayanlar: İnci Enginün- Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları. , İstanbul 2003.
- Dr. Banıççek Kırzıoğlu, “Sıkıntı Labirentinde Spleen’i Yaşayan Ahmet Hâşim” A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 13, Erzurum 1999.
- Hisar, Abdülhak Şinasi, “Ahmet Hâşim Şiiri ve Hayatı”, Varlık Yayınevi. , İstanbul 1969.
- Hulusi, Şerif, Ahmet Hâşim Hayatı, Sanatı ve Seçilmiş Şiirleri”, Bilge Yayınevi, İstanbul 1967.
- Kaplan, Mehmet, “Şiir Tahlilleri 1: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e”, Dergâh Yayınları. , İstanbul 2021.
- Kolcu, Ali İhsan, “Ahmet Hâşim’in Poetikası”, Salkımsöğüt Yayınevi. , Erzurum 2009.
- Necdet Bingöl, “Hâşim’in Şiirinde Renkler”, Türkoloji Dergisi, Cilt: 5, Sayı:1 Yıl: 1973.
- Okay, M. Orhan, “Poetika Dersleri”, Dergâh Yayınları., İstanbul 2021.
- Yavuz, Hilmi, “Hâşim, İntihal ve Metinlerarasılık”, Kara Güneş, Can Yayınları. , İstanbul 2003

EXAMINATION OF THE EXPERIENCES OF AIRCRAFT
MAINTENANCE/AIRCRAFT ELECTRONICS TEACHERS IN
SCIENCE AND ART CENTERS

UÇAK BAKIM / UÇAK ELEKTRONİĞİ ÖĞRETMENLERİNİN BİLİM SANAT
MERKEZLERİNDEKİ DENEYİMLERİNİN İNCELENMESİ

HALİL SEZER¹, İLKER AYKAÇ², METİN AYDIN³

¹Öğretmen, CEZERİ BİLSEM, Eğitim, 0009-0002-0758-1840

²Müdür Yardımcısı, CEZERİ BİLSEM, Eğitim, 0009-0007-4556-6015

³Merkez Müdürü, CEZERİ BİLSEM, Eğitim, 0000-0001-8306-4867

Özet

Elektrik elektronik mühendisliği, geniş bir alanı kapsayan ve elektrik akımından elektromanyetizmaya kadar pek çok konuyu içeren bir disiplindir. Bu mühendislik dalı, elektrik mühendisliği ile elektronik bileşenlerin kullanıldığı sistemlerin tasarımı ve geliştirilmesi üzerine odaklanır. Bu alanda çalışan mühendisler, otomotiv, iletişim, enerji üretimi gibi birçok sektörde görev alabilirler. Elektrik elektronik mühendisleri, kamu ve özel sektörde birçok kuruluştaki çalışabilirler ve aynı zamanda eğitim sektöründe de yer alabilirler. Öğretmenlik mesleğine geçiş yapan mühendisler, özellikle uçak elektroniği gibi alanlarda eğitim verebilirler. Ankara'da yapılan bir araştırmada, Bilim ve Sanat Merkezlerinde Uçak Bakım / Uçak Elektroniği dersi veren öğretmenlerin deneyimleri incelenmiştir. Araştırmada, öğretmenlerin genel ve özel alan yeterlikleri, güdüleyiciler ve program içeriği hakkındaki görüşleri değerlendirilmiştir. Araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bulgular, öğretmenlerin öğretmenlik mesleği genel ve özel alan yeterlikleri, güdüleyiciler ve program içeriği hakkındaki görüşlerini yansıtmaktadır. Çalışma grubunun belirlenmesinden sonra görüşme yapmayı kabul eden 52 öğretmen ile yüz yüze ve online formlar ile veri toplanarak, araştırmanın amacı ve yöntemi hakkında bilgi verilmiş, birebir görüşme yapılmış ve ses kaydı alınmıştır. Çalışmada kurum ve kişi isimleri verilmeyeceği, verilerin bilimsel amaçlı kullanılacağı ve ses görüşmelerinin sadece araştırmacı tarafından dinleneceği belirtilerek katılımcılardan onay alınmış ve görüşmelerin ses kaydı yapılmıştır. Görüşmeler sonucunda elde edilen verilere göre, öğretmenlerin mezun oldukları lisans programı dersleri ile Bilsem'deki dersler arasında benzerlikler ve farklılıklar bulunmuştur. Öğrencilerin ilgi düzeyi genellikle yüksektir, ancak her öğrencinin ilgi düzeyi farklılık gösterebilir. Bu nedenle, derslerin çeşitlendirilmesi ve uyarlanması önemlidir. Katılımcılar genel olarak uygulamalı derslerde öğrencilerin ilgi ve isteğinin arttığı belirtilmiştir, ancak eksik envanter ve malzeme sorunları bu uygulamaların etkinliğini azaltabildiğini vurgulamışlardır.

Anahtar kelimeler: Uçak Bakım, Uçak Elektroniği, Bilim Sanat Merkezi

Abstract

Electrical and electronic engineering is a discipline that encompasses a wide range of topics, spanning from electric current to electromagnetism. This engineering field focuses on the design and development of systems utilizing both electrical engineering principles and

electronic components. Engineers working in this field can hold positions in various sectors such as automotive, communication, and energy production. Electrical and electronic engineers can work in both public and private organizations, and they can also be involved in the education sector. Engineers transitioning into the teaching profession can particularly provide education in specialized areas like aircraft electronics. A study conducted in Ankara examined the experiences of teachers who teach Aircraft Maintenance/Aircraft Electronics courses in Science and Art Centers. The research evaluated the general and specific competencies of teachers, as well as motivators and program content-related opinions. Data obtained using a semi-structured interview form developed by the researchers were evaluated through content analysis. Following the determination of the study group, data were collected from 52 teachers who agreed to participate in face-to-face and online interviews. Participants were informed about the purpose and method of the research, and consent was obtained for recording interviews, with assurance that institutional and personal names would not be disclosed and data would be used for scientific purposes only. According to the data obtained from the interviews, similarities and differences were found between the courses taught in the teachers' undergraduate programs and those taught at the Science and Art Centers. While students generally have a high level of interest, it varies among individuals. Therefore, diversifying and adapting the courses is important. Participants generally indicated that students' interest and enthusiasm increase in applied lessons, but they emphasized that inventory and material shortages could reduce the effectiveness of these applications.

Keywords: Aircraft Maintenance, Aircraft Electronics, Science and Art Center

**INVESTIGATION OF POSTTRAUMATIC STRESS SYMPTOMS AND
POSTTRAUMATIC GROWTH IN TERMS OF VARIOUS VARIABLES IN
UNIVERSITY STUDENTS WHO EXPERIENCED THE KAHRAMANMARAŞ-
CENTERED EARTHQUAKES OF 6 FEBRUARY 2023**

**6 ŞUBAT 2023 KAHRAMANMARAŞ MERKEZLİ DEPREMLERİ YAŞAYAN
ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE TRAVMA SONRASI STRES BELİRTİLERİ VE
TRAVMA SONRASI BÜYÜMENİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN
İNCELENMESİ**

Hakan YÜCEL (Birinci yazar)¹, Prof.Dr. Binnaz KIRAN (İkinci yazar)

¹Lisansüstü Öğrenci, Mersin Üniversitesi, Eğitim Bilimleri, 0000-0002-6080-5519

²Prof.Dr., Mersin Üniversitesi, Eğitim Bilimleri, 0000-0002-6669-9868

Özet

Depremlere benzer afetlerin ardından afetzedeler şiddetli travma sonrası stres belirtileri gösterebilmektedir. Ayrıca travmatik yaşam olaylarının travma sonrası büyüme gibi olumlu sonuçları da olabilmektedir. Travmatik yaşam olayları sonrası bireylerin travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyüme yaşamalarında bireye ve olaya ait birçok faktör belirleyici olabilmektedir. Bu bağlamda, bu araştırmada 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremleri yaşayan üniversite öğrencilerinde travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin cinsiyet, yaş, psikiyatrik rahatsızlık durumu, depremlerin yaşandığı şehir, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu değişkenlerine göre incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremleri yaşayan 550 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama araçları olarak Demografik Bilgi Formu, Olayların Etkisi Ölçeği Gözden Geçirilmiş Formu ve Travma Sonrası Gelişim Ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizinde SPSS 29 paket programından yararlanılmış ve bağımsız örneklem için t test, tek yönlü varyans analizi, Mann-Whitney U testi, Welch testi, Tukey ve Games-Howell testi kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri cinsiyet, yaş, depremlerin yaşandığı şehir, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaşırken, psikiyatrik rahatsızlık durumu değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşmamaktadır. Katılımcıların travma sonrası büyüme düzeyleri ise çalışmada ele alınan değişkenlere göre anlamlı olarak farklılaşmamaktadır. Bulgular ilgili literatür ışığında tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Travma Sonrası Stres Belirtileri, Travma Sonrası Büyüme, Deprem

Abstract

Following disasters such as earthquakes, disaster victims may show symptoms of severe posttraumatic stress. In addition, traumatic life events can also have positive consequences such as posttraumatic growth. Many factors related to the individual and the event can be determining factors in individuals experiencing posttraumatic stress symptoms and posttraumatic growth after traumatic life events.

In this context, in this research, posttraumatic stress symptoms and posttraumatic growth among university students who experienced the February 6, 2023 Kahramanmaraş-centered earthquakes were examined according to gender, age, psychiatric disorder status, city where the earthquakes occurred, building damage status, perceived life-threatening, loss of a relative, being under debris and injury. It is aimed to examine the situation according to its variables. The study group of the research consists of 550 university students who experienced the earthquakes centered in Kahramanmaraş on February 6, 2023. Demographic Information Form, Impact of Events Scale Revised Form and Posttraumatic Growth Scale were used as data collection tools in the study. SPSS 29 package program was used to analyze the data, and t test, one way analysis of variance, Mann-Whitney U test, Welch test, Tukey and Games-Howell test were used. According to the findings of the research, the post-traumatic stress symptom levels of the participants differ significantly according to the variables of gender, age, the city where the earthquakes occurred, building damage, perceived life-threatening, loss of loved ones, being trapped under rubble and injury status, but they do not differ significantly according to the psychiatric disorder status variable. Posttraumatic growth levels of the participants do not differ significantly according to the variables discussed in the study. The findings are discussed in the light of the relevant literature.

Keywords: Posttraumatic Stress Symptoms, Posttraumatic Growth, Earthquake

*Bu çalışma, Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı'nda Prof.Dr. Binnaz KIRAN danışmanlığında yürütülen ve Hakan YÜCEL tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi kapsamında toplanan verilerden üretilmiştir.

1. GİRİŞ

Depremler, ani ve beklenmedik bir şekilde gelişmeleri, yoğun korku, çaresizlik ve dehşet duygularını açığa çıkartmaları ve bireylerin yaşamını tehdit etmeleri sebebiyle travmatik bir yaşantı türüdür. 6 Şubat 2023 tarihinde 9 saat arayla meydana gelen Kahramanmaraş merkezli 11 ili etkileyen iki büyük depremde çok sayıda üniversite öğrencisi depremleri doğrudan yaşamak suretiyle psikolojik açıdan olumsuz etkilenmiştir. Depremler sonrası bireyler yoğun travmatik stres belirtileri gösterebilmektedir (Cénat vd., 2020). Aynı zamanda travma sonrası büyüme gibi olumlu değişimler de yaşayabilecekleri araştırmacıların odağındadır (Tedeschi vd., 2018). Bu bağlamda üniversite öğrencilerinin travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyüme düzeylerinin incelenmesi önem taşımaktadır. Travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyüme ile ilişkili olduğu düşünülen faktörlerin ortaya konması travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin doğasının anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir. İlgili literatür incelendiğinde demografik özellikler, kişilik özellikleri, travmanın şiddeti, başa çıkma stratejileri, ruminasyonlar gibi birçok faktörün travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyüme ile ilişkili olduğu görülmektedir (Kirkpatrick ve Heller, 2014; Verbitsky vd., 2020; Tedeschi vd, 2018). Bu çalışmada, travma sonrası stres belirtileri ve travma sonra büyüme bireye ve olaya ait değişkenler açısından ele alınacaktır. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremleri yaşayan üniversite öğrencilerinde travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümeyi cinsiyet, yaş, psikiyatrik rahatsızlık durumu, depremlerin yaşandığı şehir, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu değişkenleri açısından incelemektir.

1.1. Kuramsal Çerçeve

1.1.1. Travma Sonrası Stres Belirtileri

Travma sonrası stres belirtileri, travmatik yaşantıya gösterilen psikolojik tepkilerdir (APA, 2013). Bu belirtiler, fiziksel travmatik olay sonrası fiziksel, davranışsal, duygusal ve bilişsel alanlarda ortaya çıkan uyum sağlamaya dönük işlevsel tepkilerdir (Zara, 2011). Travma sonrası stres belirtileri; aşırı uyarılma, kaçınma, yeniden yaşantılama, bilişlerde ve duygu durumunda olumsuz değişiklikler olmak üzere dört başlık altında toplanmaktadır (APA, 2013). Bireylerin zorlayıcı yaşam olaylarına ve travmalara karşı gösterdikleri tepkiler ‘normal olmayan durumlarda gösterilen normal tepkiler’ olarak kabul edilmektedir (Erdur-Baker, 2020). Travmatik yaşantıdan hemen sonra verilen tepkiler normal ve işlevsel kabul edilmekle birlikte bu tepkileri işlevsiz hale getiren nokta uzun süre devam etmeleridir. Travma sonrası stres belirtilerinin zamanla şiddetinin azalması ve yok olması beklenmektedir (Fullerton ve Ursano, 2005). Ancak bu belirtilerin uzun süre şiddetli olarak devam etmesi travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) gibi stres ile ilişkili bozukluklara yol açmaktadır. Travmatik yaşantılar çeşitli psikiyatrik bozuklukların gelişmesine sebep olabilmektedir. Bu bozukluklar, travmatik olaydan kaynaklı stres ile ilişkilidir. Travmatik bir olayın ardından ortaya çıkan travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), travmatik olaylara ilişkin 1 aydan uzun süren aşırı uyarılma, kaçınma, yeniden yaşantılama, bilişlerde ve duygudurumda olumsuz değişiklikler belirtileriyle karakterize psikolojik bozukluk olarak tanımlanmaktadır (APA, 2013). Travma sonrası stres belirtilerinin 1 aydan uzun sürmesi TSSB, 1 ay ile sınırlı kalması ise akut stres bozukluğu (ASB) olarak tanımlanmaktadır (APA, 2013). Travmatik yaşantıların ardından bireylerin TSSB geliştirmeleri kişiden kişiye değişmektedir. Bireylerin TSSB geliştirmelerinde hangi faktörlerin etkili olduğu sorusu psikolojik travma çalışmalarında araştırmacıların odağında olmuştur. TSSB'nin gelişimi cinsiyet, eğitim düzeyi, geçmiş travma, kişilik özellikleri, travma türü, olayın şiddeti, sosyal destek, kullanılan başa çıkma ve ruminasyon tarzları gibi olay öncesi, olaya ilişkin ve olay sonrası pek çok faktöre göre değişebilmektedir. Yapılan çalışmalar olay öncesi faktörler olarak kadın cinsiyetinin, düşük eğitim düzeyi ve maddi durumun, ruhsal hastalık öyküsü ve geçmiş travmanın bireylerin TSSB geliştirmelerinde birer risk faktörleri olduğunu göstermektedir (Armenian vd., 2000; Breslau vd., 1998; Cardozo vd., 2000; Freedy vd., 1992; Perkonig vd., 2000). Olaya ilişkin faktörler olarak travmanın şiddeti, türü ve üzerinden geçen zaman TSSB'nin gelişimi ile ilişkili olabilmektedir (Blanchard vd., 1995; Brackbill vd., 2009; Favaro vd., 2000; Frans vd., 2005). Olay sonrası faktörler olarak ise başa çıkma stratejileri ve ruminasyonlar TSSB'nin gelişiminde belirleyici role sahiptir (Blackburn ve Owens, 2016; Carr vd., 1995). Olay meydana gelmeden önce destekleyici bir sosyal çevrenin varlığı ve olay sonrası erken dönemde ulaşılabilen sosyal destek faktörü ise bütün süreçte etkili olabilmektedir (Allen vd., 2021; Hobfoll vd., 2007).

1.1.2. Travma Sonrası Büyüme

Travma sonrası büyüme kavramı kişinin hayatını yoğun düzeyde etkileyen olaylar ile mücadelesi sonucunda ortaya çıkan olumlu psikolojik değişimleri ifade etmektedir (Calhoun ve Tedeschi, 1999). Bu değişimler, bireyin başkalarıyla ilişkilerindeki değişimleri, ortaya çıkan yeni fırsatları değerlendirmesini, kişisel güç kazanmasını, manevi değişim yaşamasını ve yaşamın değerini anlamasını içermektedir (Tedeschi vd., 2018). Travma sonrası büyüme, travmatik bir yaşantının ardından sadece olumsuz sonuçların değil aynı zamanda bireyi güçlendiren olumlu sonuçların da olabileceği fikrine dayanmaktadır. Travmatik bir yaşantının ardından neden bazı insanlar gelişim gösterirken bazılarının göstermediği sorusu güncelliğini korumakla birlikte travma sonrası büyümenin oluşumunu açıklayan çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır.

Bunlar; Schaefer ve Moos'un (1992) Yaşam Krizleri ve Kişisel Gelişim Modeli, Joseph ve Linley'in (2005) Organizmik Değerlendirme Kuramı, Joseph, Murphy ve Regel'in (2012) Bilişsel İşleme Modeli ve Tedeschi ve Calhoun'un (1995) İşlevsel Betimsel Modeli'dir. Travma sonrası büyümeyi kapsamlı olarak ele alan İşlevsel Betimsel Model'e göre travma sonrası büyümenin oluşumunda birbirleriyle etkileşim halinde olan bireysel farklılıklar, kişilik özellikleri, ruminasyonlar, başa çıkma, sosyal destek gibi birçok faktör etkili olmaktadır (Tedeschi vd., 2018). Travma sonrası büyümenin gelişiminde olay öncesi, olaya ilişkin ve olay sonrası birçok faktör etkili olabilmektedir. Travma sonrası büyümeye giden süreçte de olay öncesi faktörler olarak kadınların, yüksek eğitim düzeyi yüksek ve maddi duruma sahip bireylerin travma sonrası büyüme yaşamaya eğilimli gruplar olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Akbar ve Witruk, 2016; Bower vd., 2005; Hall vd., 2009; Helgeson vd., 2006; Koutrouli vd., 2012; Wang vd., 2014). Olaya ilişkin faktörler incelendiğinde travmaya maruziyet derecesinin artması, travmanın türü ve travmanın üzerinden geçen zaman travma sonrası büyümenin gelişiminde etkili olabilmektedir (Armstrong ve Shakespeare-Finch, 2011; Butler vd., 2005; Meyerson vd., 2011). Olay sonrası faktörler olarak ise başa çıkma stratejileri ve ruminasyonların travma sonrası büyümenin gelişiminde etkili olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Allbaugh vd., 2016; Butler vd., 2005). Sosyal destek ise hem olay öncesinde hem de olay sonrasında etkili olan ve bütün süreci etkileyen bir faktördür (Kong vd., 2018; Tedeschi vd., 2018) Bu çalışmanın amacı 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremleri yaşayan üniversite öğrencilerinde travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümeyi cinsiyet, yaş, psikiyatrik rahatsızlık durumu, depremlerin yaşandığı şehir, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu değişkenleri açısından incelemektir. Çalışmanın amacı doğrultusunda belirlenen araştırma sorusu aşağıda sunulmuştur.

Araştırma sorusu: 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremleri yaşayan üniversite öğrencilerinin travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyüme düzeyleri cinsiyet, yaş, psikiyatrik rahatsızlık durumu, depremlerin yaşandığı şehir, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaşmakta mıdır ?

2. YÖNTEM

Bu çalışma, ilişkisel tarama modeli ile gerçekleştirilen bir çalışmadır. İlişkisel tarama araştırmaları iki veya daha fazla değişken arasındaki birlikte değişimi veya bu değişimin farklı değişkenlere göre anlamlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koyan araştırmalardır (Gürbüz ve Şahin, 2018).

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu Kahramanmaraş merkezli depremleri afet bölgesi ilan edilen 11 ilden birinde yaşayan 550 üniversite öğrencisinden oluşmaktadır. Araştırmada 80 farklı üniversiteden katılımcı bulunmaktadır. Bu üniversitelerin 67'si devlet, 13'ü vakıf üniversitesidir. Araştırmanın çalışma grubu amaçlı ve kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi kullanılarak oluşturulmuştur. Katılımcılar Kahramanmaraş merkezli depremleri afet bölgesi ilan edilen 11 ilden birinde yaşayan lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimine devam etmekte olanlar arasından seçilmiştir. Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

		Frekans	Yüzde %
Cinsiyet	Kadın	337	61.3%
	Erkek	213	38.7%
Üniversite	Devlet	526	95.6%
	Vakıf	24	4.4%
Fakülte/Enstitü	Eğitim Fak.	202	36.7%
	Mühendislik Fak.	46	8.4%
	Fen-Edebiyat Fak.	39	7.1%
	İktisadi İdari Bilimler Fak.	26	4.7%
	Fen Bilimleri Ens.	41	7.5%
	Sağlık Bilimleri Ens.	20	3.6%
	Sosyal Bilimler Ens.	70	12.7%
	Diğer	106	19.3%
Sınıf	Hazırlık	6	1.1%
	1. Sınıf	88	16.0%
	2. Sınıf	76	13.8%
	3. Sınıf	88	16.0%
	4. Sınıf	117	21.3%
	5. Sınıf	4	0.7%
	6. Sınıf	2	0.4%
	Yüksek Lisans	119	21.6%
	Doktora	50	9.1%
	Yaş	18-24	368
25+		182	33.1%
Psikiyatrik Rahatsızlık Durumu	Var	43	7.8%
	Yok	507	92.2%
Tanı	Depresyon	12	2.2%
	TSSB	1	0.2%

	Anksiyete	14	2.5%
	Panik Atak	6	1.1%
	OKB	5	0.9%
	Uyum Bozukluğu	1	0.2%
	DEHB	4	0.7%
Depremlerin Yaşandığı Şehir	Adana	138	25.1%
	Adıyaman	28	5.1%
	Diyarbakır	28	5.1%
	Elazığ	20	3.6%
	Kahramanmaraş	81	14.7%
	Osmaniye	24	4.4%
	Gaziantep	55	10.0%
	Kilis	6	1.1%
	Hatay	107	19.5%
	Malatya	43	7.8%
	Şanlıurfa	20	3.6%
Bina Hasar Durumu	Hasar görmedi	139	25.3%
	Az hasar gördü	249	45.3%
	Orta hasar gördü	61	11.1%
	Ağır hasar gördü	82	14.9%
	Yıkıldı	19	3.5%
Algılanan Hayati Tehlike	Hiç	14	2.5%
	Biraz	63	11.5%
	Oldukça	81	14.7%
	Fazla	74	13.5%
	Çok Fazla	318	57.8%
Yakın Kaybı	Var	343	62.4%
	Yok	207	37.6%
Enkaz Altında Kalma Durumu	Evet	17	3.1%

	Hayır	533	96.9%
Yaralanma Durumu	Evet	50	9.1%
	Hayır	500	90.9%

DEHB: Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu, OKB: Obsesif-Kompulsif Bozukluk, TSSB: Travma Sonrası Stres Bozukluğu

Tablo 1’de katılımcıların demografik özellikleri yer almaktadır. Katılımcıların %61.3’ünün kadın, %38.7’sinin erkektir. Katılımcıların çoğunluğu devlet üniversitelerinde (%95.6) ve eğitim fakültesinde (%36.7) öğrenim görmektedir. Katılımcıların çoğunluğu yüksek lisans (%21.6) ve 4. sınıf (%21.3) öğrencisidir. Katılımcılar 18-24 (%66.9) ve 25 yaş ve üzeri (%33.1) yaş gruplarında bulunmaktadır. Katılımcıların %7.8’i psikiyatrik bir rahatsızlığa sahiptir. Tanılar incelendiğinde en fazla anksiyete (%2.5) ve depresyon (%2.2) bulunmaktadır. Depremlere ilişkin değişkenler incelendiğinde katılımcıların çoğunluğu depremleri Adana’da (%25.1) yaşamıştır. Bunu Hatay (%19.5), Kahramanmaraş (%14.7) ve Gaziantep (%10) takip etmektedir. Katılımcılar bina hasar durumlarına göre incelendiğinde %25.3’ünün binası hasar görmemiş, %45.3’ünün binası az hasar görmüş, %11.1’inin binası orta hasar görmüş, %14.9’unun binası ağır hasar görmüş, %3.5’inin binası yıkılmıştır. Katılımcılar algıladıkları hayati tehlikeyi %2.5’i hiç, %11.5’i biraz, %14.7’si oldukça, %13.5’i fazla, %57.8’i çok fazla olarak belirtmiştir. Katılımcılar yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumlarına göre incelendiğinde %62.4’ü yakın kaybı yaşamış, %3.1’i enkaz altında kalmış ve %9.1’i yaralanmıştır.

2.2. Veri Toplama Araçları

Çalışmada ölçme araçları olarak Demografik Bilgi Formu, Olayların Etkisi Ölçeği Gözden Geçirilmiş Formu ve Travma Sonrası Gelişim Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeklere ait bilgiler aşağıda sunulmuştur.

2.2.1. Demografik Bilgi Formu

Bu formda katılımcılar hakkında bilgi edinmek amaçlı sorular bulunmaktadır. Bu doğrultuda, formda cinsiyet, üniversite, fakülte/enstitü, sınıf, yaş, psikiyatrik rahatsızlık durumu gibi soruların yanı sıra depremlerin yaşandığı şehir, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu gibi depremlere ilişkin sorular da yer almaktadır.

2.2.2. Olayların Etkisi Ölçeği Gözden Geçirilmiş Formu

Horowitz vd. (1979) tarafından geliştirilen Olayların Etkisi Ölçeği, Weiss ve Marmar (1997) tarafından düzenlenerek ‘‘Olayların Etkisi Ölçeği Gözden Geçirilmiş Formu’’ ismini almıştır. Ölçek, katılımcıların travma sonrası stres belirtilerini ölçmektedir. Ölçekte bireylerin son 7 günde yaşadıkları belirtilerin şiddetini düşünerek 0-4 arasında beşli derecelendirmeye cevapladıkları 22 soru bulunmaktadır. Ölçek yeniden yaşantılama, kaçınma ve aşırı uyarılma olmak üzere 3 alt boyuttan oluşmaktadır. Gözden geçirilmiş form, Çorapçıoğlu vd. (2006) tarafından Türkçe’ye uyarlanmıştır. Ölçeğin geçerliliğine ilişkin bulgular incelendiğinde ölçeğin ve alt ölçeklerinin Klinisyen Tarafından Uygulanan Travma Sonrası Stres Bozukluğu Ölçeği ve alt ölçek puanları ile korelasyonu toplam puan için .70; yeniden yaşantılama için .69; aşırı uyarılma için .64 ve kaçınma alt ölçeği için .49 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin güvenilirlik analizlerine dair sonuçlar incelendiğinde ise Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı tüm ölçek için .94 olarak hesaplanmıştır. Farklı çalışma grupları (TSSB tanısı alan/almayan, başka bir psikiyatrik hastalık tanısı olan/olmayan) için ise .87 ile .94 arasında değiştiği saptanmıştır.

Çalışmanın sonucunda ölçeğin travmatik stresin belirlenmesinde güvenilir bir ölçme aracı olduğu bildirilmiştir. Bu çalışmada yapılan güvenilirlik analizi sonucunda ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı tüm ölçek için .93 olarak hesaplanmıştır.

2.2.3. Travma Sonrası Gelişim Ölçeği

Travma Sonrası Gelişim Ölçeği, Tedeschi ve Calhoun (1996) tarafından travma sonrası olumlu değişimleri değerlendirmek amacıyla geliştirilmiştir. Ölçek, 6'lı derecelendirme üzerinden puanlanan 21 maddeden oluşmaktadır. Travma Sonrası Gelişim Ölçeği, başkalarıyla ilişkiler, yeni fırsatlar, kişisel güç, manevi değişim ve yaşamın değerini anlama olmak üzere beş alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçekten alınabilecek puanlar 0 ile 105 arasında değişmektedir. Ölçekten alınan yüksek puanlar bireyin travma sonrası daha yüksek düzeyde gelişim (büyüme) gösterdiği anlamına gelmektedir. Ölçeğin tamamına ait iç tutarlılık katsayısı .90, alt boyutların iç tutarlılık katsayıları ise .67 ve .85 arasında değiştiği bildirilmiştir (Tedeschi ve Calhoun, 1996). Travma Sonrası Gelişim Ölçeği ilk olarak Kılıç (2005) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Dirik ve Karancı (2008) tarafından yeniden Türkçe'ye çevrilerek düzenlenmiştir. Bu çalışmada ölçeğin üç faktörlü (kişilerarası ilişkilerde değişim, yaşam anlayışında değişim, kendilik algısında değişim) bir yapıya sahip olduğu saptanmıştır. Söz konusu çalışmada ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı tüm ölçek için .92 ve alt boyutlar için ise .86 ve .88 arasında hesaplanmıştır. Karancı vd. (2012) tarafından yapılan başka bir çalışmada ise ölçeğin orijinaline uygun biçimde beş faktörden oluştuğu bildirilmiş ve Cronbach α iç tutarlılık katsayısı başkalarıyla ilişkiler için .84, yeni fırsatlar için .81, kişisel güç için .79, manevi değişim için .63 ve yaşamın değerini anlama için .83 olarak hesaplanmıştır. Bu çalışmada, ölçeğin Dirik ve Karancı (2008) tarafından uyarlanan formu kullanılmıştır. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı tüm ölçek için .94 olarak hesaplanmıştır.

2.3. Veri Toplama Süreci

Veri toplama aşamasına geçilmeden önce Mersin Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Etik Kurulu'ndan gerekli izin alınmıştır. Araştırma kapsamında kullanılacak ölçekler çevrimiçi veri toplama platformu Google Formlar'a aktarılmış ve çalışmanın bağlantısı öğrencilerin yoğun olduğu düşünülen sosyal medya platformları ve öğrenci topluluklarıyla paylaşılmıştır. Çalışmanın öncesinde katılımcılara çalışma hakkında bilgi verilmiş ve katılımın gönüllük esasına dayalı olduğu bildirilmiştir. Veriler üniversitelerin 2023-2024 eğitim-öğretim yılının bahar döneminde toplanmıştır.

2.3. Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında toplanan verilerin analizinde SPSS 29.0 paket programı kullanılmıştır. Verilerin analizine geçmeden önce sayısal verilerin normal dağılıp dağılmadığını test etmek amacıyla çarpıklık ve basıklık değerleri, Histogram ve Q-Q Plot grafikleri incelenmiş ve verilerin normal dağıldığı tespit edilmiştir. Analizlerde n sayısı 30'dan fazla olan gruplarda parametrik testler uygulanmıştır. Verilerin analizinde bağımsız örneklem için t test, tek yönlü varyans analizi, Mann-Whitney U testi, Welch testi, Tukey ve Games-Howell testi kullanılmıştır. İki'den fazla olan grupların analizinde varyansların homojen olduğu durumlarda tek yönlü varyans analizi, varyansların homojen olmadığı durumlarda ise Welch testi uygulanmıştır. Araştırmada ele alınan bağımlı değişkenlere ilişkin betimsel istatistikler Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Araştırmanın Bağımlı Değişkenlerine İlişkin Betimsel İstatistikler

	n	Ortalama	SS	Medyan	Minimum	Maksimum	Skewness	Kurtosis
Travma Sonrası Stres Belirtileri	550	45.67	19.71	47	0	88	-.157	-.721
Travma Sonrası Büyüme	550	61.86	23.70	64	0	105	-.334	-.508

3. BULGULAR

3.1. Farklılık Analizlerine İlişkin Bulgular

Tablo 3. Travma Sonrası Stres Belirtileri Ve Travma Sonrası Büyümenin Cinsiyet Değişkenine Göre İncelenmesine İlişkin t Test Bulguları

	Cinsiyet	n	Ortalama	SS	t	p
Travma Sonrası Stres Belirtileri	Kadın	337	49.73	17.66	6.279	<.001
	Erkek	213	39.25	21.07		
Travma Sonrası Büyüme	Kadın	337	62.35	22.99	.607	.544
	Erkek	213	61.09	24.83		

Bağımsız Örneklem İçin t Testi; $p < 0,05$

Tablo 3'te travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin cinsiyet değişkenine göre incelenmesine ilişkin bulgular verilmiştir. Cinsiyet ile travma sonrası stres belirtileri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmıştır ($p < .001$). Kadınların ($\bar{x}=49.73$; $SS=17.66$) travma sonrası stres belirtileri erkeklerden ($\bar{x}=39.25$; $SS=21.07$) daha yüksektir. Cinsiyet ile travma sonrası büyüme arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p > .05$). Ancak tablo incelendiğinde kadınlarda travma sonrası büyümenin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Tablo 4. Travma Sonrası Stres Belirtileri Ve Travma Sonrası Büyümenin Yaş Değişkenine Göre İncelenmesine İlişkin t Test Sonuçları

	Yaş	n	Ortalama	SS	t	p
Travma Sonrası Stres Belirtileri	18-24	368	44.39	19.70	-2.177	.030
	25+	182	48.26	19.52		
Travma Sonrası Büyüme	18-24	368	61.07	23.50	-1.113	.266
	25+	182	63.46	24.10		

Bağımsız Örneklem İçin t Testi; $p < 0,05$

Tablo 4'te travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin yaş değişkenine göre incelenmesine ilişkin bulgular verilmiştir. Yaş ile travma sonrası stres belirtileri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmıştır ($p < .05$).

25 yaş ve üzeri kişilerin (\bar{x} =48.26; SS=19.52) travma sonrası stres belirtileri 18-24 yaş arası kişilerden (\bar{x} =44.39; SS=19.70) daha yüksektir.

Yaş ile travma sonrası büyüme arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p>.05$). Ancak tablo incelendiğinde 25 yaş ve üzeri kişilerde travma sonrası büyümenin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Tablo 5. Travma Sonrası Stres Belirtileri Ve Travma Sonrası Büyümenin Psikiyatrik Rahatsızlık Durumu Değişkenine Göre İncelenmesine İlişkin t Test Sonuçları

	Psikiyatrik Rahatsızlık Durumu	n	Ortalama	SS	t	p
Travma Sonrası Stres Belirtileri	Var	43	46.34	18.77	.235	.815
	Yok	507	45.61	19.80		
Travma Sonrası Büyüme	Var	43	56.16	24.08	-1.645	.101
	Yok	507	62.34	23.63		

Bağımsız Örneklem İçin t Testi; $p<0,05$

Tablo 5'te travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin psikiyatrik rahatsızlık durumu değişkenine göre incelenmesine ilişkin t test sonuçları verilmiştir. Psikiyatrik rahatsızlık durumu ve travma sonrası stres belirtileri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p>.05$). Ancak tablo incelendiğinde psikiyatrik rahatsızlığa sahip olan katılımcıların olmayanlara göre travma sonrası stres belirti düzeylerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Psikiyatrik rahatsızlık durumu ve travma sonrası büyüme arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p>.05$). Ancak tablo incelendiğinde psikiyatrik rahatsızlığa sahip olmayan katılımcıların olanlara göre travma sonrası büyüme düzeylerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Tablo 6. Travma Sonrası Stres Belirtileri Ve Travma Sonrası Büyümenin Depremlerin Yaşandığı Şehir Değişkenine Göre İncelenmesine İlişkin Welch Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

	Depremlerin Yaşandığı Şehir	n	Ortalama	SS	İstatistik-F	p	Fark
Travma Sonrası Stres Belirtileri	1-Adana	138	37.86	21.25	8.223	<.001	2,5,6>1
	2-Adıyaman/Kahramanmaraş	109	53	17.60			2>4
	3-Diyarbakır/Şanlıurfa	48	44.79	18.23			
	4-Elazığ/Malatya	63	43.77	19			
	5-Gaziantep/Kilis/Osmaniye	85	46.63	19.64			
	6-Hatay	107	49.01	17.28			

Travma Sonrası Büyüme	Adana	138	61.11	24.24	.839	.522
	Adıyaman/Kahramanmaraş	109	61.65	22.84		
	Diyarbakır/Şanlıurfa	48	60.85	23.47		
	Elazığ/Malatya	63	59.11	25.57		
	Gaziantep/Kilis/Osmaniye	85	66.38	23.05		
	Hatay	107	61.51	23.40		

Welch Testi; Tek Yönlü Varyans Analizi; $p < .05$

Tablo 6’da travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin depremlerin yaşandığı şehir değişkenine göre incelenmesine ilişkin sonuçlar verilmiştir. İstatistiksel analiz yapabilmek için sayıca az olan gruplar birleştirilmiştir. Buna göre birbirine yakın olan Adıyaman (n=28) ile Kahramanmaraş, Şanlıurfa (n=20) ile Diyarbakır, Elazığ (n=20) ile Malatya, Kilis (n=6) ve Osmaniye (n=24) ile Gaziantep şehirleri birleştirilmiştir. Travma sonrası stres belirtileri için yapılan analizde varyanslar homojen olmadığından dolayı tek yönlü varyans analizi yerine Welch testi uygulanmıştır. Depremlerin yaşandığı şehir ile travma sonrası stres belirtileri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmıştır ($p < .001$). Varyansların homojen olmadığı durumlarda kullanılan Games-Howell testi sonucuna göre depremleri Adıyaman/Kahramanmaraş, Gaziantep/Kilis/Osmaniye ve Hatay illerinde yaşayanlar ile Adana’da yaşayanların travma sonrası stres belirti düzeyleri arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca depremleri Adıyaman/Kahramanmaraş ve Elazığ/Malatya’da yaşayanların travma sonrası stres belirti düzeyleri arasındaki farklılık anlamlıdır. Travma sonrası büyüme değişkeni için yapılan tek yönlü varyans analizi sonucuna göre depremlerin yaşandığı şehir ile travma sonrası büyüme arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p > .05$). Ancak tablo incelendiğinde depremleri Osmaniye/Kilis/Gaziantep illerinde yaşayanların travma sonrası büyüme düzeylerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Tablo 7. Travma Sonrası Stres Belirtileri Ve Travma Sonrası Büyümenin Bina Hasar Durumu Değişkenine Göre İncelenmesine İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

	Bina Hasar Durumu	n	Ortalama	SS	F	p	Fark
Travma Sonrası Stres Belirtileri	1-Hasar Görmedi	139	38.07	20.33	14.68	<.001	2,3,4>1
	2-Az Hasar Gördü	249	45.64	18.95			4>2
	3-Orta Hasar Gördü	61	49.16	18.89			
	4-Yıkıldı/Ağır Hasar Gördü	101	54.09	17.27			
Travma Sonrası Büyüme	1-Hasar Görmedi	139	61.04	23.82	.122	.947	
	2-Az Hasar Gördü	249	62.46	24.26			
	3-Orta Hasar Gördü	61	62.07	21.54			
	4-Yıkıldı/Ağır Hasar Gördü	101	61.40	23.70			

Tek Yönlü Varyans Analizi; $p < .05$

Tablo 7’de travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin bina hasar durumu değişkenine göre incelenmesine ilişkin bulgular verilmiştir. İstatistiksel analiz yapabilmek için sayıca az olan bina hasar durumunu yıkıldı olarak belirten katılımcılar ($n=19$) bina hasar durumu ağır hasarlı olanlar ile birleştirilmiştir. Bina hasar durumu ile travma sonrası stres belirtileri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmıştır ($p < .001$). Binası yıkılan veya ağır hasar gören kişilerin ($\bar{x}=54.09$; $SS=17.27$) travma sonrası stres belirti düzeyi binası hasar görmeyen ($\bar{x}=38.07$; $SS=20.33$), binası az hasar gören ($\bar{x}=45.64$; $SS=18.95$) ve binası orta hasar gören katılımcılardan ($\bar{x}=49.16$; $SS=18.89$) daha yüksektir. Varyansların homojen olduğu durumlarda kullanılan Tukey testi sonucuna göre binası hasar görmeyen katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri ile binası az hasar gören, orta derecede hasar gören ve yıkılan/ağır hasar gören katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca binası az hasar gören katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri ile yıkılan/ağır hasar gören katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlıdır. Bina hasar durumu ile travma sonrası büyüme arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p > .05$). Ancak tablo incelendiğinde binası az hasar gören katılımcılarda travma sonrası büyümenin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Tablo 8. Travma Sonrası Stres Belirtileri Ve Travma Sonrası Büyümenin Algılanan Hayati Tehlike Değişkenine Göre İncelenmesine İlişkin Welch Testi Sonuçları

	Algılanan Hayati Tehlike	n	Ortalama	SS	İstatistik	p	Fark
Travma Sonrası Stres Belirtileri	1-Hiç/Biraz	77	32.56	20.42	31.92	<.001	3>1
	2-Oldukça	81	36.28	17.95			4>1,2,3
	3-Fazla	74	42.72	19.91			
	4-Çok Fazla	318	51.92	17.17			
Travma Sonrası Büyüme	Hiç/Biraz	77	58.92	26.96	.408	.74	
	Oldukça	81	63.05	21.39			
	Fazla	74	62.35	21.34			
	Çok Fazla	318	62.16	24			

Welch Testi; $p < .05$

Tablo 8’de travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin algılanan hayati tehlike değişkenine göre incelenmesine ilişkin bulgular verilmiştir. İstatistiksel analiz yapabilmek için sayıca az olan algılanan hayati tehlikesini hiç olarak belirten katılımcılar ($n=14$) algılanan hayati tehlikesi biraz olanlar ile birleştirilmiştir. Varyanslar homojen olmadığından dolayı tek yönlü varyans analizi yerine Welch testi uygulanmıştır. Algılanan hayati tehlike ile travma sonrası stres belirti düzeyi arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmıştır ($p < .001$). Algılanan hayati tehlikenin çok fazla olduğu katılımcıların ($\bar{x}=51.92$; $SS=17.17$) travma sonrası stres belirti düzeyleri algılanan hayati tehlikenin hiç/biraz ($\bar{x}=32.56$; $SS=20.42$), algılanan hayati tehlikenin oldukça ($\bar{x}=36.28$; $SS=17.95$) ve algılanan hayati tehlikenin fazla olduğu katılımcılardan ($\bar{x}=42.72$; $SS=19.91$) daha yüksektir.

Varyansların homojen olmadığı durumlarda kullanılan Games-Howell testi sonucuna göre algılanan hayati tehlikesi çok fazla olan katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri ile algılanan hayati tehlikesi hiç/biraz, oldukça ve fazla olanlar arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca algılanan hayati tehlikesi fazla olan katılımcılar ile algılanan hayati tehlikesi hiç/biraz olan katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlıdır. Travma sonrası büyüme için yapılan analizde varyanslar homojen olmadığından dolayı tek yönlü varyans analizi yerine Welch testi uygulanmıştır. Algılanan hayati tehlike ile travma sonrası büyüme arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p>.05$). Ancak tablo incelendiğinde algılanan hayati tehlikenin oldukça olduğu kişilerde travma sonrası büyümenin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Tablo 9. Travma Sonrası Stres Belirtileri Ve Travma Sonrası Büyümenin Yakın Kaybı Değişkenine Göre İncelenmesine İlişkin t Test Sonuçları

	Yakın Kaybı	n	Ortalama	SS	t	p
Travma Sonrası Stres Belirtileri	Evet	343	49.33	18.90	5.765	<.001
	Hayır	207	39.61	19.57		
Travma Sonrası Büyüme	Evet	343	61.92	23.34	.079	.468
	Hayır	207	61.76	24.35		

Bağımsız Örneklem İçin t Testi; $p<.05$

Tablo 9’da travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin yakın kaybı değişkenine göre incelenmesine ilişkin t test sonuçları verilmiştir. Yakın kaybı ile travma sonrası stres belirtileri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmıştır ($p<.001$). Yakın kaybı olan katılımcıların ($\bar{x}=49.33$; $SS=18.90$) travma sonrası stres belirti düzeyleri yakın kaybı olmayan katılımcılardan ($\bar{x}=39.61$; $SS=19.57$) daha yüksektir.

Yakın kaybı ile travma sonrası büyüme arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p>.05$). Ancak tablo incelendiğinde yakın kaybı olan kişilerde travma sonrası büyümenin daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Tablo 10. Travma Sonrası Stres Belirtileri Ve Travma Sonrası Büyümenin Enkaz Altında Kalma Durumu Değişkenine Göre İncelenmesine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

	Enkaz Altında Kalma Durumu	n	Ortalama	SS	U	p
Travma Sonrası Stres Belirtileri	Evet	17	64.94	13.91	1909.50	<.001
	Hayır	533	45.05	19.56		
Travma Sonrası Büyüme	Evet	17	55.70	25.39	3657	.176
	Hayır	533	62.05	23.64		

Mann-Whitney U Testi; $p<.05$

Tablo 10’da travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin enkaz altında kalma durumu değişkenine göre incelenmesine ilişkin Mann-Whitney U testi sonuçları verilmiştir.

Enkaz altında kalma durumu ve travma sonrası stres belirtileri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmıştır ($p < .001$). Enkaz altında kalan katılımcıların ($\bar{x}=69.94$; $SS=13.91$) travma sonrası stres belirti düzeyleri kalmayanlara ($\bar{x}=45.05$; $SS=19.56$) göre anlamlı olarak daha yüksektir. Enkaz altında kalma durumu ve travma sonrası büyüme arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p > .05$). Ancak tablo incelendiğinde enkaz altında kalmayan katılımcıların travma sonrası büyüme düzeylerinin kalanlara göre daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Tablo 11. Travma Sonrası Stres Belirtileri Ve Travma Sonrası Büyümenin Yaralanma Durumu Değişkenine Göre İncelenmesine İlişkin t Test Sonuçları

	Yaralanma Durumu	n	Ortalama	SS	t	p
Travma Sonrası Stres Belirtileri	Evet	50	59.82	17.08	5.462	<.001
	Hayır	500	44.25	19.40		
Travma Sonrası Büyüme	Evet	50	59.28	25.50	-.808	.420
	Hayır	500	62.12	23.52		

Bağımsız Örneklem İçin t Testi; $p < .05$

Tablo 11’de travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyümenin yaralanma durumu değişkenine göre incelenmesine ilişkin t test sonuçları verilmiştir. Yaralanma durumu ve travma sonrası stres belirtileri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmıştır ($p < .001$). Yaralanan katılımcıların ($\bar{x}=59.82$; $SS=17.08$) travma sonrası stres belirti düzeyleri yaralanmayanlara ($\bar{x}=44.25$; $SS=19.40$) göre anlamlı olarak daha yüksektir. Yaralanma durumu ve travma sonrası büyüme arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p > .05$). Ancak tablo incelendiğinde yaralanmayan katılımcıların travma sonrası büyüme düzeylerinin yaralananlara göre daha yüksek olduğu saptanmıştır.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

4.1 Çeşitli Değişkenlere Göre Travma Sonrası Stres Belirtilerinin Farklılaşmasına İlişkin Bulguların Tartışılması

Bu araştırmadan elde edilen bulgulara göre katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Araştırmadan elde edilen bu bulguya göre kadınların travma sonrası stres belirti düzeyleri erkeklerden anlamlı olarak daha yüksektir. Bu bulgu ilgili literatür ile uyumludur. Literatür incelendiğinde kadın cinsiyeti TSSB için bir risk faktörü olarak görülmektedir (Olf vd., 2007). Birçok araştırmada kadınların erkeklere göre anlamlı olarak daha fazla travma sonrası stres belirtileri gösterdiği bulunmuştur (Aydın, 2022; Baştuğ, 2018; Christiansen ve Berke, 2020; Dınvar, 2011; Tolin ve Foa, 2008). Kadınların erkeklere göre daha fazla travma sonrası stres belirtileri göstermeleri kadınların erkeklere görece çocukluk çağı travmalarına daha fazla maruz kalmaları, risk ve tehdit durumlarına daha açık olmaları ve kendilerini zorlayıcı yaşam olayları karşısında daha savunmasız hissetmeleriyle açıklanmaktadır (Harvey vd., 2003). Meydana gelen depremler sonrası kadınların daha fazla korku hissetmeleri ve yeterli sosyal desteğe erişememiş olmaları travmatik stres tepkilerini arttırdığı söylenebilir. Bu araştırmadan elde edilen bulgulara göre katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Araştırmadan elde edilen bulguya göre 25 yaş ve üzerindeki katılımcılar 18-24 yaş aralığındaki katılımcılardan anlamlı olarak daha fazla travma sonrası stres belirtileri göstermektedir. Literatürde yaş değişkeni ve TSSB arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmaların bulguları birbirleriyle çelişmektedir. Bazı çalışmalar genç yaşta olmanın TSSB açısından bir risk faktörü olduğunu gösterirken (Breslau vd., 1998; Brewin vd., 2000; Dınvar, 2011; Koenen vd., 2017; Maj vd., 1989; Mamun vd., 2019) bazı çalışmalar ise yaşlı olmanın TSSB açısından bir risk faktörü olduğunu göstermektedir (Aksoy, 2024; Armenian vd., 1998; Baral ve Bhagawati, 2019; Şalcıoğlu vd., 2003). Öte yandan bazı araştırmalar ise TSSB düzeyinin yaş değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşmadığını göstermektedir (Beyhun vd., 2019; Chossegros vd., 2011; Karalalı, 2021; Lassemo vd., 2016; Şahpolat ve Ayar, 2020). Genç yaşta olan bireylerin tecrübelerinin az olması daha fazla korkmalarına yol açarak travma sonrası stres belirtilerini şiddetlendirebilir. Öte yandan ileri yaştaki bireylerin sağlık sorunları, fiziksel güçlerindeki azalma zorlayıcı yaşam olayıyla baş etmelerini olumsuz etkileyerek travma sonrası stres belirtilerini arttırabilir. Ayrıca bu araştırmada meydana gelen depremler sonrası 25 yaş ve üzerindeki bireylerin daha fazla travma sonrası stres belirtileri göstermeleri üniversite öğrenimlerinin son aşamalarında olmaları sebebiyle yaşamlarındaki belirsizlik durumları ve depremler sonrası maddi ve manevi kayıplar yaşama ihtimallerine dönük daha fazla korku ve endişeyle açıklanabilir. Araştırmadan elde edilen başka bir bulguya göre katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri psikiyatrik rahatsızlık durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bu bulgudan bireylerin psikiyatrik rahatsızlığa sahip olup olmamalarının travma sonrası stres belirtileri yaşamlarında değişikliğe yol açmadığı anlaşılmaktadır. Literatür incelendiğinde psikiyatrik rahatsızlığa sahip olmanın TSSB açısından risk faktörü olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur (Cardozo vd., 2000; Resnick vd., 1992). Ancak bu çalışmadan elde edilen travma sonrası stres belirti düzeyinin psikiyatrik rahatsızlık durumu değişkenine göre farklılaşmadığı bulgusu göz ardı edilmemelidir. Bu araştırmadan elde edilen bulgulara göre katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri travmanın şiddetinin ölçüleri olarak depremlerin yaşandığı şehir, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Depremlerin yaşandığı şehir açısından ele alındığında depremleri Adıyaman/Kahramanmaraş, Gaziantep/Kilis/Osmaniye ve Hatay'da yaşayanların travma sonrası stres belirti düzeyleri Adana'da yaşayanlara göre anlamlı olarak daha yüksektir. Ayrıca depremleri Adıyaman/Kahramanmaraş'ta yaşayanların travma sonrası stres belirti düzeyleri Elazığ/Malatya'da yaşayanlara göre anlamlı olarak daha yüksektir. Bu durum, söz konusu şehirlerde depremlerin yıkıcı etkisinin Adana ve Elazığ/Malatya ile kıyaslandığında daha fazla olması ile açıklanabilir. Bina hasar durumu değişkeni açısından depremler esnasında bulunduğu binası yıkılan/ağır hasar gören, orta hasar gören ve az hasar gören katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri hasar görmeyen katılımcılara göre anlamlı olarak daha yüksektir. Ayrıca bulunduğu bina yıkılan/ağır hasar gören katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri az hasar gören katılımcılara göre anlamlı olarak daha yüksektir. Depremlerde binası hasar gören katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeylerinin daha yüksek olması deprem esnasında yakınlarının veya kendilerinin zarar görme ihtimallerinin artışı, yaşadıkları maddi kayıp ve depremlerin ardından kendilerini güvende hissettikleri evlerinden mahrum kalmaları (örneğin konteyner kentte yaşamaya başlamaları) ile açıklanabilir. Algılanan hayati tehlike düzeyi değişkeni açısından çok fazla hayati tehlike algılayan katılımcıların travma sonrası stres düzeyleri hiç/biraz, oldukça ve fazla hayati tehlike algılayan katılımcılara göre anlamlı olarak daha yüksektir. Ayrıca fazla hayati tehlike algılayan katılımcıların travma sonrası stres düzeyleri de hiç/biraz hayati tehlike algılayanlara göre anlamlı olarak daha yüksektir.

Algılanan hayati tehlike düzeyi daha fazla olan katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeylerinin yüksek olması depremler esnasında ölüm veya yaralanma yaşayacaklarına dönük korkunun artması ve hala hayatta olduklarıyla ilgili karışık duygu ve düşüncelerle baş etmek durumunda kalmış olmalarıyla açıklanabilir. Yakın kaybı değişkeni açısından incelendiğinde depremlerde yakın kaybı yaşayan katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri yakın kaybı yaşamayanlara göre anlamlı olarak daha yüksektir. Doğası gereği ani ve beklenmedik olan depremler bireyde beklenmedik kayıplara yol açmakta ve bunun sonucunda yoğun stres tepkileri görülebilmektedir. Enkaz altında kalan ve yaralanan katılımcıların travma sonrası stres belirti düzeyleri enkaz altında kalmayan ve yaralanmayanlara göre anlamlı olarak daha yüksektir. Enkaz altında kalan ve yaralanan katılımcıların ölüm tehdidi yaşamalarının travma sonrası stres belirtilerini şiddetlendirdiği söylenebilir. Travma literatürü travmatik olayın şiddeti ile bireyin travmaya verdiği yanıt arasında bir doz ve yanıt ilişkisi olduğunu vurgulamaktadır (Bonanno vd., 2006; Brewin vd., 2000; Kaylor vd., 1987; Masten ve Narayan, 2012; Shore vd., 1986). Doz ve yanıt yaklaşımına göre olayın niteliği ve büyüklüğü afet sonrası ortaya konan tepkilerin belirleyicisi olmaktadır. Başka bir deyişle olayın yıkıcılık düzeyiyle bireyin öznel tepkileri arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır (Erdur-Baker, 2020). Bu araştırmadan elde edilen bulgular literatür ile uyumludur. Aksoy (2024) tarafından Kahramanmaraş merkezli depremi yaşamış sağlık çalışanlarıyla yapılan bir araştırmada evi yıkılan veya ağır hasar görenlerin, deprem esnasında veya sonrasında ölüm korkusunu çok şiddetli yaşayanların ve yakın kaybı yaşayanların TSSB düzeyleri anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur. Literatürdeki diğer birçok çalışma travmatik olayın şiddetinin ölçüleri olarak depremlerin yaşandığı şehir başka bir deyişle merkez üssüne yakınlık, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu değişkenlerinin bireylerin TSSB düzeyleri ile ilişkili olduğunu göstermektedir (Armenian vd., 2000; Brewin vd., 2000; Cankardaş ve Sofuoğlu, 2019; Dai vd., 2016; Ehlers vd., 1998; Goenjian vd., 1994; Madakasira ve O'Brien, 1987; North vd., 1999; Önder, 2022; Tural vd., 2004; Yoshida vd., 2016).

4.2 Çeşitli Değişkenlere Göre Travma Sonrası Büyümenin Farklılaşmasına İlişkin Bulguların Tartışılması

Bu araştırmadan elde edilen bulgulara göre katılımcıların travma sonrası büyüme düzeyleri cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Literatür incelendiğinde araştırmaların çoğunluğu kadınların daha fazla travma sonrası büyüme yaşadığını göstermektedir (Linley ve Joseph, 2004). Karataş (2020) tarafından yapılan bir çalışmada kadınların travma sonrası büyüme düzeyleri erkeklere göre anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur. Başarıkan (2022) tarafından yapılan başka bir çalışmada da kadınların travma sonrası büyüme düzeyleri erkeklere göre anlamlı olarak daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak bu araştırmadan elde edilen bulguya benzer olarak travma sonrası büyüme düzeyinin cinsiyete göre anlamlı olarak farklılaşmadığını gösteren çalışmalar da bulunmaktadır. Şener ve Yener-Açar (2023) tarafından yapılan bir çalışmada travma sonrası büyüme düzeyinin cinsiyete göre anlamlı olarak farklılaşmadığı bulunmuştur. Benzer olarak Taku (2007) tarafından yapılan başka bir çalışmada da travma sonrası büyüme düzeyinin cinsiyete göre anlamlı olarak farklılaşmadığı bulunmuştur. Kadınların erkeklere göre travmatik yaşam olayının ardından sosyal destek aramaya, duygu ve düşüncelerini başkalarıyla paylaşmaya ve değişime yatkın olmaları sebebiyle daha fazla travma sonrası büyüme yaşadıkları düşünülmektedir.

İlgili literatürdeki birçok araştırma bulgusu kadınların erkeklere göre travma sonrası büyüme yaşamaya daha fazla eğilimli olduğunu bildirmesine karşın (Akbar ve Witruk, 2016; Aras, 2021; Bianchini vd., 2017; Sebuktekin, 2018; Kalaitzaki, 2021; Xie vd. 2020; Tedeschi ve Calhoun, 1996; Jeon vd., 2017) bu araştırmadan elde edilen bulgu da göz ardı edilmemelidir. Bu araştırmadan elde edilen bulgulara göre katılımcıların travma sonrası büyüme düzeyleri yaş değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Literatür incelendiğinde yaş ve travma sonrası büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan araştırmaların bulguları birbirleriyle tutarsızdır. Bazı çalışmalar genç yaşta olan bireylerin daha fazla travma sonrası büyüme yaşadıklarını gösterirken (Bellizzi ve Blank, 2006; Gul ve Karanci, 2017; Heidarzadeh vd., 2014) bazı çalışmalar ise yaşlı bireylerin daha fazla travma sonrası büyüme yaşadığını göstermektedir (Sebuktekin, 2018; Uğurluoğlu ve Erdem, 2019; Vishnevsky vd., 2010). Öte yandan bazı çalışmalar ise bu araştırmadan elde edilen bulguya benzer olarak travma sonrası büyüme düzeyinin yaş değişkenine göre anlamlı olarak farklılaşmadığını göstermektedir (Cesur, 2012; Çimen, 2020; Gökmen ve Deniz, 2020; Vara ve Thim, 2019). İleri yaşlarda travma sonrası büyümenin yaşanmasının sebebi deneyimlerden yararlanılması olarak açıklanırken (Worden, 2008), genç yaşta travma sonrası büyümenin yaşanmasının sebebi ise genç yaştaki bireylerin travmatik durumun üstesinden daha kolay gelebildikleri şeklinde açıklanmaktadır (Hirooka vd., 2016). Bu araştırmada katılımcıların travma sonrası büyüme düzeylerinin farklılaşmaması araştırmanın genç yaş grubundaki üniversite öğrencileri ile gerçekleştirilmiş olması ve yaşlı katılımcı sayısının az olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Araştırmadan elde edilen başka bir bulguya göre katılımcıların travma sonrası büyüme düzeyleri psikiyatrik rahatsızlık durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bu bulgudan kişisel ruhsal hastalık öyküsünün travma sonrası büyümeye giden süreçte anlamlı bir farklılığa yol açmadığı anlaşılmaktadır. Bu araştırmadan elde edilen bulgulara göre katılımcıların travma sonrası büyüme düzeyleri travmanın şiddetinin ölçüleri olarak depremlerin yaşandığı şehir, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Janoff-Bulman (2004) travma sonrası büyümenin ortaya çıkması için travmatik olayın bireyin temel varsayımlarını sarsacak kadar şiddetli olması gerektiğini bildirmektedir. Tedeschi ve Calhoun'un (2004) modeline göre travma esnasında yaşanan korku ve tehdit, anlam bulmayı içeren bilişsel işleme sürecini tetikleyerek travma sonrası büyümenin deneyimlenmesini teşvik etmektedir. Travma literatürü çoğunlukla travmanın şiddeti arttıkça travma sonrası büyüme düzeylerinin de arttığını göstermektedir (Morris vd., 2005; Zhou vd., 2018). Ancak Helgeson vd. (2006) travmanın şiddeti ile travma sonrası büyüme arasındaki ilişkinin az olduğu ve değişebileceğine dikkat çekmektedir. Zhou vd. (2020) tarafından deprezede kadınlar üzerinde yapılan bir çalışmada evleri ciddi şekilde hasar görenlerin travma sonrası büyüme yaşama ihtimallerinin daha fazla olduğu bulunmuştur. Cordova vd. (2001) tarafından meme kanseri olan kişiler üzerinde yapılan bir araştırmada algılanan hayati tehlikenin travma sonrası büyümeyle pozitif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Armstrong ve Shakespeare-Finch (2011) tarafından yakınının kaybeden 146 kişi üzerinde yapılan bir çalışmada birinci derece yakını kaybedenlerin ikinci derece yakını kaybedenlere göre daha fazla travma sonrası büyüme bildirdikleri bulunmuştur. Öte yandan bu araştırmadan elde edilen bulguya benzer olarak Yoshida vd. (2016) tarafından deprem yaşayan 3337 öğrenci üzerinde gerçekleştirilen bir çalışmada katılımcıların travma sonrası büyüme düzeylerinin travmanın şiddetine ilişkin faktörler olarak bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike ve yakın kaybı değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaşmadığı bulunmuştur. Kinoshita vd. (2020) tarafından volkanik afetten etkilenenlerle yaptığı başka bir çalışmada ise bina hasar durumunun düşük düzeyde büyümeyle ilişkili olduğu bulunmuştur. Jieling ve Xinchun (2017) tarafından deprezede üzerinde yapılan başka bir araştırmada ise bina hasar durumunun travma sonrası büyümenin anlamlı bir yordayıcısı olmadığı bulunmuştur.

Elçi (2021) tarafından Van depremlerini yaşayanlarla yapılan başka bir çalışmada depremi merkez üssüne yakın yerde yaşayanların daha fazla travma sonrası büyüme yaşadıkları bulunmuştur. Güven (2010) tarafından Marmara depremini yaşayan yetişkinlerle yapılan başka bir çalışmada enkaz altında kalanların kalmayanlara göre daha düşük düzeyde travma sonrası büyüme gösterdikleri bulunmuştur. Zhou vd. (2020) tarafından depremzede kadınlarla yapılan başka bir çalışmada yaralanan ve binası ciddi bir şekilde hasar gören katılımcıların daha yüksek düzeyde travma sonrası büyüme yaşama potansiyelleri olduğu bulunmuştur. Görüldüğü üzere travmanın şiddetinin ölçüleri ve travma sonrası büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar farklı sonuçlar vermektedir. Bu çalışmada elde edilen bulgu travmanın şiddetinin ölçüleri olarak depremlerin yaşandığı şehir, bina hasar durumu, algılanan hayati tehlike, yakın kaybı, enkaz altında kalma ve yaralanma durumu değişkenleri ve travma sonrası büyüme arasındaki ilişkiyi anlamak için daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

4.3. Öneriler

Depremler meydana gelmeden önce yapılacak tatbikatlar üniversite öğrencilerinin şok tepkilerini ve travma sonrası stres belirtilerinin şiddetlenmesini önleyebilir. Bu doğrultuda, ilgili resmi kuruluşlar üniversitelerde depreme hazırlık çalışmaları yapabilir. Bu çalışmadan elde edilen bulgular göz önünde bulundurulduğunda kadınlar, 25 yaş ve üzerinde olanlar, yıkımın daha fazla olduğu yerlerde depremleri yaşayanlar, bulunduğu bina hasar görenler, hayati tehlike algılayanlar, yakın kaybı yaşayanlar ve yaralananlar TSSB'nin gelişimi açısından risk altındadırlar. Üniversitelerin psikolojik danışma merkezleri risk altında bulunan ve depremlerden etkilenen üniversite öğrencilerini belirleyerek psikolojik sağlık hizmetlerini hızlı bir şekilde ulaştırabilir.

5. KAYNAKLAR

- Akbar, Z. ve Witruk, E. (2016). Coping mediates the relationship between gender and posttraumatic growth. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 217, 1036-1043.
- Aksoy, Y. (2024). *Kahramanmaraş merkezli depremi yaşamış depremzede sağlık çalışanlarının travma sonrası stres bozukluğu düzeyi ve deprem stresi ile baş etme stratejilerinin değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış tıpta uzmanlık tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Allen, L., Jones, C., Fox, A., Copello, A., Jones, N. ve Meiser-Stedman, R. (2021). The correlation between social support and post-traumatic stress disorder in children and adolescents: A meta-analysis. *Journal of affective disorders*, 294, 543-557.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, (5th ed., DSM-V). American Psychiatric Association.
- Aras, N. Y. (2021). *Yeni koronavirüs hastalığını (covid-19) yenmiş bireylerde travma sonrası büyümede travma sonrası stres belirtileri, psikolojik sağlamlık ve umudun rolü* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Armenian, H. K., Melkonian, A. K. ve Hovanesian, A. P. (1998). Long term mortality and morbidity related to degree of damage following the 1988 earthquake in Armenia. *American journal of epidemiology*, 148(11), 1077-1084.
- Armenian, H. K., Morikawa, M., Melkonian, A. K., Hovanesian, A. P., Haroutunian, N., Saigh, P. A., ... ve Akiskal, H. S. (2000). Loss as a determinant of PTSD in a cohort of adult survivors of the 1988 earthquake in Armenia: implications for policy. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 102(1), 58-64.

- Armstrong, D. ve Shakespeare-Finch, J. (2011). Relationship to the bereaved and perceptions of severity of trauma differentiate elements of posttraumatic growth. *Omega: Journal of Death and Dying*, 63(2), 125–140.
- Aydın, H., Reisoğlu, S. ve Aydın, B. (2022). Kovid-19 Pandemisi Sürecinde Bireylerin Travma Sonrası Stres Belirtileriyle Öz-Anlayış Düzeyleri ve Duygusal Şemaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Mavi Atlas*, 10(2), 438-452.
- Baral, I. A. ve Bhagawati, K. C. (2019). Post traumatic stress disorder and coping strategies among adult survivors of earthquake, Nepal. *BMC Psychiatry*, 19.
- Başarıkan, R. (2022). *Boşanma yaşantısı olan bireylerin yaşamda anlam ve psikolojik dayanıklılık düzeyleri ile travma sonrası büyümeleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Baştuğ, Ö. F. (2018). *Güneydoğu Anadolu'da lise öğrencisi ergenlerde travma sonrası stres belirtileri ve ilişkili faktörler* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi.
- Bellizzi, K. M. ve Blank, T. O. (2006). Predicting posttraumatic growth in breast cancer survivors. *Health Psychology*, 25(1), 47.
- Beyhun, N. E., Yavuzyılmaz, A., Sağlam, D., Hamzaoğlu, K., Demirtaş, Y., DİLaver, İ., ... ve Topbaş, M. (2019). Post-traumatic stress disorder occurrence after a flood: a cross-sectional study. *Turkish Journal of Public Health*, 17(2), 123-131.
- Bianchini, V., vd. (2017). Moderate depression promotes posttraumatic growth (Ptg): A young population survey 2 years after the 2009 L'Aquila earthquake. *Clinical Practice & Epidemiology in Mental Health*, 13(1), 10– 19.
- Blackburn, L. ve Owens, G. P. (2016). Rumination, resilience, and posttraumatic stress disorder symptom severity among veterans of Iraq and Afghanistan. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 25(2), 197-209.
- Blanchard, E. B., Hickling, E. J., Mitnick, N., Taylor, A. E., Loos, W. R. ve Buckley, T. C. (1995). The impact of severity of physical injury and perception of life threat in the development of post-traumatic stress disorder in motor vehicle accident victims. *Behaviour research and therapy*, 33(5), 529-534.
- Bonanno, G. A., Galea, S., Bucciarelli, A. ve Vlahov, D. (2006). Psychological resilience after disaster: New York City in the aftermath of the September 11th terrorist attack. *Psychological science*, 17(3), 181-186.
- Bower, J. E., Meyerowitz, B. E., Bernaards, C. A., Rowland, J. H., Ganz, P. A. ve Desmond, K. A. (2005). Perceptions of positive meaning and vulnerability following breast cancer: Predictors and outcomes among long-term breast cancer survivors. *Annals of Behavioral Medicine*, 29(3), 236-245.
- Brackbill, R. M., Hadler, J. L., DiGrande, L., Ekenga, C. C., Farfel, M. R., Friedman, S., Perlman, S. E., Stellman, S. D., Walker, D. J., Wu, D., Yu, S. ve Thorpe, L. E. (2009). Asthma and posttraumatic stress symptoms 5 to 6 years following exposure to the World Trade Center terrorist attack. *JAMA: Journal of the American Medical Association*, 302(5), 502–516.
- Breslau, N., Kessler, R. C., Chilcoat, H. D., Schultz, L. R., Davis, G. C. ve Andreski, P. (1998). Trauma and posttraumatic stress disorder in the community: the 1996 Detroit Area Survey of Trauma. *Archives of general psychiatry*, 55(7), 626-632.

- Brewin, C.R., Andrews, B. ve Valentine, J.D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 748-766.
- Butler, L. D., Blasey, C. M., Garland, R. W., McCaslin, S. E., Azarow, J., Chen, X.-H., Desjardins, J. C., DiMiceli, S., Seagraves, D. A., Hastings, T. A., Kraemer, H. C. ve Spiegel, D. (2005). Posttraumatic Growth Following the Terrorist Attacks of September 11, 2001: Cognitive, Coping, and Trauma Symptom Predictors in an Internet Convenience Sample. *Traumatology*, 11(4), 247-267.
- Calhoun, L. G. ve Tedeschi, R. G. (Eds.). (1999). *Facilitating posttraumatic growth: A clinician's guide*. Routledge.
- Cankardaş, S. ve Sofuoğlu, Z. (2019). Deprem ya da Yangın Deneyimlemiş Kişilerde Travma Sonrası Stres Bozukluğu Belirtileri ve Belirtilerin Yordayıcıları. *Turkish Journal of Psychiatry*, 30(3).
- Cardozo, B. L., Vergara, A., Agani, F. ve Gotway, C. A. (2000). Mental health, social functioning, and attitudes of Kosovar Albanians following the war in Kosovo. *JAMA: Journal of the American Medical Association*, 284(5), 569-577.
- Carr, V. J., Lewin, T. J., Webster, R. A., Hazell, P. L., Kenardy, J. A. ve Carter, G. L. (1995). Psychosocial sequelae of the 1989 Newcastle earthquake: I. Community disaster experiences and psychological morbidity 6 months post-disaster. *Psychological Medicine*, 25(3), 539-555.
- Cénat, J. M., McIntee, S.-E., & Blais-Rochette, C. (2020). Symptoms of posttraumatic stress disorder, depression, anxiety and other mental health problems following the 2010 earthquake in Haiti: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Affective Disorders*, 273, 55-85.
- Cesur, G. (2012). *Yetişkinlerde travmatik tasın ve travma sonrası büyümenin psikososyal belirleyicileri*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Chossegros, L., Hours, M., Charnay, P., Bernard, M., Fort, E., Boisson, D., ... ve Laumon, B. (2011). Predictive factors of chronic post-traumatic stress disorder 6 months after a road traffic accident. *Accident Analysis & Prevention*, 43(1), 471-477.
- Christiansen, D. M. ve Berke, E. T. (2020). Gender-and sex-based contributors to sex differences in PTSD. *Current psychiatry reports*, 22, 1-9.
- Cordova, M. J., Cunningham, L. L., Carlson, C. R. ve Andrykowski, M. A. (2001). Posttraumatic growth following breast cancer: a controlled comparison study. *Health psychology*, 20(3), 176.
- Çimen, S. (2020). Öldürmeyen acı güçlendirir mi? travma sonrası büyüme ve kolektivistik başa çıkma stillerinin ilişkisi. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, Türkiye'den Dünya'ya Bütüncül Psikoterapi, 158-174.
- Çorapçıoğlu, A., Yargıç, İ., Geyran, P. ve Kocabaşoğlu, N. (2006). Olayların etkisi ölçeği (IES-R) Türkçe versiyonunun geçerlilik ve güvenilirliği. *Yeni Symposium: Psikiyatri, Nöroloji ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 44 (1), 14-22.
- Dai, W., Chen, L., Lai, Z., Li, Y., Wang, J. ve Liu, A. (2016). The incidence of post traumatic stress disorder among survivors after earthquakes: a systematic review and meta-analysis. *BMC psychiatry*, 16(1), 1-11.
- Dınvar, P. E. (2011). *Travma sonrası stres, dünyaya ilişkin varsayımlar ve tanrı algısı arasındaki ilişki* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Dirik, G. ve Karanci, A. N. (2008). Variables related to posttraumatic growth in Turkish rheumatoid arthritis patients. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings*, 15, 193-203.

- Ehlers, A., Mayou, R. A. ve Bryant, B. (1998). Psychological predictors of chronic posttraumatic stress disorder after motor vehicle accidents. *Journal of abnormal psychology, 107*(3), 508.
- Elçi, Ö. (2021). *Predictive factors of posttraumatic stress and posttraumatic growth among the survivors of Van, 2011, earthquakes' trauma*. [Unpublished doctoral thesis]. Middle East Technical University.
- Erdur-Baker, Ö. (2020). Afetler, travmalar, krizler ve travmatik stres tepkileri. Ö.Erdur-Baker ve T. Doğan (Ed.), *Afetler, krizler, travmalar ve psikolojik yardım içinde* (3. bs., s. 3-24). Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği.
- Favaro, A., Degortes, D., Colombo, G. ve Santonastaso, P. (2000). The effects of trauma among kidnap victims in Sardinia, Italy. *Psychological Medicine, 30*(4), 975-980.
- Frans, Ö., Rimmö, P. A., Åberg, L. ve Fredrikson, M. (2005). Trauma exposure and post-traumatic stress disorder in the general population. *Acta psychiatrica scandinavica, 111*(4), 291-290.
- Freedly, J. R., Shaw, D. L., Jarrell, M. P. ve Masters, C. R. (1992). Towards an understanding of the psychological impact of natural disasters: An application of the conservation resources stress model. *Journal of traumatic stress, 5*(3), 441-454.
- Fullerton, C. S. ve Ursano, R. J. (2005). Psychological and psychopathological consequences of disasters. In J. J. López-Ibor, G. Christodoulou, M. Maj, N. Sartorius, & A. Okasha (Eds.), *Disasters and mental health* (pp. 13–36). John Wiley & Sons Ltd.
- Goenjian, A. K., Najarian, L. M., Pynoos, R. S., Steinberg, A. M., Manoukian, G., Tavosian, A., & Fairbanks, L. A. (1994). Posttraumatic stress disorder in elderly and younger adults after the 1988 earthquake in Armenia. *American Journal of Psychiatry, 151*(6), 895-901.
- Gökmen, G. ve Deniz, M. E. (2020). Travma sonrası büyümenin yordayıcıları olarak öz-anlayış ve affetme. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(2), 72-93.
- Gul, E. ve Karanci, A. N. (2017). What determines posttraumatic stress and growth following various traumatic events? A study in a Turkish community sample. *Journal of traumatic stress, 30*(1), 54-62.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: Felsefe-yöntem-analiz* (5. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Güven, K. (2010). *Marmara depremini yaşayan yetişkinlerin algıladıkları sosyal destek düzeyleri ile travma sonrası gelişim ve depresyon arasındaki ilişkinin incelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Maltepe Üniversitesi.
- Hall, B. J., Hobfoll, S. E., Canetti, D., Johnson, R. J. ve Galea, S. (2009). The defensive nature of benefit finding during ongoing terrorism: An examination of a national sample of Israeli Jews. *Journal of Social and Clinical Psychology, 28*(8), 993-1021.
- Harvey, A. G., Jones, C. ve Schmidt, D. A. (2003). Sleep and posttraumatic stress disorder: A review. *Clinical Psychology Review, 23*(3), 377-407.
- Heidarzadeh, M., Rassouli, M. ve Mohammadi, F. (2014). Posttraumatic Growth and its Dimensions in Patients with Cancer. *Middle East Journal of Cancer, 5*(1), 23-29.
- Helgeson, V. S., Reynolds, K. A. ve Tomich, P. L. (2006). A meta-analytic review of benefit finding and growth. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 74*, 797–816.

- Hirooka, K., Fukahori, H., Akita, Y. ve Ozawa, M. (2017). Posttraumatic growth among Japanese parentally bereaved adolescents: A web-based survey. *American Journal of Hospice and Palliative Medicine®*, 34(5), 442-448.
- Hobfoll, S. E., Hall, B. J., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R. J. ve Palmieri, P. A. (2007). Refining our understanding of traumatic growth in the face of terrorism: Moving from meaning cognitions to doing what is meaningful. *Applied Psychology*, 56(3), 345-356.
- Horowitz, M. J., Wilner, N. ve Alvarez, W. (1979). Impact of Event Scale: A measure of subjective stress. *Psychosomatic Medicine*, 41(3), 209-218.
- Janoff-Bulman, R. (2004). Posttraumatic growth: Three explanatory models. *Psychological inquiry*, 15(1), 30-34.
- Jeon, G.-S., vd. (2017). Socio-demographic and psychological correlates of posttraumatic growth among Korean Americans with a history of traumatic life experiences. *Archives of Psychiatric Nursing*, 31(3), 256-262.
- Jieling, C. ve Xinchun, W. (2017). Post-traumatic stress symptoms and post-traumatic growth among children and adolescents following an earthquake: A latent profile analysis. *Child and Adolescent Mental Health*, 22(1), 23-29.
- Joseph, S. ve Linley, P. A. (2005). Positive Adjustment to Threatening Events: An Organismic Valuing Theory of Growth Through Adversity. *Review of General Psychology*, 9(3), 262-280.
- Kalaitzaki, A. (2021). Posttraumatic symptoms, posttraumatic growth, and internal resources among the general population in Greece: A nation-wide survey amid the first COVID19 lockdown. *International Journal of Psychology*, 1-6.
- Karalalı, B. (2021). *Travma Sonrası Bilişler, Travma Sonrası Stres ve Affetme Arasındaki İlişki* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Karanci, A. N., Işıklı, S., Aker, A. T., Gül, E. İ., Erkan, B. B., Özkol, H. ve Güzel, H. Y. (2012). Personality, posttraumatic stress and trauma type: Factors contributing to posttraumatic growth and its domains in a Turkish community sample. *European Journal of Psychotraumatology*, 3, Article 17303.
- Karataş, Z. (2020). COVID-19 pandemisinin toplumsal etkileri, değişim ve güçlenme. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 3-17.
- Kaylor, J. A., King, D. W. ve King, L. A. (1987). Psychological effects of military service in Vietnam: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 102(2), 257-271.
- Kılıç, C. (2005). Posttraumatic growth and its predictors. In *IV. International Psychological Trauma Meeting*. İstanbul.
- Kinoshita, H., Nakane, H., Ohta, Y., Morimoto, Y., Matsuzaka, Y., Honda, S. ve Ozawa, H. (2020). Relationship between post-traumatic growth and symptoms of post-traumatic stress disorder a long time after a volcanic disaster. *Acta Medica Nagasakiensia*, 64(1), 9-14.
- Kirkpatrick, H. A., ve Heller, G. M. (2014). Post-traumatic stress disorder: theory and treatment update. *The International Journal of Psychiatry in Medicine*, 47(4), 337-346.
- Koenen, K. C., Ratanatharathorn, A., Ng, L., McLaughlin, K. A., Bromet, E. J., Stein, D. J., ... ve Kessler, R. (2017). Posttraumatic stress disorder in the world mental health surveys. *Psychological medicine*, 47(13), 2260-2274.

- Kong, L., Fang, M., Ma, T., Li, G., Yang, F., Meng, Q., ... Li, P. (2018). Positive affect mediates the relationships between resilience, social support and posttraumatic growth of women with infertility. *Psychology, health & medicine*, 23(6), 707-716.
- Koutrouli, N., Anagnostopoulos, F. ve Potamianos, G. (2012). Posttraumatic stress disorder and posttraumatic growth in breast cancer patients: a systematic review. *Women & health*, 52(5), 503-516.
- Lassemo, E., Sandanger, I., Nygård, J. F. ve Sørgaard, K. W. (2016). The epidemiology of post-traumatic stress disorder in Norway: trauma characteristics and pre-existing psychiatric disorders. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52(1), 11–19.
- Linley, P. A. ve Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of traumatic stress: official publication of the international society for traumatic stress studies*, 17(1), 11-21.
- Madakasira, S. ve O'Brien, K. F. (1987). Acute posttraumatic stress disorder in victims of a natural disaster. *The Journal of nervous and mental disease*, 175(5), 286-290.
- Maj, M., Starace, F., Crepet, P., Lobracc, S., Veltro, F., De Marco, F. ve Kemali, D. (1989). Prevalence of psychiatric disorders among subjects exposed to a natural disaster. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 79(6), 544-549.
- Mamun, M., Huq, N., Papiya, Z., Tasfina, S. ve Gozal, D. (2019). Prevalence of depression among Bangladeshi village women subsequent to a natural disaster: A pilot study. *Psychiatry Research*, 276, 124-128.
- Masten, A. S. ve Narayan, A. J. (2012). Child development in the context of disaster, war, and terrorism: Pathways of risk and resilience. *Annual review of psychology*, 63, 227-257.
- Morris, B. A., Shakespeare-Finch, J., Rieck, M. ve Newbery, J. (2005). Multidimensional nature of posttraumatic growth in an Australian population. *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies*, 18(5), 575-585.
- North, C. S., Nixon, S. J., Shariat, S., Mallonee, S., McMillen, J. C., Spitznagel, E. L. ve Smith, E. M. (1999). Psychiatric disorders among survivors of the Oklahoma City bombing. *Jama*, 282(8), 755-762.
- Olf, M., Langeland, W., Draijer, N. ve Gersons, B. P. R. (2007). Gender differences in posttraumatic stress disorder. *Psychological Bulletin*, 133(2), 183–204.
- Önder, D. (2022). *2020 İzmir depremi sonrası depremezdelerin travma sonrası stres, kloströfobi gelişimi ve psikolojik dayanıklılık açısından değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.
- Perkonig, A., Kessler, R. C., Storz, S. ve Wittchen, H. U. (2000). Traumatic events and post-traumatic stress disorder in the community: prevalence, risk factors and comorbidity. *Acta psychiatrica scandinavica*, 101(1), 46-59.
- Resnick, H. S., Kilpatrick, D. G., Best, C. L. ve Kramer, T. L. (1992). Vulnerability-stress factors in development of posttraumatic stress disorder. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 180(7), 424-430.
- Schaefer, J. A. ve Moos, R. H. (1992). Life crises and personal growth. In B. N. Carpenter (Ed.), *Personal coping: Theory, research, and application* (pp. 149–170). Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.

- Sebuktekin, D. (2018). *Travma sonrası büyüme, temel inançlarda sarsılma ve psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişkinin incelenmesi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Shore, J. H., Tatum, E. L. ve Vollmer, W. M. (1986). Evaluation of mental effects of disaster, Mount St. Helens eruption. *American Journal of Public Health*, 76(S3), 76-83.
- Şahpolat, M. ve Ayar, D. (2020). Levels of anxiety, depression and stress response after missile attacks in Kilis in Turkey-Syria border (tur). *Turkish Journal Clinical Psychiatry*, 23(4), 423-429.
- Şalcıoğlu, E., Başoğlu, M. ve Livanou, M. (2003). Long-term psychological outcome for non-treatment-seeking earthquake survivors in Turkey. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 191(3), 154-160.
- Şener, Ö. ve Yener-Açar, M. (2023). Kayıp yaşayan bireylerde kayıyı kabullenme ve travma sonrası büyüme arasındaki ilişkide psikolojik dayanıklılığın aracı rolü. *Uluslararası Psiko-Sosyal Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 121- 138.
- Taku, K., Calhoun, L. G., Tedeschi, R. G., Gil-Rivas, V., Kilmer, R. P. ve Cann, A. (2007). Examining posttraumatic growth among Japanese university students. *Anxiety, stress, and coping*, 20(4), 353-367.
- Tedeschi, R. G. ve Calhoun, L. G. (1995). *Trauma & transformation: Growing in the aftermath of suffering*. Sage Publications, Inc.
- Tedeschi, R. G., Shakespeare-Finch, J., Taku, K. ve Calhoun, L. G. (2018). *Posttraumatic growth: Theory, research, and applications*. Routledge.
- Tedeschi, R. G., ve Calhoun, L. G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455-471.
- Tedeschi, R.G. ve Calhoun, L.G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15,1-18.
- Tolin, D. F. ve Foa, E. B. (2008). Sex differences in trauma and posttraumatic stress disorder: A quantitative review of 25 years of research. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 5(1), 37-85.
- Tural, Ü., Coşkun, B., Önder, E., Çorapçıoğlu, A., Yıldız, M., Kesepara, C., ... ve Aybar, G. (2004). Psychological consequences of the 1999 earthquake in Turkey. *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies*, 17(6), 451-459.
- Uğurluoğlu, D. ve Erdem, R. (2019). Travma geçiren bireylerin spiritüel iyi oluşlarının travma sonrası büyümeleri üzerine etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(3), 833-858.
- Vara, H. Ve Thimm, J. C. (2019). Associations between self-compassion and complicated grief symptoms in bereaved individuals: An exploratory study. *Nordic Psychology*, 0(0), 1-13.
- Vara, H. ve Thimm, J. C. (2020). Associations between self-compassion and complicated grief symptoms in bereaved individuals: An exploratory study. *Nordic Psychology*, 72(3), 235-247.
- Verbitsky, A., Dopfel, D. ve Zhang, N. (2020). Rodent models of post-traumatic stress disorder: behavioral assessment. *Translational psychiatry*, 10(1), 132.
- Vishnevsky, T., Cann, A., Calhoun, L. G., Tedeschi, R. G. ve Demakis, G. J. (2010). Gender differences in self-reported posttraumatic growth: A meta-analysis. *Psychology of women quarterly*, 34(1), 110-120.

- Wang, M. L., Liu, J. E., Wang, H. Y., Chen, J. ve Li, Y. Y. (2014). Posttraumatic growth and associated socio-demographic and clinical factors in Chinese breast cancer survivors. *European Journal of Oncology Nursing*, 18(5), 478-483.
- Weiss, D. S. ve Marmar, C. R. (1997). The impact of event scale-revised. In T. M. Keane, & J. P. Wilson (Eds.), *Assessing psychological trauma and PTSD* (pp. 399–411). Guilford Press.
- Worden, J. W. (2008). *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner*. Springer Publishing Company.
- Xie, Y., Wu, J. ve Shen, G. (2020). Posttraumatic growth in Tibetan adolescent survivors 6 years after the 2010 Yushu earthquake: Depression and PTSD as predictors. *Child Psychiatry & Human Development*, 51(1), 94-103.
- Yoshida, H., Kobayashi, N., Honda, N., Matsuoka, H., Yamaguchi, T., Homma, H. ve Tomita, H. (2016). Post-traumatic growth of children affected by the Great East Japan Earthquake and their attitudes to memorial services and media coverage. *Psychiatry and clinical neurosciences*, 70(5), 193-201.
- Zara, A. (2011). Krizler ve Travmalar. A. Zara (Ed.). *Yaşadıkça Psikolojik Sorunlar ve Başa Çıkma Yolları* içinde (s.91-121). İmge Kitabevi Yayınları.
- Zhou, X., Wu, X., Li, X. ve Zhen, R. (2018). The role of posttraumatic fear and social support in the relationship between trauma severity and posttraumatic growth among adolescent survivors of the Yaan earthquake. *International journal of psychology*, 53(2), 150-156.
- Zhou, Y., Liang, Y., Tong, H. ve Liu, Z. (2020). Patterns of posttraumatic stress disorder and posttraumatic growth among women after an earthquake: a latent profile analysis. *Asian journal of psychiatry*, 51, 101834.

BLUETOOTH CONTROLLED AUTOMATION SYSTEM PROTOTYPE IN SMALL SCALE GREENHOUSES

KÜÇÜK ÖLÇEKLİ SERALARDA BLUETOOTH KONTROLLÜ OTOMASYON SİSTEMİ PROTOTİPİ

MUHAMMED ASAD ANSARI¹, DR. ÖĞRT. ÜYESİ ŞÜKRÜ KİTİŞ²

¹Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İleri Teknolojiler
Ana Bilim Dalı 0000-0001-7961-8150

²Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İleri Teknolojiler
Ana Bilim Dalı, 0000-0003-3302-3359

Özet

Tarımda verimliliği ve üretkenliği büyük ölçüde arttırmak için modern tarıma adım atılmasıyla birlikte akıllı seralar ortaya çıktı. Akıllı seralar günümüzde otomasyonun da önüne geçerek optimum büyüme koşullarını sağlamak için değişkenleri titizlikle inceleyip kontrol eden bir yapı haline gelmişlerdir. Yapılan tarımsal faaliyetlerde elverişli ve uygun tarımsal araziler dışında akıllı sera ortamları da tarımsal ürünlerin yetiştirilmesine yardımcı olmaktadır. Böylece uygun toprak ve iklim şartları oluşturularak akıllı otomasyon sistemleriyle kontrol edilen seralarda tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi ve insanların bu ürünlere daha kolay bir şekilde ulaşması önemli bir araştırma konusu olmuştur. Modern ve geleneksel tarım faaliyetlerinin uygulanabilirliğini karşılaştırarak modern tarıma geçişin hızlandırılması amacıyla birçok çalışma yapılmıştır. Akıllı seralar, sensörleri kullanarak değişikliklere gerçek zamanlı olarak yanıt verebilir, hassas bir şekilde ayarlayabilirler. Ayrıca akıllı seralar enerji verimliliği, su tüketiminin azaltılması gibi çevresel konularda da önemli derecede rol almıştır.

Bu çalışmada küçük ölçekli seralar için bluetooth kontrollü otomasyon sistemi prototipi gerçekleştirilmiştir. Bluetooth kontrolü için “ESP32” kullanılmıştır. ESP32 ile cep telefonu haberleştirilmiştir. Bunun için “Serial Bluetooth Terminal Apk.” programından faydalanılmıştır. Bu prototip için “ESP32” ile “toprak nem sensörü”, “servo motor sensörü”, “ekran”, “su motoru”, “röle” gibi elemanların kontrolü yapılmış ve cep telefonu üzerinden kontrolleri sağlanmıştır.

Bu prototip küçük ölçekli seralarda düşük maliyetle, cep telefonu ile uzaktan cihazların kontrolünü sağlayarak verimliliği arttıracak ve çiftçilere büyük kolaylık sağlayacak bir sistemin temelini oluşturacaktır.

Anahtar kelimeler: Küçük ölçekli sera, Otomasyon, ESP32, Prototip

Abstract

Smart greenhouses have emerged with the advancement of modern agriculture to greatly increase efficiency and productivity in agriculture. Nowadays, smart greenhouses have become a structure that prevents automation and meticulously examines and controls variables to ensure optimum growth conditions. In addition to favorable and suitable agricultural lands in agricultural activities, smart greenhouse environments also help to grow agricultural products. Thus, growing agricultural products in greenhouses controlled by smart automation systems by

creating suitable soil and climate conditions and allowing people to access these products more easily has become an important research topic. Many studies have been carried out to accelerate the transition to modern agriculture by comparing the feasibility of modern and traditional agricultural activities. Smart greenhouses can respond to changes in real time and adjust them precisely using sensors. In addition, smart greenhouses have played an important role in environmental issues such as energy efficiency and reducing water consumption.

In this study, a bluetooth controlled automation system prototype was developed for small-scale greenhouses. "ESP32" is used for Bluetooth control. Mobile phone is communicated with ESP32. For this "Serial Bluetooth Terminal Apk." program was used. For this prototype, elements such as "soil moisture sensor", "servo motor sensor", "display", "water motor", "relay" were controlled with "ESP32" and were controlled via a mobile phone.

This prototype will form the basis of a system that will increase efficiency and provide great convenience to farmers by enabling remote control of devices via mobile phones at low cost in small-scale greenhouses.

Keywords: Small scale greenhouse, Automation, ESP32, Prototype

1. GİRİŞ

Sürdürülebilir tarım, "tüm kaynakları korumak, israfı ve çevresel etkiyi en aza indirmek, sorunları önlemek ve herkesin beslenmesi ve tatmini için tarımsal ekosistemin dayanıklılığını, kendi kendini düzenlemeyi, evrimi ve sürdürülebilir üretimi teşvik etmek için doğal süreçlerle çalışan yönetim prosedürlerini" içerir (MacRae vd,1989). Bir çiftliğin sürdürülebilir olması için yeterli miktarda yüksek kaliteli gıda üretmesi, kaynaklarını koruması ve hem çevresel açıdan güvenli hem de karlı olması gerekir (Reganold vd, 1990).

Akıllı sera kavramı, salt otomasyonun ötesine geçerek, optimum büyüme koşullarını sağlamak için iklim değişkenlerini titizlikle izleyen ve kontrol eden bütünsel bir sistemi kapsar. Bu çerçeveler, mahsul verimini artırmak, kaliteyi artırmak ve kaynak israfını azaltmak için teknolojinin avantajlarından yararlanacak şekilde yapılandırılmıştır. Akıllı seralar, sensörler, aktüatörler ve birbirine bağlı sistemler kullanarak çevre koşullarındaki değişikliklere gerçek zamanlı olarak yanıt verebilir; nem, sıcaklık, ışığa maruz kalma ve su dağıtımını gibi değişkenleri hassas bir şekilde ayarlayabilir (Muhammad vd, 2023).

Ayrıca akıllı seralar, kaynak kıtlığı, iklim değişikliği ve üretimdeki olağandışı artış nedeniyle artan gıda talebi de dahil olmak üzere günümüzde tarım sektörünün karşılaştığı en önemli zorluklardan bazılarını çözüm önerebilen ESP32 gibi ilerici teknolojilerle donatılmıştır. Kaynak verimliliğini ve mahsul verimliliğini artıran bu seralar, çiftçiliğin geleceği için hem sürdürülebilir hem de teknolojik olarak gelişmiş ideal bir yapı olarak hizmet etmektedir (www.emsnow.com).

Seralarda ESP32 odaklı kontrol sistemlerinin kullanılması, sürdürülebilir tarım yöntemlerine yönelik daha geniş bir eğilimi temsil etmektedir. Bu akıllı sistemler, gerçek zamanlı verilere dayalı doğru uygulama yoluyla su kullanımını iyileştirerek ve kimyasal gübrelere ve pestisitlere olan bağımlılığı azaltarak çevre koruma çabalarına önemli ölçüde yardımcı olur. Dahası, gelişen ortamı sıkı bir şekilde izleme ve uyarılma becerisi, daha az enerji kullanımına ve daha düşük işletme giderlerine yol açarak sürdürülebilir tarımı ekonomik açıdan daha uygulanabilir hale getirir (www.emsnow.com).

Bu çalışmada küçük ölçekli seralar için bluetooth kontrollü otomasyon sistemi prototipi gerçekleştirilmiştir. Bu prototip küçük ölçekli seralarda düşük maliyetle, cep telefonu ile

uzaktan cihazların kontrolünü sağlayarak verimliliği arttıracak ve çiftçilere büyük kolaylık sağlayacak bir sistemin temelini oluşturacaktır.

1.1. Kuramsal Çerçeve

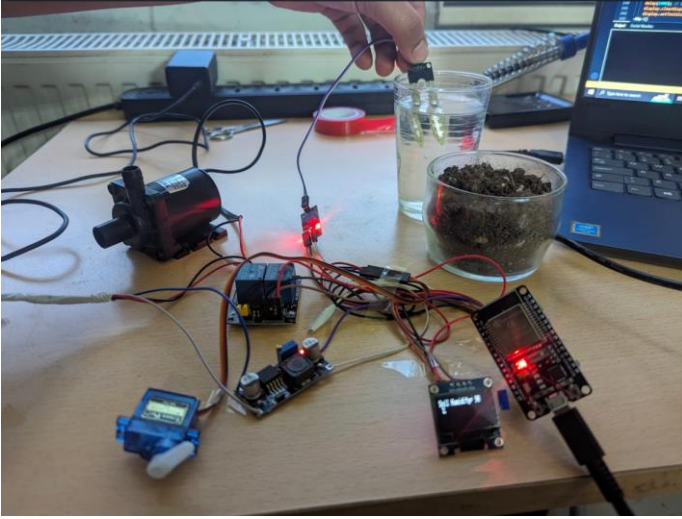
Bluetooth kontrolü için “ESP32” kullanılmıştır. “ESP32” ile cep telefonu haberleştirilmiştir. Bunun için “Serial Bluetooth Terminal Apk.” programından faydalanılmıştır. Bu prototip için “ESP32” ile “toprak nem sensörü”, “servo motor sensörü”, “ekran”, “su motoru”, “röle” gibi elemanların kontrolü yapılmış ve cep telefonu üzerinden kontrolleri sağlanmıştır.

2. YÖNTEM

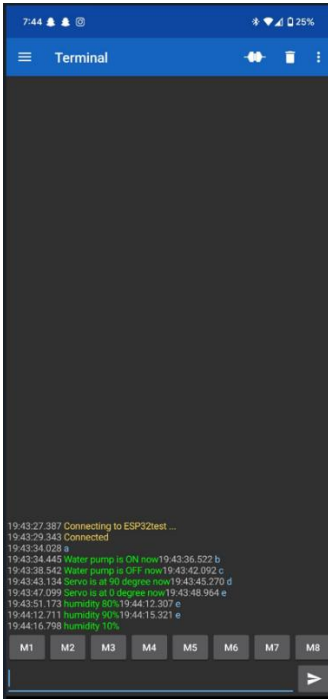
ESP32 mikrodenetleyici kullanan akıllı otonom seranın başarılı bir şekilde yürütülmesi için tüm önemli parçaların nasıl bağlanacağını ve düzenleneceğini belirlemek gerekir. Bu, ESP32'nin kendisinden, toprak nem sensörlerinden, servo motorlardan ve sıcaklık, nem gibi diğer sensörlerden oluşur (Singh vd., 2024).

ESP32 mikrokontrolcüsü, çift işlemcili çalışma, devasa bellek kapasitesi ve Wi-Fi ve Bluetooth gibi bağlantı olanakları dahil olmak üzere sağlam performansı nedeniyle bu teknolojik ilerlemede önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu benzersiz işlevler, ESP32'nin seranın beyni gibi hareket etmesine, toprak nemini, ışık seviyelerini, sıcaklığı vb. kritik şekilde gözlemleyen çeşitli sensörlerden gelen verileri analiz etmesine olanak tanır. Bu veriler, sulama, aydınlatma ve havalandırma sistemleriyle ilgili anlamlı sonuçlara varmak için önemlidir. tamamı bitki büyümesi için optimum mikro iklimi üretecek şekilde özelleştirilmiştir (Singh vd., 2024).

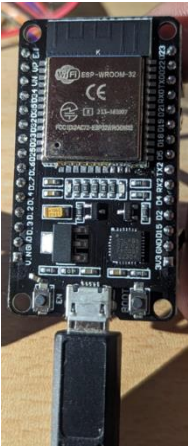
Bu çalışmada akıllı sera için oluşturulan prototip (şekil 1) ESP32 mikroişlemcisi (şekil 3) kontrolünde cep telefonu ekranından (şekil 2), bilgisayar üzerinden ve sera içinden (şekil 4) gözlemlenebilmektedir. Toprağın nemi toprak nem ölçüm cihazı (şekil 7) ile ölçülmekte ve D.C su motoru (şekil 8) ile toprağa su verilmesi sağlanmaktadır. DC su motoru ve step motor (şekil 9) röle kartı (şekil 5) ile kontrol edilmektedir. Step motor sera içerisinde kapının açılıp kapanması, seranın çatısının açılıp kapanması, ilaçlama pompalarının açılıp kapanması vs. gibi sistemler için düşünülmektedir. Sistem sayısı arttıkça röle kartının kapasitesinin artırılması yeterli olacaktır. Step motorun dönme açısı ESP32 içerisine yazılan program ile ayarlanmaktadır. Sisteme verilen akımın yeterli gelmesi için güç adaptörü 12 V olarak seçilmiştir. Sistemde çalışan tüm kartlar 5 V ile çalıştığı için 12 V'dan 5 V'a dönüşüm BUCK dönüştürücü (şekil 6) ile gerçekleştirilmektedir. Cep telefonu app. ekranında (şekil 2) su motorunun açık kapalı, step motorun kaç derece döneceği ve toprağın nem oranı değerleri görülmektedir. Sistemin çalışma mantığı şekil 10'da verildiği gibidir.

Şekil 1. Sera prototipi.

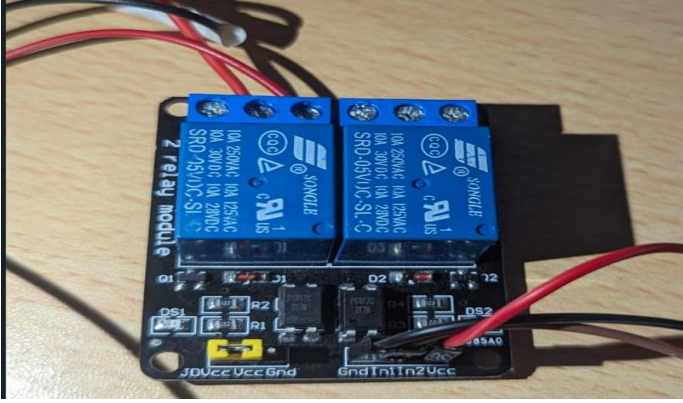
Şekil 2. Cep telefonu app ekranı.

Şekil 3. ESP32 mikroişlemcisi.

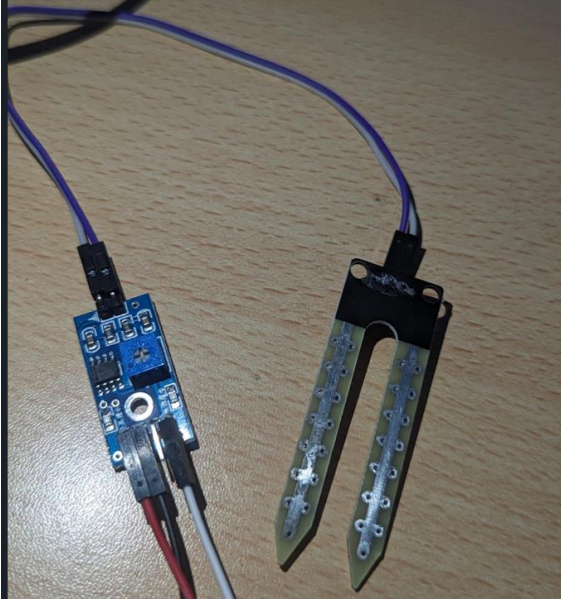
Şekil 4. Sera içi ekran.

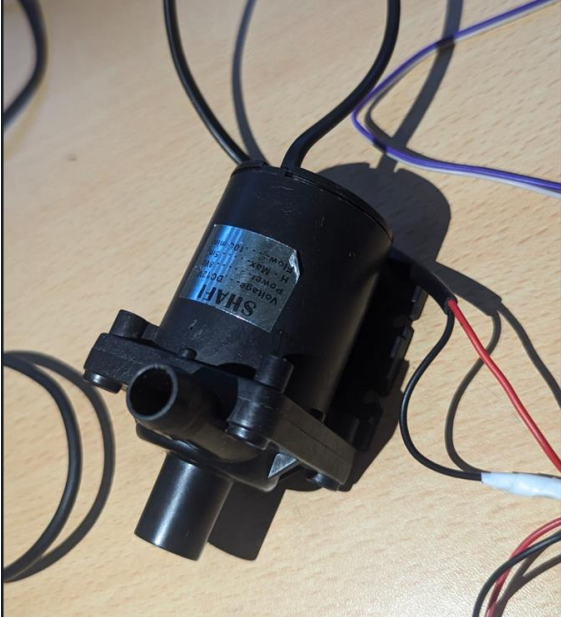
Şekil 5. Röle kartı.

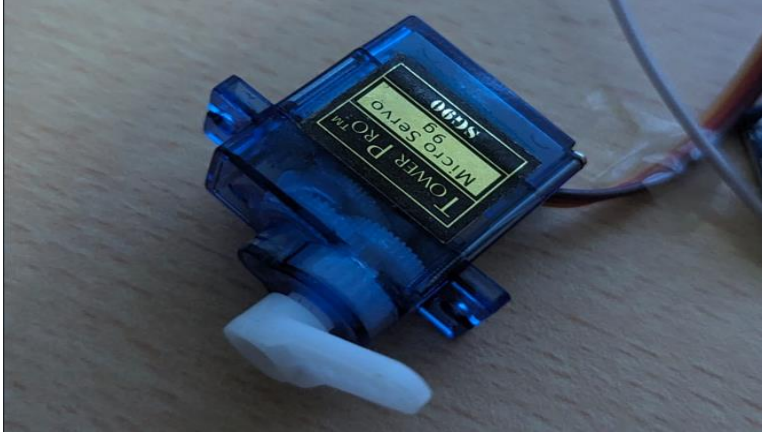
Şekil 6. 12 V-5 V Buck dönüştürücü

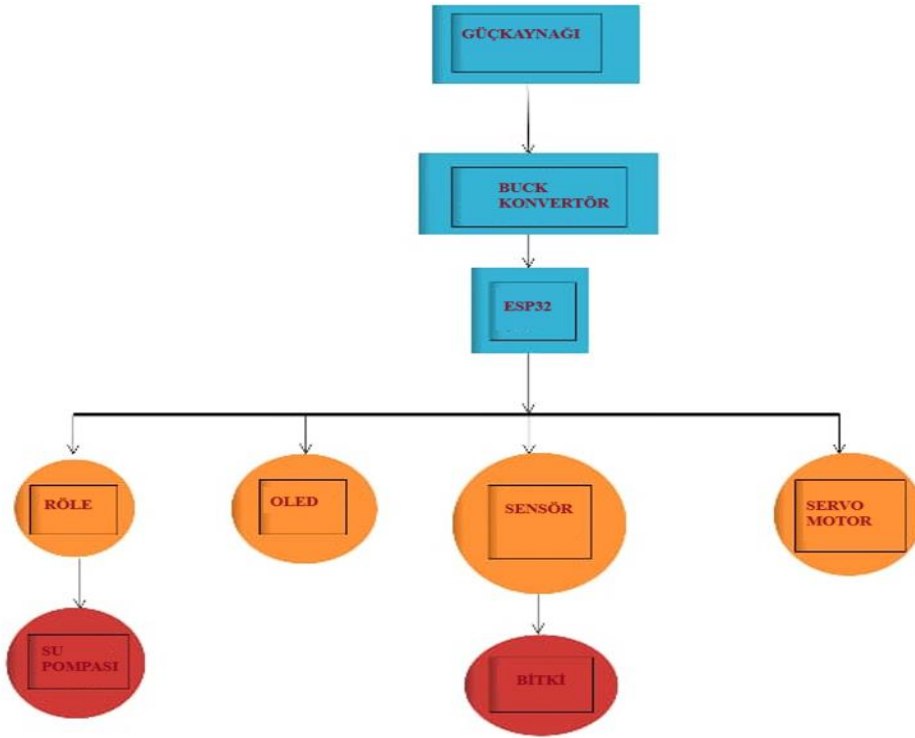
Şekil 7. Toprak nem ölçümü cihazı.

Şekil 8. D.C. su motoru.

Şekil 9. Step motor.

Şekil 10. Kontrol mantığı.

3. BULGULAR

Veri Toplama ve İzleme: Sıcaklık, nem, toprak nemi, ışık yoğunluğu ve CO2 seviyelerine ilişkin çeşitli çevresel verileri toplamak için ESP32 modülleri seranın tamamına uygulanabilir. Bu bileşenler koşulları sürekli olarak izleyebilir ve verileri kablosuz olarak merkezi bir kontrol sistemine aktarabilir (Singh vd., 2024, <https://hackaday.io/project/14816-esp32-greenhouse-monitor>).

Uzaktan Erişim ve Kontrol: Wi-Fi bağlantısı sayesinde ESP32, internet bağlantısı olan her yerden sera sistemine uzaktan erişimi kolaylaştırır. Bu, çiftçilerin ve yetiştiricilerin, fiziksel olarak orada olmasalar bile seralarının ilerleyişini izlemelerine ve buna göre değişiklikler yapmalarına olanak tanır (Singh vd., 2024, <https://hackaday.io/project/14816-esp32-greenhouse-monitor>).

Otomasyon ve Kontrol Sistemleri: ESP32 odaklı cihazlar, sıcaklık, nem ve sulama sistemleri gibi çevresel değişkenleri yönetmek için sera otomasyon sistemleriyle birleştirilebilir. ESP32, sensörlerden veri alıp bunu yerel olarak işleyerek bitki büyümesini teşvik edecek koşulları bağımsız olarak uyarlayabilir (Singh vd., 2024, <https://hackaday.io/project/14816-esp32-greenhouse-monitor>).

Enerji Verimliliği: ESP32'nin daha az güç tüketimi, onu pille çalışan veya güneş enerjisiyle çalışan uygulamalar için mükemmel kılar, enerji maliyetlerini ve her türlü olumsuz dışallığı azaltır. Üstelik kullanılmadığında bileşenleri uyku moduna alma yeteneği enerji verimliliğini daha da artırır ve israfı azaltır (Singh vd., 2024, <https://hackaday.io/project/14816-esp32-greenhouse-monitor>).

Ölçeklenebilirlik ve Maliyet Etkinliği: ESP32 modülleri ekonomiktir ve kolay erişilebilirdir, bu da onları ticari seralarda büyük ölçekli kullanıma uygun kılar. Çeşitli sera boyutlarını ve konfigürasyonlarını eğlendirmek için rahatlıkla ayarlanabilirler (Singh vd., 2024, <https://hackaday.io/project/14816-esp32-greenhouse-monitor>).

Bulut Hizmetleriyle Entegrasyon: ESP32 cihazları, AWS IoT veya Google Cloud IoT gibi bulut platformlarıyla etkileşime girerek veri depolamayı, analizi ve tahmine dayalı analiz için veri görselleştirme kontrol panelleri veya makine öğrenimi algoritmaları gibi diğer hizmetlerle entegrasyonu teşvik edebilir. ESP32, ESP-IDF (Espressif Systems (Shanghai) Co., Ltd, 2016) üzerine oluşturulmuş araçları kullanan birden fazla bulut çerçevesini destekler.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Akıllı Sistemin avantaj ve dezavantajları aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Su Verimliliği: Akıllı seralar, sulama programlarını özelleştirmek için toprak nemi sensörlerini ve metrolojik verileri kullanır ve bitkilerin tam olarak ihtiyaç duydukları miktarda su almasını sağlayarak su kullanımını önemli ölçüde azaltır. Bu, uygulamayı çok daha sürdürülebilir hale getirir.
- Enerji Tasarrufu: Otomatik sistemler, sentetik aydınlatma ve ısıtma/soğutma sistemlerinin kullanımını daha etkin bir şekilde sürdürebilir. Örneğin, sensörler aydınlatmayı doğal ışığın erişilebilirliğine göre uyarlıyor ve sıcaklık sensörleri yalnızca gerektiğinde ısıtma veya soğutmayı tetiklemektedir.
- Besin Yönetimi: Mekanize dozaj sistemleri, çeşitli büyüme seviyelerinde gereken besin maddelerini doğru miktarda vererek israfı azaltabilir ve bitki sağlığını iyileştirebilir.
- Otomatik Kontrol: Nem, sıcaklık ve CO2 seviyeleri gibi değişkenler sürekli olarak izlenir ve eş zamanlı olarak uyarlanır, böylece bitkilerin daha hızlı büyümesine ve daha yüksek üretime yol açabilecek düzenli bir büyüme ortamı sağlanır.
- Veriye Dayalı Kararlar: Veri analizi ekipmanlarının birleşmesi, olası sorunları bitki sağlığını etkilemeden önce tahmin edebilen tahmine dayalı analitiklere yardımcı olur, böylece genel üretkenliği artırır ve mahsul arıza oranlarını azaltır.
- Daha Yüksek İlk Yatırım: Akıllı sensörler, kontrol sistemleri ve gelişmiş yazılım kurmanın ilk maliyeti maliyetli olabilir.
- Daha Düşük Operasyonel Maliyetler: Zaman geçtikçe akıllı bir sisteme yapılan yatırım, daha az su ve enerji maliyetleri, ekonomik işçilik maliyetleri ve daha az atık yoluyla sonuç verebilir.
- Ölçeklenebilir İşlemler: Akıllı bir sistem uygulamaya konulduğunda, ölçeğin büyütülmesi (sera boyutunun artırılması veya kurulumun başka bir konuma kopyalanması) daha kolay ve

daha uygun maliyetli olur. Otomasyon sistemleri minimum ek girdiyle genişletilebilir ve ayarlanabilir.

- Uzaktan İzleme ve Kontrol: Akıllı seralar çoğu zaman akıllı telefon uygulamaları veya bilgisayar yazılımı aracılığıyla dijital olarak izlenebiliyor ve kontrol edilebiliyor, bu da yönetim ve işletmede esneklik sağlamaktadır.

- Hızlı Tepki: Akıllı sistemler, soğuk hava veya sıcak hava dalgası gibi ani çevresel değişikliklere otomatik olarak uyum sağlayarak bitkileri aşırı koşullardan koruyabilir (Aras, 2006).

Bu çalışmada küçük ölçekli seralar için bluetooth kontrollü otomasyon sistemi prototipi gerçekleştirilmiştir. Bluetooth kontrolü için “ESP32” kullanılmıştır. ESP32 ile cep telefonu haberleştirilmiştir. Bunun için “Serial Bluetooth Terminal Apk.” programından faydalanılmıştır. Bu prototip için “ESP32” ile “toprak nem sensörü”, “servo motor sensörü”, “ekran”, “su motoru”, “röle” gibi elemanların kontrolü yapılmış ve cep telefonu üzerinden kontrolleri sağlanmıştır.

Bu prototip küçük ölçekli seralarda düşük maliyetle, cep telefonu ile uzaktan cihazların kontrolünü sağlayarak verimliliği arttıracak ve çiftçilere büyük kolaylık sağlayacak bir sistemin temelini oluşturacaktır.

5. KAYNAKLAR

Akıllı Tarım Teknolojisi Sürdürülebilir Tarımı Nasıl Güçlendiriyor?
<https://www.emsnow.com/how-is-smart-farming-teknoloji-empowering-sustainable-agriculture/#:~:text=Sustainable%20Benefits%20of%20Precision%20Agriculture&text=Smart%20çiftçilik%20kaynakların%20optimize%20edilmesine%20yardımcı%20olur.>

Aras, İ. Damla Sulama Yöntemi. (2006). Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi, 15(1-2), 49-60.

Espressif Systems (Shanghai) Co., Ltd. (2016) <https://www.espressif.com/hackaday.io/project/14816-esp32-greenhouse-monitor>.

MacRae, R.J., Hill, S.B., Henning, J. & Mehuys, G.R. 1989. Agricultural science and sustainable agriculture: A review of the existing scientific barriers to sustainable food production and potential solutions. *Biological Agriculture and Horticulture* 6(3): 173–219.

Muhammad N. A. , Muhammad J. M. C., Fiaz H. , Ray-Shyan W. (2023), Precision irrigation: challenges and opportunities, *Precision Agriculture Evolution, Insights and Emerging Trends*, Chapter 6, Pages 85-101.

Reganold, J.P., Papendick, R.I. & Parr, J.F. 1990. Sustainable agriculture. *Scientific American* 262(6): 112–120

Singh, R., Hussain, A., Laith H. A. Fezaa, Gupta, G., Anil Pratap Singh ve Dogra, A. (2024). Greenhouse Automation System Using ESP32 and ThinkSpeak for Temperature, Humidity and Light Control s.507–515. doi: https://doi.org/10.1007/978-981-99-6906-7_43.

DETERMINING THE RISK FACTOR ACCORDING TO WORK PERMIT TYPE IN SHIPYARDS USING FUZZY LOGIC

TERSANELERDE ÇALIŞMA İZİN TÜRÜNE GÖRE RİSK FAKTÖRÜNÜ BULANIK MANTIK İLE BELİRLEME

AHMET AZAK¹, DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞÜKRÜ KITIŞ²

¹Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İleri Teknolojiler

Ana Bilim Dalı 0009-0000-3390-8187

²Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Simav Teknoloji Fakültesi Elektrik Elektronik Mühendisliği, 0000-0003-3302-3359

Özet

Tersaneler mevzuattaki tehlike sınıfları tebliğinde de belirtildiği üzere çok tehlikeli sınıfa giren işletmelerdir. İş kazalarının önüne geçmek için etkin ve uygulanabilir bir İş Sağlığı ve Güvenliği Sisteminin kurulması ve risk analizlerinin kapsayıcı bir şekilde yapılmasıyla mümkündür. Birçok işletmede farklı türde çalışma izin türleri kullanılmaktadır. Bunlar işletmeden işletmeye değişkenlik gösteren prosedürlerdir. ‘Çalışma izni’, hangi işin ne zaman yapılacağını ne kadar güvenli/güvensiz olduğunu, ne tür tedbirlerin alınacağını belirten, iş yerlerine özgü düzenlenen prosedürlerdir. İlgili iş güvenliği uzmanı işi değerlendirmeli, çalışmanın yapılması sırasında daimi olarak güvenliği kontrol etmelidir. İş yapan çalışanlar ise riskleri ve gerekli önlemleri aldıklarını göstermek için çalışma iş izin formuna imza atmalıdırlar. Çalışma izin sistemlerinde en çok yaşanan problem çalışma iznini hazırlayan kişinin subjektif olması, birtakım olumsuz durumların ortaya çıkmasına neden olabilir. Yapılan çalışmada tersanelerde rutin olmayan çalışmalardaki, çalışma izin prosedürleri incelendikten sonra belli sorulara karşılık verilen cevaplara göre, Matlab bulanık mantık yöntemiyle çalışma izin sisteminin etkinliğinin artırılması amaçlanmıştır. Bu yaklaşımın önemi verilen çalışma izninde sorulara verilen yanıtlara göre risk skorunun belirlenip, çalışma izninde alınacak önlemler ve yapılacak risk değerlendirmesinin, tek bir kişi tarafından değil, bir ekip tarafından yapılması amaçlanmıştır. Dolayısıyla; verilen çalışma izin tipine göre tehlikelerin riske dönüşmemesi, oluşabilecek kazaların maddi ve manevi etkileri, idari ve hukuki yaptırımları, çalışanların iş günü, motivasyon ve performans kayıplarının önüne geçmek için özellikle rutin olmayan işlerde verilecek çalışma izin maddelerindeki kriterleri, bulanık mantık yöntemiyle risk faktörünün büyüklüğü tespit edilerek, deneyimli iş güvenliği uzmanı, projeyi yürüten mühendis ve formeninde görüşlerinin alınması sağlanacaktır. Böylece risk faktörü belirli bir değerin üzerinde olduğunda çalışma, bir ekip tarafından verilecek kararlarla gerçekleştirilecektir. Bu çalışmada aynı zamanda; bulanık mantık yöntemini karşılaştırmak adına klasik yöntemde kullanılmıştır. Klasik yöntemi göstermek için yine Matlab yazılım programının App designer uygulamasına başvurulmuştur.

Anahtar kelimeler: Bulanık mantık, Çalışma izni, İş sağlığı ve güvenliği, Risk skoru, App designer

Abstract

Shipyards are businesses that fall into the very hazardous class, as stated in the hazard classes notification in the legislation. It is possible to prevent occupational accidents by establishing an effective and applicable Occupational Health and Safety System and conducting risk analyzes in a comprehensive manner. Different types of work permits are used in many businesses. These are procedures that vary from business to business. 'Work permit' are procedures specific to workplaces that specify which job will be done when, how safe/unsafe it is, and what kind of precautions will be taken. The relevant occupational safety expert must evaluate the work and constantly check the safety during the work. Employees performing the work must sign the work permit form to show that they have taken the risks and necessary precautions. The most common problem with work permit systems is that the person who prepares the work permit is subjective, which may lead to some negative situations. In the study, it is aimed to increase the effectiveness of the work permit system with the Matlab fuzzy logic method, according to the answers given to certain questions after examining the work permit procedures in non-routine works in shipyards. Therefore; according to the type of work permit given, the criteria in the work permit items to be given, especially in non-routine jobs, in order to prevent dangers from turning into risks, the material and moral effects of accidents that may occur, administrative and legal sanctions, and to prevent losses of employees' working days, motivation and performance, are determined by determining the magnitude of the risk factor with the fuzzy logic method. The opinions of the experienced occupational safety expert, the engineer carrying out the project and the foreman will be taken into consideration. Thus, when the risk factor is above a certain value, the work will be carried out with the decision made by a team. In this study also; It was used in the classical method to compare the fuzzy logic method. To demonstrate the classical method, the App designer application of the Matlab software program was again used.

Keywords: Fuzzy logic, Work permit, Occupational health and safety, Risk score, App designer

1. GİRİŞ

Uluslararası veya ulusal mevzuatlarda, işyerlerinde belirli sistemlerin kurulması gerektiği bilinmektedir. Dolayısıyla işyerlerinde belli başlı Çalışma izin sistemleri oluşturulmuştur. Çalışma izin sistemi; bir işyerindeki potansiyel olarak tehlike barındıran rutinleşmiş ve rutin olmayan çalışmaların güvenli koşullar altında yerine getirilmesi için oluşturulmuş standart bir prosedür ve talimattır. Yapılacak olan işin yüksek risk taşıdığı mevcut ise kontrolün maksimum seviyeye çıkması gereklidir. Yapılacak çalışma, önceden belirlenmiş güvenlik prosedür ve talimatlarına, yani 'çalışma izin' sistemine paralel olarak gerçekleştirilmelidir. Çalışma izni, çalışmaya izin veren ve işi yürüten çalışanın beyanını gerektirir. Ayrıca, vardiya devir işlemlerine veya işin süresinin uzaması durumlarında çalışmaya katılan kişilerden bir beyan talep edilir. Ekipman veya makine tekrar hizmete girmeden önce, izin verenin kullanıma engel bir durum olmadığına dair bir beyanı gerekecektir. (PermittoWork, 2024). Çalışma izin tipine göre potansiyel tehlikelerin büyük risklere dönüşmemesi, oluşması muhtemel kazaların maddi ve manevi etkileri, işletme ve çalışanlar için oluşacak idari ve hukuki yaptırımları, çalışanların iş günü, performans ve motivasyon kayıplarının önüne geçmek, işletmenin itibarını korumak için özellikle rutin olmayan çalışmalarda verilecek çalışma izin maddelerindeki kriterleri, bulanık mantık metoduyla, risk faktörünün büyüklük derecesi tespit edilerek, tecrübeli iş güvenliği uzmanı, projeden sorumlu mühendis ve formaninde görüşlerine başvurulması sağlanacaktır. Böylelikle risk faktörü belirli bir değerin üzerine çıktığında çalışma, bir ekibin vereceği ortak kararlarla gerçekleşecektir. Tersanelerde rutin olmayan çalışmalar için kullanılan çalışma izin form, talimat ve prosedürleri (Yüksekte Çalışma izin formu, Kapalı Alanda

Çalışma izin Formu, Sıcak Çalışma izin formu) incelenip Matlab Fuzzy Logic Designer' da giriş ve çıkış değişkenlerinin belirlenmesi önerilmiştir.

Fakat bu çalışmada sadece kapalı alanda çalışma iznine değinilmiştir. Çalışma izni için giriş ve çıkış değişkenlerinin saptanmasından sonra Matlab member ship Function editor uygulama penceresinden giriş ve çıkış değişkenlerine ait sayısal verilerin girişi sağlanması öngörülmüştür. Buradaki çalışma izin tipine göre FuzzyLogic/Rule Editor uygulama penceresinde, tüm giriş veri değişkenleri için bir sonuç çıktısı üreten, kuralların girilmesi uzman kişi tarafından yapılması öngörülerek belirtilen rutin olmayan çalışma izni için Matlab/ App Designer' da bir tasarım ara yüzü oluşturulmuştur. Seçilen kapalı alan çalışma izin türünün sorularına verilecek cevaplara göre, Matlab Fuzzy Inference Systemde, bir çıkış sonucu oluşturulmasının sağlanması amaçlanmıştır. Çıkış değişken verisi çok yüksek bir skorda olması, belirtilen çalışma izni için; sorumlu ekibin gerçekleştireceği risk değerlendirmesi sonrasında, gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu ara yüz tasarımı aynı zamanda bulanık mantık ile klasik mantık arasındaki farkların karşılaştırılmasına olanak tanıyacaktır. Literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmanın önemi ve literatüre katkısı, çalışma izni verilirken yapılacak işin risk faktörünün büyüklük derecesine göre, gerekli önlemlerin bulanık mantık ile önceliklendirilmesi ve risk faktörü çok çok yüksek olan çalışmalarda tecrübeli ve deneyimli bir ekibin çalışmayı analiz etmesinin sağlanmasıdır. Böylelikle bu ekibin vereceği karar sonucunda iş sağlığı ve güvenliği yönünden oluşması muhtemel maddi, manevi, dolaylı veya dolaysız maliyetlerin önüne geçmesi sağlanacaktır. Bu çalışmada ayrıca klasik yöntem için Matlab App Designer uygulaması ile ara yüzü oluşturulmuş olan çalışma izin sisteminin, bulanık mantık yöntemi ile karşılaştırılmasının yapılması sağlanmıştır.

1.2. Kuramsal Çerçeve

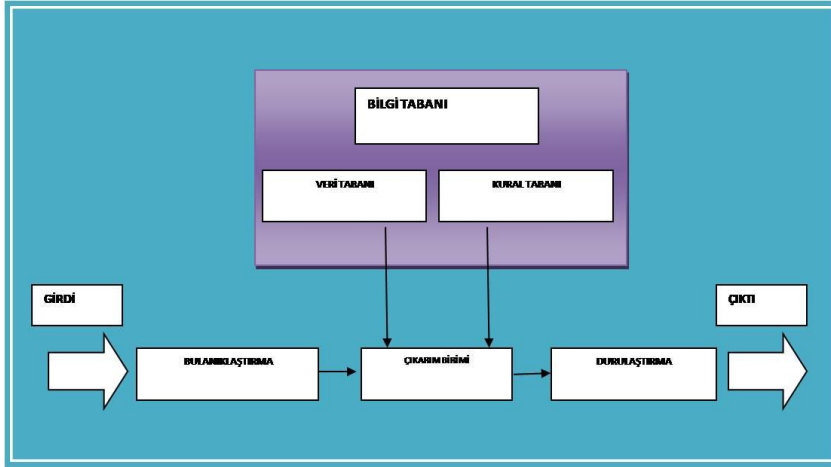
Bulanık mantık (Fuzzy Logic) kavramı ilk olarak Lotfi A. Zadeh tarafından 1965 'te ortaya atılmıştır. Bulanık mantık, doğa ve insanın bir arada olduğu yapay sistemlerin modellenip kontrol edilerek gelişmesi amaçlanan bir yaklaşım tekniğidir. Mevcut klasik metotlarla modellenemeyen karmaşık yapıları sistemlerde, doğrusal olmayan sistemlerde ve belirsizliklerin fazlaca olduğu sistemlerde kullanılmaktadır. Zadeh belirsiz kümeleri, belirsizliği belirtme aracı olarak kullandı ve o zamanda günümüze, bulanık küme teorisi diğer disiplinlerde ciddi katkılar sağlayan bir konu haline geldi (Zadeh, 1965). İşletmelerde yapılan risk analizi çalışmaları için seçilen metotlarda karar vericilerin kararlarını sözel olarak ifade ettikleri ya da objektif kararlarda bulunamadıkları çok kriterli karar problemlerine gerçekçi bir değer kazandırmak ve analiz sonuçlarının mümkün olan çözüme yakın olduğundan emin olmak gerekmektedir (Akın, 2020). Kapalı alanlardaki ölümcül kazaların iki ana sebebinin, kapalı alanlar ile ilgili tehlikeleri önceden belirleme ve kontrol altına almadaki başarısızlık ve yanlış acil eylem müdahalesidir(Uysal, 2020). Yeni toplu taşıma sistemleri için insan operatör yerine mikro bilgisayar kullanan otomatik tren işletme sistemleri geliştirilmesi için bulanık mantık kontrol simülasyon sonucu, sistem performansını, tecrübeli bir operatör tarafından kontrol edilen ilebenzer şekilde doğrudan istenilen şekilde ayarlayabildiğini, bu şekilde bir treni rahat ve olması gereken bir şekilde durdurabildiğini göstermektedir (Yasunobu, Miyamoto ve Ihara, 1983). Günümüzde Japonların bulanık mantık ile ilgili 2000'den fazla patenti bulunmaktadır. Çamaşır makineleri ve elektrikli süpürgeler (Matsushita ve Hitachi), pirinç pişiriciler (Matsushita ve Sanyo), klimalar (Mitsubishi) ve mikrodalga fırınlar (Sharp, Sanyo ve Toshiba) gibi akıllı ev aletleri üretmek için bulanık mantık teknolojisini kullandılar. Matsushita, video kameraları ele alarak dijital görüntü sabitleyiciyi çalışması için bulanık mantık teknolojisini kullandı (Mohaghegh, 2000). Şenol ve Yılmaz (2017), çalışmalarında iş sağlığı ve güvenliği risklerinin tespitinde ve önceliklerin belirlenmesi sırasında bulanık mantık ve çok kriterli karar

verme uygulamaları dâhil edilerek, iş güvenliği uzmanların geleneksel risk analiz yapım sürecinde dilsel değişkenleri de kullanmasına fırsat veren bulanık bir yaklaşım önermişlerdir.

Bulanık mantık ve çok kriterli karar verme modelinin dâhil edilmesi ile geleneksel risk değerlendirme yaklaşımına yeni bir bakış açısı kazandırılması amaçlanmıştır. Metal sektöründe faaliyetine devam eden bir işletmede yapılan risk değerlendirmesi çalışmasında, uzman görüşleri alınarak ilk olarak atölye ortamındaki tehlikeler tespit edilmiş, ardından tehlike etkenlerinin ikili ilişkileri Bulanık-AHP(Fuzzy-AnalyticHierarchyProcess) metodu ile belirlenmiş, elde edilen faktör ağırlıkları kullanılarak Bulanık-TOPSIS(FuzzyTechniqueforOrder of PreferencebySimilaritytoIdeal Solution) metodu ile tehlikeler önceliklendirilmiştir. Risklerin değerlendirilmesinden sonra, uzman görüşlerine başvurularak tehlikeleri ortadan kaldıracak tedbirler belirlenmiş ve Bulanık-TOPSIS yöntemi kullanılarak önlemler önceliklendirilmiştir. Çiğ süt örneklerinin kalite sınıflarına ayrılmasını amaçlayan bulanık mantık tabanlı bir karar destek sistemi geliştirilmiştir. Sistemin giriş verileri çiğ süt örneklerine göre toplam bakteri sayısı, somatik hücre sayısı ve protein miktarlarının ölçülen değerleridir. Tasarlanmış olan bulanık mantık sistemin çıktısı ise çiğ süt kalitesinin değerlendirilmesidir. Yapılan analizin değerlendirmek amacıyla uzman görüşleri ile karşılaştırma yapılmış ve sistemin %80 oranında başarılı olduğu görülmüştür(Akıllı, Atıl ve Kesenkaş, 2014). Yeşil (2023), çalışmasında reel zamanlı simülörde tahmini varış zamanına göre yapılan geliş sıralaması, aynı zamanı veya sırayı gösterebiliyorken, bulanık mantıkta geliş sıralamasının daha hassas bir sıralama gözlemlemiştir. Reel zamanlı simülörde uygulanan deneylerde aynı tahmini varış zamanı alan uçak sayısı 14 ve toplam trafiğin % 23,3'ünü oluşturmaktayken, bulanık mantık kullanıldığında ise aynı puana sahip uçak sayısı 2 olup toplam trafiğin % 3,3'ü nü oluşturmaktadır. Acun ve Çunkaş (2023), çalışmalarında evlerde kullanılan enerji tüketimini indirmek için bulanık mantık kontrollü enerji yönetim sistemi tasarlamıştır. Maket bir ev kullanılarak yapılan sistemde bir adet sıcaklık, iki adet ışık, bir adet ses ve bir adet hareket sensörü kullanarak sistemi tasarlamışlardır. Sistemde bulanık mantık çıkarım motorları kullanılmış olup konutta herhangi bir kimse olmadığına ya da kullanım dışı gibi durumlarda elektrik, doğalgaz ve su da oluşması muhtemel istenmeyen tüketimin miktarının önüne geçilecektir. Tahtasakal (2018), çalışmasında Atmega328p mikro denetleyici içine gömülü bulanık mantık yöntemi programıyla konut içindeki nem, sıcaklık ve ışık miktarının fizyolojik açıdan denetleyerek kullanıcı için avantajlı bir uygulama geliştirmiştir.

2. YÖNTEM

Son yıllarda tersanelerde, gerek yeni gemi inşa gerekse tamir bakım olmak üzere farklı türde faaliyetlerin arttığı görülmektedir. Bu yapılan faaliyetlerin artması ile birlikte artan iş gücü, iş sağlığı ve güvenliği yönünden risklerin çoğalması anlamına da gelmektedir. Tersanelerde hangi tipte çalışmalar için çalışma izninin kullanılacağını, işyerinin ilgili birim sorumlu amirleri belirlemektedir. Bazı işletmelerde iş sağlığı ve güvenliği birimi bu çalışmayı yaparken bazı işletmelerde kalite birimi, bazı işletmelerde de üretim departman birimi çalışma izin sisteminin talimat prosedür ve altyapısını hazırlarlar. Bu çalışmada tersanelerde kullanılan çalışma izin tiplerinden kapalı alanda yapılan çalışmalar, yüksekte yapılan çalışmalar ve sıcak işlerde yapılan çalışmalar izin sistemine değinilmiştir. Bulanık mantık kavramı, özel bir ifadeyle merkezi orta noktası, klasik metotlardan farklı olarak, belirsizlik durumlarında bir insanın gerçekçi kararlar almasındaki yeteneğinde kesin olmayan akıl yürütme şekillerini modellemeyi amaçlamasıdır (Zadeh, 1988). İnsan tecrübesi ve yaşanmış deneyimler arttıkça bilincinde var olan kesin sınır değerler yumuşaya başlar. Daha başka bir şekilde ifade etmek gerekirse; “evet” “hayır”, “doğru” ”yanlış”, “0” “1” gibi ifadeler, “çok az”, “az”, “çok”, “çok fazla” ortalama veri değerleri ifade eden çok değişkenli bir yapıya dönüşür.

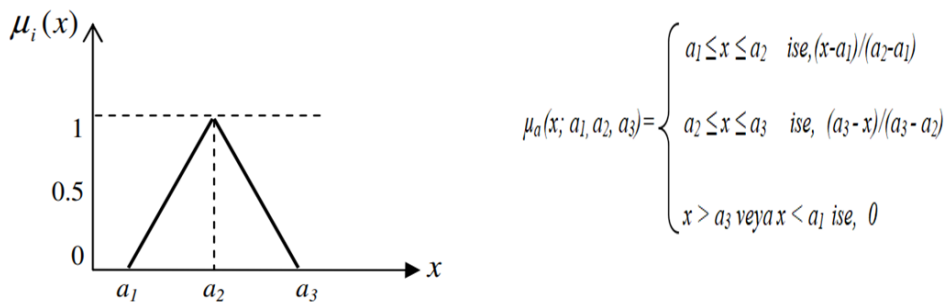

Şekil 1. Bulanık Mantık Çıkarımı

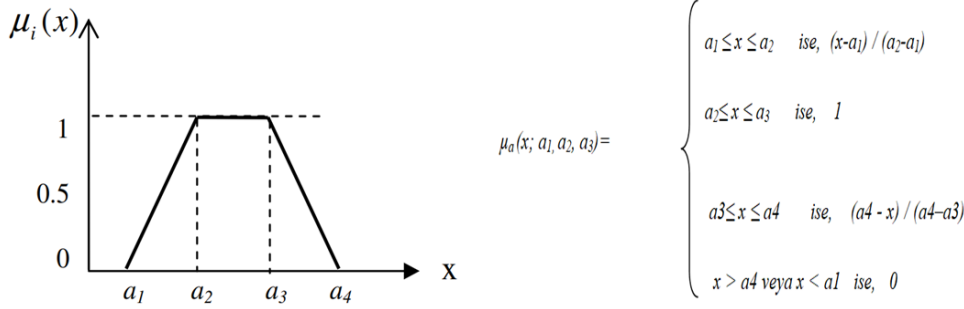
Şekil 1’de bulanıklaştırma, bulanık mantık çıkarım sistemi biriminin ilkidir. Bulanıklaştırma işleminde giren giriş veri değişkenleri, bir ölçüm değerlerinin değişmesiyle bulanıklaştırılır. Farklı olarak ifade edilirse; giriş değişken verilerinin her birine birer üyelik değeri belirlenip, dilsel bir yapıya dönüştürülerek çıkarım birimine gönderilir. Burada bilgiler kural tabanında belirtilen "if ..and .. then .. else" (eğer ... ise, ... olsun) gibi kural işleme verileriyle birleştirildikten sonra probleme dayalı mantıksal karar önermelerinin kullanımıyla elde edilen sonuçlar durulaştırma birime aktarılır. Burada ise gelen bulanık küme ilişkilerinde, bir kez daha ölçüm değişikliği gerçekleştirilerek bulanık haldeki bilgilerin her biri gerçek sayılara dönüştürülür. (Yen vd., 1995).

2.1 Üyelik Fonksiyonu

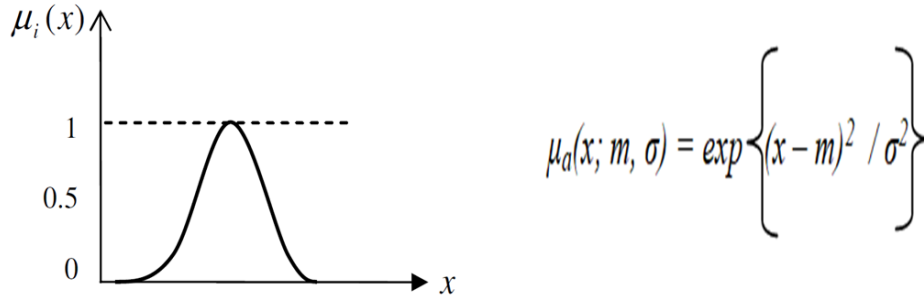
Üyelik fonksiyonları, belirsiz verilerin tanımlanmasıdır. Bir girdi parametresinin bulanık kümeye üyelik derecesinin, temsil edilen kavram ile uyumluluk derecesini tanımladığı söyleyebilir. Üyelik fonksiyonları belirlenirken ilgili konunun uzmanının bilgilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Üyelik fonksiyonları ilgili konunun uzmanının bilgisinin bir kısmını temsil etmektedir. Uzman verdiği bilgiler üyelik fonksiyonunun genel olarak formülünü oluşturacaktır. Diğer bir yaklaşımda ise farklı sensörlerden gelen veriler kullanılarak üyelik fonksiyonunun parametrelerinde birtakım ayarlar yapılmaktadır (Zhang ve Liu, 2006). Aşağıda bulanık sistemde kullanılan bazı üyelik fonksiyonlarına ait grafik ve denklemlere ait şekiller bulunmaktadır.

Şekil 2. Üçgen Üyelik Fonksiyonu ve Matematiksel Denklemi

Şekil 3. Yamuk Üyelik Fonksiyonu ve Matematiksel Denklemi

Şekil 4. Gaussian Üyelik Fonksiyonu ve Matematiksel Denklemi

2.1 Bulanıklaştırma

Sisteme sade haliyle alınmış değerleri, üyelik fonksiyonunu kullanarak, bulanık değerlere dönüştüren birimdir. Başka bir ifadeyle her bir giriş değerinin, bulanık küme/kümelere olan üyelik derecesini hesaplar.

2.2 Bulanık Veri Tabanı ve Kural Tabanı

Bulanık veri tabanı, oluşturulan projeye ait olan üyelik fonksiyonlarının bulunduğu yerdir. Burada bulunan sistemin giriş veri değişkenlerini çıkış veri değişkenlerine dönüştüren eğer, ve, veya, o halde (if, and, or, else) gibi kurallar tabanının tümü belirtilen bilgi tabanında mevcuttur.

2.3 Çıkarım İşlemi

Bu kısım, bilgi tabanı ile beraber çalışarak, kendisine gelen bulanık veri değerlerinden sonuçlar çıkarmaya çalışır. Çıkarılan sonuçların hangi kural ya da şarta göre çıkarılacağı bilgisi bilgi tabanında tutulmaktadır. Çalışmada bulanık çıkarım işlemi olarak Mamdani bulanık çıkarım metodu kullanılmış olup, Sugeno bulanık çıkarım yöntemi de bulanık çıkarım metotları arasındadır.

2.4 Durulaştırma

Çıkarım yapılmış veriler buraya kadar bulanık değer aralığında gelmektedir. Oysa bizim ihtiyacımız olan çıkış verilerin bambaşka bir aralıkta olması gerekebilir. Durulaştırıcı; gelen bulanık değerleri, istediğimiz bir aralığa göre ölçeklendirmeyi sağlar. En fazla kullanılan durulaştırma işlemlerinden bazıları:

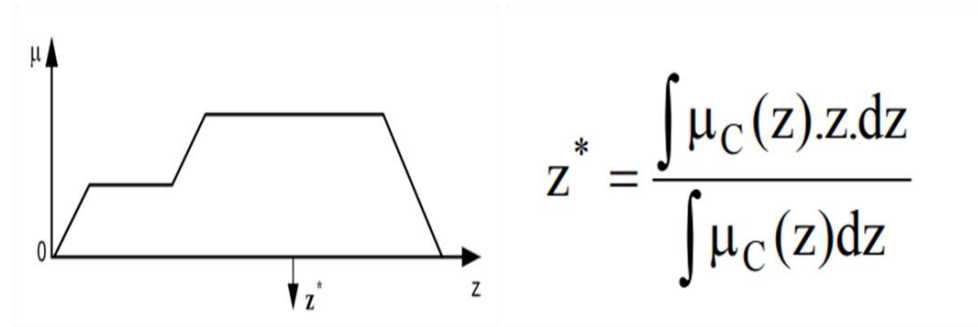
- Ağırlık merkezi (sentroid) yöntemi
- En büyük üyelik (maksimum) yöntemi
- Ağırlık ortalaması yöntemi

- Mean-Max üyelik yöntemi
- En büyüklerin en küçüğü yöntemi
- En büyüklerin en büyüğü yöntemi

Olarak sıralanabilir. Yapılan çalışmada mamdani çıkarım metodu ve durulaştırma işleminde yaygın olarak kullanılan ağırlık merkezi yöntemi kullanılmıştır.

2.5 Ağırlık Merkezi Yöntemi

Bu durulaştırma yönteminde çıkarım neticesinde elde edilen alanların ağırlık merkezi bulunur ve durulaştırma işlemi ile net bir sayısal değer elde edilir. Şekil 5'te ağırlık merkezi yöntemine ait matematiksel denklem ve grafik şekli görülmektedir.

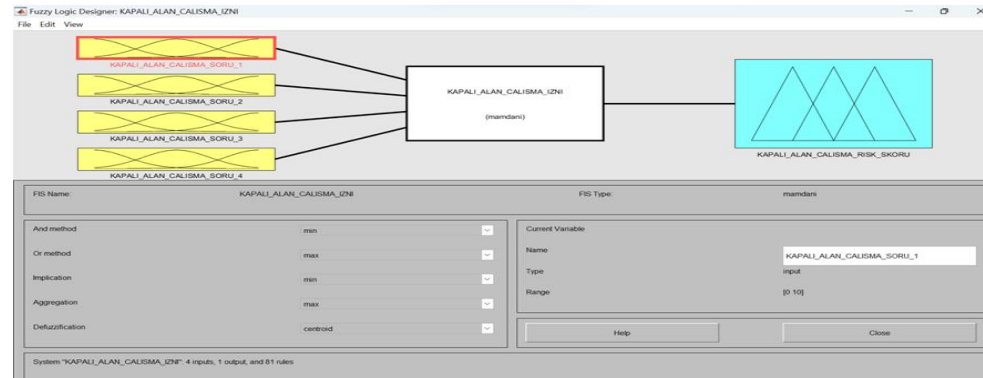
Şekil 5. Ağırlık Merkezi Yöntemi Matematiksel Denklemi ve Grafiği

3. BULGULAR

Çalışmada tersanelerde uygulanan çalışma izin sisteminin, uygulanış biçimleri incelenerek; kapalı alanlar, yüksekte yapılan çalışmalar ve sıcak çalışmalara ilişkin çalışma izinleri MATLAB yazılımı aracılığıyla bulanık mantık modellemesi gerçekleştirilmiştir. Mamdani tipi bulanık çıkarım metodu bulanık mantık modellemesi için kullanılmıştır. Ayrıca MATLAB yazılımı yardımıyla App-Designer ara yüzü aracılığıyla çalışma izni, bulanık mantık sistemi bu arayüz ekranında çalıştırılarak çalışma iznine ait risk skorunun görüntülenmesi sağlanmıştır. Çalışma izninin üç farklı tip ara yüzü tasarımı yapılmıştır. Klasik yöntem ile bulanık mantık yönteminin karşılaştırılması da tablolar içinde görülmektedir.

3.1. Kapalı Alan Çalışma İzni Bulanık Mantık Tanımlaması

Kapalı alan çalışma izni için MATLAB programı kullanılarak "Fuzzy Logic Designer" ekranında dört giriş üyelik fonksiyonu, Mamdani çıkarım yöntemi ve bir adet çıkış üyelik fonksiyonu kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Şekil 6'da kapalı alan çalışmalarında çalışma izni için hazırlanan Bulanık Mantık Designer ekran ara yüzü gösterilmiştir.

Şekil 6. Matlab Kapalı alan arayüzü editörü ekran görüntüsü

Üyelik fonksiyonlarına ait sayısal değerler ve karşılık gelen dilsel ifadeler Tablo 1, Tablo 2, Tablo 3 Tablo 4 ve Tablo 5’de gösterilmiştir. Kapalı alan üyelik fonksiyonuna ait sorularda aşağıda belirtilmiştir.

“Soru 1. Kapalı mahalle girmeden önce gaz ölçüm uzmanı tarafından, gaz ölçüm cihazı ile yapılan ölçümde; katı, sıvı, gaz, aerosol haldeki parlayıcı, patlayıcı, zehirleyici veya boğucu maddelerin kontrolü yapıldıktan sonra onaylanıp, mevzuatta belirtilen kritik sınır değerlerin üzerinde/altında bir gazın varlığı tespit edildi mi (24 saatlik süre içinde)”?

“Soru 2. Kapalı mahal içinde yapılan çalışma tipine bağlı olarak (Kimyasal temizlik, Raspa/boya, Çelik/teçhiz vb) uygun kişisel/bireysel ve toplu koruyucu donanımları (Maske, Baret, temiz hava solunum maskesi, izoleli fan tipi/Exproof, mekanik ekipman ve elektrik ekipmanı vb.) sağlanmış mı?

“Soru 3. Kapalı mahaldeki içindeki fiziksel risk faktörlerinden (Gürültü, Aydınlatma, Toz, Radyasyon vb.) birinde ya da birkaçında uygunsuzluk mevcut mu?”

“Soru 4. Kapalı mahalde yapılacak çalışma öncesinde ve sırasında acil durumlar, (Tahliye Yangın) için gerekli olabilecek önlemler (Tripod, yangın söndürme cihazı, yaşam halatı, Düşüş durdurucu, emniyet kemeri, gözcü vb.) alındı mı?”

Tablo 1 Kapalı alan birinci soru giriş üyelik fonksiyonu sayısal ve dilsel tanımlama

Kapalı Alan Soru 1	Dilsel İfade tanımı
0-0-1-3	N/A (Non Applicable)
1,5-4-7	Hayır
5,5-8,5-10-10	Evet

56

Tablo 2 Kapalı alan ikinci soru giriş üyelik fonksiyonu sayısal ve dilsel tanımlama

Kapalı Alan Soru 2	Dilsel İfade tanımı
0-0-1-3	N/A (Non Applicable)
1,5-4-7	Hayır
6-9-10-10	Evet

Tablo 3 Kapalı alan üçüncü soru giriş üyelik fonksiyonu sayısal ve dilsel tanımlama

Kapalı Alan Soru 3	Dilsel İfade tanımı
0-0-1-3	N/A (Non Applicable)
1,5-4-7	Hayır
6-9-10-10	Evet

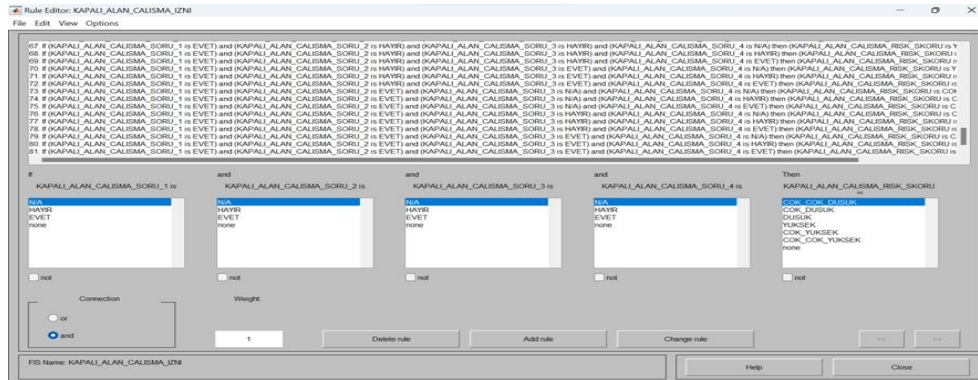
Tablo 4 Kapalı alan dördüncü soru giriş üyelik fonksiyonu sayısal ve dilsel tanımlama

Kapalı Alan Soru 4	Dilsel İfade tanımı
0-0-1-3	N/A (Non Applicable)
1,5-4-7	Hayır
6-9-10-10	Evet

Tablo 5 Kapalı alan çıkış üyelik fonksiyonu sayısal ve dilsel tanımlama

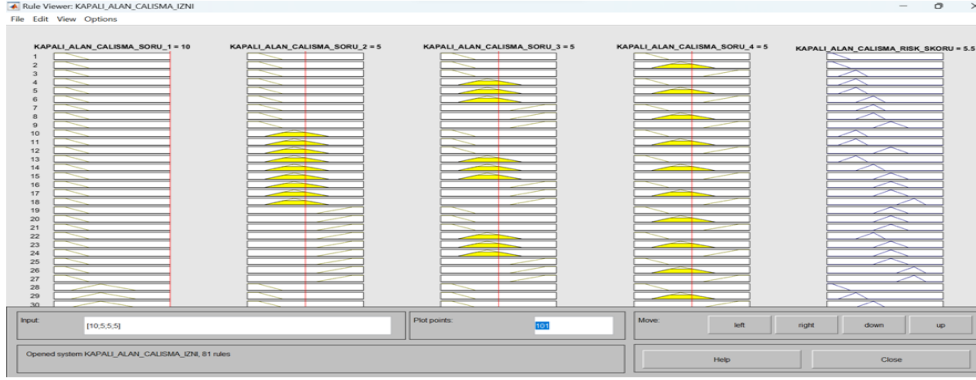
Kapalı Alan Risk Skoru	Dilsel İfade tanımı
0-0-0.5-2	ÇOK ÇOK DÜŞÜK
1-2.5-3.5	ÇOK DÜŞÜK
2.5-4-5	DÜŞÜK
4-5.5-7	YÜKSEK
6-7.5-8.5	ÇOK YÜKSEK
8-9.5-10-10	ÇOK ÇOK YÜKSEK

Şekil 7’de uzman kişiler yardımıyla oluşturulmuş 81 adet kuralın yer aldığı Kural Editör penceresi gösterilmiştir.

Şekil 7. Kapalı alan için kural oluşturma penceresi

Uzman kişi tarafından belirlenen kurallar sonucunda şekil 8’deki kapalı alan çalışma izni için giriş üyelik fonksiyon sayısal değerleri 1 ile 10 arasında değiştirildiğinde, belirtilen kurallar neticesinde en sağda bulunan risk skor değerinin de değiştiği gözlemlenmiştir. Bulanık değerlerin sayısal karşılıkları bu sütunda yer almaktadır.

Şekil 8. Kapalı alan için kural izleme penceresi

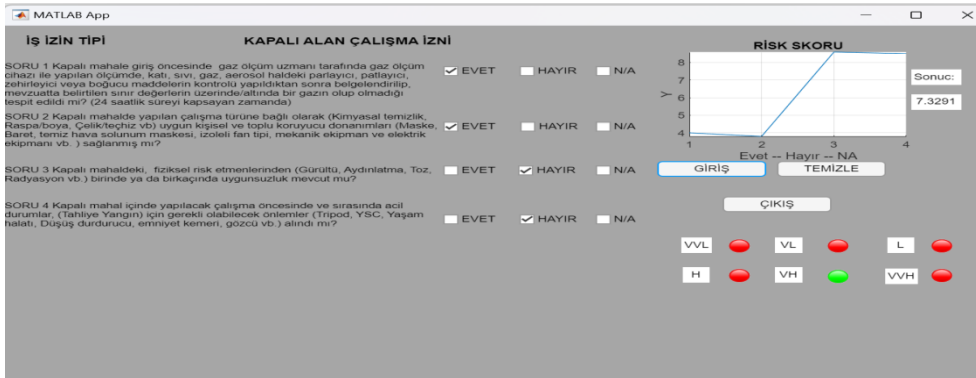
3.2. Kapalı Alan çalışma izni için Design App tasarımı

Matlab programında mühendislik çalışmaları, simülasyonlar, farklı türde hesaplamalar yanı sıra ara yüz tasarımı da yapılabilmektedir. Bu uygulamada da Matlab R2021a programı yardımıyla dört farklı ara yüz tasarımı gerçekleştirilmiştir. Şekil 9’da çalışma izinlerini giriş için ana menü tasarımı görülmektedir.

Şekil 9. Çalışma izni Ana Menü

Kullanıcı her bir soru için uygun seçenekleri işaretleyip giriş butonuna bastığında tanımlanmış olan giriş üyelik fonksiyonlarına göre bir skor üretecektir. Bulanık mantıktan farklı olan bu klasik yöntemde, App designerda tanımlanmış olan sabit değerlerin çalıştırılması sağlanmıştır. Şekil 10’da belirtilen ara yüz gösterilmiştir.

Şekil 10. Kapalı Alan Design App tasarım Ara yüzü

Tablo 6 Kapalı alan için giriş üyelik fonksiyonlarına göre bulanık mantığın app designer ile karşılaştırılması

	App designer dilsel ifade (klasik method)	App designer (klasik Method) sayısal karşılığı	App designer (klasik method) risk skoru/dilsel ifade	Bulanık mantık Dilsel ifade	Bulanık mantık Sayısal karşılığı	Bulanık mantık risk skoru/dilsel ifade
Kapalı alan soru 1	Evet	10	9,29	Evet	10	9,25
Kapalı alan soru 2	Evet	8,8		Evet	9	
Kapalı alan soru 3	Evet	8,6	Çok çok yüksek (vvh)	Evet	9	Çok çok yüksek (vvh)
Kapalı alan soru 4	Evet	8,5		EVET	8,5	

Tablo 7 Kapalı alan için giriş üyelik fonksiyonlarına göre bulanık mantığın app designer ile karşılaştırılması 2

	App designer dilsel ifade(klasik method)	App designer (klasik Method) sayısal karşılığı	App designer (klasik method) risk skoru/dilsel ifade	Bulanık mantık Dilsel ifade	Bulanık mantık Sayısal karşılığı	Bulanık mantık risk skoru/dilsel ifade
Kapalı alan soru 1	Evet	10	7,30	Evet	10	7,32
Kapalı alan soru 2	Evet	8,8		Evet	8	
Kapalı alan soru 3	Hayır	3,5	Çok yüksek (vh)	Hayır	4	Çok yüksek (vh)
Kapalı alan soru 4	N/A	2		N/A	1	

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Sunulan bu çalışmada tersanelerde tamir, onarım ve yeni inşa süreçlerinde çalışanların çalışma koşulları ve şartlarına bağlı olarak yapılan işler için; özellikle rutin olmayan işlerde üç ayrı çalışma izin sistemi incelenmiş olup, bu çalışmada sadece kapalı alan çalışma iznine değinilmiştir. İş sağlığı ve güvenliği sisteminin ve kültürünün geliştirilmesinin; çalışma izni açılan işlerin risk büyüklüğüne göre, risk değerlendirmesinin yapılıp yapılmamasına karar verdirilmesi sağlanmıştır. Çalışma izin sisteminin, bulanık mantık metodu ile klasik metot arasındaki bağ irdelenerek, yapılan işin tehlikesine bağlı olarak risk skorunun belirlenmesinde klasik metoda ayrı bir bakış açısı kazandırılması yapılmıştır.

Böylelikle; tehlikeye bağlı net bir risk skorunun ve yapılması gerekli önlemlerin alınmasındaki problemleri azaltmak ve kaldırmak, uzman görüş ve fikirlerindeki farklılıklar ve ayrışmaları azaltarak ortak noktada buluşmak için dilsel değişkenlerin kullanıldığı bulanık mantık yaklaşım modeli kullanılmıştır. Çalışmada bir tersaneye ait üç farklı çalışma izin sistemi incelenip tehlikelere ait risk skorları belirlendikten sonra dilsel ifadeler oluşturulmuş olup, Farklı bir tersane ya da işletmenin prosedürleri incelenip, o işletmeye uygun daha farklı çalışma izin sistemi, bulanık mantık yöntemi ile gerçekleştirilebilir.

5. KAYNAKLAR

- Acun, F., Çunkaş, M. Low-cost fuzzy logic – controlled home energy management system. Journal of Electrical Systems and Inf Technol 10, 31 (2023). <https://doi.org/10.1186/s43067-023-00100-6>
- Akın, G. C. (2020). İş sağlığı ve güvenliği risk değerlendirme süreci için yeni bir yaklaşım: Tersane işletmelerinde uygulama (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp>.
- Akilli A, Atıl H, Kesenkaş H (2014). Çiğ süt kalite değerlendirmesinde bulanık mantık yaklaşımı. , 223 - 229.
- Mohaghegh, S. (2000). Virtual-intelligence applications in petroleum engineering: part 3— fuzzy logic. Journal of petroleum technology, 52(11), 82-87.
- PermittoWork. Health and Safety Executive. (2024, 13 Ocak). Retrieved from: <https://www.hse.gov.uk/coshh/basics/permits.htm>
- Şenol, M. B., & Yılmaz, N. (2017). İş sağlığı ve güvenliği risk değerlendirme süreci için bulanık çok kriterli bir model ve uygulaması. Gazi üniversitesi mühendislik mimarlık fakültesi dergisi, 32(1). <https://doi.org/10.17341/gazimmfd.300597>
- Tahtasakal, F. (2018). *Bulanık Kontrol Tabanlı Fizyolojik Odaklı Akıllı Ev Tasarımı* (Yüksek Lisans Tezi) Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Uysal, G. (2020). Onarımda bulunan askeri gemilerdeki kapalı alanlarda yapılan çalışmalarda iş sağlığı ve güvenliği (Master's thesis, Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü).
- Yasunobu, S., Miyamoto, S., & Ihara, H. (1983). A fuzzy control for train automatic stop control. Transactions of the society of instrument and control engineers, 19(11), 873-880.
- Yeşil, G. (2023). Geliş Trafiklerinin Sıralanmasında Bulanık Mantık Yaklaşımı (Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskişehir.
- Yen, J., Langari, R., Zadeh, L.A., 1995. Industrial Applications Of Fuzzy Logic and Intelligent Systems, IEEE Pres, New York.
- Zadeh, L.A. (1965). Fuzzy Algorithms. Information and Control, 8, 338-353
- Zadeh, L. A. (1988). Fuzzylogic. Computer, 21(4), 83-93.
- Zhang, H., & Liu, D. (2006). Fuzzy modeling and fuzzy control. Springer Science & Business

INVESTIGATION OF THE PRESENTATION OF THE VALUE OF
RESPONSIBILITY IN THE 6TH GRADE SOCIAL STUDIES TEXTBOOK
6. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTABINDA SORUMLULUK DEĞERİNİN
YER ALMA DURUMUNUN İNCELENMESİ

¹ARZU ASLAN, ²SELMAN ABLAK

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü,
ORCID: 0009-0006-8143-9067

²Doçent Doktor, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
ORCID: 0000-0001-8538-1292

Özet

İnsanları diğer canlı topluluklarından ayıran önemli özellikler arasında dil, kültür, örf, adet ve değer olgularına sahip olmaları yer almaktadır. Bu olgular içinde yer alan değerler toplum dinamiklerini ayakta tutar. Toplum oluşturulan en küçük yapı olan aile bireylerin ilk eğitim aldığı yerdir. Bu bağlamda bakıldığında değerlerle ilk olarak ailede karşılaşıldığı söylenebilir. Karşılaşılan bu ilk değerler aileden sonra okulda çeşitlenir ve şekillenir. Bu nedenle değerleri bireylere aktarmanın önemli yollarından birini de eğitim-öğretim faaliyetleri teşkile eder. Türk eğitim sistemi içinde uzun yıllardır yer alan sosyal bilgiler dersinin iyi ve etkin bireyler yetiştirmeyi amaç edinmiş olması, değerler eğitiminin ilke ve amaçlarıyla örtüşmektedir. Bu durum değer eğitiminde sosyal bilgiler dersine önemli bir görev yüklemektedir. Bu çalışmada 6.sınıf sosyal bilgiler ders kitabında sorumluluk değerine nasıl ve ne sıklıkta yer verildiği incelenmiştir. Araştırmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş, veri toplama tekniği olarak ise doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Verilerin analizinde ise içerik analizi kullanılmıştır. Çalışmanın veri kaynağını 2023-2024 eğitim öğretim yılında ortaokullarda okutulan, Milli Eğitim Bakanlığınca Prof. Dr. Süleyman Elmacı ve Dr. Öğretim Üyesi Murat Bayram Yılar editörlüğünde hazırlanılarak bastırılan 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı oluşturmuştur. Araştırma sonucunda çalışmaya konu olan 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında sorumluluk değerine ilişkin 23 bulguya ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Değer, değerler eğitimi, sosyal bilgiler ders kitapları, sorumluluk değeri.

Abstrack

Among the important characteristics that distinguish people from other living communities are that they have language, culture, customs, customs and value Deceptions. The values contained in these phenomena sustain the dynamics of society. The family, which is the smallest structure that makes up society, is the place where individuals receive their first education. When viewed in this context, it can be said that values are first encountered in the family. These first values encountered are diversified and shaped at school after the family. For this reason, education and training activities constitute one of the important ways of transferring values to individuals. The fact that the social studies course, which has been taking place in the Turkish education system for many years, has aimed to raise good and effective individuals coincides with the principles and goals of values education.

This situation imposes an important task on the social studies course in value education. 6 In this study, it was examined how and how often the responsibility value is included in the classroom social studies textbook. A qualitative research approach was adopted in the research, and the document review technique was used as a data collection technique. Content analysis was used in the analysis of the data. The data source of the study was 6, which was taught in secondary schools in the 2023-2024 academic year, prepared and published by the Ministry of National Education. The class has created a social studies textbook. As a result of the research, the subject of the study is 6. in the classroom social studies textbook, 23 findings regarding the value of responsibility were reached.

Keywords: Value, values education, social studies textbooks, responsibility value.

Giriş

Sosyal bir varlık olan insan, hayatının her döneminde çevresindeki insanlarla iletişim yoluyla sosyal ilişkiler kurarak içinde yaşadığı toplumun üyesi haline gelmektedir. İnsanlar yaşadığı toplumda sosyal sistemin üyesi haline geldiği bu süreçte hem saygınlık kazanmayı hem de toplumsal hayatta kendi yerini belirlemeye ihtiyaç duyar (Gündoğdu, 2013). Bireylerin ilk çocukluk dönemlerinden itibaren başlayarak yetişkinlik dönemlerine kadar içinde var oldukları toplumda kabul görmeleri o toplumun benimsediği örf, adet, gelenek ve görenekler başta olmak üzere gerek toplumsal gerekse evrensel norm ve değerleri benimsemeleriyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle bireyler aileden başlayarak okulda veya akran gruplarıyla girdikleri etkileşimle toplumca benimsenen örf, adet, gelenek, bilgi, beceri ve değerleri kazanırlar (Badawi, 1986). Değer kavramı olarak Latince kıymetli ve güçlü olmak anlamlarına gelen 'valere' sözcüğünden türetilen, gerçek, güzel, iyi, kişisel bir bakış açısıyla veya bir toplumun kriterlerine göre ortaya konan ve başarılması ideal olan savunulacak bir şey olarak tanımlanmaktadır (Dictionnaire Larousse, 2020). Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde ise bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü; bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü ya da bir şeyin değdiği karşılık; kıymet şeklinde tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, [TDK], 2020). Ulusoy ve Dilmaç (2016) ise değer kavramını "Bir sosyal yapının varlık, birlik, işleyiş ve devamının sebebi olarak kabul edilen, tasvip ve teşvik gören, korunmaya çalışılan inanışlar" olarak tanımlar. Değerler toplumu bir arada tutan, nesiller boyu aktarılarak günümüze kadar ulaşan ve gelecek kuşaklara da aktarılması gereken toplumların ortak mirasıdır (Gül, 2013). Sahip olduğu değerleri koruyamayan ve gelecek kuşaklara aktaramayan toplumlarda yaşanabilecek sosyal çalkantılar öncelikle bireyleri devamında ise toplumu etkileyerek sağlıklı bir gelişmeden yoksun bırakır (Hökelekli, 2010). Bu yönüyle değerlerin toplumda yaşanabilecek çatışma ve kargaşayı çözebilecek bir güce sahip olduğu söylenebilir. Bu nedenle her toplum öncelikle kendi değerlerini akabinde ise evrensel olarak tanımlanan değerleri benimsemiş bireyler yetiştirmeyi arzu etmektedir. Ailede başlayan değer eğitiminin planlı ve programlı bir şekilde sürdürüldüğü başlıca kurum olarak ise karşımıza okullar çıkmaktadır. Günümüz Türkiye'sinde eğitim sistemi incelendiğinde okul öncesi eğitim sürecinden başlayarak örgün eğitimin tüm kademelerinde planlanmış bir değerler eğitiminin yürütüldüğü görülmektedir. Değerler eğitiminde ortaokul dönemi ise bireylerin somut işlemler döneminden soyut işlemler dönemine tam anlamıyla geçtiği bir evreyi karşılama açısından hareketle ayrı bir önem arz etmektedir. Nitekim bireylere kazandırılmaya çalışılan gerek milli gerek manevi gerekse evrensel değerlerin soyut yapıda olduğu aşikârdır. Türkiye'de 2005 yılı sonrası uygulamaya alınan öğretim programlarından başlayarak günümüze kadar sürdürülen tüm derslere yönelik öğretim programlarında değerler eğitimine yer verildiği görülmektedir. Bu dersler içinde sosyal bilgiler dersi ise ayrı bir önem arz etmektedir.

Zira sosyal bilgiler dersi bireylerin dün, bugün ve yarınlarına hitap ederek, yaşam boyu ihtiyaç duyacakları bilgi, beceri, değer ve tutumları kazandırmayı amaçlamaktadır (Ergün ve Ablak, 2023). Bu açıdan bakıldığında gerek 2005 gerekse 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarında değerler eğitimi programının önemli bir boyutunu teşkil etmiştir. 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (SBDÖP) incelendiğinde sosyal bilgiler dersi bağlamında toplam 18 değer öğrencilere kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu değerlerden biri de sorumluluk değeridir. Sorumluluk, davranışlarının sonuçlarına katlanabilmek olarak tanımlanabilir. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde [TDK, 2008] ise sorumluluk, “kişinin kendi davranışlarını ya da kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, mesuliyet” olarak tanımlanmıştır. Sorumluluk, eğitim ve öğretim programlarında da sıklıkla vurgulanan önemli bir kavramdır. Alanyazın incelendiğinde özellikle erken çocukluk döneminden itibaren sorumluluk duygusunun ve sorumlu davranışın nasıl kazanabileceğini araştıran ve bir değer olarak sorumluluğu ele alan çalışmalar yapıldığı görülmektedir (Aktepe, 2015; Civelek, 2006; Demir ve Merter, 2019; Ergün ve Koç, 2022; Onay ve Çelik, 2022; Sapsağlam, 2017; Sezer ve Çoban, 2018; Yontar ve Yurtal, 2009). Eğitimciler, sorumluluğun mümkün olduğunca küçük yaşlarda başlanması ve sistematik bir plan dâhilinde verilmesi gerektiği belirtmektedirler (Özen, 2016). Sorumluluğun bir değer olarak öğretilmesi, çocukların, birçok problem karşısında kendilerine verilen görev ve sorumlulukları yerine getirmeleri açısından önemli olduğu söylenebilir. Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de öğretim programlarında sorumluluk önemli bir değer olarak kazandırılmaya çalışılmaktadır. Bireylerin sorumluluk sahibi bir vatandaş olmalarında, okulda öğretilen bilgi, beceri, tutum ve değerlerin etkisi olduğu söylenebilir (Barth ve Demirtaş, 1997). Sosyal bilgiler dersi bağlamında bakıldığında ise sorumluluk değerine büyük önem verildiği görülmektedir. Nitekim sosyal bilgiler dersi öğrencilerin etkin, üretken, bilinçli, duyarlı, haklarını ve sorumluluklarını bilen vatandaşlar olarak yetiştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda 2018 SBDÖP’nda sosyal bilgiler dersi öğretim programının özel amaçları içinde “Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak vatanını ve milletini seven, haklarını bilen ve kullanan, sorumluluklarını yerine getiren, milli bilince sahip birer vatandaş olarak yetişmeleri” amacına yer verildiği görülmektedir (MEB, 2018). Bu çalışmada 2022-2023 eğitim öğretim yılında 6. sınıf düzeyinde okutulan sosyal bilgiler ders kitabında sorumluluk değerinin ne sıklıkla ve ne şekilde ele alındığı incelenmiştir. Bu genel amaç doğrultusunda aşağıdaki alt problemlere cevap aranmaktadır.

- 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı okuma metinlerinde sorumluluk değerinin yer alma durumu nedir?
- 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında sorumluluk değeri hangi görseller ve hangi haber metinleriyle ilişkilendirilmiştir?
- 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında sorumluluk değerinin ünite sonu ölçme ve değerlendirme bölümlerinde yer alma durumu nedir?

YÖNTEM

Araştırma Modeli

6. sınıf sosyal bilgiler dersi kitabındaki sorumluluk değerinin incelenmesinin amaçlandığı bu çalışma, nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmada doğal ortamda meydana gelen olgu, olay veya davranışların üzerine yoğunlaşarak ilgili durumları derinlemesine inceleyen araştırmalardır (Büyüköztürk vd. 2013). Bu yöntemle gerçekleştirilen araştırmada belirlenen alt problemlerin tespit edilmesi adına araştırmacının veri kaynağını oluşturan 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabına yönelik bir doküman inceleme gerçekleştirilmiştir.

Doküman inceleme araştırılması hedeflenen olgular hakkında bilgi barındıran yazılı materyallerin incelenmesi durumudur ve gözlem ya da görüşme imkânının olmadığı durumlarda doküman incelemesi tek başına veri toplama yöntemi olarak kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Gerek dijital gerekse analog tüm belgeleri değerlendirmek için kullanılan doküman inceleme, sistemsel bir yöntem olup; incelemeye bağlı olarak anlamlar ve anlayışlar belirlenerek bilimsel bilgiye ulaşılmaktadır (Corbin ve Strauss, 2008)

Veri Kaynağı

Bu çalışmada veriler Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu'nun 18.04.2019 gün ve 8 sayılı kararı ile ders kitabı olarak kabul edilen ve 2022-2023 eğitim öğretim yılında ortaokullarda okutulan Süleyman Elmacı ve Murat Bayram Yılar editörlüğünde hazırlanan bir adet 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabından sağlanmıştır.

Veri Analizi

Bu çalışmada kapsamda elde edilen veriler içerik analizi tekniği esas alınarak incelenmiştir. “İçerik analizi; nesnel, ölçülebilir, doğrulanabilir bilgilere ulaşmak amacıyla doküman, metin ve evrak gibi pek çok farklı materyali belli kurallar dâhilinde (örnekleme, kodlama, kategori vs.) analiz etmeyi amaçlayan nitel araştırma yöntemi içerisinde yer alan bir tekniktir” (Metin ve Ünal 2022). Staruss ve Corbin (1990)'e göre, içerik analizinin temelinde kategori ve alt kategoriler belirlemek yatmaktadır. Buna göre çalışmanın ana kategorisini 6. Sınıf sosyal bilgiler ders kitabında sorumluluk değeri oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında alt kategorileri ise metinlerde, görsellerde ve ünite sonu ölçme ve değerlendirme bölümlerinde sorumluluk değeri oluşturmaktadır.

BULGULAR

6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı; “Biz ve Değerlerimiz, Tarihe Yolculuk, Yeryüzünde Yaşam, Bilim ve Teknoloji Hayatımızda, Üretiyorum Tüketiyorum Bilinçliyim, Yönetime Katılıyorum, Uluslararası İlişkilerimiz” adlı yedi bölümden oluşmaktadır. Bu başlık altında çalışmada elde edilen bulgular verilmiştir. Araştırma bulguları incelendiğinde sorumluluk değerine ilişkin 23 bulguya rastlanılmıştır. Aşağıdaki tabloda elde edilen bulgular kısaca özetlenmiştir.

Tablo 1.

Sorumluluk Değeri		
Sınıf Düzeyi	Üniteler	f
6.sınıf	1.Biz ve Değerlerimiz	9
	2.Tarihe Yolculuk	0
	3.Yeryüzünde Yaşam	0
	4.Bilim ve Teknoloji Hayatımızda	1
	5.Üretiyorum, Tüketiyorum, Bilinçliyim	6
	6.Yönetime Katılıyorum	7
	7.Uluslararası İlişkilerimiz	0
Toplam		23

Tablo 1 incelendiğinde 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında yer alan yedi ünite de sorumluluk değerine ne düzeyde yer verildiği görülmektedir. Buna göre sorumluluk değerinin en fazla “Biz ve Değerlerimiz” ünitesinde 9 defa vurgulandığı tespit edilmiştir. Bu bilgilerden hareketle sorumluluk değeri ünitelere dengeli bir şekilde dağılmadığı görülmektedir. Kitabın sorumluluk değeriyle ilişkili okuma metinleri, görseller ve ölçmedeğerlendirme bölümlerinde sorumluluk değerine ilişkin bulgulara aşağıda yer verilmiştir.

1. Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

1.1. Biz ve Değerlerimiz İsimli Ünite de Elde Edilen Bulgular

6.sınıf sosyal bilgiler ders kitabının Biz ve Değerlerimiz adlı 1. ünitesinin beş ana konu başlığı bulunmaktadır. “*Toplumdaki Rollerim*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin beş, “*Bizi Biz Yapanlar*” adlı konu başlığında bir ve “*Hak Özgürlük Sorumluluk*” adlı konu başlığında bir olmak üzere toplam yedi bulguya rastlanılmıştır. Aşağıda ders kitabında “*Toplumdaki Rollerim*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin örnekler sunulmuştur.

“*Bu fotoğrafta çocuğum. Anne ve babamın oğlu, ablalarımın kardeşiyim. Anne ve babama yardım etmek, onların sevgilerine layık olmak, ablalarımı örnek alıp onlardan iyi şeyler öğrenmek benden beklenen davranışlardı. Ben de bir çocuk olarak sorumluluklarımı yerine getirmeye çalıştım.*”(s.15) ifadesinde aile içinde çocuğun görevlerinden bahsedilerek sorumluluk değeri vurgulanmıştır. “*Okulda öğrenci ve arkadaş rolüneyim. Okul kurallarına uymam, derslerime çalışmam, arkadaşlarımla uyumlu olmam gerektiğini biliyordum. Arkadaşlarımla yaşadığım sorunları konuşarak çözmeye çalıştım.*”(s.15) ifadesinde dolaylı olarak sorumluluk değerine vurgu yapılmıştır. “*Meslek hayatım başladı. Babam bana “Oğlum hangi işi yaparsan yap, işin hakkını vererek yap.” derdi. Mesleğim öğretmenlik olduğu için bu söz daha da bir anlam kazanmıştı. Çünkü insan yetiştirmenin sorumluluğunu üzerimde hissediyordum. Ben de iyi bir öğretmen olmak için çaba gösterdim.*”(s.15) ifadeleriyle doğrudan sorumluluk değerine vurgu yapılmıştır. “*Meslek hayatında öğretmenlikten yöneticilik rolüne geçtim. Yöneticiliğin getirdiği bir takım davranışları edinmem gerektiğinin farkındaydım. Rolüm değişince doğal olarak sorumluluklarım da değişti.*”(s.15) ifadeleriyle doğrudan sorumluluk değerine vurgu yapılmıştır. “*Ortaokul 6. sınıf öğrencisi olan Mustafa sabah yatağından kalktı, yüzünü yıkadı, yatağını düzeltti. Annesi, babası, babaannesi ve küçük kardeşiyle kahvaltısını yaptıktan sonra okul servisine binip okula gitti, derse başladı. Okulun çevre koruma kulübünün faaliyetlerine üye olarak katıldı. Okuldan eve okul servisiyle dönen Mustafa, arkadaşlarıyla dışarıda oyun oynamak için annesinden izin istedi. Ona izin veren annesi gelirken ekmek almasını söyledi. Arkadaşlarıyla oynadığı maçta kalecilik yapan Mustafa, marketten ekmek alıp eve döndü.*”(s.16) ifadeleriyle doğrudan sorumluluk değerine vurgu yapılmıştır.

“*Bizi Biz Yapanlar*” konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya rastlanılmıştır. “*Sevgi, saygı, doğruluk, merhamet, cesaret, yardımseverlik, sorumluluk, adaletli olmak, vatan ve millet sevgisi gibi değerleri kazanmamızda dinimizin önemli bir yeri vardır*”(s.19) ifadeleriyle sorumluluk değerine doğrudan vurgu yapılmıştır.

“*Hak Özgürlük Sorumluluk*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya rastlanılmıştır. “*Günümüzde nüfus genel olarak şehirlerde toplanmış ve yüksek katlı apartmanlardan oluşan bir şehir yaşantısı başlamıştır. Şehirleşmenin getirdiği toplum yapısı hak, özgürlük ve sorumluluk ilişkisini daha da önemli hâle getirmiştir*”(s.39) ifadeleriyle sorumluluk değerine doğrudan vurgu yapılmıştır.

“*Kır Çiçekleri Gibiyiz Rengârenk*” ve “*Bir Elin Nesi Var İki Elin Sesi Var*” adlı konu başlıklarında bulunan okuma metinlerinde ise sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya rastlanılmamıştır.

1.2. Bilim ve Teknoloji Hayatımızda İsimli Ünite Elde Edilen Bulgular

6.sınıf sosyal bilgiler ders kitabının 4.ünitesinin dört ana başlığı bulunmaktadır. “*Hayatımızdaki Sosyal Bilimler*” konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya rastlanılmamıştır. Aşağıda ders kitabında “*Hayatımızdaki Sosyal Bilimler*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin örneğe yer verilmiştir.

“*Arkadaşlar, bir gün kırtasiyeden hesap makinesi aldım. Eve gittiğimde hesap makinesinin bozuk olduğunu fark ettim. Ürünü fişiyle birlikte iade etmek istediğimde kırtasiyeciyi bunu kabul etmedi. O anda aklıma tüketici hakları ile ilgili Sosyal Bilimler dersinde öğrendiğim bilgiler geldi. Bu bilgilerden yola çıkarak ailemle birlikte Tüketici Hakem Heyetine başvurma kararı aldık (s.136)*” ifadeleriyle alışverişlerden sonra fiş almak üzerinden sorumluluk değerine dolaylı vurgu yapılmıştır.

“*Bilim ve Teknolojide Değişim*”, “*Bilimsel Çalışma Yapıyoruz*” ve “*Emeğe Saygı Duyuyorum*” adlı konu başlıklarında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya rastlanılmamıştır.

1.3. Üretiyorum Tüketiyorum Bilinçliyim İsimli Ünite Elde Edilen Bulgular

6. sınıf Sosyal Bilimler ders kitabının *Üretiyorum Tüketiyorum Bilinçliyim* ünitesinin altı ana başlığı bulunmaktadır. “*Ülkemizin Kaynakları ve Ekonomik Faaliyetler*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya, “*Kaynaklarımızı Doğru Kullanıyorum*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya ve “*Vergilerimiz Kazançlarımızdır*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin üç bulguya rastlanılmamıştır. Aşağıda “*Ülkemizin Kaynakları ve Ekonomik Faaliyetler*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin örneğe yer verilmiştir.

“*İnsanlar, hayatlarını devam ettirmek ve ihtiyaçlarını karşılamak için tarım, hayvancılık, madencilik, sanayi, ticaret, hizmet vb. çeşitli ekonomik faaliyetlerin içinde yer alırlar. Öğretmenler öğrencilere ders anlatarak, sağlıkçılar hasta insanları tedavi ederek, polis ve askerler güvenliğini sağlayarak, işçiler fabrikalarda çalışarak vb. ülke ekonomisine katkıda bulunurlar.(s.169)*” ifadeleriyle mesleklerin görevlerini yerine getirme durumu üzerinden sorumluluk değerine dolaylı vurgu yapılmıştır.

“*Kaynaklarımızı Doğru Kullanıyorum*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin örnekte ise “*Sonuç olarak gelecek nesillere daha yaşanılır bir dünya bırakabilmek amacı ile hayatımızın her alanında çevreye duyarlı ve bilinçli birer tüketici olmalıyız. Su, ekmek, elektrik vb. tüketirken israftan kaçınmalıyız. Ayrıca, doğayı kirletmeyerek toprak ve sudaki canlıların devamlılığını sağlamalıyız. Yeryüzünde bizden başka yaşayan canlıların da olduğunu unutmamalıyız.(s 174)*” ifadeleriyle doğayı temiz tutma bilinci üzerinden sorumluluk değerine dolaylı vurgu yapılmıştır. Aşağıda “*Vergilerimiz Kazançlarımızdır*” adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin örnekler sunulmuştur.

“Çalışan ve maddi geliri olan vatandaşların gelirlerinin bir kısmını devlete vermelerine vergi denir. Çalışan her vatandaş geliri oranında vergi vermek zorundadır. Anayasamızın 73. maddesinde bu hak ve görev düzenlenmiştir.(s.180)ifadeleriyle vatandaşların vergi verme ödevi üzerinde sorumluluk değerine dolaylı vurgu yapılmıştır. “Vergi vermek bir vatandaşlık görevidir. Çünkü devlet, vergi gelirleri ile vatandaşlarına yol, köprü,baraj, hastane, okul yaptırır; suyumuzun ve elektriğimizin evlerimize ulaşmasını sağlar. Güçlü bir ülke olmanın yolu güçlü bir ekonomiye sahip olmaktan geçer.(s181)ifadeleriyle sorumluluk değerine dolaylı vurgu yapılmıştır. “Alışverişlerimizde fiş ya da fatura almadığımızda, tüketici olarak sahip olduğumuz hakkımızı kullanmamış ve görevimizi yapmamış oluruz. Alışveriş sonrasında fiş ya da fatura alamadığımızda ise Alo Maliye 189 telefon hattını arayarak vatandaşlık görevimizi yerine getirebiliriz.(s.181)ifadeleriyle vatandaş olarak fiş alma görevinden bahsedilirken sorumluluk değerine dolaylı vurgu yapılmıştır.

“Yatırım ve Pazarlama”, “Nitelikli İnsan Gücü ve Gelişen Ekonomi” ve “Mesleğimi Bilinçli Şekilde Seçiyorum” konu başlıklarında bulunan okuma metinlerinde ise sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya rastlanılmamıştır.

1.4. Yönetime Katılıyorum İsimli Ünite Edilen Bulgular

6.sınıf sosyal bilgiler ders kitabının “Yönetime Katılıyorum”adlı 6. Ünitesinin altı ana başlığı bulunmaktadır.“Haklarımız ve Sorumluluklarımız Güvencede”adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerde sorumluluk değerine ilişkin üç bulguya rastlanılmıştır.Aşağıda “Haklarımız ve Sorumluluklarımız Güvencede”adlı konu başlığında bulunan okuma metinlerinde yer alan sorumluluk değerine ilişkin örnekler sunulmuştur.

“Her insanın yaşadığı toplumun bir üyesi olarak uyması gereken kurallar vardır.Kanunlara uyma, başkalarının haklarına saygılı olma, üzerine düşen sorumlulukları zamanında ve en iyi şekilde yerine getirme her vatandaşın uyması gereken temel kurallardır.(s. 215)ifadeleriyle toplumun üyesi olarak sorumlulukların yerine getirilmesi üzerinden sorumluluk değerine doğrudan vurgu yapılmıştır.“Vatandaş olma bilincine sahip insanlar sorumluluklarının farkındadırlar. Seçme ve seçilme hakkını kullanarak ülke yönetimine katılırlar. Vergi vermenin bir vatandaşlık görevi olduğunu bilirler. Devlet işlerinin düzenli yürütmesi ve hizmetlerin yapılabilmesi için vergisini zamanında ve doğru olarak öderler. Toplum içinde insanların rahat ve huzurlu yaşaması için düzenlenmiş olan kanunlara uyarlar. Bunun her vatandaşın görevi olduğunu bilirler ve böyle toplumlarda, huzur ve adalet olacağını bilincindedirler. Askerlik görevini(vatan hizmeti) yaparlar. Yurt savunmasında üzerlerine düşen görevleri yerine getirirler.(s. 215)ifadeleriyle vatandaş olma bilincine sahip insanların sorumluluklarından bahsedilerek sorumluluk değerine doğrudan vurgu yapılmıştır.“Senin de söylediğin gibi Yaren, anayasa tarafından güvence altına alınan haklarımız ve ödevlerimizi bilirsek kendimizi daha güçlü hissederiz. Bu konuda bilinçli olan birey sahip olduğu hak ve özgürlüklerin kullanımının engellendiği veya haksızlığa uğradığı durumlarda hangi kurumlara başvuracağını bilir. Hak ve sorumluluğunu bilen bir vatandaş üzerine düşen sorumluluğu gereği gibi yerine getirerek ülke güvenliği ve geleceğine katkıda bulunur. Temel hak ve özgürlüklerin getirdiği güvenli ortamda yaşayan birey, bu güvenli yaşamın sürdürülmesi için üzerine düşen ödevleri seve seve yerine getirir. (s. 215)ifadeleriyle Sorumluluk değerine doğrudan vurgu yapılmıştır.

“Geçmişten Günümüze Yönetim Biçimleri”,“Demokratik Devlet Organları”, “Karar Alma Sürecinde Ben de Varım”, “Demokrasi Her Yerde” ve “Dünden Bugüne Türk Kadını” adlı konu başlıklarında bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya rastlanılmamıştır.

Ders kitabında yer karşılık bulan Uluslararası İlişkilerimiz, Tarihe Yolculuk ve Yeryüzünde Yaşam ünitelerinde bulunan okuma metinlerinde sorumluluk değerine ilişkin bir bulguya rastlanılmamıştır.

2. İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

6. Sınıf sosyal bilgiler ders kitabındaki ünitelerin metinlerle ilişkili görselleri incelenip sorumluluk değerine ilişkin bulgular tespit edilmiştir. Aşağıda ders kitabında metinlerle ilişkili görsellerde yer verilen sorumluluk değeriyle ilgili örneklere yer verilmiştir.

Görsel 1.

1.1: Voleybol Takımı

(Elmacı, Yılar, 2019, s.14)

Görsel 1’de verilen “Biz ve Değerlerimiz” ünitesinin “Toplumdaki Rollerim” adlı konu başlığında yer alan görselde voleybol maçı yapan takım gösterilmiştir. Takımda yer alan oyuncuların takım içindeki rolünü yerine getirmesi üzerinden dolaylı olarak sorumluluk değerine vurgu yapılmıştır.

Görsel 2.

5.31: Vergi Afisleri

(Elmacı, Yılar, 2019, s.181)

Görsel 2’ de verilen “Üretiyorum Tüketiyorum Bilinçliyim” ünitesinin “Vergilerimiz Kazançlarımızdır” adlı konu başlığında yer alan görselde metinde bahsedilen vergi vermek vatandaşlık görevidir. Görsele ilişkilendirilen merinde “Çünkü devlet, vergi gelirleri ile vatandaşlarına yol, köprü, baraj, hastane, okul yaptırır; suyumuzun ve elektriğimizin evlerimize ulaşmasını sağlar. Alışverişlerimizde fiş ya da fatura almadığımızda, tüketici olarak sahip olduğumuz hakkımızı kullanmamış ve görevimizi yapmamış oluruz” ifadeleri resmedilmiş ve sorumluluk değeri dolaylı olarak vurgulanmıştır.

Görsel 3.

(Elmacı, Yılar, 2019, s.208)

Görsel 3’ de verilen “*Yönetime Katılıyorum*” ünitesinin “*Demokrasi Her Yerde*” adlı konu başlığında yer alan görselde oy kullanma resmedilmiş ve sorumluluk değerine dolaylı vurgu yapılmıştır.

Görsel 4.

(Elmacı, Yılar, 2019, s.213)

Görsel 4’ de verilen “*Yönetime Katılıyorum*” ünitesinin “*Haklarımız Sorumluluklarımız Güvencede*” adlı konu başlığında yer alan görselde oy kullanma ve askerlik görevi resmedilmiş sorumluluk değerine dolaylı vurgu yapılmıştır.

3. Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı incelendiğinde kitap genelinde ünite sonu ölçme ve değerlendirme bölümlerinde sorumluluk değeriyle ilgili üç bulguya rastlanılmış. Aşağıda ders kitabının ünite sonu ölçme ve değerlendirme bölümlerinde karşılık bulan sorumluluk değeriyle ilgili örneklere yer verilmiştir.

Ders kitabının “*Biz ve Değerlerimiz*” adlı 1. ünitesinde bulunan “*ölçme ve değerlendirme soruları*” bölümünde yer alan boşluk doldurma etkinliğinde “*sorumluluk üyesi olduğumuz grupta üstlendiğimiz rollerin gereklerini yerine getirmektir.*” (s.43) ifadesinde sorumluluk değerine doğrudan vurgu yapılmıştır. *Yönetime Katılıyorum*” adlı 6. ünitesinde bulunan “*ölçme ve değerlendirme soruları*” bölümünde yer alan boşluk doldurma etkinliğinde “*haklarımız ve sorumluluklarımız anayasa ile güvence altına alınmıştır*” (s.224) ifadesinde sorumluluk değerine doğrudan vurgu yapılmıştır.

Aynı ünitenin “ölçme ve değerlendirme soruları” bölümünde yer alan “TBMM’nin yetki ve sorumluluklarının neler olduğunu yazınız”(s.225) ifadesiyle sorumluluk değerine doğrudan vurgu yapılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada 2022-2023 eğitim öğretim yılında ortaokullarda okutulan 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında sorumluluk değerinin hangi sıklıkta yer aldığı ve ne şekilde ifade edildiği incelenmiştir. Buna göre sorumluluk değerine ilişkin içeriğe, birinci ünite 9 dördüncü ünite 1, beşinci ünite 6, altıncı ünite 7 kez yer verilirken; ikinci, üçüncü ve yedinci ünite hiç yer verilmemiştir. Bu durum kitap genelinde sorumluluk değerine üniteler bazında dengeli bir şekilde yer verilmediğini göstermektedir. Ders kitabının hazırlanmasına ana kaynak olan 2018 SBDÖP’nda karşılık bulan öğrenme alanları incelendiğinde her birinin sorumluluk değerine yönelik doğrudan veya dolaylı ilişkilendirmeye müsait bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Görseller ve ölçme ve değerlendirme kısımlarındaki etkinlik bölümlerinde sorumluluk değerine oldukça az yer verilmiştir. Haber metinlerinde sorumluluk değerine hiç yer verilmemiştir. Üniteler içerisinde yer alan sorumluluk değerine çoğunlukla dolaylı olarak vurgu yapılmış doğrudan vurgulanan kısımlar oldukça azdır. Okuma metinlerinde sorumluluk değerine çok kez rastlanırken; haber metinlerinde sorumluluk değerine hiç rastlanmamıştır. Ölçme ve değerlendirme bölümlerinde yer alan kısımlarda sorumluluk değerinin oldukça az vurgulanmış olması ölçme ve değerlendirme kısmında değer kazandırılmasının oldukça az olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlardan hareketle ders kitabında bulunan okuma metinlerinde, haber metinleri ile görsellerde ve ölçme ve değerlendirme etkinliklerinde sorumluluk değerinin orantılı şekilde dağıtılması önerilmektedir. Öğrencilerin sorumluluk değerinin bilincinde olması için kitap içerisinde sorumluluklarının neler olduğunu pekiştireceği ek etkinliklere yer verilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktepe, V. (2015). 5. sınıf öğrencilerinin sorumluluk değerinin geliştirilmesine yönelik bir performans görevi uygulaması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23(4), 1511-1534.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç- Çakmak., E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem.
- Civelek, B. (2006). Çocuklara sorumluluk bilinci kazandırmak. *Çoluk Çocuk Aylık Anne Baba Eğitimci Dergisi*, Mart(58), 20–22.
- Corbin, J. ve Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory* (3. bs). Thousand Oaks, CA: Sage
- Demir, F. ve Merter, F. (2019). Değer aktarma yaklaşımına göre hayat bilgisi dersinde sorumluluk eğitimi. *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 13(29), 20-38. doi: 10.29329/mjer.2019.210.2.
- Ergün, A. ve Koç, S. (2022). Veli ve Öğrenci bakış açısıyla sorumluluk değeri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(4), 1386-1400.
- Ergün, A. ve Ablak, S. (2023). Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarında Coğrafi Becerilerin Yer Alma Düzeylerinin İncelenmesi: 1968-2018, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 14(53), 1093-1127.
- MEB. (2018). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı*. Ankara. Erişim adresi: <http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/201812103847686SOSYAL%20B%C4%B0LG%C4%B0LER%20C3%96%C4%9ERET%C4%B0M%20PROGRAMI%20.pdf>.

- Onay, İ. ve Çelik, Y. (2022). Sorumluluk değeri etkinliklerinin ilkökul 4. sınıf öğrencilerinin sorumluluk kazanım düzeylerine etkisi. *Educational Academic Research (Online)*, 1(44), 77 - 89.
- Sapsaglam, Ö. (2017). Okul öncesi dönem çocuklarının değer algılarının çizdikleri resimler ve sözlü anlatımlarına göre incelenmesi: sorumluluk değeri örneği. *Eğitim ve Bilim*, 42(189), 287 - 303.
- Sezer, A. ve Çoban, O. (2016). Ortaokul öğrencilerinin sorumluluk değeri algıları. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 22-39.
- Strauss, A. and Corbin J. (1990). *Basic of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Ulusoy, K. ve Dilmaç, B. (2016). *Değerler eğitimi* (4. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. Baskı), Ankara: Seçkin.
- Yontar, A. ve Yurtal, F. (2009). Sorumluluk kazandırmada öğretmenler tarafından kullanılan yaptırımların incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 34(153), 144-156.
- Aydın, M. (2011). Değerler İşlevleri ve ahlak. *Eğitime Bakış Dergisi*, 19, 39-45
- Gündoğdu, R. (2013). Sosyalleşme ve sosyalleşme süreci. https://www.researchgate.net/publication/315386774_SOSYALLESME_VE_SOSYALL_ESME_SURECI/citation/download
- Hökelekli, H. (2010). Modern Eğitimde Yeni Bir Paradigma: Değerler Eğitimi. *Eğitime Bakış Dergisi*, 6 (18), 4-9.
- Büyük Sözlük, TDK Yayınları, Kaynak: <http://tdkterim.gov.tr/bts/>.

THE IMPACT OF CONTINUOUS AUDITING AND CENTRALISED AUDITING ON BANKING

SÜREKLİ DENETİM VE MERKEZDEN DENETİMİN BANKACILIK ÜZERİNE ETKİSİ

RESUL GÜRBÜZ¹, MAHMUT SAMİ ÖZTÜRK²

¹0000-0001-8177-7484

²Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü, 0000-0002-7657-3150

Özet

Sürekli denetim, gerçekleşen muhasebe işlemlerinin hemen ardından veya eş zamanlı olarak aynı anda yayınlanan elektronik ortamlarda hazırlanmış mali tablo ve finansal raporlar ile denetçilerin yazılı güvence elde ettiği ve bu verileri değerlendirdiği denetleme yöntemidir. Denetçiler, denetleme sürecini gerçek zamanlı olarak yürütebildikleri için hatalı, hileli ve riskli işlemleri erkenden tespit edebilmektedirler. Son yıllarda gelişen teknolojik araçlar ve yazılımlar ile yenilenen dijital platformlar sürekli denetimin uygulanmasını kolaylaştırmaktadır. İnternet ağları, bulut tabanlı sistemler, yapay zeka uygulamaları ve kurumsal kaynak planlama programları denetim süreçlerinin elektronik ortamdan yürütülmesine imkan tanımaktadır. Artan rekabet ortamları, hızlı işlem gerçekleştirme istekleri, taleplere detaylı arz ile karşılık verme hedefleri işletmelerin dijital çağa uyum sağlamaları hususunda teşvik edici etmenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgisayar destekli çalışma prensipleri denetim süreçlerinin gerçekleştirilmesi süreçlerinde e-dönüşüme fırsat vererek, sürekli ve merkezden denetim uygulamalarının yaygınlaşmasına sebep olmuştur. E-dönüşümden ilk ve en çok etkilenen alanların başında bankacılık sektörü gelmektedir. İnsanların isteklerini yerine getirirken finansal kazanç elde etmeye dayalı bankacılık sektörü iç kontrol ve kamuya hesap verilebilirlik adına gerçekleştirmesi gereken denetim süreçlerini ilerleyen teknolojik imkanlar ile güncellemektedir. Fiziksel şubelerin yanı sıra gün geçtikçe uzaktan dijital imkanlar dahilinde hizmetlerini sürdürme gayreti taşıyan bankalar, denetimlerini de merkezden gerçekleştirerek daha hızlı sonuç almayı hedeflemektedirler. Bu hedef bankaların, teknolojinin ortaya çıkardığı tüm yeni gelişmeleri takip etmelerini ve işlevsel olarak bünyelerine entegre edilmelerine yönelik uyum çalışmalarının yapılmasını sağlamaktadır. Özellikle gelişmiş teknolojinin insanların kullanımına sunduğu yapay zeka, kullanışlı ve kolay uygulanabildiği için bankacılık alanında da tercih edilmekte ve daha kapsamlı olarak kullanıma sunulmaktadır. Finansal faaliyetlerin yoğunluğunun fazla olması, mali değeri yüksek işlem hacimlerinin sürdürülmesi ve gerçekleştirilen işlem sayılarının sınırsız olması nedeniyle ekonomiyi etkileyebilecek güce sahip olan bankacılık sektörü; hata, hile, suistimal, eksiklik gibi tehlike ve riskleri erkenden tespit edecek iç denetim süreçlerini uygulamak zorundadırlar. Verilerin analitiğini bilgisayar destekli elektronik ortamlarda sürdüren bankacılık sistemleri, işlemlerin gerçekleştirilmesinden önce başlayacak risk ve kontrol değerlendirmelerini yapabilecek denetim uygulamalarına ihtiyaç duyar. Bu gereksinim ile bankacılık sektörü denetim uygulamalarını güncel ve ihtiyaca duyarlı, süreklilik arz edecek şekilde oluşturmaktadırlar. Bu çalışmada, sürekli denetim ile merkezi denetimin bankaların denetim süreçlerine etkisi araştırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sürekli Denetim, Merkezden Denetim, Bankacılık, Denetim

Abstract

Continuous auditing is an auditing method in which auditors obtain written guarantees and evaluate these data with financial statements and financial reports prepared in electronic media published immediately after the accounting transactions or simultaneously. Since auditors can carry out the audit process in real time, they can detect erroneous, fraudulent, and risky activities at an early stage. Digital platforms renewed with technological tools and software developed in recent years simplify the implementation of continuous auditing. Internet networks, cloud-based systems, artificial intelligence applications and institutional resource planning programmes allow audit processes to be carried out electronically. Increasing competitive environments, the demand for rapid transactions, and the goals of responding to demands with detailed supply are the motivating factors for businesses to adapt to the digital age. Computer aided working principles have enabled e-transformation in the process of performing audit processes and led to the widespread use of continuous and centrally controlled audit systems. The first and the most affected area by e-transformation is the banking business. The banking sector, which strives for financial gain while serving individuals, updates its audit processes for internal control and public accountability using advanced technologies. In addition to physical offices, banks, which increasingly strive to maintain their services within the scope of digital remote facilities, aim to achieve faster results by performing their audits centrally. This goal requires banks to follow all new technological developments and to carry out adaptation studies to integrate them functionally into their systems. Artificial intelligence, which is offered to the use of people especially by advanced technology, is also preferred in the field of banking because it is useful and easy to apply and is offered for use in a more comprehensive manner. The banking sector, a linchpin of the global economy, wields significant influence by virtue of its extensive financial activities, high-value transaction volumes, and limitless number of transactions. Consequently, banks are obligated to implement robust internal control processes to promptly identify risks and threats such as errors, fraud, abuse, and deficiencies. Banking systems that carry out data analytics in computer aided electronic environments requires audit applications that can perform risk and control assessments that start before the transactions are executed. With this requirement, the banking sector establishes its supervisory practices in an up-to-date and need-sensitive and continuous manner. In this study, the effects of continuous auditing and centralised auditing on the audit processes of banks are investigated.

Keywords: Continuous Auditing, Centralised Auditing, Banking, Auditing

1. GİRİŞ

Gelişen imkanlar ile ilerleme kaydeden bilgi teknolojileri iç denetim uygulamalarında geçerli olan tekniklerin değişmesine neden olmaktadır. İç denetimin en yaygın olarak yürütüldüğü alanların başında gelen bankacılık sektöründe, karmaşık işlemler ve yoğun olarak sürdürülen kayıtlar nedeniyle etkin bir iç denetim ihtiyacı artmaktadır. Fiilen yoğun ve hacimli işlemlerin her an devam etmesine bağlı olarak hata veya hileli işlemlerin doğurabileceği risklerin erken tespitine ve sorunların hızlı çözülmesine yönelik yeni uygulamaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda, iç denetimin yeni uygulama yöntemleri olarak merkezden ve sürekli denetim metotları yaygınlaşmaya başlamıştır (Kaban ve Gül, 2019a). Sürekli denetimin yaygınlaşmaya başlaması ile merkezden denetim veya uzaktan denetim kavramı birlikte yürütülmeye başlanmıştır (Çatıkkaş ve Yurtsever, 2009). Bu denetim yürütmesi genel uygulama özellikleri olarak iç denetim mekanizmasının esaslarına uygun olarak sürdürülmektedir (Kaban ve Gül, 2019b).

Bilgisayar destekli olarak uygulanacak olan sürekli ve merkezden denetim risklere karşı işletmenin finansal yapısını koruma imkânı sunacaktır (Kayalı ve Yüksel, 2012).

Sürekli Denetim, Uzaktan Denetim veya Merkezden Denetim olarak da ifade edilen tüm denetim çeşitleri bilgi teknolojileri destekli denetim türleridir. Bu denetim türlerinde bankalar, kendi iç sistemlerinde tuttıkları veri havuzlarından analizler yaparak riskli durumları tespit etmeye çalışırlar. Özellikle yüksek hacimli işlemlerdeki zimmet hilelerini önlemede merkezden ve sürekli denetim katkı sunmaktadır. Aynı zamanda da elde ettikleri veriler ile yeni değerlendirmeler yaparak faaliyetlerini sürdürürler (Kaban ve Çoşkun Arslan, 2016).

Endüstri 4.0 ile beraber artan rekabet ortamlarında dijital çağın bankası olma yolunda birbirleri ile yarışan bankaların sürekli denetim yöntemi ile müşterileri hakkında anlık bilgiler edinerek çalışmalarını yönlendirmektedir (Erturan ve Ergin, 2018).

Bu çalışmada sürekli denetim ile merkezi denetimin teknoloji ile olan ilişkisinden yola çıkarak bilgi teknolojilerindeki gelişmeler neticesinde bankacılık sektöründe yürütülen denetim süreçlerine sürekli denetim ve merkezi denetimin etkilerini araştırmak hedeflenmiştir.

1.1. Kuramsal Çerçeve

1.1.1. Bankacılık

Bankalar, nakdi değeri olan fonları ve mevduatları varlık sahiplerinden belli bir ücret karşılığı olarak yine fon veya nakdi kaynak ihtiyacı olanlara belli bir ücret karşılığı aktaran finansal aracı kurumlardır (Yetiz, 2016).

1.1.2. Denetim

Kayda geçmiş muhasebe işlemlerinin ve çıktıkları durumundaki mali tablo ve finansal raporların daha önceden belirlenmiş kurallara ve mevzuatlara göre uygunluğunun kontrol edilmesi denetim kavramının genel kapsamıdır (Gürbüz,1995).

1.1.3. Sürekli Denetim

“American Institute of Certified Public Accountants” (AICPA) raporunda sürekli denetim tanımlama olarak şu şekilde ifade edilmiştir; muhasebe işlemleri olarak gerçekleştirilen mali olaylarının kayda geçmesini takiben ya da kayıt altına alınması ile aynı anda yayınlanan yazılı denetim raporlamaları aracılığı ile ilgili denetçilere güvence sunan bir denetleme metodudur (Searcy vd., 2003).

1.1.4. Merkezden Denetim

İç denetim süreçlerinin sistemselsel olarak takip edilmesine imkân tanıyan, işletmenin faaliyetlerinin uzaktan kontrol edilerek risklerin ve hileli işlemlerin tespitini hızlandıran denetim uygulamasıdır (Kaban ve Gül, 2019a).

1.2. Literatür Taraması

Aşağıdaki tabloda sürekli denetimin ve merkezi denetimin bankacılık ile olan ilişkisine yönelik akademik çalışmalardan bazılarına yer verilmiştir.

Tablo 1 Literatür tablosu

Yazarlar	Tür	Çalışmanın Adı	Yıl	Gayesi	Bulgular / Sonuç
Nilgün Kayalı Filiz Yüksel	Makale	Türk bankacılık sektöründe iç denetim faaliyetlerinin uygulamalı olarak incelenmesi	2012	Örnek bir banka üzerinden bankacılık iç denetimleri hakkında inceleme yapmak.	Risklerin tespiti için iç denetim bankalar adına önem arz etmektedir.
İsmail Kaban Mihriban Çoşkun Arslan	Makale	Bilgi teknolojileri destekli uygulamaları kapsamında zimmet hilelerinin ortaya çıkarılması: bankacılık sektöründe bir uygulama	2016	Bankacılık alanında yazılım desteği ile olası bir zimmet eyleminin tespitine dair inceleme yapmak.	Bankacılık alanında bilgisayar destekli denetim mekanizması önem arz etmektedir.
İlkay Erturan Emre Ergin	Derleme	Dijital denetim ve dijital ikiz yöntemi	2018	Denetim ve denetçi kavramının dijitalleşme ile olan etkileşimi incelemek	Çağın getirdiği teknolojik gelişmeler ile denetim değişime uğramaya devam edecektir.
İsmail Kaban Mustafa Gül	Makale	Sürekli denetim yöntemi olarak bankalarda merkezden denetimin hile ile mücadelede önemi: personel üzerinde nitel bir araştırma	2019	Bankacılık sektöründe hilelerin önlenmesi hususunda sürekli ve merkezden denetimin yerinin tespit edilmesi.	Merkezden denetim ve sürekli denetim hileli işlemlere karşı caydırıcı etkiye sahiptir.
İsmail Kaban Mustafa Gül	Makale	Bankalarda hile denetimi: merkezden sürekli denetimin şube faaliyetlerine etkisi üzerine nitel bir araştırma	2019	Sürekli ve merkezden denetimin banka personelleri ve performanslarına etkisini araştırmak.	Merkezden denetimin personeller üzerinde daha faydalı tespit edilmiştir.
Teoman Tağtekin Beyhan Yaslıdağ	Makale	Bankalarda iç denetim aşamasında bilgi teknolojilerinin önemi, kullanım alanları ve kapsamı	2020	İç denetimin bankalar üzerinde uygulanması esnasında bilgi teknolojilerinin yerinin tespiti hedeflenmiştir.	Teknolojinin gelişimine göre iç denetimin etkileşim halinde olması fayda sağlayıcıdır.
Fatmanur Deniz	Makale	Covid-19 pandemisinin sınırlı bağımsız denetim raporları üzerine etkisi: Türk bankacılık sektörü örneği	2021	Covid-19 pandemisinin denetim raporlamalarına olan etkisinin saptanması.	Pandeminin denetim raporlarına yönelik anlamlı bir tesiri olmadığı anlaşılmıştır.
Şenol Kandemir	Makale	Bankacılık ve finansın denetiminde denetim teknolojisi (suptech) ve yapay zeka	2021	Teknolojik gelişmelerin bankacılığa etkisi araştırılmıştır.	Teknolojinin denetimi çok kolaylaştıracağı görülmüştür.
Canan Tiftik	Makale	Kurumsal yönetişimin ilke ve yaklaşımları çerçevesinde işletmelerde iç denetimin yeri ve önemi: sistematik bir inceleme	2022	Kurumsal iç denetim süreçlerine dair inceleme yapmak.	Etkin bir kurumsal iç denetim işletmenin menfaatine katkı sağlamaktadır.

2. BULGULAR

Gelişen teknoloji ile yapay zekanın ortaya çıkması bankacılık sektöründeki temel hedeflemelere giden yollarda güncellemelere sebep olmuştur. Denetim işleyişinin merkezden ve daha kapsamlı olarak sürekli yürütülmesine ve bankanın müşteri verilerinin güncel tutularak yeni finansal planlamaların hazırlanmasına geçilmiştir. Müşterilere ait bilgilerin muhafazası ve de denetim süreçlerinin verimli halde devam edebilmesi için teknolojinin otomasyonundan faydalanılmaktadır. Sürekli denetimin ve merkezden denetimin denetim uygulamaları arasından kolaylaştırıcı etkisi netice elde etme hususunda farkı ortaya koymaktadır (Kandemir, 2021)

Kolaylaştırıcı etkinin yanı sıra maliyet fayda analizleri incelendiğinde bankacılık alanındaki denetim süreçlerinin sürekli ve merkezden denetim boyutuna evrimleşmesi yadsınamaz bir katkıya işaret etmektedir. Teknik gelişmeler, teknolojik yenilikler, denetim uygulamalarında sürekli ve merkezden denetimin tercih edilmesi denetimin esasları açısından da bakıldığında kontrolün sağlanması açısından daha uygun bir metot bileşimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Tağtekin ve Yaslıdağ, 2020)

Geleneksel denetim uygulamalarının bilgi teknolojilerinden etkilenecek değişime uğramasına uyum sağlanarak aracı donanım ve yazılımlardan faydalanarak risklerin yönetimi hedeflenmeli ve sürekli denetim metodu esas anlayış olarak tercih edilir hale getirilmesi bankacılık sisteminin işleyişine katkı sağlayacaktır (Ayaz, 2011)

Zamanla sürekli denetimin getirdiği hız ve kazanım ile fiziki bankacılık hizmetleri yerini merkezden yürütülen sanal şubelere bırakacaktır (Sarıkale ve Kandemir, 2022) İç denetim standartları ile finansal muhasebe uygulamaları birlikte yürütüldüğü zaman finansal raporlama ve denetim süreçlerinden daha fazla olumlu sonuç alındığı gözlemlenmiştir (Gras-Gil vd, 2012).

Dolayısıyla iç denetim uygulamasından doğru sonuçların hızla elde edilebilmesi için muhasebe, denetim ve finans alanlarında ortak hareket edilmesi sürekli denetim gibi iç denetim fonksiyonlarına olan ihtiyacı arttırmıştır. Bu aynı zamanda hatalı ve/veya hileli işlemleri önlemede ve risklerin azalmasında etkili bir yöntem olarak tüm işletmeye fayda sağlayacaktır (Tiftik, 2022)

Devlet kurum ve kuruluşları ile tüm bankaların ve finansal aracı kurumların çalışma alanlarının kapsamı, bankacılık sisteminin işleyişinin sınırları ve uygulanma biçimi kanunlar ile belirlenmiştir (BDDK, 2024) Bu kanunların belirlemiş olduğu yetki kapsamı dahilinde başta;

- Hazine ve Maliye Bakanlığı,
- Merkez Bankası (MB),
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK),
- Sermaye Piyasası Kurulu (SPK),
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK),
- Türkiye Bankalar Birliği (TBB),
- Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB),
- Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF),
- Bankalar,
- Bağımsız Denetim Kuruluşları

olmak üzere sürekli denetim ve merkezden denetim uygulamalarından faydalanarak finansal kararların etkileyicisi konumundaki bankacılık faaliyetlerinin verileri belirli zaman aralıkları ile sürekli olarak elde edilmektedir. İdari ve mali veriler değerlendirme süreçlerinden geçirmek üzere analizlerde kullanılmaktadırlar. Ortaya çıkan derlemeler ilgili paydaş kurumlar ve vatandaşlar ile paylaşılarak kamu yararına ilanen yayınlanmaktadır (TÜİK, 2024).

Tablo 2 Bankacılık sektörü verileri (BDDK, 2024).

Günlük Bülten
Haftalık Bülten
Aylık Bülten
FinTürk – İllere Göre
Kredi Kartı Bilgileri Uygulaması
TBS Temel Göstergeler Raporu

Tablo 3 Güncel veri yayımlama takvimi (BDDK, 2024)

Yayın Adı	Dönemi	Yayın Tarihi
Haftalık Bankacılık Sektörü Verileri	19. Hafta 2024	16.05.2024 14:00
Factoring, Finansal Kiralama ve Finansman Şirketleri Verileri	Mart 2024	17.05.2024 14:00
Varlık Yönetim Şirketleri Verileri	1. Çeyrek 2024	17.05.2024 14:00
Aylık Bankacılık Sektörü Verileri	Nisan 2024	30.05.2024 14:00
FİNTÜRK - İllere Göre Bankacılık Sektörü Verileri	2. Çeyrek 2024	30.07.2024 14:00

77

Tablo 2 ve Tablo 3'te görüldüğü gibi BDDK, bankalar hakkındaki verileri Veri Transfer Sistemi (VTS) ile toparlayıp derleyerek ilgili paydaşların dikkatine sunmak üzere periyodik olarak internet sitesinden yayınlamaktadır (BDDK, 2024)

Sermaye Piyasası Kurulu, faaliyetlerinin sürdürülmesine bağlı olarak SPK Bültenleri, e-veri bankası ve İstatistikler başlıkları altında bankalarında aralarında bulunduğu sermaye piyasasının paydaşları hakkında tüm ilgili kişilerin erişimine açık halde sürekli olarak bilgi paylaşımı yapmaktadır (SPK, 2024). SPK, sürekli denetim kapsamında yapılan çalışmalar elde ettiği verileri değerlendirerek belirli periyotlar içerisinde raporlar ve finansal tablolar yayınlamaya bilgilerin aktarımını sağlamaktadır (Deniz, 2021).

Tablo 4 Banka ve sektör bilgi başlıkları (TBB, 2024)

Banka Bilgileri	İstatistik ve Veri Sorgulama	Kılavuz ve Takvimler
Bankalar	İstatistik raporları	Veri giriş formları ve hazırlama kılavuzları
Şubeler	TBB veri sistemi	İstatistik rapor yayımlama takvimi

ATM'ler	Bankacılık sektörü gelişmeler tablosu	Ulusal veri yayınlama takvimi
Yönetici bilgileri		
İnternet adresleri		
Tarihsel bilgiler		
Bankalar için tatil günleri		
Banka ve şube sayıları		

Tablo 4'te yer alan bilgi başlıklarına dair verileri TBB belirli zamanlarda güncelleyerek kendi internet sitesinden kamuoyunun bilgisine sunmaktadır.

3. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bankacılık sektörü için iç denetim, dış denetim ve kamu denetimine hazırlık açısından önem arz etmektedir. Bankalar, finansal varlıklarının sorunsuz bir şekilde sürdürülebilmesi için karlılıklarına yönelik mali politikalar yürütmelidirler. Kuruluş gayelerine uygun olarak kar edilecek işlemleri gerçekleştirmeleri ve kazançları işletmenin menfaatine uygun olarak değerlendirmek esas yükümlülükler arasındadır. Yapılan tüm idari ve mali işlemlerin kayıt altına alınması ve gerekli hallerde hesap verilebilirliğe hazır halde bulundurulması gerekmektedir. Bankaların faaliyetlerini icra ederken paydaşlarının güven duygusuna zarar getirecek olasılıklardan uzak durmaları itibarlarının muhafazası için önemlidir. Bu bağlamda bankalar kendi iç kontrol mekanizmalarını en iyi şekilde uygulamak, etkin bir yapı ile net sonuçlar almayı hedeflemelidirler. Günümüz koşullarında iç denetim metotlarının teknolojiden etkilenecek değişime uğraması gayet doğaldır. Özellikle son otuz yıldır bilgisayar destekli muhasebe uygulamaları ile denetim işlemleri de elektronik ortama taşınmış ve kaynak olarak dijital kayıtlar baz alınmaya başlanmıştır. Hızlanan teknik gelişmeler ve yaygınlaşan imkanlar neticesinde denetimlerin internet sağlayıcısı aracılığı ile dijital ortamdan ve uzaktan yürütülebilir hale dönüşmesi başta bankacılık sektörü olmak üzere birçok alanda çalışma prensiplerinde farklılaşmaya neden olmuştur. Covid-19 pandemisi ile dijitalleşme süreçlerinin hızlanması bankacılık alanında gerçekleştirilmek istenen yeni e-dönüşümlerin provasını yapma imkânı olarak değerlendirilmiştir. Bankalar uzaktan çalışma yöntemlerini personelleri üzerinde denerken denetimin uygulanma yükümlülüklerini şubelerden merkeze çekmeye başlamış bulunmaktalar. Hem merkezden denetim hem de sürekli denetim yönteminin benimsenmesi ile bankalar hem istenilen veriye daha hızlı erişme imkanına kavuşmakta hem de soruşturmak istenilen olayın ilgililerinden bağımsız olarak iç denetim sürecini tamamlayabilmektedirler. Kamu otoritesi konumundaki devlet kurumları da sürekli denetim ve merkezden denetim uygulamalarına geçiş yaparak bankaların müşterileri hakkında verilere ulaşabilmelerine eş zamanlı olarak bankaya dair güncel finansal rapor ve mali tabloları da elde edebilme imkânına kavuşmuş durumdadırlar. Dolayısıyla sürekli denetim ve merkezden denetim sayesinde zamandan kazanım ile var olan mekanlarından erişim sağlanarak kamu denetiminin de yürütülebilmesi sağlanmaktadır. Kamu denetçilerinin kendi çalışma alanlarında işlerini yürütebilmeleri aynı zamanda personel tasarrufu olarak devlet bütçesine katkı sağlamaktadır. Uygulanan kamu denetiminin neticesinde elde edilen verilere göre bankalar hakkında işlem yapabilme hızı artmış bulunmaktadır. Finansal yönlendirmelerin daha çabuk gerçekleştirilebilmesi sürekli ve merkezden denetimin getirisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bankalardan sürekli denetim ve merkezden denetim mekanizması ile elde edilen tüm veriler devlet kurumları tarafından işlenerek değerlendirilmekte ve kamuoyunu ilgilendiren derlemeler belirli zaman aralıkları ile kamu kurum ve kuruluşlarının internet sayfalarından yayınlanarak ilgilenen kişilerin dikkatine sunulmaktadır. Özellikle yatırımcı konumundaki paydaşların bu verilere göre hareket etmeleri kendi menfaatlerindedir. Dolayısıyla, sürekli denetim ve merkezi denetim bankaların kendi iç denetimlerini daha hızlı yürüterek risk ve tehlikelere karşı tepki vermede vakit elde ederken devlet kurum ve kuruluşları da bankalar ve müşterileri hakkında bilgilere daha hızlı ulaşarak bankalar ve müşterilerine yönelik gerekli adımların atılması hususunda erken kazanım elde etmektedir. Bu süreci takiben kamuoyu da yayınlanan güncel verilerden faydalanarak finansal konulara yönelik durumlarını analiz edebilme fırsatını yakalamaktadırlar. Sürekli denetim ve merkezden denetim genel olarak sağladığı zaman ve personel tasarrufu ile indirgediği maliyetler açısından karlılığa olumlu katkı sağlamaktadır. Bankanın iç denetim sürecini her an tamamlaması ile bağımsız ve kamu denetimlerine karşı her zaman hazırlıklı olma imkânı sunmaktadır. Banka yöneticilerinin bankanın mali verilerine güncel olarak ulaşabilmesi ve finansal durumları hakkında gerçek zamanlı bilgiler alabilmeleri neticesinde banka hakkında daha net ve doğru kararlar alarak yatırım ve/veya satış politikaları belirleyebilmelerini sağlar. Sürekli denetim ve merkezden denetim, bankacılıktaki yüksek hacimli ve yoğun işlem sayıları arasında hileli ve/veya hatalı işlemlerin önlenmesi hususunda etken bir sistem olarak fayda sağlamaktadır. Bankalar, sürekli denetim ve merkezden denetim uygulamasının yaygınlaşması ile fiziki şube anlayışından uzaklaşarak sanal şube uygulamalarını tercih etmeye başlamaktadırlar. Bu durum hem müşteri hem de banka açısından zaman ve mekân fark etmeksizin işlemlerin sürdürülebilmesi memnuniyetine sebep olmaktadır. İşlemlerin gerçekleştiği anda kayda geçmesi ve elektronik arşive kaldırılması ihtilaf durumlarında tekrardan erişilmesi hususunda kolaylık sağlamaktadır. Müşteri bankasına ya da vatandaş kamu kurumuna bankacılık ile alakalı talep ve şikayetlerini dijital ortamdan sunarak çözümlenmesi konusunda ile daha çabuk geri dönüş alabilmektedir. Ayrıca banka şube yöneticileri sürekli ve merkezden denetimin üstlerindeki denetim yükümlülüğünü almaları sayesinde satış ve müşteri memnuniyetine odaklanmakta, şube personelleri ile bankanın karlılığına katkı verimliliklerinin artmasına yönelik daha üst hedeflemeler ile çalışmaktadırlar. Sürekli denetim ve merkezden denetimin bankacılık sektörüne yönelik olumsuz yansımalarını irdeleyecek olursak;

- Siber güvenlik sorunu,
- Mobil ve/veya internet uygulamalarında yaşanan aksaklıklar,
- Sanal müşteri temsilcisi yazılımları ile müşterinin her sorununu tam olarak giderememesi,
- Enerji tüketiminin artması,
- İstihdamda azalmaya neden olma ihtimali,
- İnsanların teknolojiye erişme ve/veya uyum sorunları,
- Enerji noksanlığında işlerin sürdürülememesi ihtimali,
- Özellikle bilişim ve denetim alanında nitelikli personel ihtiyacının giderilememesi olasılığı

ön plana çıkmaktadır. Bu sorunlar genel itibari ile teknik temelli sorunlar olup teknolojinin ilerlemesi ile çözümlenebileceği düşünülmektedir. İnsana dair sorunlar ise kaliteli eğitimler aracılığı ile azaltılabileceği düşünülen sıkıntılardır.

Sürekli denetimin ve merkezden denetimin sorunsuz sürdürülmesi ve daha iyi bir verimlilik ile yürütülmesi adına hem bankalar hem de kamu kurumları açısından geliştirilmesi önerilen hususlar;

- Siber güvenlik alanında etkin çalışmalar yapılmalıdır.
- Kurumsal kaynak programları geliştirilerek tüm kamu kurumlarında da yaygınlaştırılmalıdır
- Bulut tabanlı sistemlerden faydalanılarak dijital çalışma alanları açılmalıdır.
- Yapay zekadan faydalanarak vatandaşların istekleri daha hızlı çözümlenmelidir.
- Muhasebe ve denetim süreçlerinin yükümlülüklerine dair e-imza yaygınlaştırılmalıdır.
- Kamuoyu dijital gelişmeler konusunda daha da bilinçlendirilmelidir.

4. KAYNAKLAR

- Ayaz, M. (2011). Bankalarda İç Denetim Yaklaşımları ve Bir Uygulama Örneği. Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul.
- BDDK, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, <http://bddk.org.tr> (15.05.2024)
- Çatıkkaş, Ö. Yurtsever, G. (2009). Bankacılık Sektöründe Bilgisayar Destekli Denetim. Vergi Sorunları Dergisi, 251, 1-18.
- Deniz, F. (2021). Covid-19 Pandemisinin Sınırlı Bağımsız Denetim Raporları Üzerine Etkisi: Türk Bankacılık Sektörü Örneği. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, (114), 220-240.
- Erturan, İ., Ergin, E. (2018). Dijital Denetim ve Dijital İkiz Yöntemi. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 20(4), 810-830.
- Gras-Gil, E. Marin-Hernandez, S., De Lema, D.G.P. (2012). Internal Audit and Financial Reporting in the Spanish Banking Industry. Managerial Auditing Journal, 27(8), 728-753.
- Gürbüz, H., (1995), Muhasebe Denetimi, Geliştirilmiş 4. Baskı. Eskişehir: Bilim Teknik Yayınevi.
- Kaban, İ., Arslan Çoşkun, M. (2016). Bilgi Teknolojileri Destekli Denetim Uygulamaları Kapsamında Zimmet Hilelerinin Ortaya Çıkarılması; Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama. Ege Akademik Bakış, 16(3), 415-424.
- Kaban, İ., Gül, M. (2019a). Sürekli Denetim Yöntemi Olarak Bankalarda Merkezden Denetimin Hile ile Mücadelede Önemi: Personel Üzerinde Nitel Bir Araştırma. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (54), 46-74.
- Kaban, İ., Gül, M. (2019b). Bankalarda Hile Denetimi: Merkezden Sürekli Denetimin Şube Faaliyetlerine Etkisi Üzerine Nitel Bir Araştırma. İstanbul Business Research İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 48(1), 113-143.
- Kandemir, Ş. (2021). Bankacılık ve Finansın Denetiminde Denetim Teknolojisi (SuTech) ve Yapay Zekâ. Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(1), 59-81.
- Kayalı, N., Yüksel, F. (2012). Türk Bankacılık Sektöründe İç Denetim Faaliyetlerinin Uygulamalı Olarak İncelenmesi. CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 10(2), 162-187.

- Sarıkale, H., Kandemir, T. (2022). Bankalarda Uzaktan ve Yerinde Şube Denetimlerinin AHP Yöntemiyle Değerlendirilmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24(42), 125-143.
- Searcy, D., Woodroof, J. and Behn, B., (2003). Continuous Audit: The Motivations, Benefits, Problems and Challenges Identified By Partners of A Big 4 Accounting Firm. 36th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, Proceedings of The, 10 pp. <https://doi.org/10.1109/HICSS.2003.1174565> (24.12.2023).
- SPK, Sermaye Piyasası Kurulu, <http://spk.org.tr> (15.05.2024)
- Tağtekin, T., Yaslıdağ, B.H. (2020). Bankalarda İç Denetim Aşamasında Bilgi Teknolojilerinin Önemi, Kullanım Alanları ve Kapsamı. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 292-305.
- TBB, Türkiye Bankalar Birliği, <http://tbb.org.tr> (15.05.2024)
- Tiftik, C. (2022). Kurumsal Yönetişimin İlke ve Yaklaşımları Çerçevesinde İşletmelerde İç Denetimin Yeri ve Önemi: Sistematik Bir İnceleme. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(1), 46-63.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, <http://tuik.org.tr> (15.05.2024)
- Yetiz, F. (2016). Bankacılığın Doğuşu ve Türk Bankacılık Sistemi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 107-117.

**NEOLIBERAL ECONOMIC MODEL AND GLOBAL PROBLEMS:
A THEORETICAL REVIEW
NEOLİBERAL EKONOMİ MODELİ VE KÜRESEL SORUNLAR: TEORİK BİR
İNCELEME**

MUHAMMED YUNUS SEVİNÇ¹

¹Bilim Uzmanı, Doktora Hazırlık, Ekonomi politik,

0000-0003-2601-0867

Özet

Tarihsel bağlamda neoliberal ekonomi modelinin gelişimi ve temel dinamikleri incelenmiştir. Modelin yol açtığı makroekonomik etkiler ve ortaya çıkan küresel sorunlarla ilişkisi ele alınmıştır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerinde Washington Konsensüsü ile özdeşleşmiş neoliberal çözüm stratejilerinin doğurduğu sonuçlar ele alınmıştır. Küreselleşme ve kapitalizm olguları üzerine inşa edilmiş neoliberal modelin soğuk savaş sonrası dünya'nın ekonomik ve kronik sorunlarına çözümler üreterek yeni dünya düzeni olarak adlandırılan dönüşüme yol açacağı düşünülmüştür oysa ki dünyanın hızlı nüfus artışı, mülteci, su sorunu, enerji krizi, yoksulluk, çevre, iklim değişikliği, gelir eşitsizliği vb. insanlığın ortak sorunlarının ortaya çıkması ve derinleşmesinde neoliberal ekonomi sisteminin doğrudan ve dolaylı etkilere sahip olduğu bazı çalışmalardan elde edilen veriler ortaya çıkmaktadır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerinde çok uluslu şirketler olarak adlandırılan yapıların sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda önemli etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Neoliberal ekonominin en temel savunucusu IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların ekonomik yol haritası olarak sunduğu bir dizi makroekonomik uygulama esaslarının yol açtığı sorunların derinleşmesi ve çözümsüz kalması gibi birçok etmen neoliberal ekonomi sistemi ve temel dinamiklerine eleştirel yaklaşılmasına yol açmıştır. Çalışma sonucunda küreselleşme ve kapitalizm olguları küresel sorunların birbiriyle bağlantılı ve iç içe girdiği bir sistemi ortaya çıkarmıştır. Özellikle küresel sorunların mevcut neoliberal ekonomi modeli ile doğrudan ve dolaylı bağlantılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberal Ekonomi Modeli, Bretton Woods, Küreselleşme, Yoksulluk, Washington Konsensüsü

Abstract

Historical development and basic dynamics of the neoliberal economic model. The macroeconomic effects caused by the model and the relationships with emerging global problems are discussed. The results of the neoliberal solution method identified with the Washington Consensus on underdeveloped and developing countries have been achieved. It was thought that the neoliberal model, built on the facts of globalization and capitalism, would lead to a fragmented transformation as a new world order by providing solutions to the economic and chronic problems of the post-Cold War world, such as the rapid population growth of the world, refugees, water problems, energy crisis, poverty, environment, climate change, income crisis, etc. inequality etc.

The data obtained reveal that the neoliberal economic system continues directly and indirectly, and some of them are separated, in the emergence and deepening of people's common problems. It is understood that fragmented structures such as multinational companies, especially in underdeveloped and developing countries, have an important structure in social, political and economic terms. Many factors, such as the deepening and unresolved nature of a series of macroeconomic principles of practice presented as an economic road map by the IMF and the World Bank, the main defenders of the neoliberal economy, have led to a critical approach to the neoliberal economic system and its basic dynamics. As a result of the study, a system in which the phenomena of globalization and capitalism are connected and penetrated at the global level has emerged. In particular, global distribution appears to be directly and indirectly linked to the current neoliberal economic model.

Keywords: Neoliberal Economic Model, Bretton Woods, Globalization, Poverty, Washington Consensus

1. GİRİŞ

Liberal ekonomi modeli tarihsel gelişmelerle kendi içerisinde tepkisel, fıkırsel ve spesifik olarak çeşitlenmesi sonucunda günümüzde neoliberal ekonomi modeli olarak tanımlanan halini almıştır. Çalışmamızın içeriği incelendiğinde neoliberalizm akımının tarihsel gelişimine değinilmiştir. 1971 Bretton Woods sisteminin çökmesi sonrası 1989 yılında kabul edilen Washington Konsensüsünün makroekonomik etkileri yorumlanmıştır. Çalışmamızda neoliberal modelin temel dinamikleri üzerinde durulmuştur. Bu dinamiklerin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik yapısı üzerindeki olası etkileri incelenmiştir. Neoliberal modelin temel dinamiklerinin toplumların makroekonomik sorunlarına çözüm üretmekte yeterli olup olmadığı konusunda yürütülen çeşitli çalışmalar incelenmiş ve derlenmiştir. Birleşmiş Milletlerin (BM) merkezine aldığı küresel ısınma, göç, mülteci, yoksulluk ve çevre kirliliği gibi dünyanın temel kronik sorunlarıyla neoliberal ekonomi modelinin ilişkisi incelenerek birtakım yorumlamalarda ve çıkarımlarda bulunulmuş. Neoliberal ekonomi modelinin dayattığı temel dinamiklerin tetiklemiş olduğu sorunlar saptanmaya çalışılmıştır. Küreselleşme ve kapitalizm temelleri üzerine kurulmuş neoliberal sistemde çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) çeşitli çalışmalardan elde edilen sayısal ve istatistiksel veriler yordarak ekonomik güç boyutlarına ve dünyadaki gelir dağılımındaki eşitsizliğe değinilmiştir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sosyoekonomik ve sosyokültürel sorunlarının en aza indirilmesi dünyanın içinde bulunduğu ekonomik ve finansal sorunların çözümlenebilmesi açısından Neoliberal ekonomi modelinin eleştirel yaklaşılan yönlerinin incelenmesi, geliştirilmesi ve hatta neoliberal ekonomi modelinin yerine alternatif modeller üzerinde çalışılması küresel sorunların en aza indirilmesi ve çözümlenmesi açısından son derece önemlidir. Dolayısıyla çalışmamızda neoliberal ekonomi modelinin geliştirilmesi gereken temel dinamikleri tek tek incelenerek çeşitli öneriler sunulmaya çalışılmıştır.

2. TARİHSEL BAĞLAMDA NEOLİBERAL EKONOMİ VE GELİŞİMİ

Sanayi Devrimi insanlık tarihinin sosyoekonomik dönüşümünde en önemli olaylardandır. Bu gelişmenin neticesinde Avrupa'da insan gücünün yerini makine gücü almıştır. Yeni buluşlar teknik ve pratik sahada toplumların dönüşümüne zemin hazırlamıştır. Ekonomik profili emek yoğun ağırlıklı olan toplumlar sanayileşme hamleleriyle sermaye yoğun modele yönelim göstermişlerdir. Dolayısıyla Avrupa'da sınıfsal sisteme sahip ülkelere sınıflar arası geçişler yaşanmış, kırsal alanlardan kentlere göçler gerçekleşmiştir. Sanayileşmenin kentlerde yoğunluk kazanması göçleri artıran unsur olmuştur. Özellikle burjuvazi olarak adlandırılan bir kesim ortaya çıkmıştır. Bu süreçte kapitalizm olgusu gelişmeye ve güçlenmeye başlamıştır.

Yaşanan bu gelişmeler liberalizm olarak adlandırılan akımın ortaya çıkmasına ve güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Liberalizm akımı 18.yüzyılın sonlarında İngilterede ortaya çıkıp daha sonra bütün dünyada etkisini hissettirmeye başlamıştır. Siyasal bir kavram olarak doğan liberalizm kavramının iktisadi tanımlayıcısı ve kurucusu Adam Smith'tir. Klasik liberalizm döneminin başlatıcısı kabul edilmektedir (Jensen, 1993, s. 2-10) Neoliberalizm kavramı olarak 1898 yılında Fransız Ekonomist Charles Gide tarafından İngilizce 'de ilk kez kullanılmıştır. Daha sonra İtalyan Ekonomist Mafeo Pantaleoni, ekonomik tezini ifade etmek için kullanmıştır. Uzlaşmacı ve serbest piyasa temelleri üzerine inşa edilmiş ekonomik modeli tanımlamaktadır(Gide, 1898, s. 490-500). Avrupalı akademisyenler tarafından ortaya atılan neoliberal düşünce akımı ise klasik liberal akımın temellerini yeniden canlandırarak ve serbest piyasanın yol açtığı bir dizi iktisadi sorunların çözümüne arayış olarak ileri sürülmüştür. Devletin harcamalarını azaltması gerektiğini, özelleştirmeyi, serbest piyasayı ve kemer sıkma politikalarını savunarak iktisadi sistemde ve toplumda, özel sektörü daha etkin ve hâkim kılmayı amaçlamaktadır ayrıca neoliberal akım devletin ekonomik ve farklı alanlardaki kurum ve erklerinin yeniden dizayn edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Jones ve diğerleri, 2005, s. 100). Tarihsel bağlamda neoliberalizm akımının köklerine inildiğinde klasik liberalizm karşımıza çıkmaktadır. Serbest piyasa, sınırlı devlet, ekonomik özgürlük, bireysel özgürlük ve hukukun üstünlüğünü savunan felsefi, politik ve kültürel ideolojik akımdır. Avrupa ve Amerika coğrafyasında 19. yüzyılın başlarında muhkim olan bu ideoloji 20. yüzyılda neoklasik liberalizm akımı olarak ortaya çıkmıştır. 20.yüzyılın başlarında liberal ideoloji kendi içerisinde spesifik ayrışmaların sonucunda ana akıma bağlı ancak bazı konularda zıtlaşan yeni liberal ideolojilerin doğduğu dönemdir. Sosyal liberalizm bu dönemde bir tepki olarak doğmuştur. Toplumun yeniden düzenlenmesi ve sosyal dengesizliğin önüne geçilmesini gerektiğini savunan bu akım klasik liberalizmden ayrılmaktadır. Sosyal liberalizm devlet ve erklerine müdahale etme yetkisi tanımlayarak; Altyapı, sağlık, eğitim, ulaşım ve refahın iyileştirilerek mevcut sorunların çözülmesi gibi devletlere birtakım ödevler yüklemiştir. 1929 ekonomik buhranı sonucunda John Maynard Keynes mevcut modele eleştirel yaklaşarak karma bir model ortaya atmıştır. Bu model önceki sosyal liberalizm ilkeleriyle liberalizm temelleri üzerine kurulu olan serbest piyasa ekonomisi modelinin harmanlanması sonucu karma model olarak sunulmuştur. Keynes'in ortaya attığı modelde devletin makroekonomik parasal aygıtlarla dolaylı müdahalesini savunmaktadır. 1970 yılına kadar sisteme hâkim olan karma model 1973 Petrol Krizinin etkisiyle dünya genelinde bütçe açıkları, işsizlik ve enflasyon gibi sorunları körüklemiş ve derinleştirmiştir (Raico, 2011, s. 69-73). Neoliberal ekonomik sistem üç farklı görüş ile ele alınmıştır bunlar; Avusturya Okulu, Chicago Okulu ve Washington Konsensusu tarafından yorumlanmıştır. Avusturya Okulu 20. yüzyılda Viyana'da ortaya atılmıştır. Sosyal olguların bireylerin davranış, eylem ve motivasyonlarından kaynaklandığını savunan bu ekole göre piyasada değer mekanizmasının bireyler tarafından şekillendirildiği ortaya atılmış ve devletin serbest piyasaya müdahalesine eleştirel yaklaşımıştır(Nakiboğlu ve Aktekin, s. 435-440). Neoliberal ekonomi ekolünün bir başka savunucusu Chicago Okuludur. "*Chicago Makroekonomi Teorisi*" olarakta bilinmektedir. Teorinin savunduğu sistem 1970'lerin ortalarına kadar keynesçi sistemi reddederek yerine monetarist sistemi savunmuştur. Şöyle ki piyasada devlet müdahalesinin asla olmadığı yalnızca parasal arz ve düzenlemeler konusunda yetkilendirilmiş bir merkez bankasının olması gerektiği savunulmaktadır(Sarıkaya ve Ağcasulu, 2022, s. 25-34). Neoliberalist bir başka akım Washington Konsensüsüdür. Washington Konsensüsü Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve ABD Hazine Bakanlığı tarafından bir dizi makroekonomik uygulama esaslarını içermektedir. 1989 yılında ilan edilen konsensüs neoliberal ekonomi kavramıyla özdeşleştirilmiştir (Williamson, 2005, s. 195-206).

Neoliberalizm 'in ekonomik temelleri 1944 yılında 44 ülkenin katılımıyla altını dolara sabitleyen Bretton Woods Sistemi aracılığıyla atılmıştır. Bu sistemin temel amacı Dünya Savaşı sonrası ekonomik sistemin yeniden restore edilmesi ve uluslararası parasal istikrarın sağlanması hedeflenmiştir. Bretton Woods Sistemi, uluslararası alanda devletlere uyulması gereken ticari ve finansal birtakım sorumluluklar yüklemektedir ayrıca sistem Dünya Savaşı sonrası tahrip olan Avrupa ülkelerinin ekonomilerini yeniden yapılanmayı amaçlamıştır. Uluslararası para sisteminin kurallarının çizildiği bu anlaşma sonucunda Dünya Bankası ve IMF'nin kurulmasına karar verilmiştir. Yeni sistem ile küresel finansal ve parasal sistem Amerikan dolarına endekslenerek uluslararası ekonomik sistemde diğer para birimlerinin dolara bağımlı hale getirilmesi amaçlanmıştır. Bu durum bir dizi eleştiri ve tepkileri doğurmuştur. Sistemin eleştirilen yönünün kaldırıldığı duyurulmasına rağmen 1971 yılında çökmüştür. Sistemin çöküşüne yol açan faktörlerin en başında ülkelerin dolar stoğunu artırması sonucunda doların ciddi değer kayıpları yaşamasıdır. Bretton Woods sistemi küreselleşmenin, serbest ticaretin ve neoliberal ekonomik sistemin temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır (Sönmez, 2016, s. 55-59). 1971 Bretton Woods sistemin çökmesi ve derinleşen stagflasyon durumu Keynesyen refahçılığı ve Fordizm'in çöküşünü dahada hızlandırmıştır. Refah devletine dayalı yönetim modelinden kaynaklı cereyan eden küresel ekonomik krizin 1980'li yıllara kadar devam etmesi sonucunda devletleri ve uluslararası ekonomik kurumları yeni arayışlar bulmaya yöneltmiştir. Bunun sonucunda dünya genelinde küreselleşmeye bağlı olarak liberal temeller üzerine inşa edilmiş yeni yönetim modellerine geçişkenlik söz konusu olmuş, merkeziyetçi ve katı yönetim modellerine sahip ülkelerin geçişkenliği sancılı olmuştur. Dünyanın hızlıca kentleşen kalabalık nüfuslu bölgeleri ve bu bölgelerde kırsal alanlardan kentlere yönelik gelişen yoğun göçlerin istihdam ve üretime hızlı biçimde entegre edilememesi tüketim toplumunu körüklemekle beraber bütçe açıkları, enflasyon ve işsizlik gibi sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Dünya genelinde meydana gelen ekonomik dönüşüm gelenekselci bir yapıdan bilgi toplumuna geçişin yaşandığı bir dönüşüm olarak yorumlanmaktadır. Bu durum ekonomik statükoyu benimseyen ülkeler açısından bazı konularda tıkanıklıklara ve ikileme yol açmıştır. Neticede neoliberal akım Keynesyenci refah düşüncesini devre dışı bırakmıştır. Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu sistemde Doğu Bloğunun çökmesi küreselleşme ve neoliberalizm' in zaferi olarak yorumlanmıştır (Temizel, 2007, s. 6-20).

3. NEOLİBERAL EKONOMİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ VE ELEŞTİRİLER

Bretton Woods Sisteminin çöküşü sonrası alternatif arayışlara yönelen uluslararası ekonomi kuruluşları ve gelişmiş ülkeler 1980'li yıllarda liberal temeller üzerine inşa edilmiş neoliberal modele yönelim gösterdiler. Kapitalist yapı ve serbest piyasa ekonomisini merkeze alan neoliberal akımın itki gücünü küreselleşme oluşturmaktadır. Küreselleşme ulusların ve devletlerin sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal olarak bütünleşip karşılıklı bağımlılığın artması şeklinde tanımlanmaktadır. İlk kez 19.yüzyılda kullanılan Küreselleşmenin "*yayılma ve değişim*" olarak adlandırılan iki temel dinamiği bulunmaktadır. Mc Luhan'a göre küreselleşmenin itki gücünün kaynağı medya ve iletişim teknolojileridir. Bu vesileyle dünyanın küçülerek "*küresel köy*" haline geldiğini tanımlamıştır (McLuhan ve Powers, 2020, s. 1-30). 2. Dünya savaşı sonrasında sermaye ve serbest ticaretin kısıtlı olduğu sistemde 1971 yılına kadar dünya genelinde çeşitli makroekonomik sorunlar meydana gelmiştir. Bu sorunların çözümü için sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamalar zamanla kaldırılarak serbestleşmeye yönelik çeşitli çalışmalar başlatılmıştır. 1980'li yıllarda itibaren küreselleşme kavramı etkisini artırmış, 1990'lı yılların başlarında Doğu Bloğu'nun çöküşüyle makroekonomik ve finansal düzlemde küreselleşme ve bütünleşme meydana gelmiştir. Dolayısıyla 1980-1990 arasında küreselleşmenin ivme kazanmasında 1989 yılında ilan edilen Washington Konsensüsünün etkisi oldukça büyüktür.

Bu bağlamda konsensüs küreselleşme üzerinde hızlandırıcı etki oluşturmuş ve neoliberal ekonomik modelin yayılımına katkı sağlamıştır (Alexander, 2003, s. 185-190). Bretton Woods Krizi sonrası gelişmekte olan ülkelerde yetersiz iç tasarruf fonu ve artan döviz borçlanması ekonomik bir dizi sarsıntılara yol açmıştır. 1980'li yıllarda Bretton Woods kurumları bu krizlerin yayılım göstermesinin önüne geçilmesi ve makroekonomik sorunların hafifletilmesi için bazı girişimler başlatmışlardır. Bu girişimlerin sonucunda 1989 yılında Washington Konsensüsü olarak adlandırılan ABD başta olmak üzere G-8 ülkeleri tarafından kabul edilen neoliberalizm kavramıyla özdeşleşmiş bir konsept duyurulmuştur. Washington Konsensüsünün temelleri Dünya Bankası, IMF ve Dünya Ticaret Örgütü tarafından dünyaya dayatılmış Bir dizi ekonomik teamülleri içermektedir bu kriterlerden bazıları (Williamson, 2005, s. 195-206).

- Sıkı para politikası ve mali disiplinler
- Rekabetçi döviz kuru politikaları
- Özel Mülkiyetin korunması
- Kamu tasarrufu ve harcamalarının azaltılması
- Sermaye hareketlerinin liberalleştirilmesi
- Kamu işletmelerinin özelleştirilmesi
- Serbest faiz hadleri
- Vergi reformu ve vergilerin genişletilmesi
- Ticaretin serbestleştirilmesi
- Finansal reform
- Uluslararası ticaretin önündeki engellerin kaldırılması

Washington Konsensüsüne göre piyasa mekanizmasının kendiliğinden işlemesi ve değerlendirilmesini engelleyecek bütün unsurların kaldırılması yanı sıra devletin piyasaya müdahaleci etkisinin tamamıyla daraltılması gerektiği savunulmaktadır. Siyasal ideolojik zemin üzerine inşa edilmiş neoliberal akım nihai mal ve hizmetlerle ilgili piyasanın fiyatlama mekanizmasının kendiliğinden (otonom) olarak değerlendirildiği bir sistemi kabul etmektedir. Tarihsel ve temel dinamikleriyle ele aldığımız neoliberal ekonomi yaklaşımın savunduğu mikroekonomik ve makroekonomik stratejiler az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde doğurduğu etkiler sayısal ve istatistiksel verilerle sırasıyla incelendiğinde bazı sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

3.1. Sıkı Para Politikası ve Mali Disiplinler

Yetkilendirilmiş bir merkez bankası tarafından hızla büyüyen ekonomilerde enflasyonu düşürmek, hayat pahalılığını kontrol altına almak amacıyla daraltıcı para politikasının uygulanmasıdır. Yükselen enflasyonla mücadele ve döviz baskılayabilmek amacıyla faizleri artırma ve daraltıcı para politikası hamlesine başvurulmaktadır. Piyasada talebin arzı aştığı dönemlerde uygulanmaktadır. Dünya genelinde merkez bankaları finansal araçları dizayn etmek için politik faiz oranını kullanmayı tercih etmektedirler. Faiz oranları arttıkça kredi talebi azalmakta borçlanma daha az tercih edilmektedir. Bu bağlamda iç borçlanma hacmini küçültme ve tasarruf tedbirleri alınması sağlanılmaktadır. Faizlerin artırılması mikroekonomik düzeyden makroekonomik düzeye kadar her kesimi etkilemektedir. Bu durumda bireysel borçlanma daha az tercih edilmektedir. Gelişmiş ülkeler genişletici politikalar uygularken Gelişmekte olan ülkelerin sıklıkla başvurdukları yöntem sıkı para politikasıdır. Sıkı para politikası ve mali disiplinler büyümeyi yavaşlatarak işsizliği artırabileceği düşünülmektedir.

Gelişmiş ülkelerin ve uluslararası finans kuruluşlarının geliştirmekte olan ülkelere ısrarla sundukları bir yöntemdir. Bu yöntemi uygulayan geliştirmekte olan ülkeler para arzını daraltarak mali disiplin yöntemlerine başvurduklarında ortaya çıkan makroekonomik tıkanıklığın çözümlenmesi için faizleri artırma ve özelleştirme gibi çözüm yöntemlerine başvurmak zorunda kalmaktadırlar nitekim sıkı para politikası ve faizlerin artırılması politikasını uygulayan geliştirmekte olan ülkelerde görülen enflasyon durumu bu yöntemi çabasıza kılabilmiştir (Karagül, 2015, s. 207-211). Mali Disiplinler bütçe açıkları, enflasyon, borç, gelir ve harcama gibi makroekonomik veriler üzerinde gerçekleştirilen sayısal kısıtlamalardan oluşmaktadır. 1970'li yıllardan itibaren küresel anlamda bütçe açıkları ve kamu borçlarını hafifletmek amacıyla düşünülmüştür. 1990'lı yıllarda yaygınlık kazanmış, sıklıkla başvurulan bir yöntem olmuştur. Mali disiplin kuralları tepeden aşağıya tasarruf, şeffaflık, hesap verilebilirlik, saydamlık gibi birtakım teamülleri içermektedir (Karayazı ve Taş , 2019, s. 415-418).

3.2. Rekabetçi Döviz Kuru Politikaları

Bu strateji ile varılmak istenilen nihai hedef yerli paranın değerinin yabancı para değeri karşısında düşük seviyede tutulması ihracatın ve yabancı yatırımların artırılarak ekonomik büyümenin sağlanması amaçlanmaktadır. Bir ülkenin para biriminin yabancı para birimleri karşısında değer kaybetmesi ihracatı ucuz kıldığından artırabileceği, ithalatı pahalı kıldığından azaltabileceği görüşüne dayanmaktadır. Rekabetçi kur politikaları ile elde edilmek istenen sonuç ihracat mekanizmasının daha etkili kullanılarak ödemeler dengesinin kontrol altına alınması istenilmektedir. Rekabetçi döviz kuru sisteminde finansal göstergelerde dalgalanmalar ve piyasada istikrarsız fiyatlanmalar görülebilmektedir. Burada maksat siyasi gelişmeler ve finansal krizler karşısında kırılabilirliğin azaltılması amaçlanmaktadır. İhracatın istikrarlı olduğu ülkelerde doğru ve etkili uygulandığı takdirde ekonomik büyümeyi olumlu etkileyebileceği iddia edilmektedir. Uluslararası pazarda ihraç edilen mal ve değerlerin rekabet edebilmesi mevcut sanayileşme altyapısının bulunması, gelişim göstermesi ve istikrarlı olması koşuluna bağlı olduğu bilinmektedir. Rekabetçi döviz kuru politikasının sağlıklı sonuç doğurması ihracat yapılan ülke sayısı ve ülkelerin ekonomik durumu gibi niceliklerle alakalıdır ayrıca bu politika stratejisine başvuran ülkelerde ithalat ihracattan fazlaysa mevcut ülkede istenilen hedeflere ulaşılması yerine bir dizi krizleri tetikleyebileceği düşünülmektedir (Suslu, 2012, s. 261-270). Rekabetçi döviz kuru politikasının her ülkede aynı etkiyi göstermeyeceği ve aynı sonucu doğurmayacağı bilinmektedir. Bu politikayı benimseyen ülkelerde işgücü, taşınır taşınmaz bütün varlıklar ve malların ucuzlatılması söz konusu olabilecektir. Bu durum yabancı yatırımcıların ülkede taşınır ve taşınmaz mal edinimine kolaylık sağlayarak piyasada talebi artırması sonucu fiyatların yükselmesine neden olabileceği düşünülmektedir. İzlenen bu stratejiyle elde edilen ekonomik büyümenin istikrarsız olduğu ve somut olmadığı ileri sürülmektedir (Yeldan, 2021).

3.3. Özel Mülkiyetin Korunması

Liberal teorinin önemli öncülerinden John Locke özel mülkiyetin korunması konusunda devletin birtakım yükümlülük ve ödevlerinin olduğunu savunmaktadır. Neoliberal akımın temel dinamiklerinden bir tanesi devletin piyasaya ve bireylerin mülk edinmesine müdahale etmemesi gerektiğini ve özel mülkiyetin korunması gerektiğidir. John Locke'nin bu düşüncesine Jeremy Waldron ve Alan Ryan gibi siyaset bilimi felsefecileri eleştirel yaklaşım sergilemişlerdir. Özel mülkiyet hukuk ve iktisat arasındaki ilişkinin önemli bir göstergesi olmakla beraber neoliberal ekonominin temel taşlarından biridir.

Günümüzde toplumun ortak kullanım alanı olarak tarif edilen kamusal alanlar, yol, cadde, köprü vb. alanların toplumun ve bireyin faydalanacağı şekilde devlet tarafından yaygınlaştırılması ve korunması gerektiği savunulmaktadır lakin özelleştirme yoluyla alanlarının özel iştiraklara ticari rant kapsamında kullanılması neoliberal yaklaşıma özel mülkiyet konusunda birtakım eleştiriler yöneltilmesine yol açmıştır (Bethell, 2009, s. 34-38).

3.4. Kamu Tasarrufu ve Harcamaların Azaltılması

Kamu harcamaları toplumların yaşam standartlarının yükseltilmesi ve refahın sağlanması açısından ülkeden ülkeye farklılaşan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal refah devleti anlayışı bakımından kamu harcamaları üzerinde durulan en önemli konuların başında gelmektedir. Küreselleşmenin yaygın ve hızlıca görüldüğü gelişmekte olan ülkelerde artan nüfus toplumun ihtiyaçlarını artırmıştır. Bu ihtiyaçların karşılanabilmesi hiç kuşkusuz devletlerin harcamalarını artırmasıyla mümkündür. Gelişmekte olan ülkelerde kontrolsüz yapılan kamu harcamaları sonucu ortaya çıkan bütçe açıkları yaygın tartışılan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Enflasyon, işsizlik, bütçe açığı ve dış borç gibi makroekonomik sorunlarının hafifletilmesi bir bakıma kamu harcamalarıyla da ilişkilidir. Bu hususta Gelişmekte olan ülkelerde kamu harcamalarının etkin, verimli ve saydam biçimde kullanılması son derece önemlidir. Kamu harcamalarının finansman ihtiyacının vergiler yoluyla sağlanması toplumsal refahı etkilemekle birlikte istihdam, enflasyon ve işsizlik gibi makroekonomik göstergeler üzerinde de ciddi etkilere yol açmaktadır. Bu durumda kamu harcamalarının devletin kendi imkân ve kaynaklarının dönüştürülerek sağlanması son derece önemlidir oysa kamu harcamalarının azaltılarak kamu tasarrufu sağlanması neoliberal ekonomik akımın en temel dinamiklerinden olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla neoliberalcilere göre kamu harcamalarının artırılması ulusal tasarrufları azaltacağı için cari açığa yol açabilecektir. Gelişmekte olan ülkelerin kamu harcamaları ve kamu tasarrufu gibi ekonomik hamlelerde sağlıklı sonuç elde edebilmesinin koşulu kamu harcamaları ve kamu gelirleri arasında sağlıklı bir ilişki oluşturulmasına bağlı olduğu düşünülmektedir (Dökmen, 2012, s. 117-120).

3.5. Sermaye Hareketlerinin Liberalleştirilmesi

Sermaye hareketlerinin liberalizasyonu, devletlerin sermaye hareketleri üzerindeki kontrol ve düzenlemeleri esnetmesi veya kaldırması anlamına gelir. Sermaye hareketlerinin liberalizasyonu yabancı sermayenin ülke piyasasına kolaylıkla giriş yapmasına imkân sağlamaktadır. Küreselleşmenin en fazla hissedildiği gelişmekte olan ülkelerin küreselleşme sürecini daha sağlıklı atlatabilmeleri ve uluslararası ekonomik yapıya entegrasyonları açısından sermaye hareketlerinin liberalizasyonu neoliberal ekonominin en temel prensiplerindedir. Gelişmekte olan ülkeler kalkınma hedeflerine ulaşabilmek, tasarruf sağlamak ve yatırımları çeşitlendirebilmek amacıyla sermaye ve finans alanında liberalizasyonu tercih etmektedirler. Dünya Bankası, Uluslararası Ticaret Örgütü ve IMF gibi kuruluşlar gelişmekte olan ülkelere sisteme entegre olmaları konusunda sermayenin liberalizasyonu tavsiyede etmektedirler ancak gelişmekte olan ülkelerin finansal sistemlerine sonradan dahil edilen yabancı sermayeler döviz kurlarında dalgalanma ve hızlı artışlar yaşanmasına neden olmaktadır. Bu durum gelişmekte olan ülkelerde ihracatın daraltılmasına ithalata yönelim gösterilmesine neden olmaktadır. Nihayetinde ülkedeki sermayenin uzun süreli tutulması ve cari açığın kapatılması amacıyla faizler yükseltilmektedir. Ardı ardına meydana gelen bu gelişmelerin sonucunda yükselen faizler ülkede borç yükünün daha fazla artmasına yol açmaktadır. Yükseltelen faiz oranlarıyla baskılanmaya ve düşük tutulmaya çalışılan döviz kurları ülkenin sermaye hareketlerine bağımlı hale gelmesine yol açmakta ve ekonomik beklentileri boşa çıkarmaktadır. Piyasalarda dolaşımda bulunan yabancı sermayelerin piyasa dışına ani çıkışlar yaşaması makroekonomik krizlerin tetiklenmesine yol açabilmekte, yerli paranın etkinliğinin ve hareket kabiliyetinin daralmasına neden olmaktadır.

Makroekonomik sahada birbirini tetikleyen bu gelişmelerin sonucunda yabancı sermayenin piyasada tutulmaya çalışılması ve finansman ihtiyacı yüksek faizli borçlanmayla çözümlenmeye çalışılmakta, bu durum her kesimi etkilemektedir. Özellikle özel sektör girişimcilerinin yüksek faizlerden dolayı mevcut yatırımlarının kesintiye uğramasına yeni yatırımların önünün tıkanmasına yol açmaktadır. Ekonomik büyüme beklentisi içerisinde olan ülkelerde bu durumdan dolayı kalkınma görünümünde istikrarsız profil meydana gelebilmektedir (Özdemir ve Erşan, 2004, s. 36-41). 1990'lı yıllarda iki kutuplu dünya sisteminde Doğu Bloğu'nun yıkılması sonucu gelişmekte olan birçok ülke küreselleşmenin etkisiyle neoliberal sisteme dahil olma konusunda bir dizi finansal ve ekonomik şok dalgalarıyla karşı karşıya kalmışlardır. 1997 Asya Krizi sermayenin liberalleşmesi sonrası sisteme eklenen ülke ekonomileri üzerinde yol açtığı etkiler bu konunun en önemli örneklerindedir. Bu konuya atfen bazı ülkelerin uluslararası sermaye hareketlerinin ekonomik kalkınmayı kesintiye uğratabileceği konusunda uluslararası sermaye hareketlerine bir dizi kısıtlamalar getirdikleri bilinmektedir. Günümüz ekonomik sisteminde bazı ekonomistlere göre gelişmekte olan ülke piyasasına kısa vadede dolaşıma katılan sermayelerin piyasalarda spekülâtif ve manipülâtif etkilere yol açtığı düşünülmektedir (Çatanoluk, 2009, s. 21-32). Sermaye liberalizasyonunun ekonomik büyüme ile olan ilişkisinin incelenmesi için çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Grilli ve Milesi Ferneti (1995) yürüttükleri çalışmada ekonomik büyüme ve sermaye liberalizasyonu arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1966-1989 yılları arasında birbiriyle örtüşmeyen beşer yıllık periyotlarda 61 ülke incelenmiştir. Regresyon analizinin birinde 181, diğesinde ise 238 gözlem yer almıştır. Çalışmada sermaye liberalizasyonlarının büyümeyi desteklemediği sonucuna ulaşılmıştır (Edison ve diğeleri, 2002, s. 120). Sermaye liberalizasyonu ve ekonomik büyüme ilişkisiyle alakalı Kraay'ın 1985-1997 yılları arasında yürüttüğü 117 ülkeyi kapsayan çalışmasında sermayenin serbestleşmesinin ekonomik büyüme üzerinde oldukça zayıf etkiye sahip olduğu saptanmıştır (McLean ve Shrestha , 2002, s. 11-15).

3.6. Kamu İşletmelerinin Özelleştirilmesi

Kamu işletmelerinin devri veya özelleştirilmesi devletin sahip olduğu şirketlerin özel sektöre devrinin veya ortaklığının sağlanması olarak tanımlanmaktadır. 1980'li yıllarda İngiltere'de uygulanmaya başlanan özelleştirme günümüze kadar birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin başvurduğu neoliberal ekonominin uygulama araçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1970'li yıllarda artan stagflasyondan dolayı Keynesyenci refaha dayalı ekonomi modeline yönelik gelişen eleştirilerden birisi kamunun ekonomi içerisinde rolünün artması olmuştur. Bu gelişmeler devletin piyasadaki varlığının ve ekonomiye müdahale etmesinin sorgulanmasına yol açmış, özelleştirme kavramını ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla özelleştirmeyi doğuran faktörler ve özelleştirmenin nihai amaçları incelendiğinde şu bulgular karşımıza çıkmaktadır (Sezgin, 2010, s. 155-167).

- Neoliberal modelin savunduğu görüşe göre özelleştirmedeki nihai amaç devletin piyasadaki rolü ve varlığını azaltmak
- Neoliberal ekonomiyi savunan teorisyenlere göre demokrasinin güçlenmesi açısından son derece önemli olduğu ve demokrasinin serbest piyasayla doğrudan pozitif ilişkiye sahip olduğu düşünülmektedir.
- Sendikal faaliyetlerin kamu üzerindeki etki ve baskılarının hafifletilmesi amacıyla uygulanmaktadır.
- Özelleştirilen kamu işletmelerinin halka arz edilmesi ve sermaye piyasalarında yatırımcıların portföylerini çeşitlendirmelerine olanak sağlanmaktadır.

- Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası banka ve ekonomi kurumlarının muhatap aldıkları ülkelerle olan ilişkilerin neticesinde aktardıkları borç ve finansman kredilerine karşılık olarak özelleştirmeyi teminat aracı olarak kullanmaları bu vesileyle kredi sağladıkları ülkelere özelleştirmeyi koşul olarak sunmaları özelleştirmeyi doğuran önemli faktörlerdendir.
- Devletlerin alternatif gelir kaynakları yaratılması amacıyla başvurdukları yöntemdir.
- Gelişmekte olan ülkelerde enflasyon ve döviz gibi makroekonomik araçların yönetilebilmesi için merkez bankası ve hazineye gelir sağlanması açısından önemlidir. Özellikle yabancı yatırımcıları teşvik etmek ve yabancı sermayenin ülkede kalmasına imkân sağlamak amacıyla özelleştirmeye başvurulmaktadır.
- Devletin hantallaşan, etkinliği azalan ve borç yüküne sahip olan Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) bütçeden sağlanan finansmanlarla desteklenmeleri devlete ekonomik olarak yük bindirmektedir. Ortaya çıkan bu durumun önüne geçilebilmesi amacıyla yabancı sermayeyi çekebilmek için özelleştirme yoluna başvurulmaktadır. Böylece teknoloji transferi ve modernizasyon sağlanabilmektedir.
- KİT'lerin özelleştirmesi sonucu piyasada rekabetin artırılması ve monopolcü piyasadan ziyade tekelci piyasanın yaratılması hedeflenmektedir.
- Neoliberal ekonominin yöneticileri ve savunucuları ek gelir yaratılması açısından az gelişmiş ülkelerin zengin ham madde kaynaklarının özelleştirilmesi, gelişmekte olan ülkelerin ise kamu kurum ve kuruluşlarının özelleştirilmesi gerektiğini tavsiye etmektedirler. Bu durum ham madde kaynaklarının ve KİT faaliyetlerinin özelleştirilmesi durumunda gelecekte bu teşebbüslerden elde edilecek gelir fırsatlarının kaybedilmesi olasılığını doğurduğu için neoliberal akımın özelleştirme stratejisi eleştirilmektedir.

3.7. Serbest Faiz Hadleri ve Ticaretin Serbestleştirilmesi

Serbest faiz hadleri ve ticaretin serbestleştirilmesi gibi iki önemli konsept devletlerin ekonomik büyüme ve istikrar sağlayabilmesi açısından çok önemli politikalar oldukları bilinmektedir. Serbest faiz hadleri devletlerin para politikası üzerinde etkiye sahip olabilmek amacıyla belirlemiş oldukları faiz oranlarını ifade eder. Faiz oranları genellikle merkez bankaları tarafından ekonomik koşullar, enflasyon hedeflemesi ve para arzı baz alınarak belirlenmektedir. Bu doğrultuda devletlerin bankacılık ve finansal sistem üzerindeki baskı ve kısıtlamalarının kaldırıldığı veya esnettiği ekonomik adımlar, deregülasyonist hamlelerin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla faiz ve kredi oranlarına ilişkin kısıtlamaların kaldırılması, yerel ve yabancı bankaların hareket alanının genişletilmesi, tahvil ihracına yönelik kısıtlamaların kaldırılması ve kambiyo rejimlerinin esnetilmesi özellikle uluslararası alanda sermaye hareketlerinin serbestleşmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Serbest faiz hadleri şu amaçlar doğrultusunda kullanılmaktadır (Esen, 1998, s. 23-30);

- Ekonomik büyümeyi teşvik etme, enflasyonu kontrol altında tutma ve finansal istikrarı sağlama hedeflenmektedir.
- Düşük faiz oranları tüketici harcamalarını, kredi kullanımlarını ve yatırımları artırırken, yüksek faiz oranları enflasyonu kontrol altına almak ve aşırı kredi kullanımının önüne geçmek için kullanılmaktadır.

- Küresel pazarda ticaretin serbestleşmesi sonrası devletlerin iç pazarlarına yönelen sermaye akışının uzun vadede piyasada tutulması amacıyla serbest faiz hadlerindeki düzenlemede serbestleşme stratejisi uygulanmaktadır.

- Faiz oranları ile döviz kurları ve sermaye akışları üzerinde etki oluşturulması amaçlanmaktadır.

Yabancı sermayenin yerli piyasadaki çıkışının önüne geçilmek istenmesindeki temel amaç piyasadaki etkinlik ve verimliliğin artırılması en önemlisi ekonomik büyümenin sağlanması hedeflenmektedir ancak neoliberal ekonominin bu dinamiği spekülasyon, rant ve makroekonomik belirsizliklerden dolayı tartışma ve eleştiri konusu olmuştur. Serbest faiz hadleri konusunda serbestleşme, borç konusunda alacak ve verecek taraflar açısından belirsizlikten kaynaklı birtakım endişeleri doğurmaktadır. Ticaretin serbestleştirilmesi veya serbest ticaret ülkeler arasındaki gümrük vergileri, kota ve tarife kısıtlamalarının azaltılması veya tamamen kaldırılması sonucu serbestleşmenin sağlanması olarak tanımlanmaktadır. Serbest ticaretin bazı avantaj ve dezavantajları şöyle sıralanmaktadır;

- Ülkede kamu ve özel sektörlerin daha geniş pazarlara açılabilmesine imkân sağlar. Dış ticaret sonucu artan rekabet tüketicilere daha cazip fiyat tercih edebilmelerine imkân sunar ayrıca özel sektör kesiminin dış ticaret ile katıldığı rekabet sonucunda inovasyon, yenilik ve verimlilik elde etmesine olanak tanır.

- Dış ticaretin avantajları olduğu kadar bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Bazı sektörlerde iş kaybı yaşanabilmektedir. Ticaret liberalizasyonu ülkede bazı kesimlerin olumsuz etkilenebilmesine bu nedenle gelir eşitsizliğine yol açabileceği düşünülmektedir.

3.8. Vergi Reformu ve Vergilerin Genişletilmesi

Devletin topluma karşı sosyal ve ekonomik yükümlülüklerini yerine getirebilmesi bakımından en önemli gelir kaynaklarının başında vergiler yer almaktadır. Ekonomik ve sosyal fonksiyonu olan vergiler devlet-birey ilişkisinin en önemli göstergesidir. Bir başka ifadeyle devletin ekonomik ve sosyal hizmetleri karşılığında vatandaşlar arasında bölüştürerek tahsis ettiği gelir elde etme aracıdır. Devletin yargı erkiyle vergilendirme mekanizmasını daha işler hale getirmesi devletin vergi gelirleri ve sürekliliği bakımından çok önemli olduğu düşünülmektedir. Vergi reformu, vergilerin devlet tarafından sosyoekonomik konjonktür baz alınarak yeniden düzenlenmesini ifade eder. Vergilerin genişletilmesi ise kamu ekonomisinin milli gelirdeki payını artırmak amacıyla devletin vergi yükünü artırma girişimidir. Devletin vergilendirmede toplumda bireylerin gelir durumu esas alınarak düzenlenmesi maliye literatüründe “*Ödeme Gücü İlkesi*” ile ilişkilidir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde vergi reformu ve vergilerin genişletilmesi iktidar erki bakımından riskli ve uzlaşmayı gerektiren bir konu olduğu bilinmektedir. Vergilendirme bir bakıma ülkenin enflasyon durumu başta olmak üzere makroekonomik yapısıyla alakalı bir durumdur. Gelişmekte olan ülkelerde artan enflasyon ve yükselen döviz kuru genellikle sıkı para politikası başta olmak üzere vergilerin genişletilmesi ile yaratılmaya çalışılan ek kaynaklarla çözümlenme yolu denenmektedir ayrıca bu stratejinin IMF ve Dünya Bankasının gelişmekte olan ülkelerle yaptığı anlaşmalarda sunduğu koşullar arasında yer aldığı bilinmektedir fakat sıkı para politikası ve enflasyonun düşürülme hedefi işsizliğin azaltılması hususunda bu strateji, eleştirilerin odağında yer almıştır. Dolayısıyla tüketime yönelik vergilerin genişletilmesi talep piyasasında azalmaya yol açabileceği için bu durumda refah kaybının ortaya çıkması muhtemeldir. İç yatırımların özendirilmesi ve sürekliliği açısından vergilendirmenin yeniden ele alınması özel sektörlerin gelişimi için ayrı bir öneme sahip olduğu bilinmektedir.

Yüksek vergilendirmelere tabi tutulan yatırımcılar çekimser davranış sergilerken vergilendirme konusunda bir dizi muafiyet ve kolaylıkların sağlanması yatırımcıları teşvik edebilmektedir (Özker ve Esener, 2010, s. 21-30).

3.9. Finansal Reform

Finansal reform finansal sistemde yapılan düzenleme ve değişiklikleri ifade eder. Gelişmekte olan ülkelerde uzun bir dönem kronikleşmiş sorun olan enflasyon ve işsizlik gibi çeşitli makroekonomik sorunların azaltılması ve finansal istikrarın sağlanması hususunda finansal reformların çok önemli olduğu düşünülmektedir. IMF ve Dünya bankası az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yönelik belli başlı yükümlülükleri içeren bir dizi finansal reform paketleri hazırlamışlardır. Bu amaçlar uluslararası piyasada standardizasyonun sağlanması ve neoliberal ekonomik sistemin devamlılığı açısından hayati öneme sahip olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda IMF'nin yapısal uyum programları incelendiğinde kur rejimleri, faiz oranları, bankacılık sistemi, kredi dağılımı ve kredi hacmi başlıkları üzerinde ciddi düzenleme ve çalışmalar yürütülmüştür. Ekonomik İstikrarın sağlanması amacıyla finansal uygulama yöntemleri ve uygulama amaçları şöyledir (Taşar, 2009, s. 108-120).

Tablo 1 Finansal uygulama yöntemleri ve amaçları

1-Ortodoks İstikrar Programı	2-Heteredoks İstikrar Programı	3-Neoliberal Önlemler ve Yapısal Reformlar
*Uzun vadeli sonuçlar	*Kısa vadeli sonuçlar	*Daha çok Ortodoks politikalara yakın olduğu düşünülmektedir.
*Düzenli bütçe dengesi	*Enflasyonu baskılamak için bütçe açığı tercih edilir.	*Dış cari hesap liberalizasyonu
*Başlangıç devaülasyonu (ithal mallara karşı yerli malların rekabet edebilmesini sağlama)	*Enflasyonun baskılanması için fiyat kontrolleri yapılmaktadır. Piyasada ücretler sabitlenerek dış ticarete birtakım sınırlar getirilir.	*Sermaye ve Finans sisteminde deregülasyoncu stratejinin izlenmesi
*Hareket alanı genişletilmiş bağımsız merkez bankası	*Belirli amaçlar için koşullandırılmış ve yetkileri kontrolü bir merkez bankası	*Vergilendirme, ödeme ve kredi sistemine yönelik mali ve finansal reformlar izlenmesi
*Borçların ve borç sisteminin yeniden yapılandırılması	*Kamu açıklarının kapatılması, mali dengenin tesis edilmesi hedeflenmektedir.	*Emek piyasasının deregülasyonu sağlanarak liberalizasyonun tesis edilmesi
*Piyasada serbest rekabet ortamıyla sosyal refahın artırılması ve ticari engellerin kaldırılması hedeflenmektedir.	*Daha çok piyasaya müdahale edebilen ve fiyatların baskılandığı bir yapı söz konusudur.	*Özelleştirme hamlesi ile tekelleşmenin önüne geçilmesi
*İstikrarlı ekonomik büyüme	*Sürdürülebilir ekonomik büyüme	*Yabancı Sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılarak deregülasyonun sağlanması
*Kamu harcamalarının azaltılması	*Kamu harcamalarının istikrarlı ve etkili biçimde devam ettirilmesi	*Kamu harcamalarının azaltılması ve etkin kullanımı
*Para arzının daraltılması	*Paranın enflasyon ve fiyat kontrolünde kullanılması	*Parasal sıkılaşma ve tasarruf tedbirleri

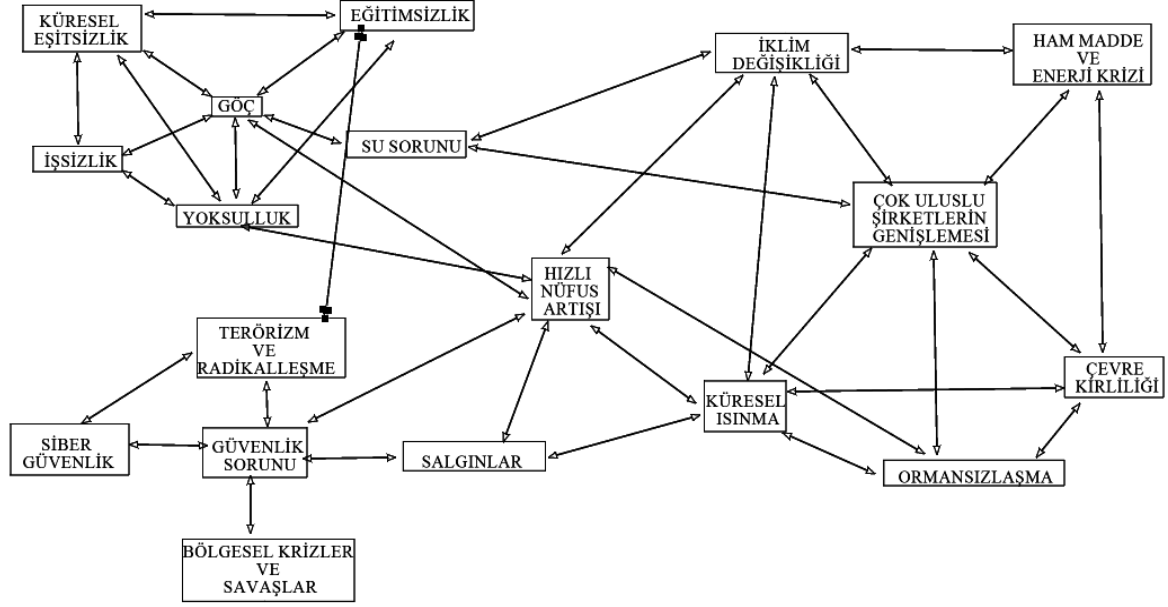
Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

3.10. Uluslararası Ticaret Önündeki Engellerin Kaldırılması

Küreselleşmenin doğurduğu artan bağımlılık ve bütünleşme, ülkeleri ve çokuluslu şirketleri birbirleriyle bağımlı hale getirmiştir. Bu bağlamda neoliberal ekonomi akımının savunduğu temel dinamiklerden biri uluslararası ticaret önündeki engellerin mutlak biçimde kaldırılmasıdır. Uluslararası ticaret önündeki engelleri kaldırmak, ekonomik büyümeyi teşvik etmek, iş birliği fırsatlarını artırmak ve küresel refahı artırmak için önemli bir hedeftir. Bu engeller, ülkeler arasında ticaret yapmayı zorlaştıran veya maliyetleri artıran her türlü politika, düzenleme veya uygulamayı içerebilir. Ülkelerin iç piyasada bulunmayan veya yüksek maliyetli mal veya hizmetleri dış piyasadan daha ucuza temin etmesi dış ticaret hamlelerinin en önemli amaçlarından birisidir. Dolayısıyla iç pazarda korumak adına birtakım kısıtlayıcı tedbirlere başvurulmaktadır. Bu araçlardan bir tanesi uluslararası ticarete devletlerin ekonomik menfaat ve çıkarları doğrultusunda lehte bir etki yaratabilmek amacıyla dış ticaret politikasının en eski araçlarından biri olan gümrük tarifesi uygulamasına başvurulmasıdır. Ulusal piyasaların küresel piyasalarla bütünleşmesi bu doğrultuda serbest ticaret önündeki engellerin kaldırılması yönündeki öneriler, IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşlar tarafından çokça tavsiye edilmektedir. Bu konu çokuluslu şirketlerin çıkarlarının korunması çabası olarak eleştirilmektedir ayrıca neoliberal akımın savunduğu bu strateji endüstrisi ileri düzeyde olan küresel pazarda hâkim konumda olan gelişmiş ülkelere daha fazla fayda sağladığı düşünülmektedir (Seyidoğlu, 2017, s. 345).

4. NEOLİBERAL POLİTİKALARIN VE KÜRESEL SORUNLARLA İLİŞKİSİ

İnsanlık tarihi boyunca bütün toplumlar teknik anlamda ilerleme kaydetmek ve yaşam koşullarını daha ileri düzeye taşımak amacıyla göç ve savaş gibi iki eyleme başvurmuşlardır. 20. yüzyılda insanlığın deneyimlediği 1. ve 2. Dünya Savaşları dünyanın ekonomik ve politik düzenini yeniden şekillendirebilmek ve insanlığın ham madde kaynakları üzerinde daha fazla etkiye sahip olmak üzere dönemin devletleri arasında var olan rekabetin sonucunda ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu savaşlar insanlığın mevcut sosyoekonomik ve siyasal sorunlarının daha fazla derinleşmesine yol açmıştır. 2. Dünya Savaşı sonrası küresel sistemin ekonomik ve politik olarak yeniden inşa edilme çabası iki kutuplu bölünmüş bir yapıya zemin hazırlamıştır. İki kutuplu sistemin yol açtığı bölünmüşlük ve istikrarsız görünümünden dolayı küresel ekonomi ve finans sisteminin yeniden inşa çabalarını çoğu zaman boşa çıkarmıştır. 1971 yılında Bretton Woods sisteminin çökmesi uluslararası ekonomi ve finans sistemini daha kırılgan ve hassas bir hale getirmiştir. Dünya genelinde artan işsizlik, enflasyon ve bütçe açıkları var olan Keynesyenci refah modeline eleştirilerin yükselmesine yol açmıştır. Bu gelişmelerin akabinde 1980'li yıllarda neoliberal ekonomi modeli giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. 1990'lı yıllarda dünyaca tanınmış ekonomi ve siyaset teorisyenlerinin doğu bloğunun dağılmasını liberalizm ve küreselleşmenin zaferi olarak yorumlamışlardır ancak neoliberal ekonomi modelinin 1990'lı yıllarda doğu bloğu ülkelerine entegrasyonu ile birlikte modelin dayatmış olduğu temel dinamikler bazı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere beklenen sonuçları ortaya çıkarmamıştır. Dünya Bankası ve IMF kuruluşlarının savundukları ve dünyanın makroekonomik sorunlarının çözülmesinde reçete olarak sundukları neoliberal ekonomi dinamikleri az gelişmiş ve gelişmekte olan toplumların mevcut sorunlarının çözümü karşısında yetersiz kalmış kronikleşen sorunları daha fazla derinleştirmiştir. Günümüzde insanlığın içinde bulunduğu kentleşme, küresel ısınma, yoksulluk, mülteci, göç gibi sorunların insanlığın geleceği ve dünyanın daha yaşanılabilir bir ekolojiye sahip olması açısından çözülmesi gereken en temel sorunlar oldukları ve birbirleriyle ilişkili oldukları düşünülmektedir. Söz konusu sorunlara genellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere daha fazla karşılaşıldığı bilinmektedir.

Şekil 1.0 Küresel sorunların ilişkisel analizi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Küresel sorunların ilişkisel analizi ele alındığında hızlı nüfus artışının göç başta olmak üzere birçok sorunla ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Göç sorunu incelendiğinde işsizlik, yoksulluk, eğitimsizlik, küresel eşitsizlik ve su kıtlığı gibi önemli sorunlarla ilişkilidir. Modele göre hızlı nüfus artışıyla birlikte dünyada üretim ve tüketimin hızlıca artması ÇUŞ'ların faaliyetlerinin genişletmesine zemin hazırlamıştır. ÇUŞ'ların faaliyet alanlarını genişletmesi ormansızlaşma, küresel ısınma, çevre kirliliği ve iklim değişikliği gibi birçok sorunun ortaya çıkmasında doğrudan etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Hızlı nüfus artışının meydana getirdiği bir diğer sorun enerji ve ham madde krizidir. Modelde incelenen dünyanın ve insanlığın temel sorunları genellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha yaygın görülmekle birlikte bu durumu sosyoekonomik nedenlerin tetiklediği düşünülmektedir.

Neoliberal Politika	Tetiklenen Sorunlar	İlişkili sorunlar
Kamu Harcamalarının Azaltılması Kemer Sıkma Politikası Sıkı Para Politikası	İşsizlik Bütçe açığı Enflasyon Siyasi istikrarsızlık İç savaş Yoksulluk Eğitimsizlik Refah kaybı	Kırsaldan kente göç Göç ve mülteci sorunu
Uluslararası Ticaretin Serbestleşmesi	Çok uluslu şirketlerin genişlemesi	Küresel ısınma Çevre kirliliği Orman alanlarının yok olması
Sermaye Liberalizasyonu	Döviz dalgalanmaları Özelleştirme	İşsizlik Enflasyon Faizlerin yükseltilmesi

Tablo 2 Neoliberal ekonomi modelinin temel dinamikleri ve doğurabileceği sorunlar

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Küresel sorunların neoliberal ekonomi sistemi ve küreselleşmenin etkisiyle iç içe girdiği ve birbirleriyle bağlantılı oldukları ortaya çıkmaktadır.

4.1. Neoliberal Politikalar ve Göç

Günümüzde nedenlerinin büyük çoğunluğu ekonomik kaynaklı olan göç bir mekândan başka bir mekâna intikal etme veya mekân değiştirme eylemidir. İnsanlık tarihi boyunca gerçekleşmiş kitlesel göçlerin ortak özelliğine bakıldığında daha iyi yaşam koşullarına ulaşma çabası görülmektedir. Günümüzde yoksul ülkelerden gelişmiş ülkelere yönelik çeşitli göç akımlarının gerçekleştiği bilinmektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerin savaş, yoksulluk, kıtlık, sağlık, eğitim ve doğal afet gibi sorunları göçü tetikleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktayken gelişmiş ülkelerde ise göçlerin genellikle ekonomik kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Ekonomik kaynaklı gelişen göçlerin göç alan ülkelerdeki işgücü piyasasına olumlu ve olumsuz birtakım etkileri bulunmaktadır. Göç veren ülkelerde nüfusun azalması sonucu işsizliğin azaldığı ücret seviyesinin arttığı göç alan ülkelerde ise işsizliğin artış gösterdiği ücret seviyesinin düştüğü düşünülmektedir (Akkayan, 1979). Yoksul ülkelere göç eden uluslararası korumaya muhtaç insanlar vatansız kaldıklarında yeni yaşam umuduyla sığınmak için gittikleri ülkelerin yardım ve desteğine ihtiyaç duymaktadırlar. Ancak göç olgusu iyi yönetilemediğinde veya istihdama dönüştürülemediğinde birçok ülkede hali hazırdaki enflasyon ve işsizliği artırma riskini barındırmaktadır.

Düzensiz göç alan ülkeler açısından gıda, sağlık, eğitim ve barınma gibi ek maliyetler söz konusu olmaktadır. BMMYK'nın (Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği) tahminlerine göre 2023 yılında 117,2 milyon kişinin vatanlarını terk edip vatansız kalabilecekleri öngörülmüştür (UNHCR, 2023, s. 7-10).

2023 yılı Dünya Kalkınma Raporu verilerine göre (Bank, World Development Report 2023:Migrants,Refuges and Societies, 2023, s. 10-45).

- 184 milyon kişinin vatandaşı olduğu ülkenin dışında yaşandığı bunların %20'sinin yaklaşık olarak 37 milyonunun mülteci konumunda olduğu, bu sayının son 10 yıl içerisinde 3 kat arttığı belirtilmiştir.
- 184 milyon göçmenin 52 milyonu ekonomik göçmen 27 milyonu ise mülteci olmak üzere bu göçmenlerin %43'ü düşük ve orta gelirli ülkelerde yaşadığı ve bu kişilerin önceliğinin iş, aile ve uluslararası koruma ihtiyacından dolayı göç ettikleri tahmin edilmektedir. 64 milyonu ekonomik göçmen 10 milyonu ise mülteci olmak üzere %40'ı yüksek gelirli ülkeler grubu olan Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) üyesi ülkelerde yaşamaktadırlar. Bu sayıyı yüksek ve düşük vasıflı işçilerin, ailelerinin yanı sıra yerleşme niyetinde olan kişilerin, öğrencilerin birde geçici göçmenlerin oluşturduğu düşünülmektedir ayrıca bu sayıya düzensiz göçmenlerde dahil edilmiştir. 31 milyon göçmenin ise %17'si Körfez İş birliği Konseyi (KİK) ülkelerinde ekonomik göçmen olarak yaşadıkları tahmin edilmektedir. Bunların neredeyse tamamının yenilenebilir çalışma vizesine sahip geçici işçiler oldukları tahmin edilmektedir ayrıca geçici işçi sayısı yarısı KİK ülkelerinin neredeyse yarısına denk düşmektedir.
- İspanya gibi bazı ülkelerin çalışma çağındaki yetişkin nüfusunun hızla azalacağı, İspanya'da 2100 yılına kadar çalışma çağındaki nüfusun üçte birin üzerinde azalım göstereceği, mevcut nüfusun % 20'sini oluşturan 65 yaş üstü kişi sayısının ise %40'a yükseleceği öngörülmektedir. Raporda İtalya nüfusunun neredeyse yarı yarıya azalarak 2100 yılına kadar 32 milyon,65 yaş üstü nüfusun ise %24'ten %38'e yükseleceği öngörülmektedir.
- Türkiye, Meksika, Tunus ve Tayland gibi ülkelerin ise nüfus büyümesinin duracağı bu nedenle yakın gelecekte daha fazla yabancı işgücüne ihtiyaç duyabilecekleri belirtilmiştir.
- Nijerya'nın halihazırdaki 213 milyon nüfusunun 21.yüzyılın sonlarına doğru 791 milyona ulaşarak Hindistan'dan sonra dünyanın en kalabalık ikinci ülkesi olması beklenmektedir. Dünyanın en kalabalık nüfusa sahip ikinci ülkesi olan Çin nüfusunun neredeyse yarı yarıya azalacağı tahmin edilmektedir.

4.2. Neoliberal Politikalar, Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ) ve Küresel Yoksulluk

Yoksulluk günlük temel ihtiyaçların karşılanamaması olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde insanlığın en temel sorunlarından bir tanesi olduğu bilinmektedir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere gelişmiş ülkelerde de görülebilmektedir. Yoksulluğun sosyoekonomik düzeyi bir ülkenin ekonomik durumu ve gelişmişlik düzeyiyle alakalıdır. Yoksulluğa yol açan nedenleri incelediğimizde; Hızlı nüfus artışı, plansız kentleşme, kırdan kentle göç, küreselleşme, işsizlik, enflasyon gibi birçok etken sıralanabilir. Maliye politikaları, ülkelerin yoksullukla mücadele edebilmesi, gelir dağılımındaki eşitsizliğin kontrol altına alınabilmesi ve olağanüstü durumlarda temel ihtiyaçların karşılanabilmesi açısından en temel ve etkili araçtır. Yakın tarihimizde meydana gelen Covid-19 salgını yoksullukla mücadeleyi sekteye uğratarak bütün ülkelerde maliye politikalarında değişikliğe gidilmesine ve kamu harcamalarının planlanmasında sağlık sektörüne daha fazla ağırlık verilmesine yol açtı. Bu durum ülkelerde mali yapıyı etkileyerek makroekonomik bir dizi değişimlere yol açtı.

Bu durumdan en fazla etkilenen ülkeler yüksek borçlara sahip, enflasyon ve işsizlik gibi kronik sorunlarla boğuşan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler oldu. Pandemi sonrasında küresel anlamda tedarik, gıda ve enerji sektöründe meydana gelen hızlı yükselişler yoksul ülkeleri önemli biçimde etkiledi. Dünya Bankası'nın "*Yoksulluk ve Paylaşılan Refah*" isimli 2022 raporuna göre 2020 yılında Covid-19 salgınının başlaması küresel yoksullukla mücadelede önemli bir dönüm noktası oldu şöyle ki; 1990 yılından 2020 yılına kadar azalma eğilimi gösteren küresel yoksulluk salgın öncesi dünya da 648 milyon civarındayken yoksul sayısı salgınla birlikte %1,2 oranında artarak 719 milyona yükselmiştir. Meydana gelen 71 milyonluk artışın büyük çoğunluğunu dünyanın kalabalık nüfuslu ülkeleri oluşturmaktadır lakin dünyanın en kalabalık nüfusa sahip ülkelerinden Çin küresel yoksulluğun artış göstermesinde daha az bir pay oranına sahiptir. Bir başka dünyanın en kalabalık ülkeleri arasında yer alan Hindistan uluslararası hesaplamalara göre küresel yoksulluğa 56 milyonluk artışla etki ettiği tahmin edilmektedir nitekim 2020 yılından sonra yoksulluğun azaltılmasındaki ilerleme yavaşlamıştır. 2022 yılındaki beklentiler küresel büyümenin artış göstermesi durumunda yoksulluğun azalabileceği yönünde ancak süregelen Ukrayna Savaşı, Çin ekonomisinin büyümesindeki yavaşlama, küresel enerji ve gıda krizi gibi sorunlar bu beklentiyi negatif yönde etkilemektedir (Bank, Poverty and Shared Prosperity 2022: Correcting Course, 2022, s. 30-40). Neoliberal ekonomi politikalarını merkeze alan IMF'nin küreselleşmesinde etkisiyle finansal krizlerin derinleşmesi ve yoksulluğun artış göstermesinde doğrudan etkiye sahip olduğu ileri sürülmektedir. Ulusal ölçekli baş gösteren krizlerin önce bölgeselleşip ardından küresel boyuta ulaşabildiği iddia edilerek; 1994 Latin Amerika, 1997 Asya ve 1998 Rusya krizleri ortaya atılan iddiaların dayandırıldığı örnekler olarak sunulmuştur (Joyce, 2003). Uluslararası insani yardım kuruluşu Oxfam International tarafından 2023 yılında yayımlanan "*Zenginlerin Hayatta Kalması*" isimli rapora göre insanlığın zor dönemlerden geçtiği 21. yüzyılda ardı ardına gelen bölgesel savaşlar, iklim, enerji, çevre, güvenlik, politika ve salgın krizleri dünyanın içinde bulunduğu en önemli sorunlardan biri olan yoksulluğun son 25 yıl içerisinde Covid-19 salgınının eklenmesiyle sorunları daha fazla derinleştirdiği belirtilmiştir. Rapora göre bu krizlerden en fazla etkilenen yoksul ülkeler olurken dünyadaki gelir dağılımı eşitsizliği zirvelere ulaşmıştır ayrıca raporda yoksulluk ve ÇUŞ'larla ilgili birtakım bulgulara yer verilmiştir (Oxfam, 2023, s. 7-45).

- Son 2 yıl içerisinde dünyanın en zenginlerinin %1'lik kesimi geriye kalan %99'lük kesimin toplamından yaklaşık olarak iki kattan fazla servet edindikleri ortaya çıkmıştır. 42 trilyon dolarlık servetin yaklaşık üçte ikisinin dünyanın en varlıklı %1'lik kesimin elinde bulunduğu düşünülmektedir. Söz konusu meblağ dünya nüfusunun geri kalan %99'unun elde ettiği miktarın iki katına denk gelmektedir. Dünyanın en zenginlerinin sermaye büyüklüğü 2021 yılı sonuna kadar 26 trilyon dolara ulaşırken, 2020 yılından bu yana elde edilen toplam servetin %63'üne tekabül ettiği, geri kalan %37'lik dilim ise diğer %99'lük kesime ait olduğu ortaya çıkmıştır.
- Milyarderlerin ellerinde bulundurdukları toplam servetin 2020 yılından beri 2.7 milyar dolar artış gösterdiği bu veriye karşılık olarak dünya genelindeki en az 1.7 milyar işçinin enflasyonun ücret büyümesini geride bıraktığı ülkelerde yaşadıkları belirtilmiştir.
- Dünya Bankası tahminlerine göre 2022 yılından 2030 yılına kadar aşırı yoksulluğu sona erdirme hedeflerine ulaşamayacağı öngörülmüş. IMF tahminlerine göre gelecek 20 yıl içerisinde dünya ekonomisinin üçte ikisinin durgunluk içerisinde olabileceği tahmin edilmiştir.
- Bütün ülkelerde borç ödemelerinin kontrolden çıktığı iflasla karşı karşıya olunan bir durumun baş gösterdiği en fakir ülkelerde bu durumun daha fazla derinleştiği bunun sonucunda fakir ülkelerin yüksek faizli kredilerle borçlanmaya mahkûm olduğu bir durum söz konusudur.

Önümüzdeki yıllarda hükümetlerin dörtte üçünün kemer sıkma politikası ve tasarruf tedbirleri uygulayacağı ayrıca kamu harcamalarını azaltacağı bunun sonucunda küresel bazda tahminen 7,8 trilyon dolar biriktirilebileceği bir döneme girilebileceği beklenmektedir.

- Gıda ve enerji fiyatlarının küresel anlamda hızla yükseldiği ve hayat pahalılığının arttığı bu süreçte gıda ve enerji sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin rekor karlar elde ettikleri ayrıca piyasadaki fiyatlandırma sistemi ve enflasyonu etkileyebilecek anlamda güce sahip oldukları saptanmıştır.
- Milyarder elitlerin Covid-19 pandemisi sırasında büyük kazançlar elde ederek sermayelerini katladıkları vergilendirme sisteminin artan oranlı olmamasından dolayı vergilendirme sisteminin yetersiz kaldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla dünyanın önde gelen milyarderlerinin vergilendirme sisteminin artan oranlı olacak biçimde yeniden düzenlenmesi ve daha fazla vergiye tabi tutulmaları günümüzde var olan birçok krizin çözümüne çok önemli katkı sağlayabileceği düşünülmektedir ayrıca başarılı vergilendirme ile yoksulluğun azaltılması arasında olumlu bir ilişki olduğu ileri sürülmüştür. Forbes verileri kullanılarak Oxfam bünyesinde yürütülen çalışmalarda serveti 50 milyar doların üzerinde olan dünyanın önde gelen milyarderlerinden alınacak %5'lik vergiler sonucu yıllık 1.7 trilyon dolar toplanabileceği bu durumun 2 milyar insanı yoksulluktan kurtarmaya yetebileceği ve birde acil durumlar için finansman ihtiyacı sağlanabileceği hesaplanmıştır.
- Merkezleri bazı gelişmiş ülkelerde bulunan küresel pazarda lider konumda bulunan ve buldukları ülkelerde ciddi etkiye sahip olan ÇUŞ'lara yönelik IMF ve Dünya Bankası 2022 yılında planladıkları vergi indirim kararından vazgeçtiklerini duyurmuşlardır. Dünya genelinde yürütülen zenginlerin vergilendirilmesi ile ilgili kamuoyu araştırmasında bir dizi sonuçlara ulaşılmıştır; ABD'de kamuoyunun genel kanaati zenginlerin ağır vergilere tabi tutulması yönünde olmuştur. Hindistan toplumunun %80'i, Brezilya toplumunun %85'i zenginlerin vergilendirilmesinden yana olduğu ortaya çıkmıştır. Afrika'da 34 ülkede yürütülen aynı çalışmada ise %69 zenginlerin vergilendirilmesinden yana olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ÇUŞ'ların ve zenginlerin vergilendirilmesinde kamuoyunun fikirlerine başvurulması gerektiği tavsiye edilmiştir.
- Daha adil, yaşanabilir ve eşitsizliğin tersine çevrildiği bir topluma ulaşabilmenin ön koşulu olarak zenginlerin artan oranlı vergilendirmelere tabi tutulmaları gerektiği düşünülmüştür. Son yıllarda dünya genelinde gelir dağılımındaki eşitsizlik toplumlar üzerinde bir dizi siyasal ve sosyal daralmalara yol açacak düzeyde tehlikeli boyutlara ulaştığı belirtilmiştir. Özellikle Covid-19 sonrası az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler sağlık harcamaları için ek finansman ihtiyacı doğrultusunda yüksek faizli kredilere başvurmak zorunda kalmışlardır. Bu gelişme küresel pazarda sağlık ve tedarik sektörlerinde faaliyet yürüten önemli ÇUŞ'ların bazı devletlerin ekonomi politikası üzerinde ciddi etkiye sahip olmalarına zemin hazırladığı iddia edilmiştir.
- ÇUŞ'ların elde ettikleri karlar ve enflasyon arasındaki ilişki incelenmiş bazı önemli bulgulara ulaşılmıştır; Fortune 500 listesindeki şirketlerin 2009 yılında 820 milyar dolar olan karları %156 artarak 2019 yılında 2.1 trilyon dolara ulaşmıştır. Karlılığını artırmaya devam eden şirketler özellikle ülke ekonomilerinin enflasyon ve yaşam standartları üzerinden doğrudan ve dolaylı etkiye sahip olmuşlardır. Enflasyonun hızlıca artması, talebin arzı aşması piyasada fiyatların hızla yükselmesine yol açmıştır. Arz ve talep mekanizmasındaki hızlı değişimi ve enflasyonun kaynağını anlayabilmenin koşulu kurumsal karların incelenmesiyle mümkün olabileceği düşünülmüştür.

- Şirketlerin girdi maliyetlerini karşılayabilmek amacıyla fiyatlama sistemiyle tüketicilere yansıtılmaları enflasyonun temel nedenleri arasında gösterilmiştir. Şirketlerin ortaya çıkan bu durumu avantaja çevirmek amacıyla yüksek fiyatlama yoluna başvurdukları ileri sürülmüştür.
- Yapılan araştırmalarda zenginlerden alınan vergilerin 1980 yılından günümüze kadar düşüş gösterdiği dünyanın zenginleri olarak tarif edilen %1'lik kesimin servetlerini artırdıkları belirtilerek bu durumun neoliberal ekonominin Şirketlerin vergi muafiyeti ve indirimlerinden faydalanmalarının topluma fayda sağlayabilecekleri konusunda kamuyu ikna etmeleri olarak yorumlanmıştır.

Soğuk Savaş sonrası yeni yüzyıla çeşitli tanımlamaların yapıldığı ve bu tanımlamalardan birinin “*yeni dünya düzeni*” olarak adlandırıldığı günümüzde ekonomik güç devletlerin en önemli güç sembollerindedir ancak devletler dışında bu güce sahip ÇUŞ’lar ile ilgili çeşitli araştırmalar yürütülmüştür. GSYİH’in yordaması yöntemi kullanılarak yürütülen bir araştırmada elde edilen verilere göre; dünyanın en büyük 100 ekonomisinin 51’ni şirketlerin geriye kalan 49’unu devletlerin oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır (Steger, 2013, s. 70-80).

4.3. Neoliberal Politikalar Küresel Isınma ve Çevre

Küreselleşen dünyamızda insanlığın hızla artan nüfusu mevcut sorunları derinleştirerek yeni sorunlara kapı aralamaktadır. Bu sorunlardan en önemlisi doğal ve ekolojik dengede bir dizi bozulmaların meydana gelmesiyle ortaya çıkan iklim değişikliği ve küresel ısınmadır. Küresel ısınma beşerî faaliyetlerin sonucunda atmosfere yayılan gazların sera etkisine yol açması sonucu dünya yüzeyinde sıcaklığın artması olarak tanımlanmaktadır. Küresel ısınmanın sonucunda buzullarda erimeler meydana gelmektedir. Buzulların erimesi deniz seviyesinin yükselmesine yol açarak iklim değişikliğine, düzensiz yağışlara, kuraklık ve çölleşmeye neden olabilmektedir. Ardı ardına gelişen küresel ısınma ve iklim değişikliği süreci artan dünya nüfusu, fosil yakıtların kullanımı, hızla endüstrileşme gibi birçok nedenden dolayı ortaya çıkmaktadır. İnsanlığın sürdürülebilir kalınma hedeflerine ulaşabilmesinin en temel koşulu yaşanabilir çevre ile mümkündür. 1972 yılında Stockholm’de düzenlenen “*İnsan ve Çevre*” konferansında ekonomik büyüme ve çevre kirliliği ilişkisi ele alınarak ekonomik büyümenin sağlanması ve yaşam kalitesinin artırılması konusunda sağlıklı çevrenin önemine dikkat çekilmiştir (Nations, 1972, s. 3-5). 1997 yılında Küresel ısınmaya karşı çeşitli önlemlerin alınabilmesi amacıyla Japonya’nın Kyoto kentinde Kyoto Protokolü imzalanmıştır. Sera gazlarının atmosferdeki tahribatının önüne geçilmesi amacıyla ülkelere bazı bağlayıcı sorumluluklar yüklenmiş, anlaşma 2005 yılında fiilen yürürlüğe girmiştir. Sera gazı salınımında 1990 yılında belirlenen % 5’lik seviyenin altına inilmesini taahhüt etmişlerdir. Halihazırda 192 ülkenin taraf olduğu anlaşmada gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelere sera gazı salınımı konusunda farklı salınım oranları uygulanmış, Gelişmekte olan ülkelere sera gazı oranını daha fazla azaltmaları beklenmiştir. ABD başta olmak üzere bazı ülkelerin anlaşmaya geç dahil olmaları, yükümlülüklerini yerine getirmemeleri ve anlaşmadan çekilmeleri protokolde belirtilen hedeflere ulaşılmasını sekteye uğratmıştır (Protocol, 2023). Mevcut sistem gelişmiş ülkelere bir dizi imtiyazlar sağlarken az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri bazı sorunlara mahkûm ettiği ileri sürülerek bu duruma ÇUŞ’ların küresel pazarda inşa ettikleri network sayesinde diledikleri ülkeler üzerinde sosyoekonomik ve sosyokültürel etki yaratabilmeleri eleştirel yaklaşımın gerekçelerinden biri olarak sunulmuştur ayrıca küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda ÇUŞ’lara yönelik bazı eleştiriler söz konusudur. Bu eleştiriler ÇUŞ’ların kar marjlarını artırma ve sürekli üretme hırsının tetiklediği tüketim doyumsuzluğunun karbon salınımını artırıp ekolojik hasara doğrudan etki etikleri ileri sürülmektedir.

Küresel kapitalist sistemin dünya ülkelerini koşullandırdığı sürekli ekonomik kalkınma hedefleri yanı sıra ÇUŞ'ların üretim ve kar marjlarını artırmaya yönelik girişimlerinden dolayı iklim ve çevre konularının göz ardı edildiği ileri sürülmüştür nitekim atmosfere en fazla sera gazı salan ülkelerin başında yer alan ABD'nin 2020 yılında Paris İklim Anlaşmasından çekilmesinden kısa bir süre sonra anlaşmaya geri dönmesi iklim değişikliği ve küresel ısınmayla mücadele konusunda ciddi eleştirilere neden olmuştur (Lopez ve diğerleri, 2019, s. 1-5). Dünyada meydana gelen çevre felaketleri yalnızca karbon salınımından ibaret olmamakla birlikte çeşitli bölgelerde faaliyet yürüten ÇUŞ'ların yol açtığı tahribatların tarihsel birkaç örneği sıralanmıştır;

- 1970 yılında Meksika Körfezinin güney bölgesinde yer alan Campeche Körfezinde fosil yakıtların keşfedilmesi açık deniz sularında petrol endüstrisinde genişleme ve rekabeti başlatmıştır. 1979 yılında Pemex petrol şirketinin bir sondaj platformunda meydana gelen patlamayla başlayan petrol sızıntısıdır. Yaklaşık 1 yıl sonra kontrol altına alınan sızıntı, 3.5 milyon varil petrolün körfeze akmasına neden olmuştur. Sızıntının etkisi Teksas Kıyılarına kadar uzanmıştır (Jernelöv ve Lindén, 1981, s. 299-306).
- 1989 yılında Exxon Valdez isimli petrol tankeri Alaska'nın Prince William Sound Bölgesindeki kayalıklara çarpması sonucu başlayan petrol sızıntısı neticesinde 120 milyon litre petrolün denize döküldüğü tahmin edilmektedir. Sızıntı yaklaşık 2100 kilometrekarelik alanda etkisini göstermiş, balıkçılık endüstrisi sekteye uğramıştır (History, 2018).
- 2010 yılında Meksika Körfezi'nde Deepwater Horizon petrol sondaj platformunda meydana gelen patlama sonrasında başlayan petrol sızıntısı tarihin en büyük çevre felaketlerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir. BP (British Petroleum) şirketinden kaynaklanan sızıntı sonucunda 49 milyon varile eşdeğer bir sızıntı meydana gelmiş ve etkisi 180 kilometrekarelik alana yayılmıştır. Sızıntı sonrası bölge sakinleri ekonomik olarak etkilenmiş, bölgede balıkçılık sekteye uğramıştır. Felaketin deniz ekosistemi üzerinde oluşturduğu tahribat uzun yıllar etkisini devam ettirmiştir (Pallardy, 2010).
- 2011 yılında Nijerya kıyılarında Bonga Petrol sahasında Shell Şirketinin tankerlere petrol transferi sırasında 40 bin varilin denize dökülmesi ile sonuçlanan çevre felaketidir. Petrol sızıntısının etkisi yaklaşık 120 bin kilometrekarelik alanı etkilemiştir. Bölgede balıkçılık endüstrisi olumsuz biçimde etkilenmiş, maliyetler yükselmiştir. Tüm bu gelişmeler Nijerya Hükümeti ve Shell şirketi arasında hukuksal çatışmaya yol açmıştır (saharareporters, 2012). ÇUŞ'ların uluslararası denizlerde petrol arama çalışmalarının neden olduğu çevresel felaketlerin maddeler halinde birkaçı ele alınmıştır. Çevresel felaketlerin etkileri ekonomik, sosyal ve politik anlamda çok boyutlu etkilere sahiptir fakat dünyanın karşı karşıya olduğu en büyük tehlikelerden birinin toprak, hava ve deniz ekosistemini tehdit eden küresel ısınma olduğu düşünülmektedir. Küresel ısınmanın yol açtığı ekolojik bozulma ve iklim dengesinin değişmesi ile ilgili yürütülen projeksiyon çalışması tahminlerine göre gelecek yıllarda yerküre'nin ısıl dengesinin bozulması ve buzulların erimesi sonucunda dünyanın bazı kara parçalarının sular altında kalabileceği ihtimalinin yanı sıra İnsanlığın hızla artan nüfusu, dünyanın ham madde kaynaklarının giderek tükenmesi çeşitli endişeleri doğurmaktadır. İnsanlığın geleceği ve ekolojik denge konusunda ortaya çıkan endişeler gelişmiş ülkeler başta olmak üzere uzay sektöründe faaliyet yürüten birçok kesimi dünya dışında yaşam arayışı olarak adlandırılan çalışmalara yönelmiştir. Dünya dışında yaşam arayışı uzaya insanlık göçünün sağlanabilmesi amacıyla milyarlarca dolar finansman ayrılarak bazı proje ve çalışmaların yürütüldüğü bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çevrecilere göre insanlığın kısıtlı ve tükenmekte olan ham madde kaynaklarının gelecek nesillere aktarılması açısından uzayda yaşam ve ham madde arayışlarından önce Dünya'nın ekolojik dengesinin korunması ve çeşitli kapsamlı önlemler alınması gerektiği finansman kaynaklarının bu doğrultuda seferber edilmesinin önemli olabileceği düşünülmektedir (Marino ve Cheney, 2022). Uluslararası alanda küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda ABD ve batılı ülkeler kendi ekonomik çıkarlarını merkeze alacak şekilde politika üretmeleri yanı sıra üçüncü dünya ülkelerine karbon emisyon oranları konusunda daha fazla sorumluluk yükledikleri gerekçesiyle çevresel sorunlarla mücadelede çelişkili hareket ettikleri ve batılı ülkelerin küresel pazardaki hegemon konumlarını korumak istemeleri olarak yorumlanmıştır. Bilhassa gelişmiş ülkeler neoliberal kurumsalcı yaklaşım sergileyerek dünyanın küresel ısınma ve iklim değişikliğiyle mücadelesi konusunda rasyonel ve realist çizgide yer alarak serbest Pazar, sermaye hareketleri ve ülkeler arası karşılıklı bağımlılığı ve iş birliğini önceleyici bir tutum sergiledikleri düşünülmektedir (Stein, 2008, s. 211).

4.4. Hızlı Nüfus Artışı ve Kamu Harcamalarının Azaltılması

Hızlıca artan dünya nüfusunun Yakın bir tarihte 8 milyarı aştığı bilinmektedir. BM verilerine göre 1950 yılında 2.5 milyar olan dünya nüfusu, 1987 yılına gelindiğinde 37 yıl içerisinde 2 kat artarak 5 milyara ulaşmıştır. BM'nin gelecek yıllarda nüfus tahminleri projeksiyonuna göre dünya nüfusunun 2030 yılında 8.5 milyara ulaşacağı, 2050 yılında ise 9.7 milyara ve 2100 yılında ise 10.4 milyara ulaşabileceği öngörülmektedir. Dünyanın en fazla nüfusa sahip ülkeleri incelendiğinde bu ülkelerin Asya ve Ortadoğu'da yer alan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler oldukları bilinmektedir. Nüfusu hızla artan ülkelerin kalkınma planlarında revizyona gitmeleri gerektiği bu durumun ek bütçe ve finansman ihtiyacını doğurduğu düşünülmektedir (Sevinç ve Aktug, 2023, s. 14-17). Ülkelerin artan nüfusu avantaja çevirip istikrarlı kalkınma sağlayabilmelerinin en temel koşulu artan nüfusa istihdam yaratabilecek ekonomik güce sahip olmalarıdır. Artan nüfus karşısında ülkenin ekonomik güç kapasitesinin yetersiz olması ve kamu harcamalarının sosyal refahı artırmada etkisiz kalması işsizlik ve yoksulluk gibi kronik sorunlara kapı açmaktadır. Dolayısıyla kamu harcamaları artan nüfus karşısında yetersiz kalan bazı ülkeler dış finansman ve sermaye ihtiyacı doğrultusunda uluslararası kuruluşlara başvurma gereği duymaktadırlar. Ortaya çıkan bu duruma az gelişmiş ve gelişmekte olan bazı ülkelerin IMF ve Dünya Bankası'nın sağlayacağı kredi ve istikrar programlarını tercih etmek zorunda kalmaları örnek olarak gösterilmiştir. IMF ve Dünya bankası gibi neoliberal ekonomi politikalarını benimsemiş kuruluşlar muhatap ülkelere yönelik hazırladıkları neoliberal uygulama koşulları eleştirilerin odağında yer almıştır. Neoliberal ekonomi modeline göre ülke ekonomilerinde tasarrufa gidilmesinin en temel koşullarından biri kamu harcamalarının azaltılmasıdır nitekim Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşların az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere sağlamış oldukları kredi sözleşmelerinde kamu harcamalarının azaltılması yükümlülüğünü şart koştuklarıdır. Özellikle IMF'nin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle belirli kurallar çerçevesinde yapmış olduğu "Stand By Anlaşması" en önemli örneklerdendir. Bu anlaşmanın en temel amacı anlaşmaya taraf olan ülkede ekonomik istikrarın planlanmasıdır. Özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinin makroekonomik bazı sorunlara sahip olması yanı sıra güven ve kırılganlık gibi problemler mevcut sorunları derinleştirmektedir. Gelişmekte olan ülkelere meydana gelen makroekonomik sorunların çözümü hususunda iç kaynakların ve iç müdahalelerin yetersiz kalması söz konusu ülkeleri IMF ile anlaşmaya mecbur kılmaktadır. IMF bu ülkelere şart koştuğu kamu kesiminde mali disiplinin sağlanması ve kamu harcamalarının azaltılmasındaki asıl amaç kamuda iç tasarruflar sonucunda kamu gelirlerinin artırılmak istenmesidir ancak gelişmekte olan ülkelere meydana gelen nüfus artışı sosyal refah ve kalkınma açısından kamu harcamalarını gerekli kılmaktadır.

Dolayısıyla IMF'nin Stand By Anlaşması kapsamında şart koştuğu kamu harcamalarının azaltılması ve mali disiplin tedbirlerinin hazırladığı koşullardan dolayı istihdamın azalmasına işsizliğin artmasına yol açabileceği varsayılmaktadır (Leckow, 2003). IMF'nin kredilerin kullanılmasına koşul olarak sunduğu bazı temel uygulama esasları krediye taraf ülkelerde hükümetlerin siyasi ve ekonomik hareket kabiliyetini daralttığı düşünülmektedir. Şöyle ki kamu harcamalarının azaltılarak bir dizi tasarruf tedbirlerinin uygulanması toplum nezdinde sosyal refah ve kalkınma konusunda tepkilere yol açabileceği ve hükümetlerin karar alma mekanizmasında belirsizliği doğurabileceği ileri sürülmektedir. Ortaya çıkan bu gelişme hükümetleri dış kaynak arayışına itebilmektedir. Hükümetler iç piyasaya sermaye girdisi sağlayabilmek amacıyla dış kaynakların koşul olarak sunduğu faiz oranlarının yükseltilmesi koşulunu kabul etmeye mecbur kalabilmektedirler. Bu gelişmenin sonucunda iç piyasaya giren sermayenin hızlı biçimde piyasa dışına çıkışı makroekonomik göstergeler üzerinde şok etkisi oluşturmakta ve hatta hızlı döviz kuru dalgalanmalarına yol açabilmektedir. Hızlı döviz dalgalanmalarını kontrol altına alabilmek, mali ve finansal dirlik oluşturmak üzere hükümetlerin yetkilendirdikleri merkez bankaları iç rezerv kaynaklarını kullanma yoluna başvurmakta ve rezerv stoğunun azalmasına yol açmaktadır. Devletlerin IMF'ye borçlanma ve kredi başvurusu hususunda çekimser ve mesafeli yaklaşım sergilenmesinin temelinde ortaya çıkan bütün bu gelişmeler yatmaktadır (Bird, 2008, s. 41-60).

IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların finansman desteği ve istikrar programlarına yönelik bazı eleştiriler yöneltilmektedir;

- ABD eski Dışişleri Bakanlarından Henry Kissinger, " IMF'nin gelişmekte olan ülkelere uymaya mecbur kıldığı politikaların, hastalıktan daha kötü sonuçlar doğurduğunu ve bu ülkelerde politik ve sosyal istikrarsızlık yarattığını" söylemektedir. ABD eski Maliye Bakanı Donald Reagan, " Bu ilacın tadını sevmeyebilirsiniz, ancak iyi olmanız için içmelisiniz, iyileşmenize yardımcı olacaktır." Reagan'ın bu sözleri IMF'nin dayattığı politikaları tarif eden acı reçete deyimiyile özdeşleşmiştir (Akgüç, 1991, s. 344-345).
- Malezya eski Başbakanlarından Mahathir Muhammed ülkesini yönettiği süre boyunca ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunların IMF'ye mahkûm olmadan aşılabileceğini savunmuştur (Visser ve Wengel, 1999, s. 177-183).
- Venezuela eski Devlet Başkanı Carlos Andres Perez IMF hakkında" kurşunlarla öldüren değil, kıtlıklarla öldüren diktatörlük" olarak tanımlamıştır (Chossudovsky, 1999, s. 157).
- 1970'li yıllarda küresel boyuta artan kredi genişlemesi stratejisine 1980'li yıllarda IMF ve Dünya Bankasının öncülüğünde uygulanan neoliberal ekonomi politikalarının eklenmesi Latin Amerika ülkelerini ekonomik anlamda zor durumda bırakmıştır. Kamu harcamaları yabancı kaynaklar ve dış borçlarla finanse edilmiştir. 1980'lerde uygulanan sıkı para politikası faizlerin yükselmesine yol açarak bölge ülkelerinde ekonomik sosyal ve siyasal olarak sancılı süreçlerin fitilini ateşlemiştir. Latin Amerika ülkeleri borçlu oldukları uluslararası banka ve finans kuruluşları ile yıllarca müzakerelerin yürütülmesi bölge ekonomisi açısından "Kayıp On Yıl" olarak adlandırılmıştır. Şili neoliberal modelin test edildiği ilk ülkedir. Şili'den sonra bölgenin önde gelen ekonomilerine sahip Arjantin, Meksika ve Brezilya ülkelerinde neoliberal ekonomi politikalarına başvurulmuştur. 1982 yılında krizlerden en fazla etkilenen ülkelerin başında yer alan Meksika moratoryum ilan etmiş, Meksika ile başlayan borç krizi hızlıca yayılım göstererek küresel soruna dönüşmüştür. Geçmişte yaşanmış bu süreç IMF'ye yönelik eleştirel tutum sergilenmesinin nedenleri arasında gösterilmektedir.

5. Sonuç

Liberalizmin tarihsel gelişimi incelendiğinde ekonomik, sosyal ve siyasal olayların etkisi ve akımın kendi içerisindeki spesifik ayrışmaların neticesinde şekillenerek neoliberalizm olarak ortaya çıkmıştır. Neoliberal ekonomi modeli 1971 Bretton Woods Sisteminin çöküşü ve 1989 Washington Konsensüsünün ilan edilmesi ayrıca küreselleşme ve kapitalizmin etkisiyle yaygınlaşmış ve güç kazanmıştır. Küreselleşmenin ivme kazandırmasıyla sermaye liberalizasyonu ve serbest ticaretin benimsendiği, ülkelerin ekonomik ve finansal olarak bütünleştiği bir sistem ortaya çıkmıştır. Dünya Bankası, IMF ve uluslararası finans kuruluşları modelin dünya ekonomisine entegre edilmesi ve benimsetilmesi konusunda destekleyici rol üstlenmektedirler. Neoliberal modelin dünyanın ekonomik, politik ve sosyal sorunlarına çözüm reçetesi bir model olabileceği 1989 Washington Konsensüsü ile düşünülmüştür. Neoliberal ekonominin dayattığı politikalar ilk olarak siyasi ve ekonomik tarihiyle dikkat çeken Şili’de uygulanmış ardından Meksika, Brezilya ve üçüncü dünya ülkelerine entegre edilmiştir. 1982 yılında Meksika’nın moratoryum ilanı ile başlayan borç krizi küresel yayılım göstermiştir. Latin Amerika ülkelerinde “Kayıp On Yıl” olarak adlandırılan ve küresel etkiye dönüşen makroekonomik kriz, modelin savunucusu olan kurumlar ve dayattığı stratejiler üzerinde kötü bir intiba bırakmıştır. IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü ve uluslararası finans kuruluşlarının çözüm reçetesi olarak sunduğu ekonomi modelinin uygulama esaslarının doğurduğu makroekonomik sorunlar mevcut sorunları körükleyerek önce ulusal ölçekte baş göstermiş daha sonra bölgeselleşerek küresel boyuta ulaşmaktadır. Bu durumun en önemli örneğini 1997 Latin Amerika, 1997 Asya ve 1998 Rusya krizleri oluşturmaktadır. Neoliberal ekonomi modelinin savunduğu ilkelerin uygulandığı ülkelerde sosyoekonomik ve sosyokültürel durumlarına bağlı olarak değişken etkilere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Hiç şüphesiz neoliberal ekonomi yaklaşımı batılı ülkelerin soğuk savaş öncesi ve sonrasında kendi finansal sistemlerini dünyaya entegre ettikleri ve bu sistem sayesinde uluslararası finans sisteminde sermaye ve piyasanın oyun kurucusu konumunda buldukları önemli bir gerçektir. Bu nedenle IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların batı ve ABD menşeli olması bu kuruluşlara yönelik tarafsızlık konusunda eleştirel yaklaşılmaya yol açmıştır. Neoliberal ekonomi politikalarını merkeze alan IMF’nin küreselleşmesinde etkisiyle finansal krizlerin derinleşmesi ve yoksulluğun artış göstermesinde doğrudan etkiye sahip olduğu ileri sürülmektedir. Oxam raporunda yer alan çıkarımlar ve elde edilen bulgular incelendiğinde neoliberalizmin savunduğu devletin müdahalesinin en aza indirilmesi tezinin aksine devletin makroekonomik sorunların çözülmesinde daha etkin ve müdahaleci bir rol alması gerekmektedir. Oxam verileri incelendiğinde dünyada yoksulluğun neoliberal ekonomi politikalarıyla yakından ilişkili olduğu ileri sürülmektedir. Devletlerin eşitsizlik sorununun çözülmesinde vasat kaldığı ve paylaşım müessesesini tam anlamıyla tesis edemediği düşünülmektedir. Yakın tarihte dünya nüfusu 8 milyarı aştığı ve önümüzdeki 30 yıl içerisinde 10 milyara yaklaşabileceği öngörülmektedir. BM nüfus projeksiyonlarından elde edilen verilere göre nüfusu en fazla artan ülkelerin Asya ve Ortadoğu coğrafyalarında yer aldıkları ve bu ülkelerin artan nüfusla birlikte kalkınma planlarında sürekli güncellemeye giderek ek finansman ihtiyaçlarının doğduğu ortaya çıkmaktadır. Artan dünya nüfusu savaş, doğal afet gibi krizler karşısında sosyoekonomik kırılganlığı artırdığı sonucu ortaya çıkarmaktadır. Çalışmada yer verilen küresel sorunların ilişkisel analizi dünyanın artan sorunlarının küreselleşmeyle iç içe girdiği, karmaşık ve biri diğerinin hazırlayıcısı olduğunu göstermektedir. Dünya’nın mevcut ekonomik ve sosyal krizleri karşısında dayatılmış alışılmış ve gelenekselleşmiş makroekonomik uygulamaların dışına çıkılamaması ve mevcut hamlelerin kronikleşmiş sorunların çözümünde yetersiz kalması ulusal ve uluslararası sistemde yeni bir ekonomi modeline ihtiyacın elzem olduğunu göstermiştir.

Gelişmekte olan ülkelerin enflasyon ve işsizlik gibi temel sorunlarının çözümü geleneksel çözüm yöntemlerine özellikle faize mahkûm edilmemesi gerekmektedir nitekim enflasyon ülkelerin refah kaybına yol açabilecek, ekonomik kalkınmada istikrarı bozabilecek ve satın alma gücünü düşürebilecek önemli bir sorundur. Enflasyonun ve işsizliğin çözülmesinde kararlı, topyekûn ve çok boyutlu çözüm yöntemlerine başvurulması daha etkili sonuçlar ortaya çıkarabilecektir nihayetinde insanlığın artan nüfusu ile birlikte ortaya çıkan küresel sorunlara mevcut neoliberal politika yöntemlerinin etkisi, katkısı ve çözümü sorgulanmalıdır. Dünyanın en önemli sorunlarından olan yoksulluk ve gelir dağılımındaki eşitsizlik Covid-19 salgını sonrası daha fazla derinleşmiştir. Özellikle ÇUŞ'ların ve dünyanın milyarder olarak adlandırılan zengin kişilerinin hükümetler üzerinde makroekonomik etkiye sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. GSYİH yordaması kullanılarak yürütülmüş bir çalışmadan elde edilen veriler incelendiğinde dünyanın en büyük 100 ekonomisinin 51'nin şirketler geriye kalan 49'unu devletlerin oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç devletler dışında ekonomik güce sahip aktörlerin varlığını ispatlamaktadır. Ortaya çıkan sonuçlar neoliberal ekonomi yaklaşımının merkeze aldığı küreselleşme ve kapitalizm olgularıyla alakalıdır. Oxam Araştırma Raporunda elde edilen hesaplamalara göre serveti 50 milyarın üzerinde olan dünyanın önde gelen milyarderlerinden alınacak %5'lik vergilerin sonucunda 1.7 trilyon dolar toplanabileceği ve 2 milyar insanın içinde bulunduğu yoksulluğun önlenmesine katkı sağlayabilecektir. Dolayısıyla dünyadaki süper zengin olarak adlandırılan milyarderlerin vergilendirme sisteminin yeniden düzenlenmesi küresel yoksullukla ve sosyal eşitsizlikle mücadele açısından son derece önemlidir. Soğuk savaş sonrası kapitalizm ve küreselleşme temelleri üzerine kurulu neoliberal ekonomi sistemi küresel sorunların çözümü ve geliştirmekte olan ülkelerin kronikleşmiş makroekonomik sorunlarının çözümünde yetersiz kaldığı sonucuna ulaşılmaktadır.

6. Tartışma ve Öneriler

Neoliberal kurumların az gelişmiş ve geliştirmekte olan ülkelerin makroekonomik ve finansal sorunlarına tavsiye olarak sunduğu uygulama esasları sırasıyla incelenmiş farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmüştür. Uygulama esaslarından sıkı para politikası ve mali disiplinler stratejisi, yetkilendirilmiş bir merkez bankası aracılığıyla başta enflasyonun düşürülmesi yanı sıra döviz araçlarının ve hayat pahalılığının kontrol altına alınması maksadıyla faizlerin artırılması ve para arzının azaltılması yoluna başvurulmaktadır ancak ekonomik büyümenin yavaşlayarak işsizliğin artabileceği unutulmamalıdır. Sıkı para politikası ve mali disiplin yöntemine başvuran ülkelerin enflasyon, borç, gelir ve harcama gibi önemli makroekonomik göstergelerin yönetimini konusunda hassas, etkili ve verimli politikalar üretilerek şeffaflık, hesap verilebilirlik ve saydamlık baz alınmalıdır. Modelin savunduğu bir başka politika kamu tasarrufu ve harcamaların azaltılması ilkesidir. Devletlerin kamu tasarrufu sağlamasının üç temel hedefi söz konusudur bunlar; Mali istikrar, faiz maliyetleri yanı sıra yatırım ve büyüme şeklindedir. Devletlerin kamu harcamalarını azaltma yolunu seçmesinin üç temel hedefi; Bütçe kontrolü, kamu borcu kontrolü ve ekonomik verimliliğin sağlanması şeklindedir. Az gelişmiş ve geliştirmekte olan ülkelere nüfusun hızlı artması toplumun ihtiyaçlarını artırmaktadır. Toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi etkili kamu harcamaları ve sosyal ihtiyaçların karşılanması ile mümkündür. IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar az gelişmiş ve geliştirmekte olan ülkelere yönelik istikrar ve kredi programlarında kamu harcamalarını azaltarak tasarruf politikasına gidilmesi ilkesini şart koşmaktadırlar. Kamu harcamaları, tüketim ve yatırımları artırabilir fakat aşırı mali harcamaların enflasyonu yükseltebileceği unutulmamalıdır. Neoliberal ekonomi yaklaşımının savunduğu bir diğer ilke rekabetçi döviz kuru politikalarıdır.

Yerli para birimi değerinin yabancı para birimleri karşısında düşük seviyede tutularak ihracatın ve yabancı yatırımların artırılması, ödemeler dengesinin verimli yönetilebilmesi yanısıra ekonomik büyümenin sağlanması hedeflenmektedir oysa bu politikaların yabancı sermaye sahiplerinin ülkede taşınır ve taşınmaz mal edinimine kolaylık sağlaması sonucu piyasada talebi artırabileceği ve fiyatların yükselmesine neden olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Rekabetçi döviz kuru politikasının beklenen çıktıları ülkelerin jeopolitik riskler, finansal krizler ve siyasal gelişmeler karşısındaki yapısıyla alakalı olduğu bilinmeli bu doğrultuda piyasanın kırılğanlığı, istikrarsız fiyatlamalar ve döviz dalgalanmaları üzerinde gerekli önlemler alınmalıdır. Modelin merkeze aldığı en önemli ilkelerden sermaye hareketlerinin liberalizasyonu devletlerin yabancı sermayenin şart koştuğu belirli yükümlülükleri kabul etmesi karşılığında ülke piyasasına giriş yapabilmesine imkân sağlanmasıdır. Yabancı sermayenin şart koştuğu koşulların başında faizlerin artırılması yer almaktadır. Sermaye liberalizasyonu ile piyasaya dahil olan yabancı sermaye ile kalkınmanın sağlanabileceği düşünülmektedir lakin yürütülen çalışmalar sermaye liberalizasyonunun ekonomik kalkınmayı desteklemediği sonucuna ulaşılmıştır ayrıca yabancı sermayenin dahil olduğu piyasalardan aniden çıkış yapması piyasalarda şok etkisine yaratarak hızlı döviz dalgalanmalarına yol açarak ekonomik kalkınmada istikrarsızlığa neden olmaktadır. Hızlı döviz dalgalanmalarının bir diğer sonucu spekülatif ve manipülatif finansal etkilerle birlikte dış ticarete ihracatın daraltılarak ithalatın artmasına sebep olmasıdır. Yabancı sermayenin piyasa üzerinde oluşturduğu kırılğanlık yanı sıra manipülatif ve spekülatif etkilerin önüne geçilebilmesi hususunda denetleyici ve kısıtlayıcı gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Yabancı sermayenin yerli piyasada uzun süre kalabilmesi amacıyla faiz artırımı yoluna gidilmesinin ülke ekonomisini yabancı sermayeye bağımlı hale getirdiği unutulmamalıdır. IMF ve Dünya Bankası başta olmak üzere neoliberal sistemin savunduğu ilkeleri benimseyen uluslararası finans kuruluşlarının kredi ve istikrar programları içerisinde teminat olarak sunmuş oldukları ekonomi politikalarının başında özelleştirme yer almaktadır. Devletin piyasadaki müdahaleci rolü ve etkisinin azaltılması gerektiği düşüncesiyle ortaya çıkmıştır. Devletlerin ek gelir kaynağı yaratmak, tekelci piyasanın oluşumuna zemin hazırlamak, teknoloji transferi sağlamak, piyasadaki rekabeti artırmak ve verimliliği azalan borç yüküne sahip KİT'lerin oluşturduğu mali yükün hafifletilmesi amacıyla özelleştirmeye başvurulmaktadır. Özelleştirme yoluna gidilmesinin bir başka nedeni piyasaya yabancı sermayenin dahil edilmek istenmesidir fakat az gelişmiş ülkelerin zengin hammadde kaynaklarını özelleştirme yolunu seçmesi, gelişmekte olan ülkelerin ise KİT'leri özelleştirmesi artan enflasyon ve değişen ekonomik düzende gelecekte bu sektörlerden elde edilecek gelir fırsatlarının kaybedilmesi anlamındadır. Özelleştirme politikasında etkili ve verimli sonuca ulaşılabilmesi için fayda, maliyet ve risk analizleri yürütülmelidir. KİT'lerin teknolojik imkânları artırılmalı ve modernizasyonun sağlanması gerekmektedir. Kredi ve İstikrar programlarının şart koştuğu vergi reformu ve vergilerin genişletilmesi ilkesi ile kamu ekonomisinin milli gelirdeki payının artırılması amacıyla devletin vergileri genişletmesi ve yeniden düzenlemesidir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde artan enflasyon ve yükselen döviz kurunun kontrol altına alınabilmesi amacıyla sıkı para politikasıyla birlikte başvuru olan bu yöntemde ek gelir kaynağı yaratılmasıyla çözüm hedeflenmektedir ancak talep piyasasında meydana gelen düşüş piyasada durağanlığa neden olabileceği, işsizliğin artış gösterebileceği ve toplumsal refahın gerileyebileceği hesaba katılmalıdır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler vergi reformu ve vergilerin genişletilmesi politikasına başvurmadan önce sosyoekonomik konjonktür ve toplumsal riskler göz önünde bulundurulurken vergilendirmede adil bölüşüm dikkate alınmalıdır. Özellikle Covid-19 salgını sonrası dünya genelinde gelir dağılımı eşitsizliği giderek açılmış, toplumların siyasal ve sosyal buhranlara yol açabilecek tehlikeli boyutlara ulaştığı ortaya çıkmaktadır.

Araştırmalardan elde edilen sonuçlar geçmiş 2 yıl içerisinde dünyanın en zenginlerinin %1'lik kesimi geriye kalan %99'luk kesimin servetinin toplamından yaklaşık olarak iki kat daha fazla servet edindiklerini göstermiştir. Dünya genelinde zenginlerin vergilendirilmesi ile ilgili yürütülen kamuoyu araştırmalarında ÇUŞ'ların ve milyarderlerin vergilendirilmeleri gerektiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Toplumların adil, eşit ve yaşanabilir bir toplum seviyesine ulaşabilmesi açısından milyarder olarak tanımlanan kişilerin ve ÇUŞ'ların devletler üzerindeki ekonomi politik etkisi en aza indirilerek artan oranda vergilendirmeye tabi tutulmaları gerekmektedir. Zenginlere yönelik vergi muafiyetleri ve vergi indirimleri yerine istihdam yaratılması konusunda harekete geçirilmeleri ülkelere makroekonomik ve mikroekonomik anlamda daha fazla katkı sağlayabilecektir. İnsanlığın gelecek nesillere yaşanabilir bir dünya mirası bırakabilmesi açısından küreselleşme ve kapitalist sistemin temelleri üzerine inşa edilmiş küresel ekonomik sistemin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. ÇUŞ'ların uluslararası faaliyetlerinde küresel ısınma, karbon salınımı ve iklim değişikliği gibi çevresel tehditler konusunda daha duyarlı hareket etmeleri sağlanmalıdır. Yakın tarihimizde dünyanın çeşitli bölgelerinde meydana petrol sondaj kazalarının su ekosistemi üzerinde yol açtığı tahribattan dersler çıkarılarak uluslararası alanda faaliyet yürüten ÇUŞ'ların risk analizleri hesaba katılarak ve çevrenin korunması ilkesi merkeze alınarak faaliyet yürütmeleri gerekmektedir. Küresel ısınmaya karşı alınacak önlemler kapsamında hazırlanan uluslararası anlaşma ve protokollere ülkeler arası gelişmişlik farkı gözetilmeksizin başta gelişmiş ülkelerin daha fazla samimi, sorumlu ve çözüm odaklı politikalar geliştirmeleri gerekmektedir.

7. Kaynakça

- Lopez, L., Cadarso, M., Zafrilla, J. ve Arce, G. (2019). The carbon footprint of the U.S. multinationals' foreign affiliates. *Nature Communications*, 1-5. Erişim Adresi: <https://www.nature.com/articles/s41467-019-09473-7>
- Akgüç, Ö. (1991). *Ekonomide Gerçeği Arayış* (1. b.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Akkayan, T. (1979). *Göç ve Değişim*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Alexander, K. (2003). The Washington Consensus, Globalization, Equalization, and School. *Journal of Education Finance*, 29(2), 185-190.
- Bank, W. (2022). *Poverty and Shared Prosperity 2022: Correcting Course*. Washington: The World Bank Group.
- Bank, W. (2023). *World Development Report 2023: Migrants, Refugees and Societies*. Washington DC: The World Bank.
- Bethell, T. (2009). Özel Mülkiyet ve İnsan Doğası. *Liberal Düşünce Dergisi*(54), 34-38.
- Bird, G. (2008). The Implementation of IMF Programs: A Conceptual Framework. *The Review of International Organisation*, 3(1), 41-60.
- Chossudovsky, M. (1999). *Yoksulluğun Küreselleşmesi* (1. b.). (N. Domaniç, Çev.) İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Çatanoluk, C. (2009). küreselleşme Sürecinde Finans Piyasalarının Liberalleşmesi ve Finansal Krizler. *Pamukkale Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(3), 21-32.
- Dökmen, G. (2012). Kamu Harcamaları ve Kamu Gelirleri Arasındaki İlişki: Panel Nedensellik Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(2), 117-120.

- Edison, H. J., Klein, M., Ricci, L. ve Sloek, T. (2002). Capital Account Liberalization and Economic Performance: Survey and Synthesis. *IMF Working Papers*(120), 120. Erişim: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2002/wp02120.pdf>
- Esen, O. (1998). Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanan Finansal Serbestleşme Programlarına Eleştirel Bir Yaklaşım. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 13(145), 23-30.
- Gide, C. (1898, Aralık). Has Co-operation Introduced a New Principle into Economics? *The Economic Journal*, 8(32), 490-500.
- History. (2018, March 9). Erişim Adresi: *History*. <https://www.history.com/topics/1980s/exxon-valdez-oil-spill>
- IOM. (2022). *World Migration Report 2022*. Geneva: IOM. Erişim Adresi: <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>
- Jensen, M. C. (1993). The Modern Industrial Revolution, Exit, and the Failure of Internal Control Systems. *Harvard University Press*, 48(3), 2-10.
- Jernelöv, A. ve Lindén, O. (1981). Ixtoc I: A Case Study of the World's Largest Oil Spill. *The Caribbean*, 10(6), 299-306.
- Jones, C., Bos, R. ve Parker, M. (2005). *Business Ethics*. New York: Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group.
- Joyce, J. (2003). Follow the money: The IMF and the financial crises of the 1990s. *Society*, 40(5), 76-80.
- Karagül, M. (2015, Kasım). Gelişmiş Ülkelerde Genişletici, Gelişenlerde İse Sıkı Para Politikası Ve Küreselleşme. *Akademik Bakış Dergisi*(52), 207-211.
- Karayazı, M. ve Taş , S. (2019). Mali Disiplini Sağlamada Mali Kurallar: Gelişmiş Ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Ekonometrik Bir Uygulama. *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 415-418.
- Leckow, R. (2003). The Stand-by Arrangement its Legal Nature and Principal Features. *The International Monetary Fund*, 33-49. Erişim Adresi: www.elibrary.imf.org/display/book/9781589061767/ch003.xml
- Marino, A. ve Cheney, T. (2022). Centring Environmentalism in Space Governance: Interrogating Dominance and Authority Through a Critical Legal Geography of Outer Space. *Space Policy*, 63, 1-8. Erişim: <https://doi.org/10.1016/j.spacepol.2022.101521>
- McLean, B. ve Shrestha , S. (2002). International Financial Liberalisation and Economic Growth. *Reserve Bank of Australia*, 3, 11-15. Erişim: <https://www.rba.gov.au/publications/rdp/2002/pdf/rdp2002-03.pdf>
- McLuhan, M. ve Powers, B. (2020). *Global Köy*. (B. Ö. Düzgören, Çev.) İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Nakiboğlu, A. ve Aktekin, E. D. (tarih yok). Çok Yönlü Bir Düşünce Yaklaşımı Olan Avusturya İktisat Okulu: Teorisi, Metodolojisi, Felsefesi ve Temsilcileri. *Journal Of Emerging Economies and Policy*, 435-440.
- Nations, U. (1972). *Reprot Of The United Nations Conference On The Human Environment*. New York: United Nations.

- Oxfam. (2023). *Survival of the Richest*. Nairobi: Oxfam International. <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621477/bp-survival-of-the-richest-160123-en.pdf>
- Özdemir, Z. ve Erşan, S. (2004). Finansal Liberalleşmenin Ekonomik Performansa Etkisi: Türkiye Analizi. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları* (s. 36-41). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları.
- Özker, N. ve Esener, S. (2010). Kurumsal Bir Vergi Reformu Sürecinde Hedefler ve Vergilemeye Yönelik Beklentiler. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 21-30.
- Pallardy, R. (2010, April 20). Deepwater Horizon oil spill. Illionis. Erişim Adresi: <https://www.britannica.com/event/Deepwater-Horizon-oil-spill>
- Protocol, K. (2023). *Kyoto Protocol*. Kyoto Protocol: Erişim Adresi: https://unfccc.int/kyoto_protocol
- Raico, R. (2011). Klâsik Liberalizm Nedir? *Liberal Düşünce Dergisi*(64), 69-73. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/791436>
- Saharareporters. (2012, February 11). *Saharareporters*. Erişim Adresi : <https://saharareporters.com/2012/02/11/bonga-spill-our-nightmare-oron-fishermen>
- Sarıkaya, M. ve Ağcasulu, H. (2022). Neoliberalizmin Alternatif Bir Okuması: Almanya'Dan Latin Amerika'ya. *Akademik Düşünce Dergisi*(6), 25-34.
- Sevinç, M. Y. ve Aktug, S. (2023). Nüfus Artışının Yol Açtığı Sorunlara Küresel Bakış. *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 14-17. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2722578>
- Seyidoğlu, H. (2017). *Uluslararası İktisat, Teori – Politika ve Uygulama* (21 b.). İstanbul: Güzem Yayınları.
- Sezgin, Ş. (2010). Piyasa Ekonomisinin Şartları ve Özelleştirme. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 5(2), 155-167.
- Sönmez, S. (2016). Bretton Woods, Fordizm ve Hegemonya. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34(1), 55-59.
- Steger, M. B. (2013). *Küreselleşme* (2. b.). (A. Ersoy, Çev.) Ankara: Dost.
- Stein, A. A. (2008). Neoliberal Institutionalism. *The Oxford Handbook on*, 211.
- Suslu, B. (2012). TCMB'nin Döviz Kuruna Müdahalesinin Nedenleri ve Sonuçları. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 261-270.
- Taşar, M. O. (2009). IMF İstikrar Programlarının Temel Esasları Ve Reform Gereksinimi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(18), 108-120.
- Temizel, H. (2007). *Neo-Liberal Politikalar Doğrultusunda Türkiye'de Devletin Yeniden Yapılanması, Küresel Sistemle Bütünleşme Sorunları*. Konya.
- UNHCR. (2023). *Global Appeal*. UNHCR. <https://reporting.unhcr.org/global-appeal-2023>
- Visser, H. ve Wengel, J. (1999). The Asian Crisis, the IMF and Dr Mahathir. *Intereconomics*, 34, 177-183.
- Williamson, J. (2005). *The Strange History of the Washington Consensus* (Cilt 27). Taylor and Francis, Ltd.

Yeldan, E. (2021, Kasım 3). *Sarkaç*. Sarkaç:Erişim Adresi:
<https://sarkac.org/2021/11/rekabetci-kur-buyumeye-katki-saglar-mi/>

VIRTUAL REALITY APPLICATIONS IN PROCEDURAL PAIN MANAGEMENT IN
PEDIATRIC ONCOLOGY PATIENTS
PEDIATRİK ONKOLOJİ HASTALARINDA PROSEDÜREL AĞRI YÖNETİMİNDE
SANAL GERÇEKLİK UYGULAMALARI

SEVİL ÖZKAN¹, ALİ YILDIZ^{2,*}

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Selçuk Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Programı, Konya, Türkiye.

ORCID: 0000-0001-9180-1660

² Hemşire, Eskişehir Yunus Emre Devlet Hastanesi, Genel Yoğun Bakım Ünitesi, Eskişehir, Türkiye. ORCID: 0009-0005-8028-6305

Özet

Giriş: Tıp bilimindeki ilerlemeler, kanser tanısı alan çocukların tedavisinin, bakımının ve semptom yönetiminin iyileştirilmesine katkıda bulunmuştur. Pediatrik onkolojideki gelişmelere rağmen hem tanı hem de tedavi sırasında işlem ağrısına neden olabilecek invaziv girişimlere hâlâ ihtiyaç duyulmaktadır.

Yöntem: Bu çalışma, son dört yılda pediatrik onkoloji hastalarında prosedürel ağrı yönetiminde sanal gerçeklik uygulamaları ile ilişkili çalışmaların literatür incelemesidir.

Bulgular: Yapılan çalışmalar incelendiğinde örneklem grubunda yer alan çocukların çoğunluğunun 7-12 yaş grubunda olduğu tespit edilmiştir. Çalışmalarda 3 boyutlu animasyonlar, çizgi filmler ve okyanus maceralarının yer aldığı videoların sanal gerçeklik gözlükleriyle gösterildiği belirlendi. Çalışmalar periferik kateter, port iğnesi yerleştirilmesi, lomber ponksiyon yapılması, kan alınması gibi prosedürel ağırlı işlemlerde sanal gerçeklik gözlüklerinin semptom yönetiminde etkili olduğunu bildirdi.

Sonuç ve Öneriler: Pediatrik onkoloji hastalarının prosedürel ağrı yönetiminde VR gözlük kullanımı ile yapılan çalışmaların son yıllarda arttığı belirlenmiş olup; kullanılan dikkat dağıtma yöntemlerinin (video, oyun, müzik vb.) bazılarının uzman görüşü alınmadığı saptanmıştır. Ayrıca VR gözlüklerin yedi yaş ve altındaki çocuk onkoloji hastalarında prosedürel ağrı yönetiminde etkisinin çalışmalar ile ele alınması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: çocuk, hemşirelik, kanser, prosedürel ağrı, sanal gerçeklik

Abstract

Introduction: The advancements in medical science have contributed to the betterment of treatment, care, and symptom management for children diagnosed with cancer. Notwithstanding the progress made in pediatric oncology, invasive interventions that may cause procedural pain during both diagnosis and treatment procedures are still necessary.

Method: Method: This study is a literature review of studies related to virtual reality applications in procedural pain management in pediatric oncology patients over the last four years.

Results: Upon examination of the studies, it was determined that the majority of children within the sample group were predominantly in the 7-12 age group. In the studies, it was determined

that videos containing 3D animations, cartoons and ocean adventures were shown with virtual reality glasses. Studies have reported that virtual reality glasses are effective in symptom management in procedural painful procedures such as peripheral catheter, port needle placement, lumbar puncture, and blood collection.

Conclusion and Recommendations: Studies using VR glasses in the procedural pain management of pediatric oncology patients have increased in recent years. However, some of the distraction methods used (video, games, music, etc.) were not subject to expert opinion. Therefore, it is recommended that studies be conducted to examine the effects of VR glasses on procedural pain management in pediatric oncology patients aged seven and under.

Key Words: child, nursing, cancer, procedural pain, virtual reality

1. INTRODUCTION

Pediatric oncological diseases are among the leading causes of mortality and morbidity in children. According to the World Health Organization (WHO) International Agency for Research on Cancer (IARC), it is reported that there are more than 400,000 cancer cases internationally in the 0-19 age range (International Agency For Research On Cancer, 2020). In our country, 4,700 new cases are reported yearly in the 0-19 age range (Ministry of Health, 2023). Diagnosing, staging, and determining the treatment protocol for cancer in pediatric oncology patients; determining the effectiveness of treatment methods, drug applications, etc. Invasive procedures are frequently used in these processes. The experiences of pain in this process are called "procedural pain, needle-related pain." When the literature is examined, different methods are used to relieve procedural pain (hypnosis, drawing, meditation, sedation, EMLA cream, etc.) (Duffy et al., 2020; Loeffen et al., 2020; Thi et al., 2022), one of which appears to be a virtual reality application (Kanad et al., 2024; Savaş et al., 2024; Semerci et al., 2021). Virtual reality emerged in the 1960s to appeal to many senses. It is a new and updated technology that aims to provide the user with a feeling of reality by creating 3D images of a real-world situation with the computer. Although it is a critical situation that has attracted the attention of different professional groups in the last 30 years, it is also seen to be used in various fields such as cancer, physical therapy, and education in the field of health (Kula & Yalınız, 2023; Turgut & Varlı Denizalp, 2021; Wang et al., 2021).

2. METHOD

This study was conducted as a literature review to evaluate virtual reality applications in procedural pain management in pediatric oncology patients. The keywords "child, nursing, cancer, procedural pain, and virtual reality" were written, and studies conducted in the last four years were scanned. The study did not include studies, reviews, theses, and congress proceedings that were not directly related to procedural pain in pediatric oncology.

3. FINDINGS

The study by Kanad et al. (2024) aimed to examine the effect of virtual reality glasses during blood collection on pain, fear, and emotional appearance in pediatric hematology-oncology patients. The study encompassed a total of 69 children who fell within the age range of 4 and 12 years. The children in the virtual reality group started to watch the Epic Roller Coasters application two minutes before the procedure and continued to watch it until the end of the procedure. Data collection tools of the study: Demographic data collection form, Wong-Baker Faces Pain Assessment Scale, Child Fear Scale, and Children's Emotional Expression Assessment Scale were used.

According to the children's self-reported pain intensity analysis, the pain average in the virtual reality group was lower than the control group. The average pain score evaluated by the child, parent, and the nurse performing the blood collection according to the Wong-Baker Faces Pain Rating Scale was found to be significantly lower in the intervention group than in the control group ($p < 0.05$) (Kanad et al., 2024). The study conducted by Semerci et al. (2021) highlights the potential of virtual reality in managing pain among pediatric oncology patients. The study included 71 children aged between 7 and 18 years old. The virtual reality classroom displayed a video of a roller coaster ride through a forest, with blocks that accelerated and decelerated to slow music. The children wore magnified headphones and glasses throughout the procedure, which were only removed after completion. Before starting the procedure, the children were asked questions like "Can you hear me?" and "What do you see now?" to ensure their participation. The survey formula and the Wong-Baker Faces Pain Rating Scale were used as data collection tools in the study. After the procedure, the children and their parents rated their Wong-Baker Faces Pain Rating Scale scores. The researchers found a significant difference in the self-reported pain intensity of the group that underwent the virtual reality intervention compared to the control group. Additionally, a significant difference was found in the pain scores reported by the parents of the children in the intervention group compared to the control group ($p < 0.01$) (Semerci et al., 2021). Özalp Gerçeker et al. (2021) aimed to investigate the effect of using virtual reality glasses during access to the venous port with the Huber needle in reducing needle-related pain, fear, and anxiety in children and adolescents with cancer. The study included 42 children aged 6 to 17. Children in the virtual reality group were shown three types of videos, one of which they voluntarily chose. The videos consist of "Ocean Rift, Rilix VR, and Animal's Eye". VR application started 2-3 minutes before the procedure and continued until the procedure was completed. Data collection tools of the research; The demographic form consists of the Wong-Baker Facial Pain Assessment Scale, Child Fear Scale, and Child Anxiety Scale. Self-reported pain scores of patients in the intervention group and control group were 2.4 ± 1.8 and 5.3 ± 1.8 , respectively. A statistically significant difference was found between the groups in pain scores ($p < 0.01$) (Özalp Gerçeker et al. 2021).

4. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

As a result, pain can occur in children's disease processes and affects the disease process. Especially for pediatric oncology patients, these processes are prolonged and affect not only the children but also their families. Pediatric oncology patients receive a lot of pharmacological treatment and feel pain due to their disease condition.

In our technological age, virtual reality applications significantly help patients in their disease processes. Considering that pediatric oncology patients also receive intensive pharmacological treatment, virtual reality applications are effective, practical, and very suitable for children of our age in reducing pain.

5. REFERENCES

- Duffy, E. A., Adams, T., Thornton, C. P., Fisher, B., Misasi, J., & McCollum, S. (2020). Evidence-based recommendations for the appropriate level of sedation to manage pain in pediatric oncology patients requiring procedures: A systematic review from the Children's Oncology Group. *Journal of pediatric oncology nursing*, 37(1), 6-20.
- International Agency For Research On Cancer. (2020). World cancer report https://www.iarc.who.int/cards_page/world-cancer-report/
- Kanad, N., Özalp Gerçeker, G., Eker, İ., & Şen Susam, H. (2024). The effect of virtual reality on pain, fear and emotional appearance during blood draw in pediatric patients at the

- hematology-oncology outpatient clinic: A randomized controlled study. *European Journal of Oncology Nursing*, 68, 102495.
- Kula, H., & Yalınz, U. (2023). Sporda sanal gerçeklik teknolojisinin kullanımı üzerine bir değerlendirme. *Spor-Bilim 2022-II*, 105.
- Loeffen, E. A., Mulder, R. L., Font-Gonzalez, A., Leroy, P. L., Dick, B. D., Taddio, A., Ljungman, G., Jibb, L. A., Tutelman, P. R., & Liossi, C. (2020). Reducing pain and distress related to needle procedures in children with cancer: A clinical practice guideline. *European Journal of Cancer*, 131, 53-67.
- Özalp Gerçekler, G., Bektaş, Aydınok, Y., Ören, H., Ellidokuz, H., & Olgun, N. (2021). The effect of virtual reality on pain, fear, and anxiety during access of a port with huber needle in pediatric hematology-oncology patients: Randomized controlled trial. *European Journal of Oncology Nursing*, 50, 101886.
- Sağlık Bakanlığı. (2023). Uluslararası çocukluk çağı kanserleri günü <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/haberler-kanser/uluslararasi-cocukluk-cagi-kanserleri-guenuue.html>
- Savaş, E. H., Semerci, R., Sayın, A., Dinçer, B., Semiz, B., & Ürey, H. (2024). A Biofeedback Based Virtual Reality Game for Pediatric Population (BioVirtualPed): A Feasibility Trial. *Seminars in Oncology Nursing*,
- Semerci, R., Akgün Kostak, M., Eren, T., & Avcı, G. (2021). Effects of virtual reality on pain during venous port access in pediatric oncology patients: a randomized controlled study. *Journal of pediatric oncology nursing*, 38(2), 142-151.
- Thi, T. H. T., Mudiyansele, S. P. K., & Huang, M.-C. (2022). Effects of distraction on reducing pain during invasive procedures in children with cancer: A systematic review and meta-analysis. *Pain Management Nursing*, 23(3), 281-292.
- Turgut, Y. E., & Varlı Denizalp, N. (2021). Türkiye’de eğitim alanında sanal gerçeklik araştırmalarının eğilimleri: Bir içerik analizi. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(2), 533-555.
- Wang, E., Thomas, J. J., Rodriguez, S. T., Kennedy, K. M., & Caruso, T. J. (2021). Virtual reality for pediatric periprocedural care. *Current Opinion in Anesthesiology*, 34(3), 284-291.

INVESTIGATION OF DIGITAL HEALTH APPLICATIONS IN THE
MANAGEMENT OF CHEMOTHERAPY-INDUCED NAUSEA AND VOMITING IN
PAEDIATRIC ONCOLOGY

PEDİATRİK ONKOLOJİDE KEMOTERAPİYE BAĞLI BULANTI KUSMANIN
YÖNETİMİNDE DİJİTAL SAĞLIK UYGULAMALARININ İNCELENMESİ

SEVİL ÖZKAN¹, SAHAN BÜLBÜL^{2,*}

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Selçuk Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Anabilim Dalı, Konya/Türkiye, ORCID: 0000-0001-9180-1660

² Hemşire, Ankara Bilkent Şehir Hastanesi Plastik Cerrahi Servisi, Ankara/Türkiye, ORCID: 0009-0001-2316-8055

Abstract

Introduction: Although chemotherapy-induced nausea and vomiting are a common and disturbing symptom in pediatric oncology patients receiving chemotherapy treatment, they may be seen at different levels in pediatric oncology patients depending on the emetogenic effect of chemotherapy drugs. Pharmacological and non-pharmacological symptom management and interventions for chemotherapy-induced nausea and vomiting are available in the literature. This study, it was aimed to examine digital health applications in the management of chemotherapy-induced nausea and vomiting in pediatric oncology in line with the literature.

Method: Literature review.

Findings: When the literature was examined, it was seen that web-based applications and text messaging methods were applied in managing chemotherapy-induced nausea and vomiting in different individuals (children, parents, and health professionals). In addition, it was observed that the interventions mostly addressed chemotherapy-induced nausea and vomiting with other symptoms (anxiety, fatigue, pain). Although the effects of the interventions on nausea and vomiting due to chemotherapy differed, positive effects were reported in other symptoms (fatigue, anxiety, self-efficacy, etc.) seen in the child.

Conclusion: In the management of chemotherapy-induced nausea and vomiting in pediatric oncology, it was observed that the adherence of digital health applications to guidelines was low, the relationship between chemotherapy courses and digital health interventions was handled less, and the pharmacological treatment methods used and digital health applications were handled independently of each other. In addition, unlike adults, situations such as insufficient written expressions in children, lack of financing, lack of digital literacy, and addressing all symptoms were examined. Therefore, more studies are needed to prove the effectiveness of digital health applications in chemotherapy-induced nausea and vomiting.

Keywords: nausea, digital health app, chemotherapy, vomiting.

Özet

Giriş: Kemoterapiye bağlı bulantı ve kusma, kemoterapi tedavisi alan çocuk onkoloji hastalarında yaygın ve rahatsız edici bir semptom olmakla beraber; kemoterapi ilaçlarının ematojenik etkisine bağlı olarak farklı düzeylerde çocuk onkoloji hastalarında görülebilir. Farmakolojik ve non farmakolojik semptom yönetimi ile kemoterapiye bağlı bulantı ve

kusmaya yönelik girişimler literatürde yer almaktadır. Bu çalışmada literatür doğrultusunda pediatrik onkolojide kemoterapiye bağlı bulantı kusmanın yönetiminde dijital sağlık uygulamalarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Yöntem: Literatür incelemesi

Bulgular: Literatür incelendiğinde, web tabanlı uygulamalar ile kısa mesaj gönderme yöntemlerinin, farklı bireylerde (çocuk, ebeveyn, sağlık profesyonelleri) kemoterapiye bağlı bulantı kusma yönetiminde uygulandığı görülmüştür. Ayrıca yapılan girişimlerin çoğunlukla kemoterapiye bağlı bulantı kusmayı tek başına ele almayıp diğer semptomlarla (anksiyete, yorgunluk, ağrı) ele aldığı görülmüştür. Yapılan girişimlerin kemoterapiye bağlı bulantı ve kusmaya yönelik etkisinin farklılık göstermesine rağmen çocukta görülen diğer semptomlarda (yorgunluk, anksiyete, öz yeterlilik vb.) olumlu etkiler bildirilmiştir.

Sonuç ve Öneriler: Pediatrik onkolojide kemoterapiye bağlı bulantı kusmanın yönetiminde dijital sağlık uygulamalarının kılavuzlara bağlılığın az olduğu, kemoterapi kürleri ve dijital sağlık girişimlerinin birbirine olan ilişkisinin az ele alındığı, kullanılan farmakolojik tedavi yöntemleri ile dijital sağlık uygulamalarının birbirinden bağımsız ele alındığı görülmüştür. Ayrıca yetişkinden farklı olarak yazılı ifadelerin çocukta yeterli olmaması, finansman yetersizliği, dijital okuryazarlık eksikliği, tüm semptomlara yönelik olması gibi durumlar incelenmiştir. Dolayısıyla, dijital sağlık uygulamalarının kemoterapiye bağlı bulantı kusmada etkinliğini kanıtlamak için daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: bulantı, dijital sağlık uygulaması, kemoterapi, kusma.

1. INTRODUCTION

Nausea and vomiting are a common and severe side effect of cancer treatment. Nausea and vomiting are also observed in pediatric patients receiving chemotherapy. This is called chemotherapy-induced nausea and vomiting (Cancer 2020). Nausea and vomiting due to chemotherapy can cause significant physical and emotional distress in the child, disruptions in daily living activities, and may affect the child's and family's quality of life. Therefore, pharmacological and non-pharmacological (nutrition, acupuncture, massage, aromatherapy, digital health applications, etc.) treatment methods are extremely important for children receiving chemotherapy treatment (Ceylan 2022, Wahyuningsih et al. 2023; Badr et al. 2024).

Today, digital health applications are offered to patients through different methods (text messages, video games, mobile applications, etc.) (Bruggers et al. 2018; Kudubes et al. 2022; Semerci et al. 2022). It has been observed that digital health applications, web-based applications, and text messaging methods are used to manage chemotherapy-induced nausea and vomiting in different individuals (children, parents, and health professionals). Additionally, it has been observed that the interventions mainly do not address chemotherapy-related nausea and vomiting alone but with other symptoms (anxiety, fatigue, pain etc.) (Bangure et al. 2015, Murray et al. 2015; Jibb et al. 2017; Rathbone and Prescott 2017, Schwebel and Larimer 2018; Evangelou et al 2024).

2. METHOD

This study was conducted by scanning the literature to examine digital health applications in pediatric oncology patients experiencing nausea and vomiting due to chemotherapy. The studies were scanned by typing the words "chemotherapy," "digital health," "pediatric oncology," and "nausea and vomiting" as keywords. Studies, reviews, theses, and congress papers that were not directly related to pediatric nursing were excluded from the study.

3. FINDINGS

According to the inclusion criteria determined in the study, the findings and the following analyses in the literature were obtained:

Evangelou et al. (2024): This study aimed to examine web-based interventions in pediatric oncology nursing through a systematic review. The review included 15 articles meeting the criteria. As a result of the study, it was determined that interventions such as web-based applications and text messages contributed to the improvement of all problems, including anxiety, self-efficacy, and chemotherapy-related nausea and vomiting (Evangelou et al., 2024).

Esplana et al. (2023): The study aimed to investigate the marketing strategy and application of Piccpec-based mHealth. Eight children between the ages of 5 and 15 who received a minimum of three weeks of treatment were included in the study. Despite the significant difference observed in reducing changes in practice, the study found that Piccpec-based mHealth facilitated the expression of opinions and allowed individuals to have a say across countries (Esplana et al., 2023).

Kudubes et al. (2022): The study was conducted to evaluate the effect of text message reminders on nausea, vomiting, and quality of life in children with cancer taking Cisplatin. This study was conducted on 80 children and their parents between the ages of 7-18 by sending text messages every day for three weeks. As a result of the study, it was found that text message reminders reduced nausea and vomiting and improved quality of life (Kudubes et al., 2022).

Semerci et al. (2022): The study was conducted to develop an interactive mobile application called 5inD and investigate its effect on managing chemotherapy-induced nausea and vomiting in pediatric oncology patients. This study was conducted with 57 children between the ages of 8-18 and their mothers, using an application called "5inD", which includes five distraction methods. As a result of the study, it was determined that the application was practical in nausea and vomiting due to acute chemotherapy. Still, no significant difference was detected in nausea and vomiting due to delayed chemotherapy (Semerci et al., 2022).

Van Kessel et al. (2023): The comprehensive study to examine the integration of digital therapeutics into healthcare systems and the factors that influence the practical use of digital therapeutics by patients and healthcare professionals. The study analyzed 224 research papers from 35 countries. The findings of this study suggested the need for legal regulations and financing related to digital therapeutics, and emphasized the importance of digital literacy for nurses. The study also highlighted the potential of digital therapeutics to increase health access and its feasibility for implementation by larger healthcare systems (Van Kessel et al., 2023).

4. CONCLUSION, DISCUSSION AND RECOMMENDATIONS

4.1. Discussion

Depending on the flow rate and storage of the system resulting from chemotherapy, the person's quality of life and daily living conditions may be negatively affected. Therefore, it is important to prevent heat dissipation due to development in pediatric oncology patients. There are many pharmacological and non-pharmacological tactics to monitor chemotherapy-induced transition. In this regard, pediatric oncology certificates that apply treatment and monitor patients have an important role (Ceylan 2022; Molassiotis et al. 2023; Wahyuningsih et al. 2023; Badr et al. 2024).

Digital health applications were first implemented in 1987 (Redd et al. 1987). Digital health applications include many different applications (web-based applications, virtual reality applications, wireless and mobile applications such as messaging, wearable technologies, and

social media), especially electronic health (e-health) applications and mobile health (m-health) applications. is taking (Wong et al 2021, Cheng et al 2022, Melesse et al 2022, Novrianda et al 2022). Due to the existence of many study tools, examination of temperature association, hearing of the standard of digital health literacy, and parental needs in certain age groups, successful procedures that trigger healing in pediatric oncology patients are limited (Bruggers et al 2018, Eliassen et al 2020, Semerci et al 2022, Van Kessel and et al. 2023). According to the literature, although some digital health applications have become popular and effective, in some applications this effect has not met expectations. Many factors, such as growth age, spillover effect, and agents of the processes, are effective (Eliassen et al. 2020, Esplana et al. 2023).

4.2. Conclusion and Recommendations

Due to the developments in pediatric oncology, adherence to the guidelines of digital health applications related to the management of the disease is low, the interconnected relationship of curative cures and digital health initiatives is achieved through treatment, and the pharmacological methods used and digital health methods are handled independently of each other. In addition, there are also different situations such as the child's adequacy of the stated expressions, lack of knowledge, lack of digital literacy, and compliance with all the rules. Therefore, more studies are needed to prove success in advancing digital health programs.

5. REFERENCE

- Badr EA, Abdalla HM, Gaafer YAE, Kamel MY, 2024. Effect of peppermint inhalation versus Swedish massage on chemotherapy induced-nausea and vomiting in children with leukemia: Multi-arm randomised trial design. *Journal of Pediatric Nursing*, 77, 140-51.
- Bangure D, Chirundu D, Gombe N, Marufu T, Mandozana G, Tshimanga M, Takundwa L, 2015. Effectiveness of short message services reminder on childhood immunization programme in Kadoma, Zimbabwe-a randomized controlled trial, 2013. *BMC Public Health*, 15, 1-8.
- Bruggers CS, Baranowski S, Beseris M, Leonard R, Long D, Schulte E, Shorter A, Stigner R, Mason CC, Bedrov A, 2018. A prototype exercise-empowerment mobile video game for children with cancer, and its usability assessment: Developing digital empowerment interventions for pediatric diseases. *Frontiers in pediatrics*, 6, 347042.
- Cancer, 2020. Nausea and vomiting. Erişim tarihi 10 Nisan 2024. Erişim adresi, <https://www.cancer.net/coping-with-cancer/physical-emotional-and-social-effects-cancer/managing-physical-side-effects/nausea-and-vomiting>.
- Ceylan Ç, 2022. Bulantı kusma. In: *Pedatrik Hematoloji Onkoloji Hemşireliği*. Eds: Kılıçarslan Törüner E, Altay N: Ankara Nobel Tıp Kitabevleri, p. 323-34.
- Cheng L, Liu F, Mao X, Peng W, Wang Y, Huang H, Duan M, Wang Y, Yuan C, 2022. The pediatric cancer survivors' user experiences with digital health interventions: a systematic review of qualitative data. *Cancer Nursing*, 45, 1, E68-E82.
- Eliassen A, Abildtoft MK, Krogh NS, Rechnitzer C, Brok JS, Mathiasen R, Schmiegelow K, Dalhoff KP, 2020. Smartphone app to self-monitor nausea during pediatric chemotherapy treatment: user-centered design process. *JMIR mHealth and uHealth*, 8, 7, e18564.
- Esplana L, Olsson M, Nilsson S, 2023. 'Do you feel well or unwell?' A study on children's experience of estimating their nausea using the digital tool PicPecc. *Journal of Child Health Care*, 27, 4, 654-66.

- Evangelou E, Koutelekos I, Policandrioti M, Dousis E, 2024. Web-Based Interventions in Pediatric Oncology Nursing: A Systematic Review. *International Journal of Caring Sciences*, 17, 1, 95.
- Jibb LA, Cafazzo JA, Nathan PC, Seto E, Stevens BJ, Nguyen C, Stinson JN, 2017. Development of a mHealth real-time pain self-management app for adolescents with cancer: an iterative usability testing study. *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 34, 4, 283-94.
- Kudubes AA, Bektas M, İnce D, Olgun N, 2022. The effect of text message reminders on nausea, vomiting and quality of life in children with cancer receiving cisplatin. *Journal of Pediatric Nursing*, 64, e109-e18.
- Melesse TG, Chau JPC, Nan M, 2022. Effectiveness of psychosocial interventions on health outcomes of children with cancer: a systematic review of randomised controlled trials. *European journal of cancer care*, 31, 6, e13695.
- Molassiotis A, Zhao I, Crichton M, Olver I, Fleury M, Giusti R, Scotte F, Affronti ML, 2023. Effects of food-based interventions in the management of chemoradiotherapy-induced nausea and vomiting: a systematic review. *Supportive Care in Cancer*, 31, 7, 413.
- Murray KW, Woodruff K, Moon C, Finney C, 2015. Using text messaging to improve attendance and completion in a parent training program. *Journal of Child and Family Studies*, 24, 3107-16.
- Novrianda D, Haryanti F, Supriyadi E, Lazuardi L, Herini ES, 2022. Development and evaluation of internet-based health technology in pediatric oncology: a scoping review. *Asian Pacific Journal of Cancer Prevention: APJCP*, 23, 4, 1125.
- Rathbone AL, Prescott J, 2017. The use of mobile apps and SMS messaging as physical and mental health interventions: systematic review. *Journal of medical Internet research*, 19, 8, 1-22.
- Redd WH, Jacobsen PB, Die-Trill M, Dermatis H, McEvoy M, Holland JC, 1987. Cognitive/attentional distraction in the control of conditioned nausea in pediatric cancer patients receiving chemotherapy. *Journal of consulting and clinical psychology*, 55, 3, 391.
- Schwebel FJ, Larimer ME, 2018. Using text message reminders in health care services: A narrative literature review. *Internet interventions*, 13, 82-104.
- Semerci R, Kostak MA, Taşkın C, 2022. The effect of using an interactive mobile application for the management of chemotherapy-induced nausea and vomiting in children: randomized controlled study. *European Journal of Oncology Nursing*, 58, 102121.
- Van Kessel R, Roman-Urrestarazu A, Anderson M, Kyriopoulos I, Field S, Monti G, Reed SD, Pavlova M, Wharton G, Mossialos E, 2023. Mapping factors that affect the uptake of digital therapeutics within health systems: scoping review. *Journal of Medical Internet Research*, 25, e48000.
- Wahyuningsih S, Afiyanti Y, Waluyo A, Fitch MI, 2023. Non-Pharmacological Management of Nausea and Vomiting in Cancer: A Scoping Review. *Jurnal Keperawatan Indonesia*, 26, 1, 20-35.
- Wong CL, Li CK, Chan CWH, Choi KC, Chen J, Yeung MT, Chan ON, 2021. Virtual reality intervention targeting pain and anxiety among pediatric cancer patients undergoing peripheral intravenous cannulation: a randomized controlled trial. *Cancer Nursing*, 44, 6, 435-42.

**EVALUATION OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN VARIETIES AND TRAITS
IN TRITICALS USING THE BILOT ANALYSIS METHOD**

**TRİTİKALEDE ÇEŞİTLER İLE ÖZELLİKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN
BİPLOT ANALİZ YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ**

ENVER KENDAL^{1,2}

¹Doç.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Kızıltepe MYO, Bitkisel ve Hayvansal Üretim
Bölümü, Türkiye, <https://orcid.org/0000-0002-8812-8847>

²Doç. Dr., 1Mardin Artuklu Üniversitesi, Kızıltepe Tarım Bilimleri ve Teknolojileri
Fakültesi, Tarla Bitkileri Bölümü, Kızıltepe, Mardin, Türkiye

Özet

Bu çalışma, farklı tritikalede çeşitleri ile verim, verim unsurları ve kalite özellikleri arasındaki ilişkileri belirlemek üzere 2011-2012 yetiştirme mevsiminde yürütülmüştür. Çalışmada, materyal olarak farklı özelliklere sahip Aday 3, Aday 13 ve Tacettinbey tritikale çeşitleri kullanılmıştır. Deneme, Tesadüf Blokları Deneme Desenine göre üç tekerrürlü olarak yürütülmüştür. ÇÖ (Çeşit x Özellik) biplot tekniği ile tüm karakterler birlikte ele alınarak en uygun çeşit adayları belirlenmiştir. ÇÖ biplot tekniğinde PC1 varyasyonun %75.78, PC2 ise %24.22 ve toplamda varyasyonun % 100'ünü oluşturmuştur. Çalışmada kullanılan scatter plot biplot tekniğine göre çeşitler ile özellikler arasında geniş bir varyasyon olduğu, Aday 3 ile özellikle MBS ve rutubet arasında, Tacettinbey çeşidi ile başak özellikleri arasında, Aday 3 ile başaklanma süresi ve başak verimi ile diğer pek çok özellik ile arasında bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Mega-grup analizine göre özellikler farklı üç adet Mega-grupta yer almış ve toplamda üç mega-grup oluşmuştur. Tüm özelliklerin ortalaması bakımından yapılan ranking biplot analizinde Tacettinbey çeşidi tüm özellikler bakımından en elverişli olduğu, Aday 13 oldukça stabil ancak ortalamasının altında yer alarak zayıf sonuçlara sahip olduğu tespit edilmiştir. Comparison yönteminde de Tacettinbey çeşidi ideal merkeze yakın çemberde yer alarak diğer aday çeşitlere göre daha ideal olduğu teyit edilmiştir. Tritikalede yapılacak çalışmalarda Tacettinbey çeşidinin tavsiye edilebileceği ancak spesifik çalışmalar için diğer adayların da tavsiye edilebileceği sonucuna varılmıştır. ÇÖ Biplot analiz tekniği verilerin ortalamalarına göre oluşturduğu grafikler ile sonuçların görsel olarak kolayca yorumlanabileceğini göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Biplot, tritikale, özellik, çeşit

Abstract

This study was carried out in the 2011-2012 growing season to determine the relationships between different triticale varieties and yield, yield elements and quality characteristics. In the study, Aday 3, Aday 13 and Tacettinbey triticale varieties with different properties were used as materials. The experiment was conducted with three replications according to the Randomized Block Trial Design. With the ÇÖ (Variety x Trait) biplot technique, all characters were considered together and the most suitable variety candidates were determined. In the MS biplot technique, PC1 constituted 75.78% of the variation, PC2 constituted 24.22% and 100% of the total variation.

According to the scatter plot biplot technique used in the study, there was a wide variation between varieties and traits, there was a relationship between candidate 3 and especially MBS and humidity, between Tacettinbey variety and ear characteristics, and between candidate 3 and heading time and ear yield and many other characteristics. has been determined. According to the Mega-group analysis, there were three Mega-groups with different characteristics and a total of three mega-groups were formed. In the ranking biplot analysis conducted in terms of the average of all characteristics, it was determined that the Tacettinbey variety was the most favorable in terms of all characteristics, while Candidate 13 was quite stable but had poor results, being below the average. In the comparison method, Tacettinbey variety was confirmed to be more ideal than other candidate varieties by being located in the circle close to the ideal center. It was concluded that the Tacettinbey variety can be recommended for studies on triticale, but other candidates can also be recommended for specific studies. The Biplot analysis technique has shown that the results can be easily interpreted visually with the graphs created according to the averages of the data.

Keywords: Biplot, triticale, traits, cultivar

1. GİRİŞ

Yeni bir tür olan tritikale (*×Triticosecale Wittmack*), 1870'lerde İskoçya'da çavdar (*Secale cereale* L.) ile ekmeklik buğday (*Triticum aestivum* L.) veya durum buğdayın (*T. turgidum* L.) melezlenmesi ile geliştirilen ve türler arası çaprazlamalardan elde edilen ilk insan yapımı bir tahıl bitkisi (Kızılgöçü ve ark., 2017). Tritikale, kıraç alanları iyi değerlendiren, az gelişmiş ülkelerde ekmek yapımında gelişmiş ülkelerde ise hayvan yemi olarak değerlendirilen bir tahıldır. Türkiye tahıllar konusunda kendi kendine yeterli bir ülke olmasına rağmen gelecekte bu durumunu koruyup koruyamayacağı tartışılmaktadır. Küresel ısınmanın etkileri, nüfusumuzun hızla artması, ekilebilen arazilerin gittikçe daralması, gelecek yıllarda tahılların üretimindeki yetersizliğin muhtemel önemli işaretleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Mut ve ark., 2006). Türkiye'de tahıllar arasında verimi en yüksek olan tahıl bitkisi olduğu bildirilirken, tük verilerinden de anlaşıldığı gibi üretim alanında sürekli bir artış olduğu görülmektedir (Kendal, 2022). Dünyada 4.000.000 hektar civarında ekim alanı, 13.300.000 ton civarında bir üretime sahip olup dekara verim ortalaması yaklaşık 338 kg.'dır. Sırasıyla Polonya, Almanya, Belarus ve Fransa en fazla tritikalenin üretildiği ülkelerdir. Ülkemizde 2020 yılı verilerine göre ekim alanı 8.111.490 dekar, üretimi ise yaklaşık 276.212 ton olup verim ortalaması 341 kg olduğu bildirilmektedir. Üretim alanı sürekli bir artış gösterirken on yıl önce 298 bin hektar iken 2020 yılı itibarı ile 811 bin hektara, üretim ise 104 bin tondan 276 bin tona yükselmiş verim 315 kg ile 349 kg. arasında değişirken 2011 yılı en yüksek verimin kayıt altına alındığı yıl olmuştur (Kendal, 2021). Dünya genelinde oluşan yem açığının giderilmesi için marjinal alanları daha iyi değerlendiren tritikalenin daha geniş alanlarda yetiştirilmesi için yeni çeşitlerin geliştirilmesi ve bunların yaygınlaştırılmasına ihtiyaç olduğu bildirilmektedir (Muntzing, 1989; Kendal, 2021). Tritikale bitkisinin Diyarbakır sınırlarında kıraç ve marjinal alanları iyi değerlendirebileceği öngörülmektedir (Kendal ve ark., 2012; Kızılgöçü ve Yıldırım, 2017). Bu anlamda bazı araştırmacılar yaptıkları çalışmalarda kıraç ve marjinal alanlarda tritikale bitkisinin iyi uyum sağladığını bildirmişlerdir (Kızılgöçü, 2019; Kendal and Sayar, 2016, Sirat ve ark., 2020). Diyarbakır ili çevre faktörleri, yetiştirme sezonlarına bağlı olarak çok değişiklik gösterdiği için tercih edilecek tritikale çeşitlerinin stabil olması çok önemlidir (Kendal ve ark., 2016). Bu nedenle kaliteli, verimi yüksek aynı zamanda stabil olan yeni çeşitlerin tercih edilmesi gerekmektedir. Genotipleri hem stabil olmaları bakımından hem de çok yönlü değerlendirebilmek için son zamanlarda GT (genotip x özellik) biplot metodu kullanılmaktadır (Yan ve ark., 2000), Bu metod, genotip x özellik interaksiyonunu grafiksel olarak iki yönlü yorumlama esasını oluşturur (Yan ve Rajcan, 2002).

Böylece bir biplot, özellikler (ıslah hedefleri) arasındaki genetik korelasyonları görselleştirmek için kullanılabilir, bu da genotiplerin ıslahçılar tarafından anlaşılmasını kolaylaştırır (Liu et al., 2018). Özellik ilişkilerinin anlaşılması, bir hedef özellik için dolaylı seçimde kullanılabilen ve fazladan ölçülebilen özelliklerin tanımlanmasını da kolaylaştırır. Hem çeşit değerlendirmesi hem de ebeveyn seçimi için önemli olan bireysel genotiplerin avantajlarını ve eksikliklerini görselleştirmek için GT biplotu kullanılabilir (Yan ve Tinker, 2005). Yukarıda belirtilen hedeflere ulaşmak için iki aday ve bir adet tescilli tritikale genotip ile özellikler arasındaki ilişkiler GT biplot metodu kullanılarak değerlendirilmiştir.

2. YÖNTEM

Araştırma, 2011-2012 yetiştirme sezonunda, GAPUTAEM (Uluslararası Tarımsal Araştırma ve Eğitim Merkezi Müdürlüğü/Diyarbakır) deneme sahasında yağışa dayalı şartlarda yürütülmüştür. Araştırmada iki adet aday (Aday 3-Aday 13 ve bir adet standart çeşit (Tacettinbey) materyal olarak kullanılmıştır. Bu araştırma Tesadüf Blokları Deneme Deseninde 3 tekerrürlü olarak toplam 3 adet genotiple yürütülmüştür. Denemede her parselin toplam alanı $1,2 \times 6 = 7,2 \text{ m}^2$ olarak belirlenerek ekim yapılmıştır. Deneme ekimi Kasım ayında Wintersteiger 2200 (92 model) deneme mibzeri ile yapılmıştır. Taban gübresi olarak 20-20-0 kompoze gübresi dekara saf 6' şar kg/da (P_2O_5) ve azot (N) gübresi uygulanmıştır. Amonyum nitrat (% 26) gübresi 6 kg/da gelecek şekilde kardeşlenme döneminde üst gübreleme olarak verilmiştir. Yabancı ot bitkilerinin 2-4 yapraklı oldukları dönemde kimyasal mücadele yapılmıştır. Kenar tesiri olarak her parselde ön ve arka kısmından 0.5 m alınmış ve hasat, Hege ile 6 m^2 üzerinden yapılmıştır.

2.1. Araştırma Yerinin iklim Özellikleri

Çalışmanın yetiştirme sezonunda(2011-2012) kaydedilen yağış miktarı uzun yıllara oranla düşük ve daha düzensiz olmuştur. Ortalama sıcaklık değerleri ise sonbahar kış ve Mart ayına kadar uzun yıllar aylık ortalama derecelerinin üzerinde Nisan Mayıs ve Haziran aylarında ise uzun yıllar ortalamasının üzerinde ölçülmüştür. Oransal nem değerlerinde ise ocak ayı hariç diğer aylarda uzun yıllar aylık ortalamaların altında ölçülmüştür(Tablo 1).

Tablo 1. Diyarbakır iline ait yıllık ve uzun yıllar sıcaklık değerleri ve yağış miktarları

Aylar	Ortalama Sıcaklık(0C)		Yağış (mm)		Oransal Nem(%)	
	2011-12	Uzun Yıllar	2011-12	Uzun Yıllar	2011-12	Uzun Yıllar
Eylül	25.0	24.7	9.2	4.3	30.2	31.0
Ekim	16.4	17.1	11.8	32.1	41.6	48.0
Kasım	6.4	9.0	73.0	51.1	58.8	68.0
Aralık	2.3	3.7	40.2	67.4	73.9	77.0
Ocak	2.4	1.6	78.3	62.8	84.4	77.0
Şubat	1.9	3.6	74.4	67.8	68.2	73.0
Mart	5.1	8.6	44.0	67.3	59.2	66.0
Nisan	15.2	13.8	26.2	67.7	58.5	63.0
Mayıs	19.6	19.2	41.0	39.6	58.0	56.0
Haziran	27.7	26.3	7.0	9.0	27.8	36.0
Toplam			405.1	469.1		

KAYNAK:meteor.gov.tr.2010

2.2. Verilerin Elde Edilmesi ve Değerlendirilmesi

Araştırmada; Tesadüf Blokları Deneme Desenine göre yürütülen çalışmadan elde edilen veriler J.M.P 7.0 (Copyright © 2007 SAS Institute Inc.) paket programı kullanılarak Varyans analizleri yapılmış, faktör ortalamaları önemli çıkanlar A.Ö.F. testine göre gruplandırılmıştır. Ayrıca Genstat 12 paket programı kullanılarak GT biplot grafikleri oluşturulmuş ve yorumlanmıştır.

3. BULGULAR

Yapılan varyans analizine göre başak uzunluğu ve başakta başakçık sayısı bakımından çeşitler arasında önemli fark ($p < 0.05$) görülürken, diğer özellikler bakımından ise çeşitler arasında herhangi bir farklılık tespit edilememiştir (Tablo 2). Önemli çıkan özellikler için genotipler arasında oluşan farklılıklar A.Ö.F testine göre gruplandırılmıştır (Tablo 3).

Tablo 2. Özelliklere ait varyans analiz sonuçları ve önemlilik dereceleri

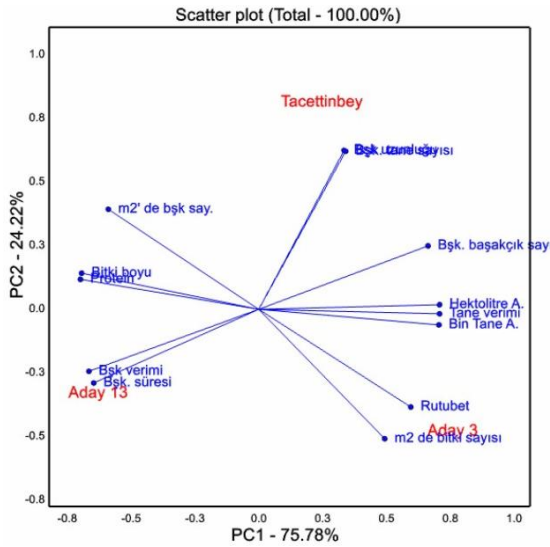
Varyasyon Kaynakları	Serbestlik Derecesi	Başaklanma süresi (gün)	Bitki boyu(cm)	M ² de bitki sayısı (adet)	M ² de Başak sayısı (adet)	Başak Uzunluğu (cm)	Başakta Başakçık Sayısı(adet)	Başakta tane sayısı (adet)	Başak verimi (g)	Tane verimi (kg/da)	Bin Tane ağırlığı (g)	Hektolitre ağırlığı (kg/hl)	Protein oranı(%)	Rutubet Oranı(%)
Çeşit	2	0.11	119.4	20.9	51.4	10.5*	34.8*	6.46	0.08	17972.4	5.01	12.3	0.87	0.01
Tekerrür	2	0.11	0.53	2775.6	78.8	0.4	3.6	5.97	0.04	1314.0	0.41	0.3	0.00	0.00
Hata	4	5.11	124.9	256.7	82.1	0.4	3.1	17.3	0.07	2773.2	22.5	5.5	1.60	122 0.04
Toplam	8													
DK(%)		1.93	9.3	4.02	1.7	6.5	8.1	8.5	11.8	6.6	12.0	3.1	8.3	2.0

Tablo 3. Özelliklere ait veriler ve oluşan gruplar

Çeşitler	Başaklanma süresi (gün)	Bitki boyu(cm)	M ² de bitki sayısı (adet)	M ² de Başak sayısı (adet)	Başak Uzunluğu (cm)	Başakta Başakçık Sayısı(adet)	Başakta tane sayısı (adet)	Başak verimi (g)	Tane verimi (kg/da)	Bin Tane ağırlığı (g)	Hektolitre ağırlığı (kg/hl)	Protein oranı(%)	Rutubet Oranı(%)
Aday 3	117.0	114	401	524	9.2b	23.9a	48.6	2.1	871.7	40.5	78.3	14.7	10.1
Aday 13	117.0	126	397	531	7.7c	17.8b	47.4	2.4	717.4	37.9	74.3	15.7	10.0
Tacetinbey	116.7	121	396	531	11.5a	23.5a	50.3	2.1	805.3	39.3	76.8	15.3	10.0
Ortalama	116.9	120	398	529	9.5	21.7	48.8	2.2	798.1	39.2	76.5	15.2	10.0
AÖF(0.05)	5.1	25.3	36.3	20.5	1.4	4.0	9.4	0.6	119.4	10.7	5.3	2.9	0.4

3.1.GT biplot tekniği ile Genotipler ile özellikler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi

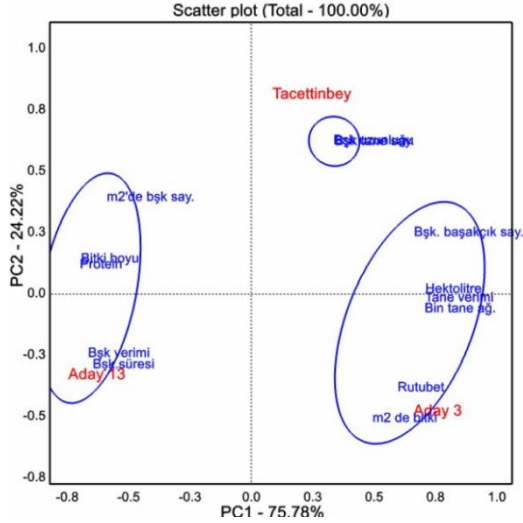
GT biplot tekniği, incelenen varyasyon kaynaklarını iki yönlü olarak incelememizi kolaylaştırmaktadır. Bir yandan incelenen özellikler arasındaki ilişki, öbür taraftan ise genotipler ile özellikler arasındaki ilişki açıklanmaktadır. İki özelliğe ait vektörler arasındaki açı değeri (>0 -- $<90^\circ$) daraldıkça özellikler arasındaki ilişki pozitif, açı değeri (90° -- $<180^\circ$) arttıkça negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir (Kendal ve ark., 2016; Kendal ve Sayar, 2016; Kendal, 2021). Ayrıca grafik üzerinde gösterilen genotiplerin buldukları konumlarına ve özelliklere olan uzaklık ve yakınlıklarına göre hangi genotipin hangi özellikler bakımından yüksek veya düşük değerlere sahip olduğunu göstermektedir (Şekil 1). Genotipler grafik üzerinde merkeze yakın bölgelerde konumlanmaları durumunda tüm özellikler bakımından tatminkâr, merkezden uzak ve herhangi bir özelliğe yakın bir bölgede konumlanmış ise ilgili özellik bakımından yüksek değerlere sahip olduğu ve ilgili genotip ilgili özellik bakımından değerlendirilebileceği veya elenebileceğini göstermektedir (Kendal, 2021; Oral, 2019). Bu açıklamalara göre bir taraftan özellikler arasındaki korelasyon ilişkileri yani tane verimi ile bin tane ve hektolitre ağırlıkları arasında sıkı ve pozitif bir ilişki, bitki boyu ve protein oranı bakımından ise ters yani negatif bir ilişki olduğunu kanıtlamaktadır. Diğer taraftan genotipler ile özellikler arasındaki ilişkiyi yani aday 3'ün özellikle metrekarede bitki sayısı ve tane rutubet oranı ile ilişkilendirildiği ve bu özellikler bakımından yüksek değerlere sahip olduğunu, Aday 13'ün başak verimi ve başaklanma süresi ile ilişkilendirildiği ve bu özellikler bakımından yüksek değerlere sahip olduğunu, Tacettinbey çeşidinin ise başak uzunluğu ve başakta tane sayısı bakımından yüksek değerlere sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 1. Genotipler ile özellikler arasındaki ilişkiler

Tescil süresince yapılan ıslah çalışmalarında hangi özelliklere öncelik verilmesi gerekiyorsa genotip ve özelliklerin grafikte konumlandıkları bölgelere bakarak bir seleksiyon yapmak mümkündür.

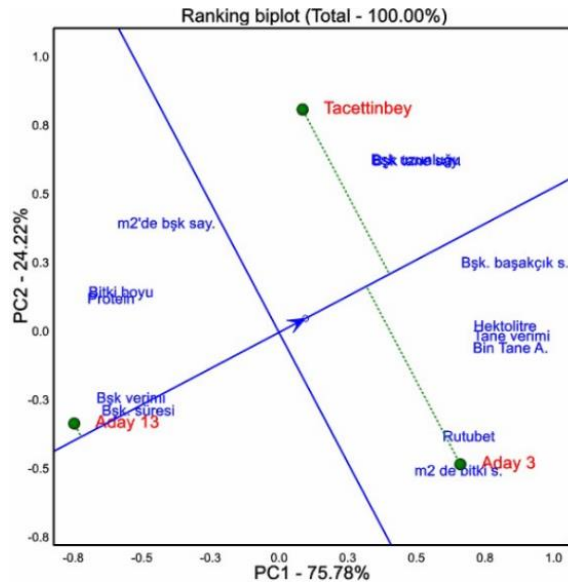
Mega-grup analizi ile özellikler gruplandırılabilen ve genotipler ilgili grup özellikleri ile olan yakınlıkları bakımından en uygun genotipler belirlenebilmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. Genotipler ile özelliklerin gruplandırılması

Yukarıdaki açıklamaya göre özellikler üç temel gruba ayrılmıştır. Her bir genotip ise farklı özellik grubunda veya yakın bölgesinde yer almıştır. İslah süresince veya tescil süresince bizim için hangi özellikler öncelikli ise bu özelliklerin oluşturduğu gruba yakın veya aynı çemberde yer alan genotiplere öncelik verilerek seleksiyonda seçilmeleri gerekmektedir. Buna göre Aday 3, hem tane verimi hem de bazı kalite kriterleri bakımından yüksek değerlere sahip olduğu dolayısıyla tescil adayı olarak öncelik verilmesi gerekmektedir. Aday 13 bazı özellikler bakımında öne çıksa da tane verimi bakımından geride kalmaktadır. Tescil aday seçerken önceliğimiz protein değeri yüksek bir çeşit adayını belirlemek ise Aday 13, ancak tane verimi yüksek bir çeşit adayını belirlemek ise Aday 3'ün tescil adayı olarak belirlenmesi daha uygun olacaktır.

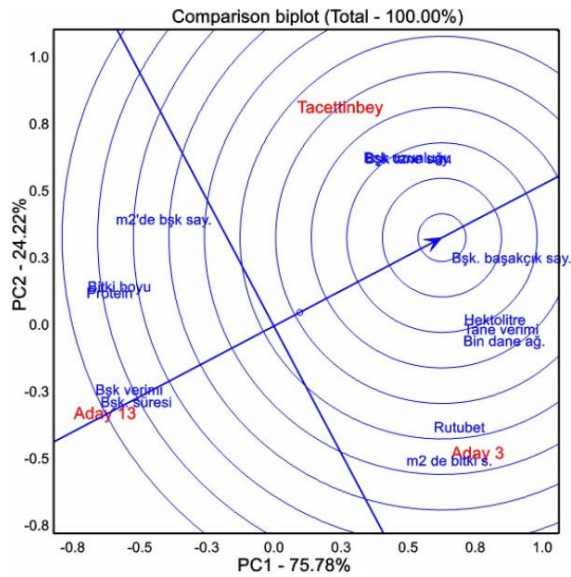
Ranking biplot yöntemi, tüm özelliklerin ortalama değerleri kullanılarak bir grafik oluşturulmaktadır (Şekil 4).

Şekil 3. Genotiplerin özellikler bakımından stabilitesi

Bu grafik iki eğri (ok ile gösterilen dikey ve yatay eğri) ile açıklanmaktadır. Dikey eğri özelliklerin ortalamasını, ok ile gösterilen yatay eğri ise tüm özelliklerin ortalaması bakımından genotiplerin stabilitesini göstermektedir. Genotipler stabilite eğrisine (ok ile gösterilen yatay eğri) olan uzaklık ve yakınlıklarına göre stabil durumları açıklanmaktadır. Eğer genotipler eğrinin tam üzerinde ise tüm özellikler bakımından oldukça stabil olduğunu göstermektedir(Kendal, 2021, Kendal, 2022). Bu açıklamalara göre Aday 13 bu çalışmada tüm özellikler bakımından stabil olduğunu göstermektedir. Ancak genotiplerin tüm özellikler bakımından stabil olmaları yetmez, bu genotiplerin aynı zamanda ortalama eğrinin(dikey) üzerinde ve ilerde yer almaları istenir. Bu durumda Tacettinbey ve Aday 3'ün tüm özelliklerin ortalama değerleri bakımından değişkenlik gösterdiği ancak Aday 13'e göre daha yüksek değerlere sahip olduklarını göstermektedir. Bu durumda Aday 3 hem birçok özelliğin olduğu bölgede hem de ortalama eğrinin ilerisinde konumlanması nedeni ile diğer adaylara üstünlük sergilediği dolayısıyla tescil adayı olabileceğini göstermektedir.

Comparison biplot grafiği özelliklere ait ortalama değerler kullanılarak bir ideal merkez ve dikey ortalama eğrisi oluşturulur (Şekil4).

Şekil 4. İdeal merkezin oluşturulması ve genotiplerin buna göre belirlenmesi

Genotipler ortalama dikey eğrinin altında konumlanmış ise bunlar öncelikli elenir. Genotipler ortalamanın üzerinde ideal merkeze yakın konumlanmış ise bunlar elverişli ve çeşit adayları olarak belirlenebilmektedir(Kendal, 2021; Kendal, 2022). Buna göre başta elenmesi gereken genotip Aday 13'tür. Çünkü bu genotip hem ortalama dikey eğrinin altında hem de ideal merkezden oldukça uzaktır. Aday 3 ise ortalama eğrinin üzerinde ve ideal merkeze oldukça yakın ve birçok özelliğin olduğu bölgede yer aldığı için çeşit adayı olarak belirlenmelidir. Özellikle çok sayıda genotipin kullanıldığı ve fazla özelliğin incelendiği araştırmalarda genotiplerin performanslarını bu özelliklerin ortalamalarına göre yorumlarken sayısal ve istatistiksel rakamlara bakıp yapılan değerlendirmelerde bitki ıslahçıları yormakta ve çok fazla zamanlarını almaktadır. GT biplot tekniği görsel olarak birçok açıdan genotip ile özellikler arasındaki ilişkileri ile özelliklerin birbiri ile olan ilişkilerini yorumlamada bize oldukça kolaylık sağladığı için seleksiyonda rahatlıkla kullanılan faydalı bir teknik olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu konuda yaptıkları araştırma sonuçlarında bu tekniğin faydalı olduğu birçok araştırmacı tarafından belirtilmiştir (Butnaru ve ark., 2014; Güngör ve ark., 2022; Ponomarev ve ark. 2018; Stoyanov; 2021; Kendal ve ark., 2019).

4. SONUÇ. TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırmada üç adet tritikale çeşidi ile yapılan çalışmadan elde edilen veriler GT biplot tekniği ile analiz edilerek genotip-özellik ilişkileri grafikler üzerinden incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre grafikler üzerinden yapılan değerlendirmelerde Aday 13 çeşidinin tüm özellikler bakımından en stabil genotip olduğu ancak düşük değerlere sahip olduğu için tavsiye edilemeyeceği, Aday 3 'ün hem bir çok özellikle ilişkilendirildiği hem de yüksek değerlere sahip olduğu için çeşit adayı olabileceği, ayrıca genotipler arasında Tacettinbey çeşidinin de çalışmalarda Diyarbakır bölgesi için tavsiye edilebileceği sonucuna varılmıştır. Buna ilaveten GT biplot görsellerinin genotip x özellik ilişkilerini yorumlanmasında ıslahçılara oldukça kolaylık sağladığı sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlara bakarak bu tekniğin diğer araştırmalarda da rahatlıkla kullanılabilirliği önerilmektedir.

5. KAYNAKLAR

- Butnaru, G., Sarac, I., & Ciulca, S. (2014). Relationship among yield and plant specific traits on triticale Romanian varieties in Timisoara environment. *Communications in agricultural and applied biological sciences*, 79(4), 201-210.
- Güngör, H., Cakir, M. F., & Dumlupinar, Z. (2022). Evaluation of triticale: genotype by environment interaction and GGE biplot analysis. *JAPS: Journal of Animal & Plant Sciences*, 32(6), p1637.
- Kendal, E. (2021). Comparison of the spring Triticale candidate with common varieties. 3rd International Halich Congress on Multidisciplinary Scientific Research, Conference Proceedings Book, P:585-597, August 1516, 2021.
- Kendal, E. (2022). Using Biplot Analysis Technique to Selection in Triticale Breeding Studies. *Yuzuncu Yıl University Journal of Agricultural Sciences*, 32(1), 186-198.
- Kendal, E., & Sayar, M. S. (2016). The stability of some spring triticale genotypes using biplot analysis. *JAPS: Journal of Animal & Plant Sciences*, 26(3), 754-765.
- Kendal, E., Tekdal, S., & Karaman, M. (2019). Proficiency of biplot methods (AMMI and GGE) in the appraisal of triticale genotypes in multiple environments. *Applied Ecology and Environmental Research*, 17(3):5995-6007.
- Kendal, E., Tekdal, S., Aktaş, H., Karaman, M., Ahmet A. (2012). Güneydoğu Anadolu yağışa dayalı şartlarında yazlık Triticale hatlarının tarımsal özelliklerinin belirlenmesi. *Türk Doğa ve Fen Dergisi*, 1(1)39-46.
- Kızılgeçi, F., Akıncı, C., Albayrak, Ö., Yıldırım, M. (2017). Triticale hatlarında bazı fizyolojik parametrelerin verim ve kalite özellikleriyle ilişkilerinin belirlenmesi. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(1): 337-345.
- Kızılgeçi, F. (2019). Assessment of yield and quality of some Triticale genotypes in South-Eastern Anatolia. *Journal of the Institute of Science and Technology*, 9(1), 545-551.
- Liu, J., Song, Q., Tian, X., & Liu, H. (2018). Evaluation of the adaptability of triticale genotypes using membership function and GGE-biplot analysis. *Acta Prataculturae Sinica*, 27(5), 85-96.
- Muntzing A (1989). Triticale results and problems. *Advances in plant breeding. Supplement to Journal of Plant Breeding. Verlag Paul Parey. Berlin and Hamburg.* 103 p.

- Mut, Z., Albayrak, S., & Töngel, Ö. (2006). Triticale (*Xtriticosecale* Wittmack) hatlarının tane verimi ve bazı özelliklerinin belirlenmesi. *Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 12(1), 56-64.
- Oral, E. (2018). Effect of nitrogen fertilization levels on grain yield and yield components in triticale based on AMMI and GGE biplot analysis. *Applied Ecology & Environmental Research*, 16(4), 4865-4878.
- Ponomarev, S. N., Ponomareva, M. L., & Tagirov, M. S. (2018). Evaluation of phenotypic stability of winter triticale varieties by grain yield by biplot analysis. *Crop Husbandry*, P:34-38.
- Sirat, A., Bahar, B., & Bahar, N. (2020). Doğu Karadeniz Bölgesi karasal iklim ve kuru tarım koşullarında Triticale (*x Triticosecale* Wittmack) çeşitlerinin tane verimi ve verim unsurları üzerinde bir araştırma. *Bahri Dağdaş Bitkisel Araştırma Dergisi*, 9(2), 134-146.
- Stoyanov, H. (2021). Environment adjusted yield model for ranking and stability assessment of winter triticale (*X Triticosecale* Wittm.) Genotypes. *International Journal of Innovative Approaches in Agricultural Research*, 5 (1), 141-157.
- Yan, W., & Rajcan, I. (2002). Biplot analysis of test sites and trait relations of soybean in Ontario. *Crop science*, 42(1), 11-20.
- Yan, W., & Tinker, N. A. (2005). An integrated biplot analysis system for displaying, interpreting, and exploring genotype \times environment interaction. *Crop Science*, 45(3), 1004-1016.
- Yan, W., Hunt, L. A., Sheng, Q., & Szlavnic, Z. (2000). Cultivar evaluation and mega-environment investigation based on the GGE biplot. *Crop science*, 40(3), 597-605.

**HIGH-PERFORMANCE METAL–SEMICONDUCTOR–METAL (MSM)
PHOTODETECTORS
YÜKSEK PERFORMANSLI METAL-YARI ILETKEN-METAL (MSM)
FOTODETEKTÖRLER**

TURGUT TUT ¹

¹DR. ÖĞRETİM ÜYESİ, FOTONİK, 0000-0002-4589-201X

Özet

Bu çalışma, yüksek performanslı AlGa_N tabanlı metal-yarı iletken-metal (MSM) fotodetektörlerin (PD'ler) tasarımı, yapısal büyümesi, imalatı ve karakterizasyonu üzerine kapsamlı bir araştırma sunmaktadır. AlN çekirdeklenme ve tampon katmanlarının dahil edilmesiyle, GaN MSM PD'lerin kaçak akım yoğunluğunda önemli bir azalma sağlanmış ve 50 V öngerilim altında minimum $1,96 \times 10^{-10}$ A/cm² değeri elde edilmiştir. Kaçak akımda gözlenen bu azalma, kontrol cihazlarına göre dört mertebe büyüklükte bir iyileşmeyi kanıtlayan önemli bir gelişmeyi ifade etmektedir. Ayrıca, Al_{0,75}Ga_{0,25}N MSM PD, 229 nm'lik bir kesme dalga boyu ve 222 nm'de 0,53 A/W'lık bir tepe hassasiyeti de dahil olmak üzere dikkate değer performans özellikleri sergilemektedir. Özellikle cihaz, yedi büyüklük mertebesini kapsayan reddetme seviyelerine ulaşarak görünür spektrumda olağanüstü reddetme yetenekleri sergiliyor. Bu tür katı reddetme kriterleri, AlGa_N tabanlı MSM PD mimarisinin etkinliğinin altını çizmektedir. Araştırmayı genişleterek, örnek karanlık akım özellikleri ile karakterize edilen iki renkli monolitik AlGa_N MSM PD'ler geliştirilmiştir. Her iki dedektör de diğer dedektörün spektral bandını üç büyüklük mertebesini aşarak güçlü bir şekilde reddettiğini göstermektedir. Yüksek hızlı performansla ilgili olarak, Al_{0,38}Ga_{0,62}N MSM PD, gigahertz frekanslarını aşan bant genişliklerine sahip hızlı yanıtlar sergilemektedir. En hızlı cihazlar, yüksek hızlı fotodeteksiyon yetenekleri gerektiren uygulamalar için potansiyellerini gösteren 5,4 GHz'lik 3-dB bant genişliği göstermektedir. Özetle, bu araştırma AlGa_N tabanlı fotodeteksiyon teknolojisinin ilerlemesine önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Yüksek performanslı MSM PD'lerin gerçekleştirilmesi için gerekli olan tasarım optimizasyonu, yapısal büyüme ve üretim süreçleri hakkında değerli bilgiler sağlamaktadır. Azaltılmış kaçak akım, gelişmiş spektral hassasiyet ve yüksek hızlı çalışmayı kapsayan gösterilen yetenekler, akademik ve endüstriyel alanlarda UV algılamadan yüksek hızlı iletişim sistemlerine kadar sayısız uygulama için umut vaat etmektedir.

Anahtar kelimeler: Fotodetektörler, MSM, Ultraviyole

Abstract

The study presents a comprehensive exploration into the design, structural growth, fabrication, and characterization of high-performance AlGa_N-based metal-semiconductor-metal (MSM) photodetectors (PDs). Through the incorporation of AlN nucleation and buffer layers, a significant reduction in the leakage current density of GaN MSM PDs is achieved, yielding a minimal value of 1.96×10^{-10} A/cm² under a 50 V bias. This observed reduction in leakage current signifies a substantial enhancement, evidencing a four-order-of-magnitude improvement over control devices. Furthermore, the Al_{0.75}Ga_{0.25}N MSM PD showcases remarkable performance attributes, including a cutoff wavelength of 229 nm and a peak

sensitivity of 0.53 A/W at 222 nm. Notably, the device exhibits exceptional rejection capabilities in the visible spectrum, attaining rejection levels spanning seven orders of magnitude. Such stringent rejection criteria underscore the efficacy of the AlGa_N-based MSM PD architecture. Expanding the investigation, two-color monolithic AlGa_N MSM PDs are developed, characterized by exemplary dark current characteristics. Both detectors demonstrate robust rejection of the other detector's spectral band, surpassing three orders of magnitude. Regarding high-speed performance, the Al_{0.38}Ga_{0.62}N MSM PD exhibits rapid responses, boasting bandwidths surpassing gigahertz frequencies. The fastest devices demonstrate a 3-dB bandwidth of 5.4 GHz, indicative of their potential for applications necessitating high-speed photodetection capabilities. In summation, this research contributes significantly to the advancement of AlGa_N-based photodetection technology. It provides valuable insights into design optimization, structural growth, and fabrication processes essential for realizing high-performance MSM PDs. The demonstrated capabilities, encompassing reduced leakage current, enhanced spectral sensitivity, and high-speed operation, hold promise for a myriad of applications, spanning UV sensing to high-speed communication systems within the academic and industrial realms.

Keywords: Photodetectors, MSM, Ultraviolet

**EVALUATION OF THE EFFECT OF SEED SIZE ON YIELD, TRAITS AND QUALITY PARAMETERS IN TRITICAL BY USING BILOT ANALYSIS METHOD
TOHUM İRİLİĞİNİN TRİTİKALEDE VERİM, VERİM ÖZELLİKLERİ VE KALİTE PARAMETRELERİNE OLAN ETKİSİNİN BİPLOT ANALİZ YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ**

ENVER KENDAL^{1,2}

¹**Doç.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Kızıltepe MYO, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü, Türkiye, <https://orcid.org/0000-0002-8812-8847>**

²**Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Kızıltepe Tarım Bilimleri ve Teknolojileri Fakültesi, Tarla Bitkileri Bölümü, Kızıltepe, Mardin, Türkiye**

Özet

Bu çalışma, Diyarbakır'da 2011-2012 yetiştirme sezonunda üç farklı tohum iriliğinin üç adet Tritikale çeşidinde verim ve verimle ilgili özellikler ile kalite parametrelerine olan etkisinin belirlenmesi amacıyla kuru şartlarda yürütülmüştür. Çalışmada üç farklı tohum irilik sınıfına (Elek altı, 2-2.5 mm elek aralığı ve 2.5 mm elek üstü) ait tohumluk kullanılmıştır. Deneme, Tesadüf Bloklarında Bölünmüş Parseller Deneme Desenine göre üç tekerrürlü olarak yürütülmüştür. ÇU (Çeşit x Uygulama) biplot tekniği ile tüm karakterler birlikte ele alınarak en uygun tohum irilik sınıfı belirlenmiştir. ÇU biplot tekniğinde PC1 varyasyonun %93.37, PC2 ise %6.63 ve toplamda varyasyonun % 100'ünü oluşturmuştur. Çalışmada kullanılan scatter plot biplot tekniğine göre tohum irilik sınıfı ile çeşitler arasında geniş bir varyasyon olduğu, elek altı ve 1.25-2.5 mm elek sınıfları ile Tacettinbey ve Aday 3 çeşitleri arasında, 2.5 mm elek üstü ile Aday 13 çeşidi arasında bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Mega-grup analizine göre elek altı ve 1.25-2.5 mm elek sınıfları 1. Mega-grubunu, 2.5 mm elek üstü irilik sınıfı ise 2. Mega-Grubunu oluşturmuştur. Tüm özelliklerin ortalaması bakımından yapılan ranking biplot analizinde en uygun tohum irilik sınıfının 1.25-2.5 mm elek sınıfı olduğu ve Aday 3 çeşidinin tohum irilik sınıfları bakımından en stabil ve elverişli olduğu tespit edilmiştir. Comparison yönteminde de 1.25-2.5 mm elek sınıfı ideal merkeze yakın çemberlerde yer alarak diğer elek altı ve üstü irilik sınıflarına göre daha ideal olduğu teyit edilmiştir. Sonuç olarak, tritikale çeşitleri ile yapılacak çalışmalarda 1.25-2.5 mm tohum irilik sınıfındaki tohumluk kullanıldığı takdirde daha güzel sonuçlar alınabileceği belirlenmiştir. ÇU Biplot analiz tekniği verilerin ortalamalarına göre oluşturduğu grafikler ile sonuçların görsel olarak kolayca yorumlanabileceğini göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Biplot, tritikale, çeşit, tohum iriliği

Abstract

This study was carried out under dry conditions in Diyarbakır in the 2011-2012 growing season to determine the effect of three different seed sizes on yield, yield-related characteristics and quality parameters of three Triticale varieties. In the study, seeds belonging to three different seed size classes (under the sieve, 2-2.5 mm sieve gap and above 2.5 mm sieve) were used. The experiment was conducted with three replications according to the Split Plot Trial Design in Randomized Blocks. Using the VA (Variety x Application) biplot technique, all characters were considered together and the most appropriate seed size class was determined.

In the VA biplot technique, PC1 constituted 93.37% of the variation, PC2 constituted 6.63% and 100% of the total variation. According to the scatter plot biplot technique used in the study, it was determined that there was a wide variation between the seed size class and the varieties, and that there was a relationship between the under-sieve and 1.25-2.5 mm sieve classes and Tacettinbey and Aday 3 varieties, and between the over-2.5 sieve and Aday 13 varieties. According to the mega-group analysis, the under-sieve and 1.25-2.5 mm sieve size classes formed the 1st Mega-Group, and the over-2.5 sieve size class formed the 2nd Mega-Group. In the ranking biplot analysis conducted in terms of the average of all characteristics, it was determined that the most suitable seed size class was the 1.25-2.5 mm sieve class and Candidate 3 variety was the most stable and suitable in terms of seed size classes. In the comparison method, it has been confirmed that the 1.25-2.5 mm sieve class is located in circles close to the ideal center and is more ideal than other sieve size classes above and below. As a result, it has been determined that better results can be obtained if seeds in the 1.25-2.5 mm seed size class are used in studies with triticale varieties. VA Biplot analysis technique has shown that the results can be easily interpreted visually with the graphs created according to the averages of the data.

Keywords: Biplot, triticale, variety, seed size

1. GİRİŞ

İnsan ve hayvan beslenmesinde hem tane hem de slaj olarak tüketim alanı bulan Tritikale (*x Triticosecale wittmack*), son derece etkili modern bir tür olup, buğday ve çavdarın melezlenmesiyle elde edilmiştir. Buğday ebeveyninden daha yüksek kalitede verim ile birlikte biyotik ve abiyotik strese koşullarına dayanıklılıkla birleştirerek yeni bir tahıl elde etmek düşüncesiyle planlanmamıştır. Tahıllar en önemli kültür bitkisi olup hem insanların hem de hayvanların beslenmesinde birincil enerji ve protein kaynağıdır. Tritikalenin modern çeşitleri, tahıl verimi, yem ve insan gıdası, hayvan yemi ve mekanik uygulamalar için biyokütle üretimi açısından diğer kültürlerle göre daha üstün veya baskındır. Tritikale, istikrarlı verimi, olumsuz koşullara dayanıklılığı, enfeksiyonlara dayanıklılığı ve yabancı otlara karşı yüksek rekabet gücü nedeniyle biyolojik sistem altında gelişmeye uygun bir ürün olarak yerini korumaktadır (Abdullah ve Khallaf, 2023; Kızılgöçü ve ark., 2017; Kendal, 2021). Tohum büyüklüğü, vejetatif gelişmeyi etkileyen ve tohum kalitesinin kritik bir fiziksel göstergesi olup verim, hasat verimliliği ve pazarlama ölçüleri ile ilişkilidir (Ambika ve ark., 2005). İri tohumlar küçük tohumlara göre çoğunlukla daha iyi tarla performansına sahiptirler. Bilindiği gibi tohum büyüklüğü ve kaliteli tohum ekimi verimi artırmanın önemli faktörlerdendir. Tohum büyüklüğü yetiştiricilik boyunca merkezi bir rol oynar ve bitki gelişiminin çeşitli aşamalarında bitkinin biyolojik aktivitesi ve çevre sorunları üzerinde önemli bir rol oynamaktadır (Castro ve ark., 2007). Tohum büyüklüğü, mahsulün performansını etkileyen tohum kalitesinin bileşenlerinden biridir. Etkili bir ürün üretimi için, verimi %15-20 oranında artıran kaliteli tohumlardan yararlanmak son derece önemlidir. Bu artışın derecesi özellikle ekilen tohumun kalitesine bağlıdır (Adebisi, 2004; Adebisi., 2011; Ojo, 2000). Tritikale üretimini ve kalitesini etkileyen çok sayıda faktör (protein, tohum büyüklüğü gibi) olup çeşitli araştırmalarda incelenmiştir. Tarımda önemli girdilerinden birisi tohumluk olup, kaliteli bir tohumluk, üretimde % 25-40'a varan oranlarda verim artışı sağlayabilen bir unsurdur (Harmanşah ve Tanin, 1987). Çünkü birim alandaki bitki sayısını, hızlı ve zamanlı çimlenmeyi, gelişmiş fide elde etmeyi, erken olgunlaşmayı ve bazı türlerde verimi, stres altında çimlenemeyi etkilemektedir. Tohumluk farklı irilikteki tohumlardan oluşabilmektedir. Sertifikanın verildiği tohumluklar belli bir irilikteki tohumluklardır. Ancak kendi üretiminden elde edilen ve halk arasında kullanılan tohumluk ise farklı irilikteki tohumlardan oluşabilmektedir.

Bir alana atılacak tohumluk miktarı kg üzerinden hesaplanmakta ve iri tanelilerde az sayıda tohum, küçük taneli tohumlarda ise daha fazla sayıda tohuma tekabül edilmektedir. Bunun nedeni ise iri taneli tohumların daha muntazam bir çimlenme, çıkış, gelişme ve olgunlaşma özelliğine sahip olmasından ileri gelmektedir. Tane iriliği fizyolojik olarak, verimi artıran önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir. Aksine küçük taneli tohumlardan meydana gelen bitkiler stres koşullarına karşı iri taneli tohumlardan meydana gelen bitkiler kadar dayanıklı değildir (Tosun ve ark.,1973). GT (genotip x özellik) biplot metodu genotipleri çok yönlü değerlendirebilmek için son zamanlarda kullanılmaktadır (Yan ve ark., 2000), Bu metod, genotip x özellik interaksiyonun grafiksel olarak iki yönlü yorumlama esasını oluşturur (Yan ve Rajcan, 2002). Böylece bir biplot, özellikler (ıslah hedefleri) arasındaki genetik korelasyonları görselleştirmek için kullanılabilir, bu da genotiplerin ıslahçılar tarafından anlaşılmasını kolaylaştırır (Liu et al., 2018). Çeşit adayların belirlenmesinde ve ebeveyn seçiminde önemli olan aynı zamanda genotiplerin avantaj ve dezavantajlarını görselleştirmek için GT bi-plot kullanılmaktadır (Yan ve Tinker, 2005). Bu çalışmada, farklı tohum iriliğine sahip tohumluklar kullanılarak elde edilen veriler GT biplot metodu ile görsel olarak tohum irilik sınıfları ile genotipler arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir.

2. YÖNTEM

Araştırma, 2011-2012 yetiştirme sezonunda, GAPUTAEM (Uluslararası Tarımsal Araştırma ve Eğitim Merkezi Müdürlüğü/Diyarbakır) deneme sahasında yağışa dayalı şartlarda yürütülmüştür. Araştırmada üç farklı tohumluk sınıfı (Elek altı(küçük), 1.25-2.50 mm(orta) Elek üstü(iri)) ve üç genotip(Aday 3, Aday 13 ve Tacettinbey) materyal olarak kullanılmıştır. Araştırma Tesadüf Blokları Deneme Deseninde 3 tekerrürlü olarak yürütülmüştür. Denemede her parselin toplam alanı $1,2 \times 6 = 7,2 \text{ m}^2$ olarak belirlenerek ekim yapılmıştır. Deneme ekimi Kasım ayında Wintersteiger 2200 (92 model) deneme mibzeri ile yapılmıştır. Taban gübresi olarak 20-20-0 kompoze gübresi dekara saf 6' şar kg/da (P_2O_5) ve azot (N) gübresi uygulanmıştır. Amonyum nitrat (% 26) gübresi 6 kg/da gelecek şekilde kardeşlenme döneminde üst gübreleme olarak verilmiştir. Yabancı ot bitkilerinin 2-4 yapraklı oldukları dönemde kimyasal mücadele yapılmıştır. Kenar tesiri olarak her parselde ön ve arka kısmından 0.5 m alınmış ve hasat, Hege ile 6 m^2 üzerinden yapılmıştır.

2.1. Araştırma Yerinin iklim Özellikleri

Çalışmanın yetiştirme sezonunda(2011-2012) kaydedilen yağış miktarı uzun yıllara oranla düşük ve daha düzensiz olmuştur. Ortalama sıcaklık değerleri ise sonbahar kış ve Mart ayına kadar uzun yıllar aylık ortalama derecelerinin üzerinde Nisan Mayıs ve Haziran aylarında ise uzun yıllar ortalamasının üzerinde ölçülmüştür. Oransal nem değerlerinde ise ocak ayı hariç diğer aylarda uzun yıllar aylık ortalamaların altında ölçülmüştür(Tablo 1).

Tablo 1. Diyarbakır iline ait yıllık ve uzun yıllar sıcaklık değerleri ve yağış miktarları

Aylar	Ortalama Sıcaklık(0C)		Yağış (mm)		Oransal Nem(%)	
	2011-12	Uzun Yıllar	2011-12	Uzun Yıllar	2011-12	Uzun Yıllar
Eylül	25.0	24.7	9.2	4.3	30.2	31.0
Ekim	16.4	17.1	11.8	32.1	41.6	48.0
Kasım	6.4	9.0	73.0	51.1	58.8	68.0
Aralık	2.3	3.7	40.2	67.4	73.9	77.0

Ocak	2.4	1.6	78.3	62.8	84.4	77.0
Şubat	1.9	3.6	74.4	67.8	68.2	73.0
Mart	5.1	8.6	44.0	67.3	59.2	66.0
Nisan	15.2	13.8	26.2	67.7	58.5	63.0
Mayıs	19.6	19.2	41.0	39.6	58.0	56.0
Haziran	27.7	26.3	7.0	9.0	27.8	36.0
Toplam			405.1	469.1		

KAYNAK:meteor.gov.tr.2010

2.2. Verilerin Elde Edilmesi ve Değerlendirilmesi

Araştırmada; Tesadüf Blokları Deneme Desenine göre yürütülen çalışmadan elde edilen veriler J.M.P 7.0 (Copyright © 2007 SAS Institute Inc.) paket programı kullanılarak varyans analizleri yapılmış, faktör ortalamaları önemli çıkanlar A.Ö.F. testine göre gruplandırılmıştır. Ayrıca Genstat 12 paket programı kullanılarak GT biplot grafikleri oluşturulmuş ve yorumlanmıştır.

3. BULGULAR

Yapılan varyans analizine göre başaklanma süresi ve bin tane ağırlığı bakımından elek sınıfları arasındaki fark önemli ($p < 0.05$), başak uzunluğu, başakta başakçık sayısı, tane verimi ve hektolitre ağırlığı bakımından çeşitler arasındaki fark önemli ($p < 0.01$ ve $p < 0.05$,) bulunurken diğer özellikler bakımından ise varyasyon kaynakları arasında herhangi bir farklılık tespit edilememiştir (Tablo 2). Önemli çıkan özellikler için genotipler arasında oluşan farklılıklar A.Ö.F testine göre gruplandırılmıştır(Tablo 3).

133

Tablo 2. Varyasyon kaynaklarına ait kareler ortalaması ve önemlilik dereceleri

Varyasyon Kaynakları	Serbestlik derecesi	Başaklanma süresi (gün)	Bitki boyu(cm)	M ² de bitki sayısı (adet)	M ² de başak sayısı (adet)	Başak uzunluğu (cm)	Başakta başakçık sayısı(adet)	Başakta tane sayısı (adet)	Başak verimi (g)	Tane verimi (kg/da)	Bin tane ağırlığı (g)	Hektolitre ağırlığı (kg/hl)	Protein oranı(%)	Rutubet oranı(%)
Elek sınıfı	2	5.4*	29.0	2058	777	0.3	1.4	13.4	0.01	14889	6.52*	1.32	0.21	0.38
Hata 1	6	0.4	14	5308	448	0.8	5.1	70.3	0.21	4629	0.7	1.02	0.09	0.11
Çeşit	2	0.3	358	63	154	31.6**	104.4**	19.4	0.24	53917*	15.0	36.8*	2.61	0.03
Elek *çeşit	4	0.4	20	1088	496	0.2	0.8	49.1	0.10	9698	0.5	0.70	0.15	0.08
Model	14	1.1	67	2889	467	4.9	17.6	48.8	0.15	14584	3.5	6.08	0.49	0.13
Hata	12	5.4	131	1028	540	0.6	4.4	45.8	0.17	7726	23.9	6.15	1.80	0.08
D.K(%)	2	9.5	8.05	4.4	8.4	9.6	13.9	19	11	12.5	3.24	8.82	2.76	

Tablo 3. Çeşit, tohum irilik sınıfları ve özelliklere ait veriler ve oluşan gruplar

	Çeşit	Uygulama			Ortalama	Uygulama			Ortalama	
		1.25- Elek üstü	2.50 (mm)	Elek altı		1.25- Elek üstü	2.50 (mm)	Elek altı		
Başaklanma süresi (gün)	Aday 3	116	117	118	117	118	114	109	114	
	Aday 13	116	117	118	117	127	127	125	126	
	Tacettinbey	116	117	117	117	119	123	121	121	
	Ortalama	116 C	117 B	118 A		121	121	118		
	AÖF(0.05)	Uyg:0.73	Çeş.:2.38	U*Ç:4.13		Uyg:4.32	Çeş.:11.7	U*Ç:20.3		
M2 de bitki sayısı (adet)	Aday 3	424	391	381	401	525	515	533	524	
	Aday 13	430	392	387	397	529	533	533	532	
	Tacettinbey	411	388	379	396	507	538	550	531	
	Ortalama	414	383	397		520	529	539	134	
	AÖF(0.05)	Uyg:84.0	Çeş.:32.4	U*Ç:57.0		Uyg:24.4	Çeş.:23.9	U*Ç:41.3		
Başak uzunluğu (cm)	Aday 3	9.3	9.1	9.0	9.2 b	23.7	24.3	23.7	23.9 a	
	Aday 13	7.9	8.1	7.3	7,7 c	17.7	18.1	17.5	17.8 b	
	Tacettinbey	11.4	11.6	11.4	11.5 a	24.3	23.6	22.5	23.5 a	
	Ortalama	9.5	9.6	9.2		21.9	22.0	21.3		
	AÖF(0.05)	Uyg:1.02	Çeş.:0.81	U*Ç:1.41		Uyg:2.61	Çeş.:2.14	U*Ç:3.71		
Başakta tane sayısı (adet)	Aday 3	45.5	51.1	49.0	48.6	2.0	2.1	2.1	2.1	
	Aday 13	49.8	50.5	42.0	47.4	2.5	2.5	2.1	2.4	
	Tacettinbey	48.7	48.9	53.4	50.3	2.0	2.0	2.3	2.1	
	Ortalama	48.0	50.2	48.1		2.2	2.2	2.2		
	AÖF(0.05)	Uyg:9.6	Çeş.:8.5	U*Ç:12.0		Uyg:0.52	Çeş.: 0.42	U*Ç:073		
Tane verisi	Aday 3	977.9	825.5	811.6	871.7 a	Bin tane	41.7	40.2	39.7	40.5

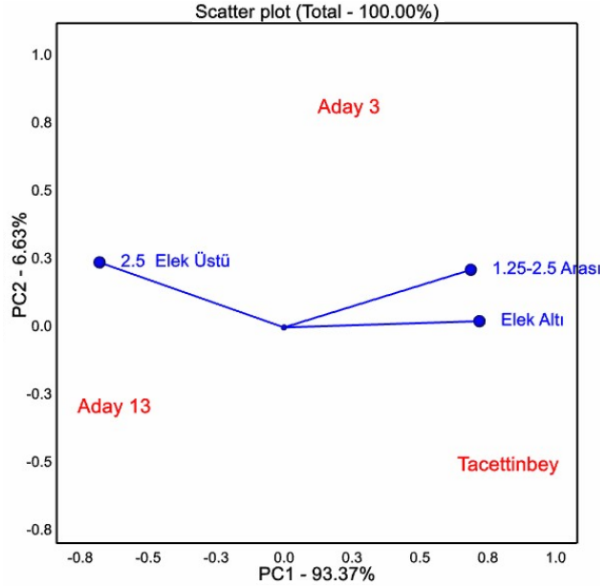
	Aday 13	771.2	699.6	681.2	717.4 b		39.0	37.8	37.0	37.9	
	Tacettinbey	786.0	795.5	834.3	805.3 b		39.9	38.7	39.2	39.3	
	Ortalama	845.0	773.5	775.7			40.2 A	38.9 B	38.6 B		
	AÖF(0.05)	Uyg:78.4	Çeş.:90.2	U*Ç:156.3			Uyg:0.95	Çeş.:5.02	U*Ç:8.70		
Hektolitre ağırlığı (kg/hl)	Aday 3	78.9	78.3	77.9	78.3 A		14.4	14.7	14.9	14.7	
	Aday 13	74.7	74.4	73.9	74.3 B		15.5	15.9	15.8	15.7	
	Tacettinbey	76.4	77.6	76.4	76.8 AB	Protein oranı(%)	15.3	15.5	15.0	15.3	
	Ortalama	76.7	76.8	76.1			15.0	15.3	15.2		
	AÖF(0.05)	Uyg:1.16	Çeş.:2.54	U*Ç:4.41			Uyg:0.34	Çeş.: 1.37	U*Ç:2.38		
Tanede nem oranı (%)	Aday 3	9.8	10.2	10.2	10.1						
	Aday 13	9.7	10.2	10.0	10.0						
	Tacettinbey	9.9	10.2	9.8	10.0						
	Ortalama	9.8	10.2	10.0							
	AÖF(0.05)	Uyg:0.39	Çeş.:028	U*Ç:049							

Tahıl çalışmalarında iri tohumluğun kullanılması durumunda birim alandan yüksek verim artışı sağladığı gibi yaygın bir görüş olmasına rağmen, yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar da elde edilmiştir. Ayrıca tritikalede tohum büyüklüğünün artmasıyla çimlenme ve çıkış potansiyeli de arttığı bildirilmektedir (Kaydan ve Yağmur, 2008). Ayrıca tohum büyüklüğünün çimlenme ve ardından fide çıkışı üzerindeki etkisi birçok araştırmacı tarafından çeşitli ürün türleri/çeşitlerinde araştırılmıştır (Kawade ve ark., 1987). Büyük tanelerden geliştirilen mahsuller, hem buğday (*Triticum aestivum* L.) hem de arpa (*Hordeum vulgare*) (Stobbe ve ark., 2008) için aynı çeşidin küçük tanelerinden yetiştirilen mahsullerden güvenilir bir şekilde daha yüksek verim alındığı bildirilmiştir. Tohum büyüklüğünün tohum ağırlığını ve başaktaki tohum sayısını oldukça etkilediğini ortaya koyan bazı çalışma bulunmaktadır (Sing ve ark., 1976). Bulisani ve Warner (1980), buğdayda yaptıkları çalışmada tane iriliği ile çıkış ve bitki canlılığı arasında olumlu bir ilişkinin olduğunu bildirmişlerdir. Aynı şekilde, Chastain ve Wysocki (1995), yine buğdayda yapıları çalışmada büyük tohumların daha hızlı çıkış yaptığını ve çıkış oranının küçük tohumlara göre daha yüksek olduğunu bildirmişlerdir. Fakat, Lefen ve Baker (1986), yazlık buğdaylarda çimlenmenin küçük tohumlarda daha hızlı olduğunu, iri tohumların ise fide ağırlığının daha yüksek olduğunu belirtirken, Douglas ve Wilkins (1992) ise, tane iriliğinin çıkış üzerine etkili olmadığını, Mian ve Nafziger (1992) tane iriliğinin çıkış ve fide gelişiminin üzerine etkisinin az olduğunu, Kara ve Akman (2007), artan tane iriliği ile bitki çıkışlarında artış olduğunu bildirmişlerdir.

3.1.GT biplot tekniği ile Genotipler ile uygulamalar arasındaki ilişkilerin belirlenmesi

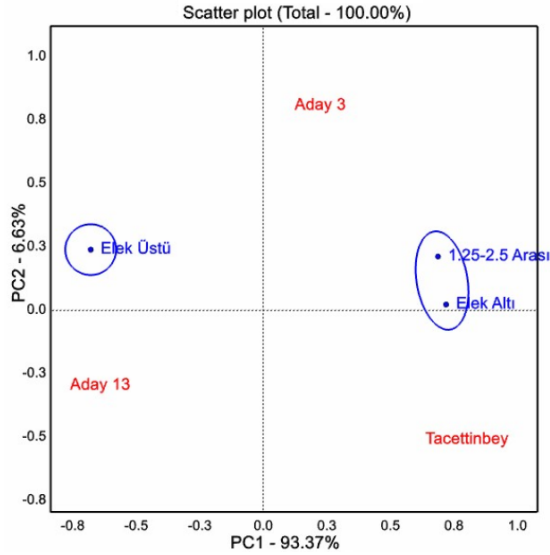
GT biplot tekniği, incelenen varyasyon kaynaklarını iki yönlü olarak incelememizi kolaylaştırmaktadır.

Bir yandan incelenen özellikler arasındaki ilişki, öbür taraftan ise tohum irilik sınıfları ile özellikler arasındaki ilişki açıklanmaktadır. İki özelliğe ait vektörler arasındaki açı değeri (>0 - $<90^\circ$) daraldıkça özellikler arasındaki ilişki pozitif, açı değeri (90° - $<180^\circ$) arttıkça negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir (Kendal ve ark., 2016; Kendal ve Sayar, 2016; Kendal, 2021). Ayrıca grafik üzerinde gösterilen tohum irilik sınıflarının buldukları konumlarına ve çeşitlere olan uzaklık ve yakınlıklarına göre hangi irilik sınıfının hangi çeşitler bakımından yüksek veya düşük değerlere sahip olduğunu göstermektedir (Şekil 1).

Şekil 1. Tohum irilik sınıfları ile çeşitler arasındaki ilişkiler

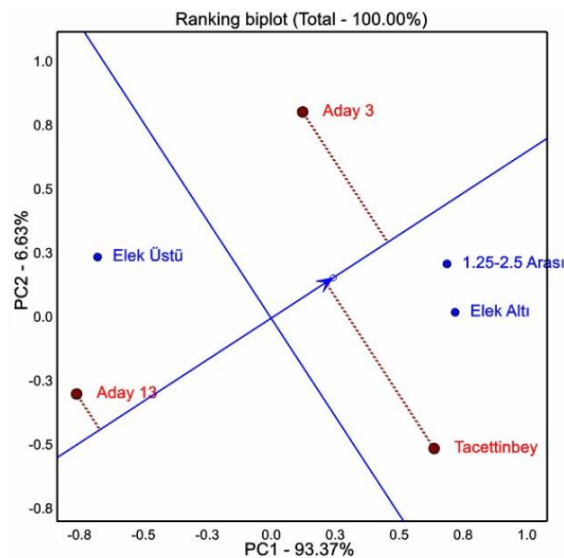
Tohum sınıfları grafik üzerinde merkeze yakın bölgelerde konumlanmaları durumunda tüm çeşitler bakımından tatminkâr, merkezden uzak ve herhangi bir çeşide yakın bir bölgede konumlanmış ise ilgili çeşit bakımından yüksek değerlere sahip olduğu ve ilgili irilik sınıfı ilgili çeşit bakımından değerlendirilebileceği veya elenebileceğini göstermektedir (Kendal, 2021; Oral, 2019). Bu açıklamalara göre bir taraftan çeşitler arasındaki korelasyon ilişkileri yani elek altı ile 1.25-2.5 mm elek değerleri sıkı ve pozitif bir ilişki, elek altı ile elek üstü bakımından ise ters yani negatif bir ilişki olduğunu kanıtlamaktadır. Diğer taraftan tohum irilik sınıfları ile çeşitler arasındaki ilişkiyi yani elek üstü (iri tohumluk) irilik sınıfı ile özellikle Aday 13, yüksek değerlere sahip olduğu görülmektedir. Elek altı (küçük tohumluk) ve 1.25-2.5 mm elek değerleri ile Tacettinbey arasında ilişki olduğu ve bu çeşit bakımından yüksek değerlere sahip olduğu, Aday 3 ise tüm tohum irilik sınıflarından eşit mesafede olduğu dolayısıyla bu irilik sınıfları bakımından ortalama değerlere sahip olduğu anlaşılmıştır. Yapılacak tritikale çalışmalarında tüm tohum irilik sınıfları bakımından yüksek değerler elde etmek için grafikte elde edilen sonuçlara göre özellikle Aday 3 çeşidini seçmekte yarar olduğu görülmektedir. Mega-grup analizi ile tohum irilik sınıfları gruplandırılabilen ve çeşitler ilgili grup çeşitleri ile olan yakınlıkları bakımından en uygun çeşit adayı belirlenebilmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. Tohum irilik sınıfları ile çeşitlerin gruplandırılması

Yukarıdaki açıklamaya göre tohum irilik sınıfları iki temel gruba ayrılmıştır. Elek altı ve 1.25-2.5 mm elek sınıfı aynı grupta yer alırken ise elek üstü tohum irilik sınıfı ise farklı ve bağımsız bir grupta yer almıştır. Tritikale yetiştiriciliğinde bizim için hangi tohum irilik sınıfları öncelikli ise bu tohum irilik sınıflarının yer aldığı gruba yakın veya aynı çemberde yer alan çeşide öncelik verilerek kullanılması gerekmektedir. Buna göre elek altı ve 1.25- 2.50 mm elek aralığı(orta büyüklükteki tohumluk) Tacettinbey çeşidi bakımından yüksek değerlere sahip olduğu dolayısıyla yetiştiricilikte bu gruptaki tohumluğun kullanılması gerektiği anlamlı olacaktır. Aday 13 çeşidinin yetiştirilmesi durumunda elek üstü yani iri tane özelliğine sahip tohumluğun kullanılması durumunda daha iyi sonuçların alınabileceğini göstermektedir. Kısacası çeşitlere bağlı olarak kullanılacak tohum irilik sınıfı verim ve diğer özellikler bakımından farklı sonuçları doğurabilmektedir. Bu yüzden çeşit bazında kullanılacak tohumluk iriliği tespit edilerek kullanılmalıdır.

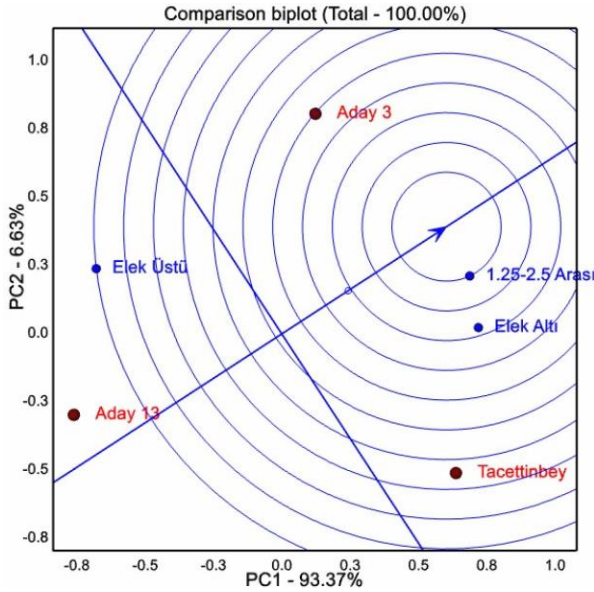
Ranking biplot yöntemi, tüm özelliklerin ortalama değerleri kullanılarak bir grafik oluşturulmaktadır (Şekil 4).

Şekil 3. Çeşitlerin tohum irilik sınıflarının bakımından stabilitesi

Bu grafik iki eğri (ok ile gösterilen dikey ve yatay eğri) ile açıklanmaktadır. Dikey eğri özelliklerin ortalamasını, ok ile gösterilen yatay eğri ise tüm özelliklerin ortalaması bakımından hangi çeşidin hangi tohumluk sınıfı (irilik) bakımından daha stabil olduğunu göstermektedir. Çeşitler stabilite eğrisine (ok ile gösterilen yatay eğri) olan uzaklık ve yakınlıklarına göre stabil durumları açıklanmaktadır. Eğer çeşitler eğrinin tam üzerinde ise tüm tohum irilik sınıfları bakımından oldukça stabil olduğunu göstermektedir (Kendal, 2021, Kendal, 2022). Bu açıklamalara göre Aday 13 bu çalışmada tüm elek sınıfları bakımından stabil olduğunu göstermektedir. Ancak bu çeşidin tüm elek sınıfları bakımından stabil olması yetmez, bu çeşidin aynı zamanda ortalama eğrinin(dikey) üzerinde ve ilerde yer alması istenir. Bu durumda Aday 3 ve Tacettinbey çeşitleri tüm elek sınıfları bakımından yüksek değerlere sahip olduğunu ve tercih edilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu durumda özellikle Aday 3 çeşidi ortalama eğrinin üzerinde ve tüm çeşitlere göre y pozitif değeri yüksek olan bölgede konumlanması nedeni ile tohumluk irilik sınıfları bakımından iyi sonuçlara sahip olduğu dolayısıyla yetiştiricilikte tercih edilmesi durumunda başarılı olunabileceği anlaşılmıştır.

Comparison biplot grafiği elek sınıflarına ait ortalama değerler kullanılarak bir ideal merkez ve dikey ortalama eğrisi oluşturulmuştur (Şekil4).

Şekil 4. İdeal merkezin oluşturulması ve en uygun tohum irilik sınıflarının buna göre belirlenmesi

Çeşitler ortalama dikey eğrinin altında konumlanmış ise bunlar öncelikli elenir(Aday 13). Çeşitler ortalamasının üzerinde ideal merkeze yakın konumlanmış(Aday 3) ise bunlar elverişli ve uygun çeşit olarak belirlenebilmektedir (Kendal, 2021; Kendal, 2022). Buna göre başta elenmesi gereken çeşit Aday 13 olmalıdır. Çünkü bu çeşit hem ortalama dikey eğrinin altında hem de ideal merkezden oldukça uzaktır. Aday 3 çeşidi ise ortalama eğrinin üzerinde ve ideal merkeze oldukça yakın ve elek sınıflarının olduğu bölgede yer alması nedeni ile en uygun çeşit olarak belirlenmelidir. Özellikle kaliteli ve yüksek verim elde etmek için yapılan tritikale çalışmalarında en uygun çeşidin Aday 3 çeşidi olduğunu bilmemiz gerekir. GT biplot tekniği görsel olarak birçok açıdan çeşitler ile tohum irilik sınıfları arasındaki ilişkiler ile tohum irilik sınıflarının birbirleri ile olan ilişkilerini yorumlamada bize oldukça kolaylık sağladığı için yetiştiricilikte rahatlıkla kullanılan faydalı bir teknik olduğu görülmektedir(Kendal ve ark., 2014). Bu nedenle bu konuda yaptıkları araştırma sonuçlarında bu tekniğin faydalı olduğu birçok araştırmacı tarafından belirtilmiştir (Butnaru ve ark., 2014; Güngör ve ark., 2022; Ponomarev ve ark. 2018; Stoyanov; 2021; Kendal ve ark., 2019).

4. SONUÇ. TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırmada farklı irilikteki tohumluklar kullanılarak yapılan çalışmadan elde edilen veriler GT biplot tekniği ile analiz edilerek tohum irilik sınıfları ile çeşitler arasındaki ilişkiler grafikler üzerinden incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre grafikler üzerinden yapılan değerlendirmelerde Aday 13 çeşidinin tüm elek sınıfları bakımından en stabil çeşit olduğu ancak düşük değerlere sahip olduğu için tavsiye edilemeyeceği, Aday 13 çeşidi yüksek değerlere sahip olduğu için en uygun çeşit olarak kullanılabilceği, Tacettinbey çeşidinin kullanılması durumunda da iyi sonuçların alınabileceği sonucuna varılmıştır. Buna ilaveten GT biplot görsellerinin tohumluk sınıfı ile çeşitler arasındaki ilişkileri yorumlamada yetiştiricilere ve araştırmacılara oldukça kolaylık sağladığı sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlara bakarak bu tekniğin diğer araştırmalarda da rahatlıkla kullanılabilceği önerilmektedir.

5. KAYNAKLAR

- Abdullah, S. A., & Khalaf, A. S. (2023). Effect of seed size and seeding rates on yield attributes of triticale var. admiral. *Iraqi Journal of Agricultural Sciences*, 54(3), 820-836.
- Adebisi, M.A. 2004. Variation, stability and correlation studies in seed quality and yield components of sesame (*Sesamum indicum* L.). Ph.D. Thesis, University of Agriculture, Abeokuta, Nigeria.
- Adebisi, M. A., T. O. Kehinde, M. O. Ajala, E. F. Olowu, and S. Rasaki. 2011. Assessment of seed quality and potential longevity in elite tropical soybean (*Glycine max* L.) Merrill grown in Southwestern Nigeria. *Niger. Agric. J.*, 42, 94-103.
- Ambika, S., V. Manonmani, and G. Somasundaram. 2014. Review on effect of seed size on seedling vigour and seed yield. *Research Journal of Seed Science*, 7(2), 31-38. DOI: 10.3923/rjss.2014.31.38
- Bulisani E. A. and Warner, R. L., 1980. Seed Protein and Nitrogen Effects upon Vigor in Wheat. *Agronomy J.*, 72:657-661.
- Butnaru, G., Sarac, I., & Ciulca, S. (2014). Relationship among yield and plant specific traits on triticale Romanian varieties in Timisoara environment. *Communications in agricultural and applied biological sciences*, 79(4), 201-210.
- Castro, J., J.A. Hodar, and J.M. Comez. 2007. Seed size, Handbook, Seed, Sci. Technol. Chapter 14: 397-427.
- Chastain, T. G. and Wysocki, K. J., 1995. Stand Establishment Responses of Soft White Winter Wheat to Seedbed Residue and Seed Size. *Crop Sci.*, 35: 214-218.
- Douglas, C. L. and Wilkins, D. E., 1992. Influence of Tillage and Seeds on Wheat Emergence and Development. P. 323. In *Agronomy Abstracts*, ASA, Medison, WI.
- Güngör, H., Cakir, M. F., & Dumlupinar, Z. (2022). Evaluation of triticale: genotype by environment interaction and GGE biplot analysis. *JAPS: Journal of Animal & Plant Sciences*, 32(6), p1637.
- Harmanşah F. ve Tanin Y., 1987. Tigem Hububat Tohumluğu Üretim Teknikleri ve Sözleşmeli Tohumluk Üretiminin Genel Esasları Türkiye Tahıl Simpozyumu, 6- 9 Ekim 1987, Bursa, 19-28.

- Kawade, R. M., S. D. Ugale, and R. B. Patil. 1987. Effect of seed size on germination, seedling vigor and test weight of pearl millet. *Seed Res*, 15, 210-213.
- Kaydan, D., and M. Yagmur. 2008. Germination, seedling growth and relative water content of shoot in different seed sizes of triticale under osmotic stress of water and NaCl. *African Journal of Biotechnology*, 7(16), 2862-2868.
- Kendal, E. (2021). Comparison of the spring Triticale candidate with common varieties. 3rd International Halich Congress on Multidisciplinary Scientific Research, Conference Proceedings Book, P:585-597, August 1516, 2021.
- Kendal, E. (2022). Using Biplot Analysis Technique to Selection in Triticale Breeding Studies. *Yuzuncu Yıl University Journal of Agricultural Sciences*, 32(1), 186-198.
- Kendal, E., & Sayar, M. S. (2016). The stability of some spring triticale genotypes using biplot analysis. *JAPS: Journal of Animal & Plant Sciences*, 26(3), 754-765.
- Kendal, E., Tekdal, S., & Karaman, M. (2019). Proficiency of biplot methods (AMMI and GGE) in the appraisal of triticale genotypes in multiple environments. *Applied Ecology and Environmental Research*, 17(3):5995-6007.
- Kendal, E., Tekdal, S., Aktaş, H., Karaman, M., Ahmet A. (2012). Güneydoğu Anadolu yağışa dayalı şartlarında yazlık Triticale hatlarının tarımsal özelliklerinin belirlenmesi. *Türk Doğa ve Fen Dergisi*, 1(1)39-46.
- Kendal, E., Karaman, M., Tekdal, S., Aktaş, H., Bayram S, Doğan H. (2014). Tohum iriliğinin arpada verim, verim unsurları ve kalite özelliklerine etkisinin biplot analiz yöntemi ile incelenmesi. Uluslararası katılımlı Türkiye 5. Tohumculuk Kongresi ve Sektörel İş Forumu, S.348, 19-23 Ekim 2014 Diyarbakır/Türkiye.
- Kızılgöçü, F., Akıncı, C., Albayrak, Ö., Yıldırım, M. (2017). Triticale hatlarında bazı fizyolojik parametrelerin verim ve kalite özellikleriyle ilişkilerinin belirlenmesi. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(1): 337-345.
- Kızılgöçü, F. (2019). Assessment of yield and quality of some Triticale genotypes in South-Eastern Anatolia. *Journal of the Institute of Science and Technology*, 9(1), 545-551.
- Kün E (1988). Serin İklim Tahılları (Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı). AÜ, Ziraat Fak, Yayın No:1032, Ders Kitabı: Ankara. 322 s.
- Lafen, G. P. and Baker, R. J., 1986. Effects of Genotype and Seed Size on Speed of Emergence and Seedling Vigor in Nine Spring Wheat Cultivars. *Crop Sci.*, 26:341-345.
- Liu, J., Song, Q., Tian, X., & Liu, H. (2018). Evaluation of the adaptability of triticale genotypes using membership function and GGE-biplot analysis. *Acta Prataculturae Sinica*, 27(5), 85-96.
- Mergoum M, Ryan J, Shroyer JP, Monem MA (1992). Potential for adapting triticale in Morocco. *Journal of Natural Resources and Life Sci. Edu.* 21: 137-141.
- Mian, A. R. and Nafziger, E. D., 1992. Seed Size Effects on Emergence, Head Number, Grain Yield of Winter Wheat. *J. Prod. Agric.*, 5:265-268.
- Muntzing A (1989). Triticale results and problems. Advances in plant breeding. Supplement to Journal of Plant Breeding. Verlag Paul Parey. Berlin and Hamburg. 103 p.

- Mut, Z., Albayrak, S., & Töngel, Ö. (2006). Tritikale (*Xtriticosecale Wittmack*) hatlarının tane verimi ve bazı özelliklerinin belirlenmesi. *Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 12(1), 56-64.
- Ojo, D. K. 2000. Studies on soybean seed quality and longevity improvement in the humid tropics. Ph.D. Thesis, University of Agriculture, Abeokuta, Nigeria.
- Oral, E. (2018). Effect of nitrogen fertilization levels on grain yield and yield components in triticale based on AMMI and GGE biplot analysis. *Applied Ecology & Environmental Research*, 16(4), 4865-4878.
- Ponomarev, S. N., Ponomareva, M. L., & Tagirov, M. S. (2018). Evaluation of phenotypic stability of winter triticale varieties by grain yield by biplot analysis. *Crop Husbandry*, P:34-38.
- Singh, SK., and K. Kailasanathan. 1976. A note of the effect of seed size on yield of wheat cultivar Kalayan Sona under late sown conditions. *Seed Res.* 4: 130-131 77
- Sirat, A., Bahar, B., & Bahar, N. (2020). Doğu Karadeniz Bölgesi karasal iklim ve kuru tarım koşullarında Tritikale (*x Triticosecale Wittmack*) çeşitlerinin tane verimi ve verim unsurları üzerinde bir araştırma. *Bahri Dağdaş Bitkisel Araştırma Dergisi*, 9(2), 134-146.
- Stobbe, E., J. Moes, Y. Gan, H. Ngoma, and L. Bourgeca. 2008. Seeds, seed vigor and seeding research report. Department of Plant Science, NDSU Agriculture and University Extension, North Dakota, USA 78.
- Stoyanov, H. (2021). Environment adjusted yield model for ranking and stability assessment of winter triticale (*X Triticosecale Wittm.*) Genotypes. *International Journal of Innovative Approaches in Agricultural Research*, 5 (1), 141-157.
- Tosun, O., Akbay, G. ve Yutman, N., 1973. Çeşitli Sıcaklık Derecelerinin Buğday ve Arpanın Çim Kökü ve Çim Kıymı Uzunluğu ve Ağırlığına Etkisi. *A.Ü. Ziraat Fak. Yıllığı*, 25 (4) 829-840, Ankara.
- Yan, W., & Rajcan, I. (2002). Biplot analysis of test sites and trait relations of soybean in Ontario. *Crop science*, 42(1), 11-20.
- Yan, W., & Tinker, N. A. (2005). An integrated biplot analysis system for displaying, interpreting, and exploring genotype \times environment interaction. *Crop Science*, 45(3), 1004-1016.
- Yan, W., Hunt, L. A., Sheng, Q., & Szlavnic, Z. (2000). Cultivar evaluation and mega-environment investigation based on the GGE biplot. *Crop science*, 40(3), 597-605.

**SOLAR-BLIND P-I-N PHOTODETECTORS WITH HIGH BREAKDOWN
VOLTAGE AND DETECTIVITY**

**YÜKSEK KIRILMA GERİLİMİNE VE DETECTİVİTEYE SAHİP GÜNEŞ KÖRÜ P-
I-N FOTODEDEKTÖRLER**

TURGUT TUT¹

¹Dr. Öğretim Üyesi, fotonik, 0000-0002-4589-201X

Özet

Bu çalışmada, c-düzlem safir alt taş üzerinde metal-organik kimyasal buhar biriktirme kullanılarak epitaksiyel olarak büyütülen yüksek performanslı güneş körü AlGaN tabanlı p-i-n fotodedektörlerin üretimini ve karakterizasyonunu sunuyoruz. Araştırma 200 µm çapındaki cihazlara odaklanmıştır. Üretilen cihazların karanlık akım özellikleri değerlendirilmiş ve 10 V'a kadar gerilimler için 5 fA mertebesinde oldukça düşük değerler ortaya çıkmıştır. Ayrıca, üretilen fotodedektörlerin sağlamlığını ve güvenilirliğini gösteren kırılma gerilimleri 200 V'u aşmıştır. Değişen ters öngerilim koşulları altında, fotodedektörlerin duyarlılığı 280 nm dalga boyunda değerlendirilmiştir. Sıfır ters öngerilimde duyarlılık 0,052 A/W olarak ölçülürken, 40 V ters öngerilim altında 0,093 A/W'a yükselmiştir. Bu duyarlılık değerleri, AlGaN tabanlı p-i-n fotodetektörlerin güneş körü ultraviyole radyasyonu algılamadaki etkinliğinin altını çizmektedir. Ayrıca, 200 µm çaplı AlGaN p-i-n dedektörlerin algılanabilirliği ölçülmüş ve $7,5 \times 10^{14}$ cm Hz^{1/2} /W gibi etkileyici bir değer elde edilmiştir. Bu değerler, üretilen fotodedektörlerin hassasiyet ve performans yeteneklerinin bir kanıtı olarak hizmet etmekte ve güneş körü UV spektral aralığında yüksek düzeyde algılama hassasiyeti gerektiren uygulamalar için uygunluklarını vurgulamaktadır. Özetle, bu çalışmada sunulan bulgular, yüksek performanslı güneş körü AlGaN tabanlı p-i-n fotodetektörlerin başarılı bir şekilde üretildiğini göstermektedir. Elde edilen düşük karanlık akım, yüksek kırılma voltajı, önemli duyarlılık ve olağanüstü tespit edilebilirlik, bu cihazların güneş körü UV algılama ve tespitinde çeşitli uygulamalar için potansiyelinin altını çizmektedir.

Anahtar kelimeler: Fotodedektörler, P-I-N, Ultraviyole

Abstract

In this study, we present the fabrication and characterization of high-performance solar-blind AlGaN-based p-i-n photodetectors, which were epitaxially grown using metal-organic chemical vapor deposition on c-plane sapphire substrates. The investigation focused on devices with a diameter of 200 µm. The dark current characteristics of the fabricated devices were assessed, revealing remarkably low values on the order of 5 fA for bias voltages up to 10 V. Moreover, the breakdown voltages surpassed 200 V, indicative of the robustness and reliability of the fabricated photodetectors. Under varying reverse bias conditions, the responsivity of the photodetectors was evaluated at a wavelength of 280 nm. At zero reverse bias, the responsivity was measured at 0.052 A/W, while under a 40 V reverse bias, it increased to 0.093 A/W. These responsivity values underscore the efficacy of the AlGaN-based p-i-n photodetectors in detecting solar-blind ultraviolet radiation. Furthermore, the detectivity of the 200 µm diameter AlGaN p-i-n detectors was quantified, yielding an impressive value of 7.5×10^{14} cm Hz^{1/2} /W. This metric serves as a testament to the sensitivity and performance capabilities of the fabricated photodetectors, emphasizing their suitability for applications requiring high levels of detection

sensitivity in the solar-blind UV spectral range. In summary, the findings presented in this study demonstrate the successful fabrication of high-performance solar-blind AlGa_N-based p-i-n photodetectors. The achieved low dark current, high breakdown voltage, substantial responsivity, and exceptional detectivity collectively underscore the potential of these devices for diverse applications in solar-blind UV sensing and detection.

Keywords: Photodetectors, P-I_N, Ultraviolet

EVALUATION OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN SEED SIZE CLASSES AND TRAITS IN TRITICALE USING THE BILOT ANALYSIS METHOD

TRİTİKALEDE TOHUM İRİLİĞİ SINIFLARI İLE ÖZELLİKLER ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN BİPLOT ANALİZ YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

ENVER KENDAL^{1,2}

¹Doç.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Kızıltepe MYO, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü, Türkiye, <https://orcid.org/0000-0002-8812-8847>

²Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Kızıltepe Tarım Bilimleri ve Teknolojileri Fakültesi, Tarla Bitkileri Bölümü, Kızıltepe, Mardin, Türkiye

Özet

Bu çalışma, farklı irilik sınıfında yer alan tohumluğun Tritikalede verim, verim unsurları ve kalite özelliklerine olan etkisini belirlemek üzere 2011-2012 yetiştirme mevsiminde yürütülmüştür. Çalışmada, farklı özelliklere sahip Aday 3, Aday 13 ve Tacettinbey çeşitlerinde, üç farklı tohumluk sınıfı; elek üstü(2.50 mm üstü), 1.25-2.50 mm arası ve elek altı(1.25 mm altı) kullanılmıştır. Deneme, Tesadüf Blokları Deneme Desenine göre üç tekerrürlü olarak yürütülmüştür. UÖ (Uygulama x Özellik) biplot tekniği ile tüm karakterler birlikte ele alınarak en uygun tohum irilik sınıfı belirlenmiştir. UÖ biplot tekniğinde PC1 varyasyonun %57.44, PC2 ise %42.56 ve toplamda varyasyonun % 100'ünü oluşturmuştur. Çalışmada kullanılan scatter plot biplot tekniğine göre tohum irilik sınıfları ile özellikler arasında geniş bir varyasyon olduğu, elek altı ile sadece MBŞS arasında, 2.5 elek üstü ile MBS, BT, BT Ave TV arasında 1.25-2.5 mm elek sınıfı ile diğer pek çok özellik ile arasında bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Mega-grup analizine göre her bir tohum irilik sınıfı farklı bir Mega-grupta yer almış toplamda üç mega-grup oluşturmuştur. Tüm özelliklerin ortalaması bakımından yapılan ranking biplot analizinde en stabil tohum irilik sınıfının 1.25-2.5 mm elek sınıfı olduğu, elek altı irilik sınıfı ise ortalamanın altında yer alarak zayıf sonuçlara sahip olduğu tespit edilmiştir. Comparison yönteminde de 1.25-2.5 mm elek sınıfı ideal merkeze yakın çemberlerde yer alarak diğer elek altı ve üstü irilik sınıflarına göre daha ideal olduğu teyit edilmiştir. Sonuç olarak, tritikalede yapılacak çalışmalarda 1.25-2.5 mm tohum irilik sınıfındaki tohumluk kullanıldığı takdirde verim, verim özellikleri ve kalite parametreleri bakımından daha isabetli sonuçlar alınabileceği belirlenmiştir. UÖ Biplot analiz tekniği verilerin ortalamalarına göre oluşturduğu grafikler ile sonuçların görsel olarak kolayca yorumlanabileceğini göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Biplot, tritikale, özellik, tohum iriliği

Abstract

This study was carried out in the 2011-2012 growing season to determine the effect of seeds in different size classes on yield, yield components and quality characteristics of Triticale. In the study, three different seed classes of Candidate 3, Candidate 13 and Tacettinbey varieties with different characteristics; Above the sieve (above 2.50 mm), between 1.25-2.50 mm and below the sieve (below 1.25 mm) were used. The experiment was conducted with three replications according to the Randomized Block Trial Design.

The most appropriate seed size class was determined by considering all characters together with the AT (Application x Traits) biplot technique. In the AT biplot technique, PC1 constituted

57.44% of the variation, PC2 constituted 42.56% and 100% of the total variation. According to the scatter plot biplot technique used in the study, there was a wide variation between seed size classes and properties, between under the sieve and only MBŞS, above 2.5 sieve and between MBS, BT, BTA and TV, between 1.25-2.5 mm sieve class and many other traits. It was determined that there was a relationship. According to the Mega-group analysis, each seed size class was located in a different Mega-group, creating three mega-groups in total. In the ranking biplot analysis conducted in terms of the average of all traits, it was determined that the most stable seed size class was the 1.25-2.5 mm sieve class, while the under-sieve size class was below the average and had poor results. In the comparison method, it has been confirmed that the 1.25-2.5 mm sieve class is located in circles close to the ideal center and is more ideal than other sieve size classes above and below. As a result, it has been determined that more accurate results can be obtained in terms of yield, yield characteristics and quality parameters if seeds in the 1.25-2.5 mm seed size class are used in studies on triticale. AT Biplot analysis technique has shown that the results can be easily interpreted visually with the graphs created according to the averages of the data.

Keywords: Biplot, triticale, traits, seed size

1. GİRİŞ

1870'lerde İskoçya'da çavdar (*Secale cereale* L.) ile ekmeçlik buğday (*Triticum aestivum* L.) veya durum buğdayın (*T. turgidum* L.) melezlenmesi ile geliştirilen ve yeni bir tür olan tritikale (\times *Triticosecale Wittmack*), türler arası çaprazlamalardan elde edilen ilk insan yapımı bir tahıl bitkisidir (Kızılgöçü ve ark., 2017). Tritikale diğer serin iklim tahıllarına göre topraktan daha iyi yararlanabilmekte ve değişen çevre koşullarında daha stabil kalmaktadır. Yüksek tane ve yeşil ot verimi, hızlı büyüme ve gelişme özelliği ve yüksek orandaki lysine içeriği nedeniyle insan ve hayvan beslenmesinde önemli bir tahıl cinsidir. Marjinal alanların değerlendirilmesinde ve artan yem açığının kapatılmasında öncelikli bitkinin tritikale olduğu ve yeni çeşitlerin geliştirilmesiyle ekim alanı ve üretiminde önemli artışların sağlanacağı birçok araştırmacı tarafından bildirilmektedir (Kün, 1988; Mergoum ve ark., 1992; Muntzing, 1989). Ülkemizde 2020 yılı verilerine göre ekim alanı 8.111.490 dekar, üretimi ise yaklaşık 276.212 ton olup verim ortalaması 341 kg olduğu bildirilmektedir. Dünyada ise 4.000.000 hektar civarında ekim alanı, 13.300.000 ton civarında bir üretime sahip olup dekara verim ortalaması yaklaşık 338 kg.'dır. Sırasıyla Polonya, Almanya, Belarus ve Fransa en fazla tritikalenin üretildiği ülkelerdir. Üretim alanı sürekli bir artış gösterirken on yıl önce 298 bin hektar iken 2020 yılı itibarı ile 811 bin hektara, üretim ise 104 bin tondan 276 bin tona yükselmiş verim 315 kg ile 349 kg. arasında değişirken 2011 yılı en yüksek verimin kayıt altına alındığı yıl olmuştur (Kendal, 2021). Tarımda önemli girdilerinden birisi tohumluk olup, kaliteli bir tohumluk, üretimde % 25-40'a varan oranlarda verim artışı sağlayabilen bir unsurdur (Harmanşah ve Tanin, 1987). Çünkü birim alandaki bitki sayısını, hızlı ve zamanlı çimlenmeyi, gelişmiş fide elde etmeyi, erken olgunlaşmayı ve bazı türlerde verimi, stres altında çimlenebilmeyi etkilemektedir. Tohumluk farklı irilikteki tohumlardan oluşabilmektedir. Sertifikanın verildiği tohumluklar belli bir irilikteki tohumluklardır. Ancak kendi üretiminden elde edilen ve halk arasında kullanılan tohumluk ise farklı irilikteki tohumlardan oluşabilmektedir. Bir alana atılacak tohumluk miktarı kg üzerinden hesaplanmakta ve iri tanelilerde az sayıda tohum, küçük taneli tohumlarda ise daha fazla sayıda tohuma tekabül edilmektedir. Bunun nedeni ise iri taneli tohumların daha muntazam bir çimlenme, çıkış, gelişme ve olgunlaşma özelliğine sahip olmasından ileri gelmektedir. Tane iriliği fizyolojik olarak, verimi artıran önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir.

Aksine küçük taneli tohumlardan meydana gelen bitkiler stres koşullarına karşı iri taneli tohumlardan meydana gelen bitkiler kadar dayanıklı değildir (Tosun ve ark.,1973). GT

(genotip x özellik) biplot metodu genotipleri çok yönlü değerlendirebilmek için son zamanlarda kullanılmaktadır (Yan ve ark., 2000), Bu metod, genotip x özellik interaksyonunu grafiksel olarak iki yönlü yorumlama esasını oluşturur (Yan ve Rajcan, 2002). Böylece bir biplot, özellikler (ıslah hedefleri) arasındaki genetik korelasyonları görselleştirmek için kullanılabilir, bu da genotiplerin ıslahçılar tarafından anlaşılmasını kolaylaştırır (Liu et al., 2018). Çeşit adayların belirlenmesinde ve ebeveyn seçiminde önemli olan aynı zamanda genotiplerin avantaj ve dezavantajlarını görselleştirmek için GT bi-plot kullanılmaktadır (Yan ve Tinker, 2005). Bu çalışmada, farklı tohum iriliğine sahip tohumluklar kullanılarak elde edilen veriler GT biplot metodu ile görsel olarak tohum irilik sınıfları ile incelenen özellikler ile arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir.

2. YÖNTEM

Araştırma, 2011-2012 yetiştirme sezonunda, GAPUTAEM (Uluslararası Tarımsal Araştırma ve Eğitim Merkezi Müdürlüğü/Diyarbakır) deneme sahasında yağışa dayalı şartlarda yürütülmüştür. Araştırmada üç farklı tohumluk sınıfı (Elek altı(küçük), 1.25-2.50 mm(orta) Elek üstü(iri)) materyal olarak kullanılmıştır. Tesadüf Blokları Deneme Deseninde 3 tekerrürlü olarak yürütülmüştür. Denemede her parselin toplam alanı $1,2 \times 6 = 7,2 \text{ m}^2$ olarak belirlenerek ekim yapılmıştır. Deneme ekimi Kasım ayında Wintersteiger 2200 (92 model) deneme mibzeri ile yapılmıştır. Taban gübresi olarak 20-20-0 kompoze gübresi dekara saf 6' şar kg/da (P_2O_5) ve azot (N) gübresi uygulanmıştır. Amonyum nitrat (% 26) gübresi 6 kg/da gelecek şekilde kardeşlenme döneminde üst gübreleme olarak verilmiştir. Yabancı ot bitkilerinin 2-4 yapraklı oldukları dönemde kimyasal mücadele yapılmıştır. Kenar tesiri olarak her parselde ön ve arka kısmından 0.5 m alınmış ve hasat, Hege ile 6 m^2 üzerinden yapılmıştır.

2.1. Araştırma Yerinin iklim Özellikleri

Çalışmanın yetiştirme sezonunda(2011-2012) kaydedilen yağış miktarı uzun yıllara oranla düşük ve daha düzensiz olmuştur. Ortalama sıcaklık değerleri ise sonbahar kış ve Mart ayına kadar uzun yıllar aylık ortalama derecelerinin üzerinde Nisan Mayıs ve Haziran aylarında ise uzun yıllar ortalamasının üzerinde ölçülmüştür. Oransal nem değerlerinde ise ocak ayı hariç diğer aylarda uzun yıllar aylık ortalamaların altında ölçülmüştür(Tablo 1).

Tablo 1. Diyarbakır iline ait yıllık ve uzun yıllar sıcaklık değerleri ve yağış miktarları

Aylar	Ortalama Sıcaklık(0C)		Yağış (mm)		Oransal Nem(%)	
	2011-12	Uzun Yıllar	2011-12	Uzun Yıllar	2011-12	Uzun Yıllar
Eylül	25.0	24.7	9.2	4.3	30.2	31.0
Ekim	16.4	17.1	11.8	32.1	41.6	48.0
Kasım	6.4	9.0	73.0	51.1	58.8	68.0
Aralık	2.3	3.7	40.2	67.4	73.9	77.0
Ocak	2.4	1.6	78.3	62.8	84.4	77.0
Şubat	1.9	3.6	74.4	67.8	68.2	73.0
Mart	5.1	8.6	44.0	67.3	59.2	66.0
Nisan	15.2	13.8	26.2	67.7	58.5	63.0

Mayıs	19.6	19.2	41.0	39.6	58.0	56.0
Haziran	27.7	26.3	7.0	9.0	27.8	36.0
Toplam			405.1	469.1		

KAYNAK:meteor.gov.tr.2010

2.2. Verilerin Elde Edilmesi ve Değerlendirilmesi

Araştırmada; Tesadüf Blokları Deneme Desenine göre yürütülen çalışmadan elde edilen veriler J.M.P 7.0 (Copyright © 2007 SAS Institute Inc.) paket programı kullanılarak varyans analizleri yapılmış, faktör ortalamaları önemli çıkanlar A.Ö.F. testine göre gruplandırılmıştır. Ayrıca Genstat 12 paket programı kullanılarak GT biplot grafikleri oluşturulmuş ve yorumlanmıştır.

3. BULGULAR

Yapılan varyans analizine göre başaklanma süresi ve bin tane ağırlığı bakımından tohum irilik sınıfları arasında önemli fark ($p<0.05$) görülürken, diğer özellikler bakımından ise tohum irilik sınıfları arasında herhangi bir farklılık tespit edilememiştir (Tablo 2). Önemli çıkan özellikler için tohum irilik sınıfları arasında oluşan farklılıklar A.Ö.F testine göre gruplandırılmıştır(Tablo 3).

Tablo 2. Özelliklere ait varyans analiz sonuçları ve önemlilik dereceleri

Varyasyon Kaynakları	Serbestlik Derecesi	Başaklanma süresi (gün)	Bitki boyu(cm)	M ² de bitki sayısı (adet)	M ² de Başak sayısı (adet)	Başak Uzunluğu (cm)	Başakta Başakçık Sayısı(adet)	Başakta tane sayısı (adet)	Başak verimi (g)	Tane verimi (kg/da)	Bin Tane ağırlığı (g)	Hektolitre ağırlığı (kg/hl)	Protein oranı(%)	Rutubet Oranı(%)
Elek sınıfı	2	1.81*	9.68	686	258.9	0.10	0.48	4.47	0.00	4963	2.17*	0.44	0.07	0.13
Tekerrür	2	0.11	0.53	278	78.8	0.42	3.58	5.97	0.04	1314	0.41	0.30	0.00	0.00
Hata	4	0.15	6.77	127	184.5	0.18	0.78	32.2	0.09	1658	0.14	0.36	0.04	0.06
Toplam	8													
DK(%)		0.32	2.16	8.94	2.56	4.52	4.06	11.6	13.5	5.1	0.94	0.78	1.37	2.39

Tablo 3. Özelliklere ait veriler ve oluşan gruplar

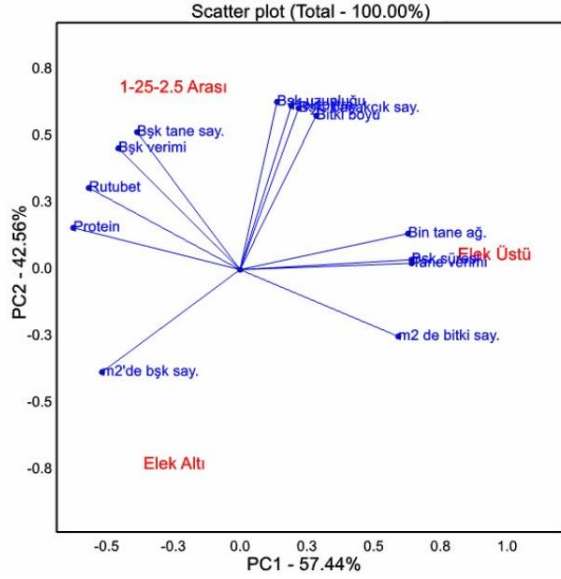
Elek Sınıfları	Başaklanma süresi (gün)	Bitki boyu(cm)	M ² de bitki sayısı (adet)	M ² de Başak sayısı (adet)	Başak Uzunluğu (cm)	Başakta Başakçık Sayısı(adet)	Başakta tane sayısı (adet)	Başak verimi (g)	Tane verimi (kg/da)	Bin Tane ağırlığı(g)	Hektolitre ağırlığı (kg/hl)	Protein oranı(%)	Rutubet Oranı(%)
Elek üstü	116b	121	414	520	9.5	21.9	48.0	2.2	845	40.2 a	76.7	15.0	9.8
1.25-2.5 mm	117ab	121	383	529	9.6	22.0	50.2	2.2	774	38.9 b	76.8	15.3	10.2
Elek altı	118a	118	397	539	9.2	21.3	48.1	2.2	776	38.6 b	76.1	15.2	10.0
Ortalama	117	120	398	529	9.5	21.7	48.7	2.2	798	39.2	76.5	15.2	10.0
AÖF(0.05)	0.9	5.9	80.7	30.8	1.0	2.0	12.9	0.7	92.3	0.8	1.4	0.5	0.5

Tahıl çalışmalarında iri tohumluğun kullanılması durumunda birim alandan yüksek verim artışı sağladığı gibi yaygın bir görüş olmasına rağmen, yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilmiştir. Bulisani ve Warner (1980), buğdayda yaptıkları çalışmada tane iriliği ile çıkış ve bitki canlılığı arasında olumlu bir ilişkinin olduğunu bildirmişlerdir. Aynı şekilde, Chastain ve Wysocki (1995), yine buğdayda yaptıkları çalışmada büyük tohumların daha hızlı çıkış yaptığını ve çıkış oranının küçük tohumlara göre daha yüksek olduğunu bildirmişlerdir. Fakat, Lefen ve Baker (1986), yazlık buğdaylarda çimlenmenin küçük tohumlarda daha hızlı olduğunu, iri tohumların ise fide ağırlığının daha yüksek olduğunu belirtirken, Douglas ve Wilkins (1992) ise, tane iriliğinin çıkış üzerine etkili olmadığını, Mian ve Nafziger (1992) tane iriliğinin çıkış ve fide gelişiminin üzerine etkisinin az olduğunu, Kara ve Akman (2007), artan tane iriliği ile bitki çıkışlarında artış olduğunu bildirmişlerdir.

3.1.GT biplot tekniği ile Genotipler ile özellikler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi

GT biplot tekniği, incelenen varyasyon kaynaklarını iki yönlü olarak incelememizi kolaylaştırmaktadır. Bir yandan incelenen özellikler arasındaki ilişki, öbür taraftan ise tohum irilik sınıfları ile özellikler arasındaki ilişki açıklanmaktadır. İki özelliğe ait vektörler arasındaki açı değeri ($>0^{\circ}$ - $<90^{\circ}$) daraldıkça özellikler arasındaki ilişki pozitif, açı değeri (90° - $<180^{\circ}$) arttıkça negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir (Kendal ve ark., 2016; Kendal ve Sayar, 2016; Kendal, 2021). Ayrıca grafik üzerinde gösterilen tohum irilik sınıflarının buldukları konumlarına ve özelliklere olan uzaklık ve yakınlıklarına göre hangi irilik sınıfının hangi özellikler bakımından yüksek veya düşük değerlere sahip olduğunu göstermektedir (Şekil 1). Tohum sınıfları grafik üzerinde merkeze yakın bölgelerde konumlanmaları durumunda tüm özellikler bakımından tatminkâr, merkezden uzak ve herhangi bir özelliğe yakın bir bölgede konumlanmış ise ilgili özellik bakımından yüksek değerlere sahip olduğu ve ilgili genotip ilgili özellik bakımından değerlendirilebileceği veya elenebileceğini göstermektedir (Kendal, 2021; Oral, 2019). Bu açıklamalara göre bir taraftan özellikler arasındaki korelasyon ilişkileri yani tane verimi ile bin tane ağırlığı ve başaklanma süresi arasında sıkı ve pozitif bir ilişki, tane rutubet oranı ile protein oranı bakımından ise ters yani negatif bir ilişki olduğunu kanıtlamaktadır. Diğer taraftan tohum irilik sınıfları ile özellikler arasındaki ilişkiyi yani elek üstü (iri tohumluk) irilik sınıfı ile özellikle metrekarede bitki sayısı, tane verimi ve bin tane ağırlığı oranı ile ilişkilendirildiği ve bu özellikler bakımından yüksek değerlere sahip olduğu görülmektedir.

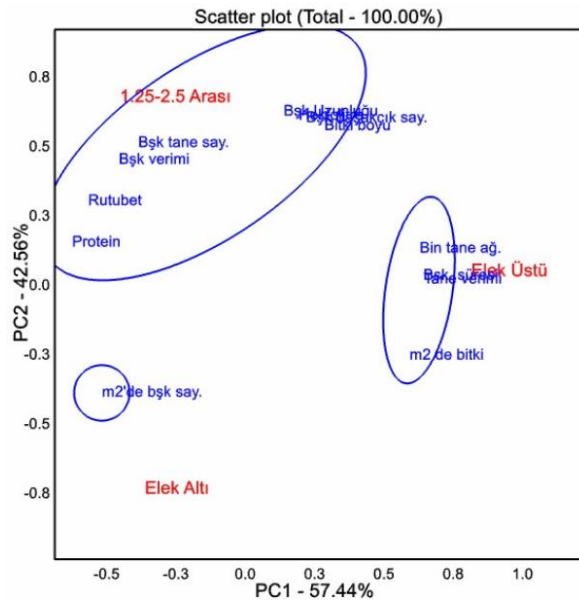
Elek altı (küçük tohumluk) irilik sınıfı ile metrekarede başak sayısı ilişkilendirildiği ve bu özellik bakımından yüksek değerlere sahip olduğu, 1-25- 2.50 mm elek aralığı (orta büyüklükteki tohumluk) ise geriye kalan pek çok özellik bakımından yüksek değerlere sahip olduğu anlaşılmıştır.

Şekil 1. Tohum irilik sınıfları ile özellikler arasındaki ilişkiler

Yapılacak tritikale çalışmalarında tüm özellikler bakımından yüksek değerler elde etmek için grafikte elde edilen sonuçlara göre özellikle 1.25-.2.50 mm elek aralığındaki orta büyüklükteki tohumluk kullanılmalıdır.

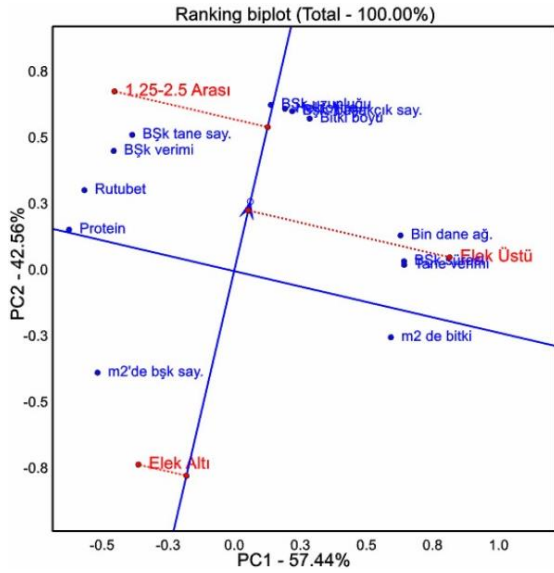
Mega-grup analizi ile özellikler gruplandırılabilmekte ve tohum irilik sınıfları ilgili grup özellikleri ile olan yakınlıkları bakımından en uygun tohumluk (irilik bakımından) belirlenebilmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. Tohum irilik sınıfları ile özelliklerin gruplandırılması

Yukarıdaki açıklamaya göre özellikler üç temel gruba ayrılmıştır. Her bir tohum irilik sınıfı ise farklı özellik grubunda veya yakın bölgesinde yer almıştır. Tritikale yetiştiriciliğinde bizim için hangi özellikler öncelikli ise bu özelliklerin oluşturduğu gruba yakın veya aynı çemberde yer alan tohumluğa öncelik verilerek kullanılması gerekmektedir. Buna göre 1.25- 2.50 mm elek aralığı(orta büyüklükteki tohumluk) pek çok özellik bakımından yüksek değerlere sahip olduğu dolayısıyla yetiştiricilikte bu gruptaki tohumluğun kullanılması gerekmektedir. Elek üstü yani iri tane özelliğine sahip tohumluk kullanıldığı takdirde birçok özellik bakımından geride kalsa da yüksek tane verimi elde edilmiştir. Yetiştiricilikte önceliğimiz yüksek protein değeri elde etmek ise elek altı yani küçük tohumluğun tercih edilmesi gerektiği görülmektedir.

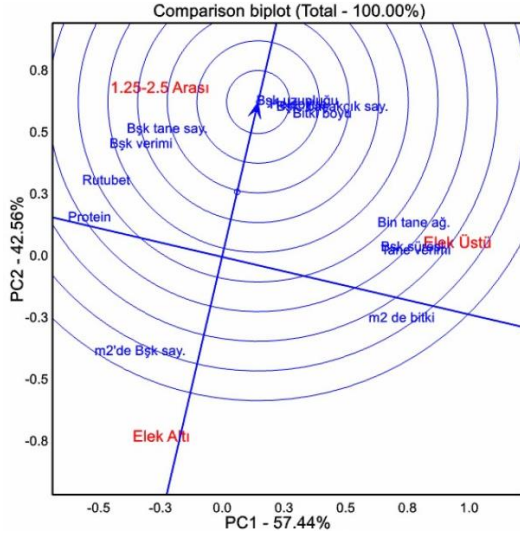
Ranking biplot yöntemi, tüm özelliklerin ortalama değerleri kullanılarak bir grafik oluşturulmaktadır (Şekil 4).

Şekil 3. Tohum irilik sınıflarının özellikler bakımından stabilitesi

Bu grafik iki eğri (ok ile gösterilen dikey ve yatay eğri) ile açıklanmaktadır. Yatay eğri özelliklerin ortalamasını, ok ile gösterilen dikey eğri ise tüm özelliklerin ortalaması bakımından hangi tohumluğun(irilik bakımından) daha stabil olduğunu göstermektedir. Tohum irilik sınıfları stabilite eğrisine (ok ile gösterilen dikey eğri) olan uzaklık ve yakınlıklarına göre stabil durumları açıklanmaktadır. Eğer tohum irilik sınıfları eğrinin tam üzerinde ise tüm özellikler bakımından oldukça stabil olduğunu göstermektedir (Kendal, 2021, Kendal, 2022). Bu açıklamalara göre Elek altı yani küçük tohumluğun bu çalışmada tüm özellikler bakımından stabil olduğunu göstermektedir. Ancak bu sınıf tohumluğun tüm özellikler bakımından stabil olması yetmez, bu tohumluk sınıfının aynı zamanda ortalama eğrinin(yatay) üzerinde ve ilerde yer alması istenir. Bu durumda 1.25-2.250 mm(orta iri tohumluk) tüm özelliklerin ortalama değerleri bakımından değişkenlik gösterdiği ancak elek üstü yani en iri tohumluğa göre daha yüksek değerlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu durumda 1.25-2.50 mm elek aralığındaki tohumluk hem birçok özelliğin olduğu bölgede hem de ortalama eğrinin ilerisinde konumlanması nedeni ile tohumluk irilik sınıflarına göre üstünlük sergilediği dolayısıyla yetiştiricilikte tercih edilmesi oldukça önemli olduğu anlaşılmıştır.

Comparison biplot grafiği özelliklere ait ortalama değerler kullanılarak bir ideal merkez ve yatay ortalama eğrisi oluşturulmuştur (Şekil4).

Şekil 4. İdeal merkezin oluşturulması ve en uygun tohum irilik sınıflarının buna göre belirlenmesi

Tohum irilik sınıfı ortalama dikey eğrinin altında konumlanmış ise bunlar öncelikli elenir. Tohum irilik sınıfı ortalamanın üzerinde ideal merkeze yakın konumlanmış ise bunlar elverişli ve uygun tohumluk olarak belirlenebilmektedir (Kendal, 2021; Kendal, 2022). Buna göre başta elenmesi gereken tohum irilik sınıfı en küçük tohumluklardır (elek altı). Çünkü bu irilik sınıfı hem ortalama yatay eğrinin altında hem de ideal merkezden oldukça uzaktır. 1.25-2.50 mm aralığndaki tohumluk ise ortalama eğrinin üzerinde ve ideal merkeze oldukça yakın ve birçok özelliğin olduğu bölgede yer alması nedeni ile en uygun tohumluk olarak belirlenmelidir. Özellikle kaliteli ve yüksek verim elde etmek için yapılan tritikale çalışmalarında en uygun tohumluğun 1.25-2.50 mm elek aralığndaki tohumluk grubu olduğunu bilmemiz gerekir. GT biplot tekniği görsel olarak birçok açıdan tohum irilik sınıfları ile özellikler arasındaki ilişkiler ile özelliklerin birbiri ile olan ilişkilerini yorumlamada bize oldukça kolaylık sağladığı için yetiştiricilikte rahatlıkla kullanılan faydalı bir teknik olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu konuda yaptıkları araştırma sonuçlarında bu tekniğin faydalı olduğu birçok araştırmacı tarafından belirtilmiştir (Butnaru ve ark., 2014; Güngör ve ark., 2022; Ponomarev ve ark. 2018; Stoyanov; 2021; Kendal ve ark., 2019).

4. SONUÇ. TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırmada farklı irilikteki tohumluklar kullanılarak yapılan çalışmadan elde edilen veriler GT biplot tekniği ile analiz edilerek tohum irilik sınıfları ile özellik ilişkileri grafikler üzerinden incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre grafikler üzerinden yapılan değerlendirmelerde elek altı yani ufak tohumluğun yetiştiricilikte tüm özellikler bakımından en stabil tohumluk olduğu ancak düşük değerlere sahip olduğu için tavsiye edilemeyeceği, 1.25-2.50 mm elek aralığndaki tohumluğun hem bir çok özellikle ilişkilendirildiği hem de yüksek değerlere sahip olduğu için en uygun tohumluk olarak kullanılabilirdiği, elek üstü yani iri tohumun kullanılması durumunda düşük kalitede yüksek verimin elde edilebileceği sonucuna varılmıştır. Buna ilaveten GT biplot görsellerinin tohumluk sınıfı ile özellikler arasındaki ilişkileri yorumlamada yetiştiricilere ve araştırmacılara oldukça kolaylık sağladığı sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlara bakarak bu tekniğin diğer araştırmalarda da rahatlıkla kullanılabilirdiği önerilmektedir.

5. KAYNAKLAR

- Bulisani E. A. and Warner, R. L., 1980. Seed Protein and Nitrogen Effects upon Vigor in Wheat. *Agronomy J.*, 72:657-661.
- Butnaru, G., Sarac, I., & Ciulca, S. (2014). Relationship among yield and plant specific traits on triticale Romanian varieties in Timisoara environment. *Communications in agricultural and applied biological sciences*, 79(4), 201-210.
- Chastain, T. G. and Wysocki, K. J., 1995. Stand Establishment Responses of Soft White Winter Wheat to Seedbed Residue and Seed Size. *Crop Sci.*, 35: 214-218.
- Douglas, C. L. and Wilkins, D. E., 1992. Influence of Tillage and Seeds on Wheat Emergence and Development. P. 323. In *Agronomy Abstracts*, ASA, Medison, WI.
- Güngör, H., Cakir, M. F., & Dumlupinar, Z. (2022). Evaluation of triticale: genotype by environment interaction and GGE biplot analysis. *JAPS: Journal of Animal & Plant Sciences*, 32(6), p1637.
- Harmanşah F. ve Tanin Y., 1987. Tigem Hububat Tohumluğu Üretim Teknikleri ve Sözleşmeli Tohumluk Üretiminin Genel Esasları Türkiye Tahıl Simpozyumu, 6- 9 Ekim 1987, Bursa, 19-28.
- Kendal, E. (2021). Comparison of the spring Triticale candidate with common varieties. 3rd International Halich Congress on Multidisciplinary Scientific Research, Conference Proceedings Book, P:585-597, August 1516, 2021.
- Kendal, E. (2022). Using Biplot Analysis Technique to Selection in Triticale Breeding Studies. *Yuzuncu Yıl University Journal of Agricultural Sciences*, 32(1), 186-198.
- Kendal, E., & Sayar, M. S. (2016). The stability of some spring triticale genotypes using biplot analysis. *JAPS: Journal of Animal & Plant Sciences*, 26(3), 754-765.
- Kendal, E., Tekdal, S., & Karaman, M. (2019). Proficiency of biplot methods (AMMI and GGE) in the appraisal of triticale genotypes in multiple environments. *Applied Ecology and Environmental Research*, 17(3):5995-6007.
- Kendal, E., Tekdal, S., Aktaş, H., Karaman, M., Ahmet A. (2012). Güneydoğu Anadolu yağışa dayalı şartlarında yazlık Triticale hatlarının tarımsal özelliklerinin belirlenmesi. *Türk Doğa ve Fen Dergisi*, 1(1)39-46.
- Kızılgeçi, F., Akıncı, C., Albayrak, Ö., Yıldırım, M. (2017). Triticale hatlarında bazı fizyolojik parametrelerin verim ve kalite özellikleriyle ilişkilerinin belirlenmesi. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(1): 337-345.
- Kızılgeçi, F. (2019). Assessment of yield and quality of some Triticale genotypes in South-Eastern Anatolia. *Journal of the Institute of Science and Technology*, 9(1), 545-551.
- Kün E (1988). Serin İklim Tahılları (Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı). AÜ, Ziraat Fak, Yayın No:1032, Ders Kitabı: Ankara. 322 s.
- Lafen, G. P. and Baker, R. J., 1986. Effects of Genotype and Seed Size on Speed of Emergence and Seedling Vigor in Nine Spring Wheat Cultivars. *Crop Sci.*, 26:341-345.
- Liu, J., Song, Q., Tian, X., & Liu, H. (2018). Evaluation of the adaptability of triticale genotypes using membership function and GGE-biplot analysis. *Acta Prataculturae Sinica*, 27(5), 85-96.

- Mergoum M, Ryan J, Shroyer JP, Monem MA (1992). Potential for adapting triticale in Morocco. *Journal of Natural Resources and Life Sci. Edu.* 21: 137-141.
- Mian, A. R. and Nafzigier, E. D., 1992. Seed Size Effects on Emergence, Head Number, Grain Yield of Winter Wheat. *J. Prod. Agric.*, 5:265-268.
- Muntzing A (1989). Triticale results and problems. *Advances in plant breeding. Supplement to Journal of Plant Breeding. Verlag Paul Parey. Berlin and Hamburg.* 103 p.
- Mut, Z., Albayrak, S., & Töngel, Ö. (2006). Triticale (Xtriticosecale Wittmack) hatlarının tane verimi ve bazı özelliklerinin belirlenmesi. *Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 12(1), 56-64.
- Oral, E. (2018). Effect of nitrogen fertilization levels on grain yield and yield components in triticale based on AMMI and GGE biplot analysis. *Applied Ecology & Environmental Research*, 16(4), 4865-4878.
- Ponomarev, S. N., Ponomareva, M. L., & Tagirov, M. S. (2018). Evaluation of phenotypic stability of winter triticale varieties by grain yield by biplot analysis. *Crop Husbandry*, P:34-38.
- Sirat, A., Bahar, B., & Bahar, N. (2020). Doğu Karadeniz Bölgesi karasal iklim ve kuru tarım koşullarında Triticale (x Triticosecale Wittmack) çeşitlerinin tane verimi ve verim unsurları üzerinde bir araştırma. *Bahri Dağdaş Bitkisel Araştırma Dergisi*, 9(2), 134-146.
- Stoyanov, H. (2021). Environment adjusted yield model for ranking and stability assessment of winter triticale (*X Triticosecale Wittm.*) Genotypes. *International Journal of Innovative Approaches in Agricultural Research*, 5 (1), 141-157.
- Tosun, O., Akbay, G. ve Yutman, N., 1973. Çeşitli Sıcaklık Derecelerinin Buğday ve Arpanın Çim Kökü ve Çim Kıymı Uzunluğu ve Ağırlığına Etkisi. *A.Ü. Ziraat Fak. Yıllığı*, 25 (4) 829-840, Ankara.
- Yan, W., & Rajcan, I. (2002). Biplot analysis of test sites and trait relations of soybean in Ontario. *Crop science*, 42(1), 11-20.
- Yan, W., & Tinker, N. A. (2005). An integrated biplot analysis system for displaying, interpreting, and exploring genotype× environment interaction. *Crop Science*, 45(3), 1004-1016.
- Yan, W., Hunt, L. A., Sheng, Q., & Szlavnic, Z. (2000). Cultivar evaluation and mega-environment investigation based on the GGE biplot. *Crop science*, 40(3), 597-605.

MIRZA ALAKBAR SABIR'S ARTISTIC RESPONSE TO CLASSICAL HERITAGE
MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN KLASSİK İRSƏ OLAN BƏDİİ REAKSİYASI

ULDUZ FƏRHAD QIZI QƏHRƏMANOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, “Ədəbiyyat” kafedrasında baş müəllim
Orcid ID: 0009-0003-4418-9319

Abstrakt:

Özündən əvvəlki sənətkardan bəhrələnməyin ən geniş və sınınmış yolu nəzirəçilikdir. Bu zaman gənc qələm sahibi öz sələfinin və ya müasirinin hər hansı əsərinin mövzusununu, forma və qafiyəsini, vəznini özü üçün əsas götürür. Sabirin klassik irsə bədii reaksiyası nəzirəçilikdə, klassik irsə münasibətdə də orijinal, təqliddən uzaq bir yol tutması ilə müşahidə olunur. Belə ki, Sabirin klassik irsə olan bədii reaksiyası yazdığı bənəzətmələrdə, nəzirələrdə öz yaradıcılıq orijinallığını qoruyub saxlamağı bacarmasıdır. Bu məsələdən bəhs edərək professor Əziz Şərif yazırdı: “Hər xalqın tarixində olduğu kimi, bizim də tariximizdə şairlər müxtəlif olmuşdur. Bunlardan bəziləri (azları) şeirə yenilik gətirmiş, onun üzünə yeni yollar açmış, ona yeni ruh vermiş və şeir mədəniyyətini bir pillə yüksəltmişdir. Başqaları (çoxları) isə özlərindən qabaq yaşayıb yaradan şairlərin izi ilə getmiş, onlardan öyrənmiş, onlara şagird (bəzən çox istedadlı şagird) olmuş, onların yolunu davam etdirmiş, lakin özləri heç bir yenilik yaratmamış, yeni söz deməmiş, yeni yol açmamışlar.” Sabir bu köhnə ədəbi qəhrəmanlara yeni ruh verdi, onları sanki, əsrə görə, həyatda baş verən hadisələrin içində, həmin proseslərin canlı qəhrəmanları kimi təqdim etdi.

Açar sözlər: irs, klassik, poeziya, sənətkar, ənənə, nəzirə, novator

Abstract:

The most widespread and tested way to benefit from the artist before you is Nazirism. At this time, the young pen-holder takes the theme, form, rhyme, and weight of any work of his predecessor or contemporary as a basis for himself. Sabir's artistic reaction to the classical heritage can be seen in Nazirism, and in relation to the classical heritage, he took an original path, away from imitation. Thus, Sabir's artistic response to the classical heritage is his ability to preserve his creative originality in the similes and vows he wrote. Speaking about this issue, Professor Aziz Sharif wrote: "Poets have been diverse in our history, just like in the history of every nation. Some of them (a few) brought innovation to poetry, opened new ways for it, gave it a new spirit and raised the culture of poetry to a level. Others (many) followed in the footsteps of the poets who lived and created before them, learned from them, became their students (sometimes very talented students), followed their path, but they did not create anything new, did not say new words, did not open a new path. Sabir gave a new spirit to these old literary heroes, presented them as living heroes of those processes in the events that happened in life, according to the century.

Keywords: heritage, classic, poetry, artist, tradition, vow, innovator

Giriş: Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatda hər bir gənc sənətkar ilk addımlarını atmağa başlayanda özündən əvvəlki müəlliflərdən nəşə öyrənməli olur. Çünki bunsuz yeni-yeni ayaq açmağa çalışdığı sahədə heç nəyə nail ola bilməz. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də sələf-xələflik əlaqələri daim olmuşdur. Xaqani ənənələri, Nizami ənənələri, Nizaminin “Xəmsə” yaratmaq işinin yeni formada təkrarlanması, Füzuli poeziya ənənələri, M.P.Vaqif poeziya ənənələri, M.F.Axundzadənin dramaturgiya ənənələri və s. dediyimizə canlı sübutdur. Bu yaradıcılıq ənənələri zamanı xələflər öz ustadlarının, sələflərinin yollarını davam və inkişaf etdirməyə çalışırlar. Həmin yolda uğur qazananlar da olur, kölgədə qalanlar da. Adətən uğur qazananlar ənənədən bəhrələnib, özünə yeni yol seçməyi bacaranlardır. Kölgədə qalanlar isə nəzirçilik, təqlidçilik dairəsindən çıxıb bilməyənlərdir. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması mövzusunda ondan sonra çoxlu “Leyli və Məcnun” yaranmışdır. Bundan başqa N.Gəncəvi mövzuları və obrazları müxtəlif planda sonrakı əsrlərdə də işlənmişdir. Eyni ilə Füzuli poeziya ənənələri şairin özündən sonra Şərq ədəbiyyatında bir neçə əsr davam etmiş və hal-hazırda da yaşamaqdadır. Bu poeziya məktəbi ədəbiyyatın inkişafında böyük rol oynasa da, sonralar epiqonçuluğun, təqlidçiliyin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Deməli, təqlidçiliyin, nəzirçiliyin müsbət cəhətləri olduğu kimi mənfi tərəfləri də vardır.

Əsas hissə: Nəzirçilikdən, onun forma və üsullarından bəhs edərkən professor Mir Cəlal Paşayev yazır: Özündən əvvəlki sənətkardan bəhrələnməyin ən geniş və sınılanmış yolu nəzirçilikdir; bu zaman gənc qələm sahibi öz sələfinin və ya müasirinin hər hansı əsərinin mövzunu, forma və qafiyəsini, vəznini özü üçün əsas götürür. Göründüyü kimi, alim öz fikirlərində hər bir sahədə olduğu kimi Sabirin nəzirçilikdə, klassik irsə münasibətdə də orijinal, təqliddən uzaq bir yol tutduğunu xüsusi olaraq nəzərə çatdırmışdır. Sabirin klassik irsə olan bədii reaksiyası yazdığı bənzətmələrdə, nəzirələrdə öz yaradıcılıq orijinallığını qoruyub saxlamağı bacarmasıdır. Bu məsələdən bəhs edərkən professor Əziz Şərif yazırdı:

“Hər xalqın tarixində olduğu kimi, bizim də tariximizdə şairlər müxtəlif olmuşdur. Bunlardan bəziləri (azları) şeirə yenilik gətirmiş, onun üzünə yeni yollar açmış, ona yeni ruh vermiş və şeir mədəniyyətini bir pillə yüksəltmişdir. Başqaları (çoxları) isə özlərindən qabaq yaşayıb yaradan şairlərin izi ilə getmiş, onlardan öyrənmiş, onlara şagird (bəzən çox istedadlı şagird) olmuş, onların yolunu davam etdirmiş, lakin özləri heç bir yenilik yaratmamış, yeni söz deməmiş, yeni yol açmamışlar.” (8, 89) Sabir bu köhnə ədəbi qəhrəmanlara yeni ruh verdi, onları sanki, əsrə görə, həyatda baş verən hadisələrin içində, həmin proseslərin canlı qəhrəmanları kimi təqdim etdi. Müşahidələr göstərir ki, M.Ə.Sabirin klassik irsdən bəhrələnməsi, onlardan istifadə üsulları çox müxtəlifdir; o, ustadların poetik deyim tərzlərini, təsvir və ifadə üsullarını zamana uyğunlaşdırır, müəllif mövqeyində dəyişiklik edir, lirik qəhrəmanlar gah fədakar adamlara, gah da satirik tiplərə çevrilirlər, qəhrəmanın “məşuq”u, “sevgili”si mahiyyətə dəyişdirilir, lirik dialoq və monoloqlar satirik və yumoristik şəkllə salınır, bəzi hallarda şikayət və giley-güzar yeni “aşiq”in fədakarlığının təsdiqinə yox, onun daxili eybəcərliyinin ifşasına, və ya ətalətinin tənqidinə xidmət etməklə özünəməxsus bədii reaksiya verməyi bacarmışdır. Bütün bu çoxçalarlı təsvir və bədii təqdimat üsulları nəticəsində Sabirin surətlər aləminin zənginliyi təmin edilmiş olur. Sabirşünas alim, professor A.Bayramoğlu, görünür məhz bu keyfiyyəti nəzərdə tutduğu üçün Sabirin ədəbi qəhrəmanlarının və satirik tiplərinin sayının onun əsərlərinin sayından çox olduğunu bildirir. Bu münasibətlə o, yazır:

“Sabirin satirik ifşa üsulları dialoqlarla, qarşı tərəfə müraciət şəklində giley-güzarla, bəzən öyüd-nəsihətlə olur. Müşahidələr göstərir ki, bu üsulların da hər birini tipin xarakteri, mövzuya uyğun seçilən fikrin ifadə forması müəyyənləşdirir. Məsələn, “Əhvalpürsanlıq, yaxud qonuşma” satirasındakı...baş-başa verən ictimai tiplərlə, “Bura say!” satirasındakı Zilli Soltanla camaatın dialoqunu, “Vah, bu imiş dərsi-üsuli-cədid?”-deyən köhnəlik tərəfdarı ilə “Çatlayır,

Xanbacı qəmdən ürəyim”-deyə giley edən avam qadının danışıqını eyniləşdirmək olmaz. Eyni zamanda “Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?”-deyə satirik tiplə “Mən bilməz idim bəxtə bu nikbət olarmış”, deyənləri yan-yana qoymaq mümkün deyil. Çünki onların hər birinin öz siması, öz düşüncəsi, öz danışıq tərzini var. Sabirin “Səttarxana” şeiri ilə Məhəmmədli şaha həsr etdiyi “Doğrudan, Məmdəli, qeyrət həlal olsun sənə!” satirası arasındakı fərq milli azadlıq qəhrəmanı Səttarxanla despotluq nümunəsi Məhəmmədli şahın arasındakı fərq qəddərdir.” (1, 28) M.Ə.Sabir öz ustasının əsərindən formanı götürsə də, onun qəhrəmanı, dövrə, zamana uyğun olaraq, tamamilə yeni tarixi-ictimai şəraitdə təsvir və təqdim edilmişdir. Bu da əsərin və qəhrəmanın orijinallığını və yeniliyini təmin etmişdir. Sabir öz sələfinin keçmiş qəhrəmanının yalnız danışıq tərzini, yenilik qarşısındakı sosial-psixoloji mövqeyini əsas almış, ancaq həmin qəhrəmanın xələfini tamamilə yeni biçimdə, yeni vəziyyətdə və bir qədər fərqli tərzdə təqdim etmişdir. M.Ə.Sabir öz ustasının təkcə keçmiş qəhrəmanını yeni tərzdə, yeni ruhda danışdırmır. Eyni zamanda onun tipi öz danışıqı ilə ifşa etmək üsulunu da davam və inkişaf etdirmişdir. M.Ə.Sabir satirik tipi onun öz sözləri ilə ifşa etmək üsulunu seçərkən öz sələflərindən, klassik sənətkarlardan bəhrələnmişdir. O, M.F.Axundzadənin və S.Ə.Şirvaninin təcrübələrinə arxalanmışdır. Lakin, elmi ədəbiyyatda da göstərilirdi kimi, yaradıcılığının bütün məqamlarında, o cümlədən, klassik irsə bəhrələndiyi zaman Sabir heç vaxt təkrara, təqlidə yol verməmiş daim orijinal yazı tərzini nümayiş etdirmişdir. Bu haqda professor Mir Cəlal Paşayev haqlı olaraq yazmışdır:

Nəticə: “Böyük şair (M.Ə.Sabir -U.Q.) həmişə, hər yerdə qələmə aldığı ictimai səhnələrə ən münasib və müvafiq söz, ifadə və formalar tapır. Şeir yaradıcılığında həyat həqiqətinə, ictimai ideal uğrunda mübarizə məqsədinə səcdə edən Sabir köhnə şeirin bütün köhnə forma və normalarını vurub dağıtmaqdan qorxmur, yeni təsəvvür və yeni düşüncəyə yeni söz və yeni ifadə üsulu gətirməyi şairin və şeirin mühüm vəzifəsi sayır.” (5, 161) Görüldüyü kimi, Sabirin klassik irsə bədii reaksiyası nəzirəçilikdə, klassik irsə münasibətdə də orijinal, təqliddən uzaq bir yol tutması ilə müşahidə olunur. Belə ki, Sabirin klassik irsə olan bədii reaksiyası yazdığı bənzətmələrdə, nəzirələrdə öz yaradıcılıq orijinallığını qoruyub saxlamağı bacarmasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramoğlu A., Mirzə Ələkbər Sabir (qısa tərcümeyi-hal), Bakı: Nurlan, 2001, 140 s.
2. Cəlal M., Klassiklər və müasirlər, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı: 1973, 294 s.
3. Cəlal M., Sabirin surətlər aləmi. M.Ə.Sabir haqqında tədqiqlər. Bakı: 2012, s.43-62
4. Cəlal M., Sabir şeri haqqında. Sabir (Məqalələr məcmuəsi), Azərb, SSR EA. Nəşr.,1962, s. 69-92
5. Cəlal M., Sabir yaradıcılığında bədii sənətkarlıq, “Azərbaycan” jurnalı: 1961, № 12, s. 154-165.
6. Hacıyev T., Füzuli və Sabir (üslubi əlaqələr haqqında), M.F.Axundov adına ADPI-nin elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, № 2, s.107-144
7. Hacıyev T., Sabir: qaynaqlar və sələflər, Bakı: 1980, Yazıçı, 174 s.
8. Şərif Ə. Sabirin nəzirələri, “Azərbaycan” jurnalı, 1962, № 5, s.89-96.

LINGUISTIC FEATURES OF ISA MUGHANNA'S CREATIVITY
İSA MUĞANNA YARADICILIĞININ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVA) SALEH

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Ədəbiyyatın Tədrisi Texnologiyası Kafedrasının Baş Müəllimi, F.Ü.F.Doktoru
ORCID ID:0000-0002-8916-3484

Summary

Isa Huseynov's creativity has become an object of analysis from several contexts. Literary scholars and linguists have expressed opinions from several aspects. Tofiq Hacıyev likened the novel "Mahshar" to a "ship with a heavy load" and I. Huseynov to a "traveler of long journeys", the first sentence of the novel is like the words spoken during a breath and exhalation that corresponds to the characteristics of the syntagm term in the science of linguistics, "each in that first sentence The group of words about breathing came to me like a verse of a poem - I read this "group of words - verses" with rhythmic pronunciation, I did not feel the weight of a page in the sentence, I received as much information as the number of "group of words - verses"; the abundance of information in this one sentence reminded me of the concept of "heavy laden ship"[2], I felt myself in the ocean waves" and emphasized the weight of the language feature in the work. At the same time, linguist Isa Mughanna emphasized that even if you are a linguist, you cannot understand some words in his works without a dictionary. This was proof that it came from the professionalism of the writer and that the writer deeply knew the etymological meaning of the words. The relevance of the topic is to bring together the ideas of linguists about the language of Isa Mughanna's work and create a common meaning.

The purpose of the research. The main purpose of scientific research is to bring together and analyze the ideas of the writer's works in the language context.

Research method: It is a comparative analysis method.

Scientific novelty: The scientific novelty of the research was the main components of the diversity of the writer's language by approaching the idea that linguists and academics have studied the linguistic features of Isa Mughanna's works from a new aspect.

Keywords: prose, language, etymology

Xülasə

Hüseynov yaradıcılığı bir neçə kontekstdən təhlil obyektinə çevrilib. İstər ədəbiyyatşünaslar, istərsə də dilçilər bir neçə aspektdən fikir söyləmişlər. Tofiq Hacıyev "Məhşər" romanını "ağır yüklü gəmiyə", İ.Hüseynovu isə "uzaq səfərlər səyyahı"na bənzədərək romanın ilk cümləsinin özünəməxsus şəkildə dilçilik elmində olan sintaqma terminin xüsusiyyətinə uyğun olan bir nəfəs alıb-vermə müddətində deyilən sözlər kimi "həmin birinci cümlədəki hər tənəffüslük söz qrupu mənə bir şeir misrası kimi gəldi- bu "söz qrupu - misralar"ı ritmik tələffüzlə oxudum, cümlədə bir səhifəlik ağırlıq hiss etmədim, "söz qrupu - misralar"ın sayı qədər informasiya aldım; bu bir cümlədəki informasiya bolluğu həmin "ağır yüklü gəmi"[2] anlayışını yadıma saldı, özümü okean dalğalarında hiss etdim" fikri ilə əsərdəki dil xüsusiyyətinin ağırlığını

vurğulamışdır. Eyni zamanda dilçi İsa Muğanna yaradıcılığındakı bəzi sözləri dilçi olsa da belə lüğətsiz anlama bilmədiyini vurğulamışdır. Bu həm yazıçı professionallığından irəli gəlmişdir, həm də yazıçının sözlərin etimoloji mənasını dərinlən bildiyinin sübutu idi. Yazıçı romanın dilini səciyyələndirən vasitələrdən biri bədii suallardır. Yazıçı təhkiyə və monoloqlarda hadisələrin çözlənməsi üçün sual cümlələrinə bol-bol yer vermişdir: *"Doğrudanmı, bu evdən də çağa səsi gələcək?! O çal, pırpız qaşların altında o cür heybətli qan çanağına dönən gözlər də güləcəkdir?! Qardaşoğluna "bircə bala" deyən Sultan Əmirli də "mənim balam" deyəcəkdir?! Nə vaxt ola bilər bu iş?"*[4] İsa Hüseyinov nəsrinin dil xüsusiyyətləri ilə bağlı Akademik Aydın Xan isə qeyd etmişdir ki, *"İdeal" a doğru aparın yol... "məqaləsində "İdeal" romanını İsa Hüseyinov yaradıcılığının "şah" əsəri kimi dəyərləndirərək "kodları axıra qədər öyrənilməyən yeni linqvistik – semantik vahidlərə malik dillə qələmə alınmış ciddi bir ədəbi-fəlsəfi nümunədir" və İsa Hüseyinov yaradıcılığını qədim Şərq-Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi izini layiqli şəkildə davam etdirdiyini vurğulayaraq bütün ədəbi mühiti maraqlandıran "Varlığın mənası nədir?"*[3] sualının cavabını düşündürən aktual qloballaşma məsələsinin izahını öz Safağ elmi ilə verdiyini, varlığın mənasının izahının isə Safağ elmi ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. Q.Xəlilov «Bizim qızlar» povestinin yığcam dillini, uzun uzadı təsvirçilikdən uzaq olduğunu qiymətləndirmiş, əsərin dilinin aydın və obrazlı olduğunu qeyd etmişdir. Lakin bununla yanaşı o, əsərin mənfə və zəif cəhətlərini də əsaslı şəkildə tapıb göstərmişdir. Q.Xəlilov əsərdə sönük təsvir edilən Mirzəoğlu surətinin tamamilə artıq və yersiz olduğunu qeyd etmişdir. Doğrudan da «köhnəpərəst», «yenilikdən az xoşu gələn» Mirzəoğlu surəti əsərin nə ideyasının açılmasına, nə də hadisələrin inkişafına qətiyyətlə xidmət etmir. Bundan əlavə Q.Xəlilov əsərdə bəzi sözlərin və fikirlərin yerində işlənmədiyini söyləyir və bunu misallarla isbat etməyə çalışırdı. Misal üçün «Sənəm xalanın oğluna qarşı məhəbbəti yenidən özünü bürüzə verir» [1: s.30], ya da «sənə qarşı rəğbət və hörmət var» kimi cümlələrdəki «qarşı» sözü yerində işlənməmiş və tamamilə artıqdır. "Qapalı dünya"da bəzən əfsanəvi görünən çox böyük tarixi problemlərə toxunulmuş və bu cəhətdən müəllif bir çox tarixçi, dilçi və teoloqları qabaqlamışdır, lakin əslində, "Qapalı dünya" bədii ədəbiyyat — roman materialı deyildir. Ona görə də romanın dili yazıçının ilk əsərlərinin dili ilə müqayisədə xeyli mürəkkəbləşib. "Məhşər" romanındakı sosial-fəlsəfi araşdırmalar yazıçının bədii dil məsələlərinə də yeni nəzərlə baxmasına, bədii dilin sosial-linqvistik, emosional-estetik keyfiyyətlərini xeyli mürəkkəbləşdirməsinə, ilk əsərlərindəki sadə, müxtəsər, təbii təhkiyədən uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də "İdeal" nisbətən çətin oxunur. Bütün bunlar yazıçının bir filosof-sənətkar kimi ictimai mühitə, dilə, dinə, insan psixologiyasına daha dərinlən nəzər salması ilə əlaqədardır. Romanın əsas təhkiyəçi obrazı müəllif özüdür. Lakin əsər o qədər də sadə quruluşa malik deyildir və yazıçı təhkiyəsinə tez-tez müxtəlif obrazların monoloqları əvəz edir. Əsərin çox mühüm fəslə olan "Qapalı dünya"da isə təhkiyəçi obrazı Sultan Əmirlidir. Yazıçının təhkiyə dili obrazların dili ilə müqayisədə ədəbi normalara daha uyğun və təmizdir.

Lakin yazıçının təhkiyə dili də bədii dil nümunəsi olduğundan normalardan kənar leksik və frazeoloji vahidlərdən məhrum deyildir: "Səməd çəpərsiz, hasarsız hamar, geniş həyətin çəmənə qovuşduğu yerdə, su quyusunun dikdirində oturmuşdu. Baxırdı və səhərin toranında hər şeyi görürdü. Gödək, yoğun barmaqların ucunda kibrit çöpü alovlanıb Əlləzoğlunun üzünün biz-biz tükələrini işıqlandırdı. Sonra şam kimi şölələnilib, içəridən zirzə ilə boşurğu bağlı pəncərə taxtalarının arasından o yana düşdü. Səmədin kirpiyi də tərənəmədi." [2] Bu cümlələrdə qrammatik quruluş və əksər leksik vasitələr normalara uyğundur. Lakin yazıçının təhkiyə dilindəki çəpər, dikdir, biz-biz, boşurğu, zirzə kimi sözlər sadə danışıq dili və müəyyən mə'nada şivə sözlərdir. Bu cür sözlər obrazların dili ilə müqayisədə yazıçı təhkiyəsinə məhduddur. "Qapalı dünya"da Sultanın təhkiyə dili də ədəbi normalara müvafiq qurulmuşdur. Lakin bu hissədə etimoloji araşdırmalar, fəlsəfi-ictimai və onomastik terminoloji leksika Sultanın nağıl etdiyi sehrli-sirli Bağday əhvalatının, Odərlər mədəniyyətinin təbiətindən doğur

və Sultanın nitqini bədii nitq sxemindən çıxarır. Fikrimizcə, "Yanar ürək"dəki "bəsitliy"in, "İdeal"dəki mürəkkəbliyin kökünü onların inikas üsulları arasındakı fərqdə axtarmaq lazımdır. Bu, ilk növbədə, romanların bədii dili arasındakı fərqdə özünü aşkar göstərir. Hər iki romanda obrazları adlandırmanın mahiyyətində ciddi fərqlər var.

Açar sözlər: nəsr, dil, etimologiya

Ədəbiyyat

1. Aydın, X. Ə. 75 illik ömrün prozası // Ədəbiyyat . – 2003, 13 iyun. –s. 2.
2. Arif M.Böyük məsuliyyət hissi ilə.// "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 5 oktyabr 1963
3. Abdullayev K. Müəllif əsər oxucu. Bakı: Yazıçı, 1985, 156 s.
4. Hacıyev, T. İ.Uzaq səfərlər kapitanı // Ədəbiyyat. –2008, 6 iyun. – s.3.
5. Hüseynov, İ.M. Seçilmiş əsərləri, [3 cildə] / İ.Hüseynov. – Bakı: Azər nəşr, – c.1. – 1988. – 416 s.

LYRICAL TYPE AS A FORM OF EXPRESSION OF LIFE EVENTS
LİRİK NÖV HƏYAT HADİSƏLƏRİNİN İFADƏ FORMASI KİMİ

ULDUZ FƏRHAD QIZI QƏHRƏMANOVA

Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, “Ədəbiyyat” kafedrasında baş müəllim
Orcid ID: 0009-0003-4418-9319

Abstrakt: Lirika lira sözündəndir. Lira yunanca simli musiqi alətinin adıdır. Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında lirik şeirlərə rübabi şeirlər, ğirami şeirlər də deyilir. Rübab ərəb sözü olub barmaqla çalınan simli musiqi alətinin adıdır. Nəğmə oxunduğu zaman liranın simlərini çalardılar. Lirikanın yaranması insan əməyi, insan həyatı ilə bağlıdır. Lirik şeirlər həcmə kiçik olur. Bunun səbəbi şeirin ani bir duyğudan əmələ gəlməsidir. Lirik janrlar üçün söz yığcamlığı, mətləb qısalığı vacibdir. Lirik əsərdə hadisə yox, insanın həyəcanları, hissləri ifadə olunduğu üçün subyekt əsas olur. Lirik qəhrəman isə şeirdə hiss və həyəcanı ifadə olunan subyekt, yəni şairin özü əsərin qəhrəmanıdır. Ədəbiyyatşünaslıqda subyektə, yəni şairin özünə lirik qəhrəman deyirlər. Şeir kimin dilindən deyilirsə, lirik qəhrəman da onun özüdür. Şeirlərdə lirik qəhrəman 2 cür olur:

1. Şairin özüdür, çünki şeir şairin dilindən deyilir. Məsələn: Vaqifin “Pəri” qoşması, “Görmədim” müxəmməsi, S. Vurğunun “Şair, nə tez qocaldın sən”, “Dağlar” şeirləri və s.

2. Şairin özü olmaya da bilər, çünki şeir əsərdəki qəhrəmanın dilindən deyilir. Şeir kimin dilindən deyilirsə, (ağa, bəy və b.) onun özü lirik qəhrəmandır. Məsələn: M.Ə. Sabirin “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə”, “İntilgentlər”, “Əkinçi” satirasında lirik qəhrəman ağa, bəy, intilgentlərdir. M.Ə. Sabirin “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə” satirasında lirik qəhrəman intilgentlərdi. Çünki şeir intilgentin dilindən deyilir.

Açar sözlər: lirika, tərənnüm, hiss-həyəcan, lirik qəhrəman, mənsur şeir

Abstract: The lyric is from the word lira. Lyra is the name of a Greek stringed musical instrument. Lyrical poems are also called rubabi poems and ghirami poems in Eastern and Azerbaijani literary studies. Rubab is an Arabic word and is the name of a stringed musical instrument played with the fingers. When the song was sung, they played the strings of the lyre. The creation of lyrics is related to human labor and human life. Lyrical poems are small in volume. This is because the poem is born out of a momentary feeling. Conciseness of words and brevity of content are important for lyrical genres. In a lyrical work, the subject is the main one, as the emotions and feelings of a person are expressed, not the event. The lyrical hero is the subject whose feelings and excitement are expressed in the poem, that is, the poet himself is the hero of the work. In literary studies, the subject, that is, the poet himself, is called a lyrical hero. From whose tongue the poem is spoken, the lyrical hero is himself. There are 2 types of lyrical heroes in poems:

1. It is the poet himself, because the poem is told from the poet's tongue. For example: Vagif's couplet "Fairy", "Gormadim" poem, S. Vurgu's "Poet, how old you are", "Mountains" poems, etc.

2. It may not be the poet himself, because the poem is told from the language of the hero in the work. From whose language the poem is spoken (lord, gentleman, etc.), he himself is the lyrical hero. For example: For example: in M.A. Sabir's satires "Kim na eyer gairat bir gyirat", "Intelligents" and "Akinchi", the lyrical hero is aga, bey, intellectuals. In M.A. Sabir's satire "Who will say anything to our zeal", the lyrical heroes were intellectuals. Because the poem is spoken from the language of the intelligentsia.

Key words: lyrics, singing, emotion-excitement, lyrical hero, verse poem

Giriş: Məlumdur ki, bədii ədəbiyyat özündə əks etdirir: n Həyat hadisələrini və İnsanların istək və arzularını, fikir və duyğularını; Bədii əsərlərdə də həyat hadisələri 3 formada özünü göstərir:

I.Təhkiyə: Epik əsərlər üçün səciyyəvidir, obyektiv münasibət özünü göstərir. Nağıl etmə deməkdir, əsərdə hadisələrin nəql olunmasıdır. Təhkiyə 2 şəkildə özünü göstərir:

1.1.Hadisələrin yazıçının özü tərəfindən nəql olunması, yəni III şəxsin dilindən danışılmasıdır. Əksər hadisələr əsərlərdə yazıçılar tərəfindən nəql edilir.

1.2.Hadisələr əsərdə iştirak edən obrazın dilindən nəql edilir. Məsələn: "Dumanlı Təbriz" romanında Əbülhəsənin, "Danabaş kəndlilin əhvalatlarında" Lağlağı Sadığın, "Yeraltı çaylar dənizə axır" romanında Samirə Aydının və s. dilindən danışılır.

II.Təsvir: Epik əsərlər üçün səciyyəvidir, obyektiv münasibət özünü göstərir. Bədii əsərdə nəzərə çatdırılacaq hər hansı əşyaların, insanların sözlə rəsminin, fotosəklinin çəkilməsidir. Bu insanlara məxsus olduqda portret, təbiətə məxsus olduqda peyzaj adlanır.

III.Tərənnüm: Şəxsi hisslərin, düşüncələrin hadisələrə müsbət münasibətidir. Tərənnüm lirik əsərlərə məxsusdur. Tərənnümdə subyektiv münasibət əsasdır. Tərənnüm hiss, duyğularla əlaqədardır. Lirik əsərlərdə hisslər, duyğular müsbət anlamda verilsə, tərənnüm, mənfi anlamda verilsə, bu artıq satiranı formalaşdırır.

Əsas hissə: Həyat sevincinin bədii əksi ədəbiyyatın ən başlıca vəzifəsidir. Lirik səpgili, xüsusən tərənnüm xarakterli əsərlər üçün bu daha önəmlidir. Həyatın sevincli, fərəhli lövhələrini yaradan əsərlər idillik əsərlər adlanır. İdilliyə yunan sözü olub lövhə, şəkil deməkdir. İdilliyə bəzən ekloqa da deyirlər. Qədim Yunan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Feokrit idilliyənin banisi sayılır. Roma ədəbiyyatında Vergili, Avropa ədəbiyyatında Höte bu janrın maraqlı nümunələrini yaradan sənətkarlardır. Azərbaycan sənətkarlarından A.Divanbəyoğlunun "Can yangısı", A.Şaiqin "Köç" əsərlərini idillik əsərlərə nümayəndələrindən hesab etmək olar. Görkəmli nəzəriyyəçi alim M.Rəfili idilliyə belə bir tərif verir: İctimai mübarizədən və şəhər həyatından uzaq, təbiət qoynunda yaşayan insanların sadə həyatını, adət və məişətini şairanə bir şəkildə təsvir edən əsərlərə idilliyə deyilir.

Ədəbiyyatın janrlara bölünməsi təsnifatını ilk dəfə b.e.ə.384-322-ci illərdə yaşamış antik yunan filosofu Aristotel "Poetika" əsərində vermişdir. Janr fransız sözü olub mənası "növl", "cins" deməkdir. Janr əslində bir çərçivə, bir poetik ehkamdır. Çünki janr müəllifin əlini-qolunu bağlayıb limiti, xətti keçməyə imkan vermir. Janr seçimi olduqca sərbəst bir prosesdir. Janr yazıçının, şairin özünüifadə formasıdır və onun seçimi sənətkarın konkret əhval-ruhiyyəsi ilə əsaslanaraq 3 növə ayrılır. Aristotel təqlidin 3 növünü müəyyənləşdirmişdir:

1.Lirik əsərlər: Süjet olmur, tərənnüm xüsusi rol oynayır. Təqlid edən adamı özündə saxlayaraq öz simasını dəyişmədən təqlid etmək olur.

2.Epik əsərlər: Hadisə, süjet aparıcı rol oynayır. Bu növ üçün təsvir və təhkiyə başlıca yer tutur. Əhvalatları özündən kənar hadisə kimi nəql etməklə təqlid etmək olur.

3. Dramatik əsərlər: Səhnə üçün yazılmış əsərlərdir, göstərmə, hərəkət əsas rol oynayır. Təsvir olunan bütün şəxsləri hərəkət və fəaliyyətdə təqlid etmək olur. Dram növündə nəql etmə, təsvir yoxdur, yalnız hərəkət var.

Lirika lira sözündəndir. Lira yunanca simli musiqi alətinin adıdır. Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında lirik şeirlərə rübabi şeirlər, ğirami şeirlər də deyilir. Rübab ərəb sözü olub barmaqla çalınan simli musiqi alətinin adıdır. Nəğmə oxunduğu zaman liranın simlərini çalardılar. Lirikanın yaranması insan əməyi, insan həyatı ilə bağlıdır. Lirik şeirlər həcmcə kiçik olur. Bunun səbəbi şeirin ani bir duyğudan əmələ gəlməsidir. Lirik janrlar üçün söz yığcamlığı, mətləb qısalığı vacibdir. Lirik əsərdə hadisə yox, insanın həyəcanları, hissləri ifadə olunduğu üçün subyekt əsas olur.

Lirik qəhrəman isə şeirdə hiss və həyəcanı ifadə olunan subyekt, yəni şairin özü əsərin qəhrəmanıdır. Ədəbiyyatşünaslıqda subyektə, yəni şairin özünə lirik qəhrəman deyirlər. Şeir kimin dilindən deyilsə, lirik qəhrəman da onun özüdür. Şeirlərdə lirik qəhrəman 2 cür olur:

1. Şairin özüdür, çünki şeir şairin dilindən deyilir. Məsələn: Vaqifin “Pəri” qoşması, “Görmədim” müxəmməsi, S. Vurğunun “Şair, nə tez qocaldın sən”, “Dağlar” şeirləri və s.

2. Şairin özü olmaya da bilər, çünki şeir əsərdəki qəhrəmanın dilindən deyilir. Şeir kimin dilindən deyilsə, (ağa, bəy və b.) onun özü lirik qəhrəmandır. Məsələn: Məsələn: M.Ə. Sabirin “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə”, “İntilgentlər”, “Əkinçi” satirasında lirik qəhrəman ağa, bəy, intilgentlərdir. M.Ə. Sabirin “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə” satirasında lirik qəhrəman intilgentlərdi. Çünki şeir intilgentin dilindən deyilir.

Alman şairi Jan Pol Rixter deyirdi ki, lirika içəridən gələn bir səsdir, ürəyin dilidir, hissini gözəl sözləridir, sənətkarın öz daxili aləminin, mənliliyini, hiss və duyğularının ifadə üsuludur. Ədəbi şəxsiyyətin kimliyi özünün lirik əsərlərində görünür. Lirik şeirlər mövzu cəhətdən müxtəlif olur. Məsələn: Məhəbbət, ictimai-siyasi, təbiət təsviri və s. Lirik növ 3 formada olur:

- Tərənnüm: Ani və qüvvətli həyəcanların məhsulu olub şairin xəyalından, həyəcanlarından doğan nəzm əsərləridir.
- Süjetli lirika: Şeir formasındadır. Lakin nəzmlə yazılmış belə əsərlərdə həm lirik, həm də epik ünsürlər, hadisəçilik özünü göstərir. Məsələn: Alleqoriya, poema, təmsil, mənzum nağıllar və s. bura daxildir.
- Qafiyəli nəsr: Nəsr və nəzmin sintezi ilə yoğrulmuş əsərlərdir. Belə lirik əsərlər quruluş baxımından nəsrə oxşayır, lakin lirik hisslər və qafiyə burada qabarıq şəkildə özünü ehtiva edir.

Bu qafiyəli nəsr əsərlərinə mənsur şeirlər deyilir. Mənsur şeirə maraqlı dünya ədəbiyyatında XIX əsrin əvvəllərindən oyanmışdır. Mənsur şeir daha çox ritmik nəsrə yazılır. Burada vəznə, bölgüyə və mükəmməl qafiyə sistemə ehtiyac duyulmur. Burada həm hadisə, həm də lirik hisslər güclü olur. Yəni mənsur şeirlər lirik və epik xüsusiyyətlərin müştərək, birləşən halıdır. Qafiyəli nəsr əsərlərində sətirin sonunda qafiyə hiss olunur. Bu qafiyə ola da bilər, olmaya da bilər. Mənsur şeirlərdə lirizm bədii formada yox, daha çox daxili məzmununda, onun ifadə etdiyi hiss və həyəcəndədir. Mənsur şeirin mənzum şeirdən fərqi onun vəznəsiz, qafiyəsiz yazılmasındadır. Mənsur şeirlər nəsrə yazılır. Bu janr üzrə yazan müəlliflərdən rus ədəbiyyatında N. Turqenevin, hind ədəbiyyatında Taqorun, türk ədəbiyyatında Xəlil Ziyanın adını çəkmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatında isə mənsur şeirin banisi romantik şair Məhəmməd Hadi hesab edilir. Məhəmməd Hadinin “Firdovsi-ilhamat” (1908) kitabının “Düşündüklərim” bölməsi mənsur şeirlərdən ibarətdir. Azərbaycan ədəbiyyatında mənsur şeirə ədəbi və əbədi vətəndaşlıq pasportu qazandıran isə xalq yazıçısı Gülhüseyn Hüseynoğlu oldu.

Gülhüseyn Hüseynoğlunun 1946-cı ildə qələmə aldığı “Bənövşə” əfsanəsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənsur şeirə start verildi. Onun “Mücrü” (1969) şeiri bu janrın dünya ədəbiyyatında ən kamil nümunəsi sayılır. “Mücrü” mənsur şeirindən nümunəyə diqqət yetirək:

“O, gəlin köçəndə anası mücrü də qoydu cehizinin üstünə. Gəlin mücrüsüz olmaz! dedi:

Nənə yadigarı idi bu balaca, naxışları solğun mücrü. İndi də onun qisməti oldu.

O, üzük, qızıl saat və sırğalarını qoyardı mücrüyə. Mücrü paltar dolabında ən yuxarı gözə qalxmışdı. Əzizlənirdi mücrü, sevilirdi mücrü...

Bir gün gəlin ana oldu. Əri hədiyyə ilə evə gəldi. Açıldı mücrü, cavan ana boyunbağını qoydu, örtüldü mücrü. İkinci uşaq dünyaya gəldi. Açıldı mücrü, örtüldü mücrü. Üşüncü..., dördüncü... beşinci...Açıldı mücrü, örtüldü mücrü... Doldu mücrü ...”

Yaxud: M.Rzaquluzadənin “Dədə Qorqud” dastanı əsasında yazdığı “Ana ürəyi, dağ çiçəyi” hekayəsindən: “Bağrım çatladı, xan, danışsana, söyləsənə, hanı, hanı mənim balam? Qoşa getdin, tək qayıtdın, xan, mənim balam hanı? Balamı dik qayalardan aşırınsa, gizlətmə de! Azğın-coşğun sulara, sellərə verdinsə, söylə mənə! İti dişli aslanlara, canavarlara qapdırdınsa, gizlətmə, de! Qolu zorlu yağılar, düşmənlər alıb apardısa, söylə mənə!.. Mən dik dağları dırnağımla parçalaram, balamı taparam.”

Nəticə: Lirik janrlar epik janrlardan aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: Lirikada ani və qüvvətli həyəcanların məhsuludur. Şairin xəyalı, həyəcanları daha çox əlavə edilir; Lirikada müşahidə edilmiş obyektə subyektiv münasibət ön plana çəkilir; Lirikada yığcam və emosional olur; Lirikada tərənnüm, tərif əsas yer tutur; Epik əsərlərdə isə hadisə, süjet olmalıdır; Epik əsərlərdə təsvir, təhkiyə, əsas yer tutur; Epik əsərlərdə monementallıq vardır; Lirikada üçün hiss və həyəcan, əhvali-ruhiyyə, epos üçün hadisə, dramaturgiya üçün isə hərəkət daha xarakterikdir. Lirik əsərlər epik əsərlərə nisbətən daha yığcam, daha konkret və həcmə çox kiçik olur.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Xalid Əlimirzəyev, (2008) “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı
2. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov,(2005) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, Çarşıoğlu
3. Məmməd Əliyev, (2000) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı
9. Məhəmmədəli Mustafayev, (2021) Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı
- 4.Nizaməddin Şəmsizadə, (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
5. Rafiq Yusifoğlu, (2001) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı

IN THE STUDY OF MAHIRA HUSEYNOVA: DIALECTS OF ALL-TURKIC
LANGUAGES IN LITERARY WORKS

MAHIRƏ HÜSEYNOVANIN ARAŞDIRMASINDA: BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ
ÜMUMTÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİ

GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVƏ) SALEH

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi, fil.ü.f.dok.

Orcid ID:0000-0002-8916-3484

Xülasə

Mahirə xanımın ümumtürk dialekt və şivələrinə sadəcə olaraq ədəbi dildə, danışq dilində və dilçilik sahəsində rast gəlinmədiyin vurğulayaraq, bədii ədəbiyyat nümunələrinin dil sahəsində də əhəmiyyətli salnəmələr olduğunu göstərmişdi. Beləki, “Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası” adlı kitabın “*Bədii əsərləri, tarixi sənədlərin dilində dialekt və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiya*” adlı son fəslində Mahirə xanım, Nəsimin əsərlərində dialektizm və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası ədibin yaradıcılığından gətirilən nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Məsələn, Nəsimi yaradıcılığında müəyyən üslubi effekt yaratmaq üçün məharətlə istifadə edilən dialektlərin bir neçəsinin şərhini vermişdir.

‘Dün: dialektizmin Nəsiminin şeirlərində “gecə” mənasında işlənməsi:

“*Dünü* gün müntəzirəm bən ki, bupərgər nədir,

Günbədi-çərxi fələk, gərdişi dəvvar nədir” (1.550)

Dünlə günüm həmişə qəmü şamü səhərdir” (1.550)

Dün sözü müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində eyni şəkildə işləndiyi halda türkmən türkcəsində isə sözün ortasına y samitinin əlavəsi ilə *düyn* kimi işləndiyini izah etmişdir. Bununla yanaşı Nəsimi yaradıcılığında işlənən *tün, kəpənək, sinək, yeg, yemiş* kimi sözlərin türk ləhcələrində işlənmə forma və məna uyğunluğu ilə müqaisəsin yaratmışdır. Mahirə xanım kitabda Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əbdürrəhim Bəy Haqqverdiyevin əsərlərində işlənən dialekt sözlər və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyasın vermişdir. Belə sözlərdən bir neçəsin Ə.B.Haqqverdiyev “Dağılan tifaq” dramının obrazlarının dil və üslubunda işlətmişdir. Müasir dilimizdə işlənən *mişovul, qovmaq, ov, ovçu, qırqovul* və s. Sözlərə pyesdə *mişavıl, qovmaq, av, avçı, qırqavıl* şəklində rast gəlinmədiyin. *O-a* uyğunluğun qədim tarixə malik olduğu vurğulanmışdır. Həmçinin, Mahirə xanım *ov* sözünün Orxon-Yenisey abidələrində *av*, M.Kaşğaridə *av*, Əbu-Həyyanda *av*, Orta Asiya təfsirinin dilində *av*, qırğız, qazağ, koman dillərində *av, ay*, türk dillərində *av*, türkmən dilində *av* kimi nişlənildiyin vurğulayaraq bədii əsərlərin leksik vahidləri ilə ümumtürk dillərinin leksikasın inteqrasiya edərək təhlilini aparmışdır. Həmçinin, professor ümumtürk dialekt və şivələrini bir neçə qrupa ayıraraq təsnifini aşağıdakı kimi vermişdir:

I. **Oğuz qrupu dillərinin dialekt və şivələri** adı altında bir neçə türk dillərinə məxsus dialekt və şivələrini toplamışdır;

- Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri,
- Türk dilinin dialektləri,
- Türkmən dilinin dialektləri,
- Qaqauz dilinin dialektləri
- Axısqa türklərinin dialektləri.

II. **Qıpçaq qrupu türk dillərinin dialekt və şivələri** qrupuna isə

- Qazax dilinin şivələri,
- Qırğız dilinin dialektləri,
- Altay dilinin şivələri,
- Noqay dilinin dialektləri,
- Kırım-tatar dilinin dialektləri. (1.s.193) və s.

Bu kimi bölgünü altı qrup adı altında ümumiləşdirmişdir. Mahirə xanım bu qruplara daxil olan dillərin ya şivələri, ya da dialektləri əsasında nümunələr göstərməklə leksikologiya sahəsində əhəmiyyətli iş görmüşdür. Bütün bu dialekt və şivələrin toplanması ilə yanaşı Mahirə xanım, ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin ortaq fonetik xüsusiyyətlərinə, sait səslərinin keçidlərinə, diftonqlaşma, ahəng qanununa, proteza, saislərin düşümü hadisəsi, samit səslərin keçidlərinə, r-z münasibətinə, “N” samitinin səslənmə variantlarına, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, vurğu və s. bu kimi fonetik xüsusiyyətləri müqaisə obyektinə çevirmişdir. Mahirə xanım **nq, nğ, ng** birləşmələrinin Qərb dialekt və şivələrində Zaqatala-Qazax şivəsi, Füzuli rayonu şivəsində, Cəbrayıl, İrəvan, Şamaxı və Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri əsasında təhlilini vermişdi. Qərb dialekt və şivələrində **maja, sojra** kimi, Zaqatala-Qazax şivəsində isə **q** səsi kimi ifadə edildiyin dialekt və şivələrdən gətirilən sözlər əsasında müqaisəsin aparmışdır. Bundan əlavə, professor Orxon-Yenisey abidələrindəki mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənmə formalarından bəhs edən Ə.Tanrıverdiyevin tədqiqlərindən nümunə gətirərək Orxon–Yenisey abidələrindəki mənsubiyyət şəkilçilərinin xüsusiyyətinin müasir ədəbi dilimizdə eyni ilə “*II şəxsin təkisi (-iğ, -iğ) və cəmini (-iñ-iz, -iñiz) ifadə edən şəkilçilərdə özünü göstərdiyini qeyd etmişdir*”(1.326) Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, bu dəyərli kitab nəyinki Azərbaycan dilçiliyində, eyni zamanda ümumtürk ortaq dilçiliyində əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Açar sözlər: dil, dialect, bədii ədəbiyyat

Ədəbiyyat

1.Mahirə Hüseynova. “Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası”. Bakı.2020

Summary

Emphasizing that the universal Turkish dialects and dialects of Mrs. Mahira are not found in literary language, colloquial language and the field of linguistics, she pointed out that examples of fiction literature are also important records in the field of language. So, in the last chapter of the book "Mutual Integration of Dialects and Dialects of All-Turkic Languages" entitled "Dialect in the Language of Artistic Works, Historical Documents and Their Mutual Integration into All-Turkic Languages", dialectism in the works of Mahira and Nasim and their mutual integration into all-Turkic languages were analyzed based on examples from the writer's work. For example, Nasimi gave an interpretation of some of the dialects skillfully used to create a certain stylistic effect in his work.

``Yesterday: use of dialecticism in the meaning of "night" in Nasimi's poems:

"Yesterday, I was wondering what the hell is going on,

What is the dome-circular sky, the rotational circle" (1.550)

Yesterday and my day are always gloomy morning" (1.550)

He explained that while the word "dün" is used in the same way in modern Azerbaijani and Turkish Turkish, in Turkmen Turkish it is used as "dün" by adding the consonant y to the middle of the word. At the same time, the usage of words such as tun, butterfly, fly, yeg, yemish used in Nasimi's work in Turkish dialects created a comparison with the compatibility of form and meaning. In the book, Mrs. Mahira gave the dialect words used in the works of Abdurrahim Bey Haggverdiyev, a prominent representative of Azerbaijani literature, and their mutual integration into common Turkic languages. A. B. Haggverdiyev used some of these words in the language and style of the characters of the drama "The Collapsing Alliance". In our modern language, mishovul, chase, hunt, hunter, pheasant, etc. The words are found in the play in the form of mishavil, chase, hunt, hunter, pheasant. He emphasized that conformity to him has an ancient history. Also, Mahira khanim ov is pronounced as av in the Orkhon-Yenisei monuments, av in M. Kashgari, av in Abu-Hayyan, av in the language of Central Asian interpretation, av, ay in the Kyrgyz, Kazakh, Koman languages, av in Turkish languages, av in Turkmen language. lexical units and the analysis of the lexicon of all Turkic languages by integrating them. Also, the professor divided the national Turkish dialects and dialects into several groups and classified them as follows:

I. collected the dialects and dialects of several Turkic languages under the name of the dialects and dialects of the Oghuz group languages;

- Dialects and dialects of the Azerbaijani language,
- Dialects of the Turkish language,
- Dialects of the Turkmen language,
- Dialects of the Gagauz language
- Dialects of Akhiska Turks.

II. The Kipchak group belongs to the group of dialects and dialects of Turkic languages

- Dialects of the Kazakh language,
- Dialects of the Kyrgyz language,
- Dialects of the Altai language,
- Dialects of the Nogai language,

- Dialects of the Crimean-Tatar language. (1.p.193) etc.

He summarized the division under the name of six groups. Mrs. Mahira has done important work in the field of lexicology by showing examples based on dialects or dialects of the languages included in these groups. In addition to the collection of all these dialects and dialects, Mrs. Mahira, the common phonetic features of the dialects and dialects of all Turkic languages, transitions of vowel sounds, diphthongization, the law of harmony, prostheses, the phenomenon of vowel drop, transitions of consonant sounds, the r-z relationship, the sounding options of the consonant "N", assimilation, dissimilation, metathesis, emphasis, etc. has turned such phonetic features into an object of comparison. Mrs. Mahira gave an analysis of the combinations ng, ng, ng in Western dialects and dialects based on Zagatala-Gazakh dialect, Fuzuli region dialect, Jabrayil, Iravan, Shamakhi and South Azerbaijan dialects and dialects. He made a comparison on the basis of words brought from dialects and dialects, which are expressed as maḡa and soḡra in Western dialects and dialects, and as ḡ sound in Zagatala-Gazakh dialect. In addition, Professor Tanriverdiyev, who talked about the forms of processing of the attributive suffixes in the Orkhon-Yenisei monuments, gave an example of the praises of the characteristic of the attributive suffixes in the Orkhon-Yenisei monuments in our modern literary language as "Second person singular (-iḡ,-iḡ) and plural (-iḡ-iz, -iḡiz) indicated that it manifests itself in suffixes that express "(1.326) In conclusion, we can note that this valuable book will play an important role in Azerbaijani linguistics and at the same time in common Turkic linguistics.

Key words: language, dialect, fiction

ANCIENT TURKISH EPIC EXAMPLES OF CREATION
QƏDİM TÜRK DASTAN YARADICILIQ NÜMUNƏLƏRİ

Prof. Dr. ELMAN QULİYEV

Azərbaycan, Bakı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türkoloji mərkəzin Türk ədəbiyyatı bölməsinin müdiri
Orcid: 0000-0001-5413-9479

Özet

Türklər qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə malik xalqdır. Türklərin ədəbiyyatları da, mədəniyyəti kimi qədimdir. Türk ədəbiyyatının ən qədim janrlarından biri dastanlardır. Dastanları türklərin qəhrəmanlıq tarixinin, mədəniyyətinin, gündəlik həyat tərzlərinin, adət-ənənələrinin və s. milli dəyərlərin toplandığı xəzinə hesab etmək olar. Türk dastanlarını mifoloji-epik baxışların nəticəsi kimi zaman etibarilə yaranma və formalaşma baxımından iki dövrə bölmək olar; İslamiyyətdən öncəki türk dastanları, İslamiyyətdən sonrakı türk dastanları.

Birinci mərhələyə aid olan qədim türk dastanları əsas etibarilə e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər olan dövrləri əhatə edir. Bu dastanlar Saka, Hun, Göytürk, Uyğur tarixlərinin dastanları hesab olunur.

Anahtar kelimələr: Türk, dastan, xalq, milli, dəyər

168

Summary

Turks are a nation with an ancient and rich history and culture. The literature of the Turks is as old as their culture. Epics are one of the oldest genres of Turkish literature. The epics are about the heroic history, culture, daily lifestyles, traditions, etc. of the Turks. It can be considered as a treasure of national values. Turkish epics can be divided into two periods in terms of creation and formation over time as a result of mythological-epic views; Turkish epics before Islam, Turkish epics after Islam.

The ancient Turkish epics belonging to the first stage are mainly written in B.C. It covers the periods from the middle of the 1st millennium to the middle of the 1st millennium AD. These epics are considered epics of Saka, Hun, Goyturk and Uyghur history.

Key words: Turkish, epic, folk, national, value

GİRİŞ

Tarixi olmayan xalq yoxdur. Lakin xalqların bir-birindən fərqi onların tarixlərinin qədim, mədəniyyətlərinin zəngin olması ilə müəyyənləşir. Türklərin bəşər sivilizasiyasının inkişafında, dünya ictimai-siyasi modelinin və ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında oynadığı rolu nəzərə alsaq, bu xalqın fərqli tarix və fərqlimədəniyyətə sahib olduqları təsdiqini tapar. Şübhə yoxdur ki, dastanlar hər bir xalq üçün tarix və mədəniyyət göstəricisidir. Dastandakı hadisələr tam anlamda əsl tarix olmasalar da, dünyanın yaranması, tarixin başlanması, insanlığın, cəmiyyətin formalaşması və ayrı-ayrı xalqların özünəməxsus həyata baxışları haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Belə demək mümkünsə, dastanlar millətin tarixi, yaşayış yerləri, adət-ənənəsi, psixologiyası, inancları, həyata baxışları və s. barədə məlumat verən ilkin qaynaqlardan biridir. Çünki dastanlar kökvə ruh etibarilə həm tarixə bağlanır, həm də tarixi əks etdirir. Lakin hər bir millətin özünəməxsus tarixi olsa da, yer üzündə yaşayan elə millətlər var ki, onlara məxsus dastan nümunələri yox dərəcəsinə düşür. Dastanyaranmasının iki vacib şərti vardır:

1. İlk mərhələdə millət əfsanə və mif yaradıcılığına malik olmalı və bunlar zənginliyi ilə seçilməlidir. Bunun üçün onun ibtidai dövrlərdən mövcudluğu vacib şərt hesab olunur.

2. Millətin savaşı, mübarizə, qəhrəmanlıq tarixi kifayət qədər zəngin olmalı və tarixdə əhəmiyyətli yer tutmalıdır.

Türk dastanları mifoloji-epik baxışların nəticəsi kimi zaman etibarilə yaranma və formalaşma baxımından iki dövrə bölünür:

I. İslamiyyətdən öncə türk dastanları

II. İslamiyyətdən sonra türk dastanları

Birinci mərhələyə aid olan qədim türk dastanları əsas etibarilə e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər olan dövrləri əhatə edir. Bu dastanlar Saka, Hun, Göytürk, Uyğur tarixləri- nin dastanları hesab olunur.

YÖNTEM

Əski türk dastan nümunələri müxtəlif mənbələrdən əldə edilmişdir. Bunların bir qismi Avropa, Çin, İran, ərəb mənbələrində, digər bir qismi türkün özünün şifahi yaddaş və yazılı ədəbi nümunələrində mühafizə olunmuşdur. “Dünyanın yaranması haqqında” dastan türk mifoloji-fəlsəfi təsvir-lərinin əksi baxımından xarakterikdir. Heç şübhəsiz, bu təsəvvürlərin mərkəzində dünyanın yaranması və idarə olunması ilə bağlı türk inanc-ları dayanır. “Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görünən, sudan başqa görünən yox idi. Ağ Ana göründü. O, Qara xana “yarat” deyib yenidən suya daldı. Bunu eşidən Qara xan bir Kişi yaratdı.” Bu parçada dünyanın və insanın yaranması haqqında türk mifologiyası diqqəti cəlb edir. Dastanın məzmunundan aydın olur ki, insan (Erlək-şeytan) Tanrıya bərabər uçarkən ondan yuxarı qalxdığına görə cəzalandırılmış və Tanrı dünya yaratmaq məqsədilə ona suyun dibinə enib oradan torpaq gətirmək əmri vermişdir. Lakin Erlək burada da xislətini gizlətməmiş, öz dünyasını yaratmaq üçün gətirdiyi torpaqdan bir qədər boğazında saxlamışdır. Tanrı torpağa “böyü” əmrini verəndə dünya yaranmış, eyni zamanda Erləkin boğazdakı torpaq da böyüyərək ağzına sığmadığı üçün qeyri-bərabər şəkildə yerə tökülmüşdür. Nəticədə Tanrının yaratdığı dümdüz dünyanın harmoniyası pozulmuş, dağlar və təpələr yaranmışdır. Bu dastanda Tanrı Qara xanın dünyaya sahib olması, onun dünya nizamını yaratması, yeni insan nəsillərinin əmələ gəlməsi, dünyaya səpələnməsi və s. cəhətlər əski türk mifoloji düşüncə və inanclarına uyğun təsvir olunmuşdur. Dastanda Tanrı Qara xan təmsalında əski türklərin tək Tanrı təsəvvürləri dayanır. Proseslər isə Nur, Qaranlıqlar və Yer üzünü adlanan üç aləmdə cərəyan edir. Nur aləmi göydə yerləşir. Burada yaxşı ruhlar məskunlaşır. Bu aləmin hakimi Tanrı Qara xandır. Yer üzünü orta təbəqədir. Burada Tanrının göndərdiyi mələklər yaşayırlar. Qaranlıqlar aləmi isə yerin altındadır. Həmin məkanda pis ruhlar, cinlər yaşayır. Bu məkana isə Erlək (şeytan) hakimdir. Dastanda Tanrı Qara xanın göyün ən yüksək təbəqəsi olan On yeddinci qatda oturub dünyanı idarə etməsi ilə bağlı verilən fikirlər dünyaya sahə tək Tanrı ilahi inanc funksiyasına uyğundur. “Boz qurd”, “Oğuz kağan”, “Şu”, “Ərgənəkən”, “Köç” və s. dastanlarının mətnləri bütöv halda əlimizdə olmasa da bu dastanlar türk epos zənginliyinin, estetik düşüncə mükəmməliyinin təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir.

Həmin dastanlar eyni zamanda türkün etnogenezisi, siyasi idarəçilik və dini baxışları, dünyada milli özünü təsəvvür yaratmaqda böyük rol oynayır.

BULGULAR

“Boz qurd” dastanları Göytürklərin yeni nəslinin yaranması və for-malaşması haqqında 3 variantlı rəvayətlərdən ibarətdir. Digər dastanlar kimi bu dastanın da tam mətni əldə yoxdur. Dastan kiçik parçalar şəklində Çin mənbələrində mühafizə olunmuşdur. Çox güman ki, dastan dünyanın yaranması ilə bağlı türkün mifoloji-bədii düşüncəsindən sonrakı dövrlərdə formalaşmışdır. Çünki burada dünyanın ilk yaranmış insanlarından yox, düşmənin qəddarlığı nəticəsində bütünlüklə öldürülmüş (ayaqları kəsilmiş 10 yaşlı oğlandan başqa) Göytürklərin sonrakı soy artımından söhbət gedir. Bu artımda boz qurd Ana qurd vəzifəsini icra edir. Dastanın qısa məzmunu belədir: Lin adlı düşmən xalq türkləriməğlub edirlər. 10 yaşlı oğlan uşağından başqa bütün insanları öldürür. Həmin oğlanın ayaqlarını kəsib bataqlığa atırlar ki, öz əməli ilə ölsün. Bir dişli qurd oğlanı ətlə bəsləyir, ondan hamilə qalır. Düşmən oğlanın sağ qaldığını bilib onu öldürür. Qurd qaçıb gizlənir. Bir mağa-rada 10 oğlan uşağı doğur. Onlar böyüdükdən sonra kənddən gətirilən qızlarla evlənilir. Yeni törənən övladlar mağaraya sığmadığı üçün Altay dağları ətəklərində məskunlaşırlar. Göründüyü kimi “Boz qurd” dastanlarında Göytürklərin əcdadları, onların xalq olaraq formalaşması əksini tapmış, türkün dastan təfəkküründə əcdadlarının qurddan törəməsi fikri təsdiqlənmişdir. Təxminən I minilliyin ortalarında formalaşmış “Ərgənəkon” dasta-nındakı hadisələr müəyyən mənada “Boz qurd” dastanları ilə səsleşir. Daha doğrusu, bu dastanda türk xalqlarının soykökü, qəbilə qrupları şəklində birləşməsi, qədim həyat tərzləri barədə verilən fikirlər təxminən “Boz qurd” dastanlarındakı fikirlərə yaxındır. “Ərgənəkon” das-tanında Oğuz xan soyundan olan Moğol xanı İl xan ilə Tatar xanı Se- vinc xan arasında gedən vuruş nəticəsində moğollar öldürülür, dustaq olanlar isə düşmənlərin soylarını qəbul edirlər. İl xanın oğlu Qıyanla qardaşı oğlu Nüküz öz qadınları ilə qaçaraq dağlar arasında yerləşən ünçatmaz bir yerə gəlirlər. onlar bu yerin adını Ərgənəkon (hündür dağ yamacı, vadi, keçid və s. mənalarda) qoyurlar və uzun müddət burada yaşamağa olurlar. “Boz qurd” dastanlarının qəhrəmanları mağaraya sığ-madıqları kimi, bu dastanda da 400 ildən sonra Ərgənəkonun onlara darlıq etdiyini görürük. Moğolların hökmdarı Börtə Çinə xalqı başına yığaraq onlara belə deyir; “Ey müqəddəs Boz qurd ananın cəsur oğulları və övladları! Söyləyəcəklərimi yaxşı dinləyib düşününüz. Bizim ata-larımıza qədim zamanlardan bəri Ərgənəkon yurdu müqəddəs məkan olmuşdur. Aradan uzun illər keçdi. Göy tanrı bizi qorudu, böyüdükdən vətənimizə doğru sürməyin zamanı gəldi. Tatarları vətənimizdən qovub çıxarağın. Beləcə intiqamımızı alaq, torpaqlarımızı geri qaytaraq.” Onlar Ərgənəkondan çıxmaq üçün heç bir yol tapa bilmirlər. Bir dəmirçi onları başa salır ki, burada dəmir mədəni var. Dağı (dəmiri) əritmək üçün 70 körük düzəl-dirlər. Bir dəvənin keçə biləcəyi ölçüdə dağı əridərək oradan xilas olurlar. Vətənlərinə qayıdaraq tatarlardan intiqamlarını alırlar. “Alp ər Tonqa” qəhrəmanlıq dastanıdır. Alp ər Tonqa e.ə. VII əsrdə Sakalar dövründə yaşamış, təxminən e.ə. 624 və ya 625-626-cı illərdə iranlılar tərəfindən hiylə ilə öldürülmüş Türk xaqanıdır. Alp ər Tonqa Turan hökmdarı Beşengin oğludur. Onun Barsxan, Qaraxan, Şidə və Alak adında 4 oğlunun olması haqqında məlumatlar mövcuddur. Mən-bələrdə o, igidliyi ilə ad çıxarmış, bilikli, əxlaqlı türk hökmdarı kimi təqdim olunur. Alp sözü qədim türklərdə “güclü”, “bahadır”, “qəhrə-man”, “cəsur” və s. mənaları ifadə edir. Alp ər Tonqa müəyyən zaman-larda Mavəənnəhr, Yeddisu, Savran, Şaş (Daşkənd), Sayram, Talas, Şu vilayətlərində hökmranlıq etmiş, həmin ərazilərdə abadlıq işləri ilə məşğul olmuş, yeni şəhərlər tikdirmişdir.

Əbu Reyhan əl-Biruninin “Dünya iqlimlərinin təsviri” əsərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Xanba-lıq (Balasaqun), Ramitan və Əfrasiyab (Səmərqənd) şəhərlərini Alp ər Tonqa inşa etdirmişdir. “Alp ər Tonqa” dastanı həcm etibarı ilə böyük olsa da, əsərin tam mətni əldə edilməmişdir. Bu dastanın qısa mətni əsasən Firdovsinin “Şahnamə”, Y. Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” və M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərləri əsasında bərpa edilmişdir. Lakin bunlarla yanaşı Rəşidəddin Fəzlullahın “Came üt Təvarix” (“Ta-rixlər toplusu”) və Əbu Reyhan əl Biruninin “Dünya iqlimlərinin təsviri” əsərlərində dastanla bağlı verilmiş məlumatlar öyrənilmiş, həmin məlumatlardan lazımı səviyyədə istifadə edilmişdir. Əksər mənbələrdə, xüsusilə Firdovsinin “Şahnamə” əsərində Alp ər Tonqa Əfrasiyab adı ilə tanınır. Bu faktı Y. Balasaqunlu 1069-1070-ci illərdə yazmış olduğu “Qutadqu bilik”də belə xatırladır:

İndi baxsan görərsən ki, türk bəyləri Dünya bəylərinin ən yaxşılarıdır.

Bu türk bəyləri arasında adı məşhur Tonqa Alp Ərdir ki, taleyi ballidir.

O, yüksək biliyə və çoxlu ərdəmə sahib idi Bilikli, idraklı xalqın seçilmişsi idi.

İranlılar ona Əfrasiyab deyirlər,

Bu Əfrasiyab neçə-neçə ellər tutmuşdur. Farslar bunu kitabda yazmışlar, Kitabda olmasaydı, onu kim tanıyardı.¹

Alp ər Tonqaya Əfrasiyab adı iranlılar tərəfindən verilmişdir. Qəri-bədir ki, qədim iranlıların verdiyi bu ad “Türkün qızıl kitabı”nda (Bakı, 1994, səh.37) “şər və pislik ilahəsi”, Nemət Kəlimbatovun “Türk xalqlarının orta q ədəbi əsərləri” (İstanbul 2010, səh. 22) kitabında isə “çox güclü”, “igid” mənalarında izah olunmuşdur. “Şahnamə”də Əfrasiyab (Alp ər Tonqa) qüdrətli hökmdar, fədakar insan kimi təsvir edilsə də, İran və iranlıların düşməni kimi daha çox diqqətdə saxlanılmışdır. Bu da “Şahnamə” müəllifinin türkə olan birbaşa mənfi münasibətlərindən doğmuş və görünür, Sultan Mahmud ilə Firdovsi ziddiyyətlərinin kökündə dayanan səbəblərdən biri də bu olmuşdur. Firdovsinin “Şahnamə”sində Turan ölkəsinin sərkərdəsi Əfrasiyab (Alp ər Tonqa) ilə bağlı ona qədər bölüm vardır. (“Əfrasiyabın kabus görməsi”, “Əfrasiyabın Siyavuşa məktub yazması”, “Əfrasiyabın Siyavuşla ova çıxması”, “Əfrasiyabın iranlılara məğlub olması” və s.). Ehtimallar belədir ki, Firdovsi “Alp ər Tonqa” dastanının tam mətni ilə tanış olmuş və “Şahnamə”də bu mətnlərdən ustalıqla istifadə etmişdir.

SONUÇ

“Alp ər Tonqa” dastanının mövzusu İran-Turan müharibələri ilə bağlıdır. Turan hökmdarı Beşengin “iranlılar bizə çox zülmələr vermişlər, türkün öc almaq zamanı gəlib çıxmışdır” müraciətindən sonra onun oğlu Alp ər Tonqa “öc almaq” üçün İrana hücum edir. Alp ər Tonqa İran hökmdarını əsir alır. Əfsanəvi sərkərdə Zalin İran ordusuna köməyi türk qoşunlarına xeyli ziyan vurur. Bundan əsəbləşən Alp ər Tonqa əsirgötürdüyü İran hökmdarını öldürür. Zev İranda hakimiyyətə gələndən sonra İranda Turan arasında sülh bağlanır. Zevdən sonra İran taxtına çıxan Keykavusun zamanında müharibə yenidən başlayır. İran-Turan müharibələri Keykavusun nəvəsi Keyxosrovun hakimiyyəti dövründə də davam edir. Lakin döyüşlərin birində Alp ər Tonqa məğlub olur. O, bir mağarada gizli həyat sürür. Onun yerini öyrənib tutmaq istəyirlər. Alp ər Tonqa özünü çaya atır. Hiylə işlədərək onu xilas etmək adı ilə sudan çıxarıb öldürürlər. Amma bir sıra tarixi mənbələr Keyxosrovun Alp ər Tonqanı aldaraq ziyafətə dəvət edib öldürdüyünü təsdiqləyir. Alp ər Tonqanın ölümü Turanı matəmə bürümüş, onun dəfnində qopuz çalan ozanlar ağılar söyləmişlər:

Alp ər Tonqa öldümü?Yaman dünya qaldımı?Fələk öcünü aldımı?

İndi ürək dağlanır.

Zaman fürsət gözlədi,Gizli silah uzatdı, Bəylər bəyin şaşırtdı, Qaçsa necə qurtulur?

Ərlər qurd kimi ulaşır, Yaxa yırtıb bağırsır, Yırlayıcı kimi inildər, inlər,Ağlamaqdan gözü örtülür.

“Şu” dastanı haqqında ilkin məlumatlar M.Kaşğarının “Divani lü- ğət-it-türk” əsərindən əldə edilmişdir. Lüğətdə dastan ərəb dilində və- rilməmişdir. M.Kaşğarının “Divani lüğət it-türk” əsərinə daxil edilmiş bu dastan parçasında İsgəndərin adı Zülqərneyn kimi ifadə edilir. Şu e.ə. 4-cü əsrdə yaşamış Saka hökmdarıdır. Dastanda Şunun İsgəndər qoşun- larına qarşı döyüş tədbirləri, düşməyə qarşı türk ordusunun mübarizliyi əksini tapmışdır. Dastanın sonunda göstərilir ki, İsgəndər geri çəkildik-dən sonra Şu Balasaquna gəlir və Şu şəhərini tikir. Dastanda verilən büməlumatda türkün öz torpağına, yurduna sədaqəti, ona sahib çıxmaq istəyi və əzmi əksini tapır, hər bir türkdə qürur hissini artırır.

KAYNAKÇA

1. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, 2007.
2. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. 4 cildə, I-IV cildlər. Bakı,2006-2007.
3. Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı.Bakı, 1994
4. Quliyev E. Orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2010.
5. Quliyev E. Şərq xalqları ədəbiyyatı (müntəxəbat). 2 cildə, Bakı,2011.
6. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011

MIRZA İBRAHİMOV AND FOLKLORE LANGUAGE
MİRZƏ İBRAHİMOV VƏ FOLKLOR DİLİ

DR. ÜLKER BAŞIYEVA

ADPU-Nun Filoloji Fakültesinin
Edebiyatın Tedrisi Teknolojisi
Bölümünün Baş Öğretim Üyesi
ORCID İD 0000-0002-5994-2356

Özet

Mirzə İbrahimova görə, ana dili hər bir xalqın milli varlığının göstəricisidir. Bir xalqın varlığını onun vətəni, özünəməxsus milli adət-ənənələri, o cümlədən milli əqidəsi şərtləndirdiyi kimi, ana dili də milli varlığın əsas göstəricilərindəndir. Ana dilinin varlığı millətin, xalqın, “qövmün” varlığı deməkdir. Bir xalq öz milli varlığını məhz ana dilinin varlığı ilə bəyan və ifadə edir. Ədib ana dilini milli varlığın ifadəsinin əsas forması hesab edir. Bir xalq öz milli varlığını rəsmi və qeyri-rəsmi məkanlarda yalnız ana dili vasitəsilə sürdürə bilər. Əgər ana dili xalqın həyatının ən müxtəlif sferalarını əhatə etmirsə, bu halda həmin xalq artıq onu milli subyekt kimi bərqərar edən əsas atributundan məhrum olur.

Anahtar kelimələr: M.İbrahimov, ana dili, milli, dəyər, vətən

Summary

According to Mirza Ibrahimov, the mother tongue is an indicator of the national existence of every nation. Just as the existence of a nation is determined by its homeland, unique national traditions, including national beliefs, the mother tongue is one of the main indicators of national existence. The existence of the mother tongue means the existence of the nation, people, "people". A nation declares and expresses its national existence precisely with the presence of its mother tongue. Adib considers the mother tongue to be the main form of expression of national existence. A nation can maintain its national existence in official and unofficial spaces only through its mother tongue. If the mother tongue does not cover the most diverse spheres of a nation's life, then that nation is already deprived of its main attribute that establishes it as a national subject.

Key words: M.Ibrahimov, mother tongue, nationality, value, homeland

GİRİŞ

Bütün mənəviyyatı ilə Azərbaycan varlığına bağlı olan akad. Mirzə İbrahimovun folklorşünaslıq görüşlərinin mühüm tərəflərindən biri dil ilə bağlıdır. Onun elmi yaradıcılığında dil məsələsi ayrıca bir mövzudur. M.İbrahimov sovet dönəminin ideoloji basqıları altında Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı ilə bağlı bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışmışdır. Bu cəhətdən müəllifin folklor dili ilə bağlı görüşləri diqqəti cəlb edir. O, “Gəlin gözəl danışaq” adlı məqaləsində dili milli mədəniyyətin əlahiddə dərəcədə qiymətli hadisəsi hesab edərək göstərir ki, dil bəşər tarixinin, insan dühasının ecazkar və hikmətli kəşflərindəndir(9, 282).

Azərbaycan dilini də bəşər tarixinin belə kəşflərindən hesab edən M.İbrahimova görə, Azərbaycan dili qədim tarixli dillərdəndir, uzun inkişaf yolu keçib (9, 283), bu dil fikrin və hissiyyatın ən incə çalarlarını ifadə etməyə qadirdir (9, 283). Bütünvarlığı ilə Azərbaycan mənəviyyatına bağlı olan M.İbrahimovu Azərbaycan dilinin qorunması ilə bağlı bir çox problemlər narahat etmiş və o, bir milli ziyalı kimi bunlara kəskin reaksiya vermişdir: “Dil pozğunluqları, yöndəmsiz sözlər və ifadələr həm elmi, həm də ədəbi tərcümə ədəbiyyatında daha çoxdur. Elmi və ədəbi əsərlərin tərcüməsində (xüsusən rus dilindən) belə hallara yol verməmək olar. Çünki yüksək keyfiyyətli elmi və ədəbi tərcümə üçün bizim həm kifayət qədər təcrübəmiz, həm də adamlarımız var. Onlar hamısı tərcümə etdikləri zaman daha diqqətli olsalar, bir az artıq əməkdən çəkinməsələr, başdansıvdu və tələsik tərcümələrə yol verməsələr, qüsurlar az da olar. Mənə elə gəlir ki, istər elmi, istərsə də bədii ədəbiyyatın tərcüməsi işində ən böyük qüsurlar formalizmdir, sətiri tərcüməyə qapılmaqdır” (9, 285).

YÖNTEM

Bütün bu fikirlərin altında M.İbrahimovun Azərbaycan mədəniyyətinə, dilinə və ümumən Azərbaycan varlığına olan qırılmaz bağlılığı ifadə olunmuşdur. Belə mənəvi bağlılıq onun dillə bağlı bütün yazılarında, o cümlədən folklor dili ilə bağlı yazılarında açıq şəkildə ifadə olunmuşdur. M.İbrahimov dili milli varlığın əsası hesab edir: dil yoxdursa – millət də yoxdur. Bir xalqın, millətin varlığı onun dili ilə müəyyənləşir. Çünki müəllifə görə, “dil insan aqlının qüdrətli silahıdır, insan həyatının böyük neməti və tükənməz mədəniyyət xəzinəsidir” (13, 34). Ümumiyyətlə, M.İbrahimovun Azərbaycan dili ilə bağlı yazıları məzmun və əhatə dairəsi etibarilə zəngindir. Lakin biz tədqiqatın predmetindən yayınmayaraq, müəllifin folklor dili ilə bağlı görüşlərinə diqqət edəcəyik. M.İbrahimovun dil haqqında görüşlərinin əsasında onun ana dilimizə olan coşğun məhəbbəti durur. “Ana dili” bir anlayış kimi onun Azərbaycan dilinə olan baxışlarının əsasını təşkil edir. Müəllifə görə, ana dili milli varlığın əsası, bünövrəsidir: “Yer üzündə çoxlu millətlər, xalqlar və qövmələr vardır. Hər bir xalqın öz vətəni, adəti, rüsumu və əqidəsi olduğu kimi, öz dili də vardır. Bu dilə ana dili, doğma dil, vətən dili deyilir. Ana dili, yəni o dil ki xalqın bütün oğul və qızları doğulub dünyaya gələn gündən ölüb qəbrə gedən günə kimi o dildə danışır, beşik başında, təndir qırağında, toyda, yasda, küçədə, bazarda o dili işlədir, o dilin vasitəsilə hər kəs istədiyi fikir və hissiyyatı başqasına anladır, o dilin vasitəsilə vətəndaşlar ünsiyyət tapır, bir-birinə məhəbbət yetirirlər. Heç bir millət və ya xalqdan elə bir adam tapmaq olmaz ki, o öz anasının südünü əmə, öz atasının ocağı başında böyüyə və öz ana dilini bilməyə. Beş-üç nəfər əcnəbi dilində oxumuşun və ya yadların beşiyində tərbiyə taparaq halal ana südündən məhrum olanların danışdığı bir dilə isə anadili demək olmaz. Ana dili o dildir ki, onu bütün xalq bilir, bütün xalq o dildə danışır” (13, 282). Bu fikirdə M.İbrahimovun istər nəzəri baxımdan dil, istərsə də milli baxımdan ana dili haqqında görüşləri öz əksini tapmışdır. Həmişəki kimi müəllifin qələminə məxsus olan yüksək bədii dillə diqqətə çatdırılan bu fikirdə onun ana dili haqqında dərin nəzəri görüşləri ifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən həmin fikrin təhlilinə ehtiyac vardır.

BULGULAR

M.İbrahimova görə, ana dili hər bir xalqın milli varlığının göstəricisidir. Bir xalqın varlığını onun vətəni, özünəməxsus milli adət-ənənələri, o cümlədən milli əqidəsi şərtləndirdiyi kimi, ana dili də milli varlığın əsas göstəricilərindəndir. Ana dilinin varlığı millətin, xalqın, “qövmün” varlığı deməkdir. Bir xalq öz milli varlığını məhz ana dilinin varlığı ilə bəyan və ifadə edir. Müəllifə görə, hər bir xalqın doğma dili “ana dili və vətən dili” adlandırılır. Müəllifin bu yanaşması ana dilini milli varlığın əsas atributları sırasına daxil edir. Doğma dilin ana dili və vətən dili adlandırılması bir xalqın varlığının, əslində, həm də ana dilindən keçdiyini göstərir. Bu halda müəllifə görə ana dilini qorumayan, o dildə danışmayan, yazıb-yaratmayan bir xalq özünün milli varlığının ən mühüm atributundan məhrum olur.

Ədib ana dilini milli varlığın ifadəsinin əsas forması hesab edir. Bir xalq öz milli varlığını rəsmi və qeyri-rəsmi məkanlarda yalnız ana dili vasitəsilə sürdürə bilər. Əgər ana dili xalqın həyatının ən müxtəlif sferalarını əhatə etməsə, bu halda həmin xalq artıq onu milli subyekt kimi bərqərar edən əsas atributundan məhrum olur. “Beş-üç nəfər əcnəbi dilində oxumuşun və ya yadların beşiyində tərbiyə taparaq halal ana südündən məhrum olanların danışdığı bir dilə isə ana dili demək olmaz” hökmü ilə M.İbrahimov Sovet Azərbaycanında ana dili itkilərimizin yaratdığı milli fəsadlara işarə edir. O, “beş-üç nəfər əcnəbi dilində oxumuş” dedikdə, heç şübhəsiz ki, ana dilinə xor baxıb, uşaqlarını rus dilində oxudanları, “yadların beşiyində tərbiyə taparaq halal ana südündən məhrum olanların danışdığı bir dil” dedikdə isə qeyri-millət tərbiyəsi ilə böyüyən insanların Azərbaycan dilinə xor baxmalarını nəzərdə tutur. Belə ki, bu məqalə Təbrizdə 1945-ci ilin noyabr ayında çap olunmuşdur. İstər Sovet Azərbaycanında, istərsə də Cənubi Azərbaycanda rus və fars dillərinin ana dilimizi sıxışdırması, azərbaycanlı kişilərin ruslar, ermənilər və farslarla evlənməsindən doğulan uşaqların Azərbaycan dilinə, bir qayda olaraq, biganə olmaları və xor baxmaları M.İbrahimovu əsl milli ziyalı kimi narahat etmiş və o da öz münasibətini belə ifadə etmişdir. M.İbrahimov ana dilinin milli varlığın bərqərar edilməsi, yaşadılmasındakı rolunu dəqiq şəkildə müəyyənləşdirərək yazır ki, “dil bir xalqın mənəvi cəhətdən birləşməsində, öz həyat və mübarizəsini təşkil etməsində qüdrətli vasitə və silahdır. Ta qədim zamanlardan bəri tarix göstərir ki, hər hansı bir xalq öz millət və mənəviyyatını saxlamaq üçün öz vətəni və dövləti ilə bərabər öz dilini də saxlamağa cəhd etmişdir. Çünki hər xalqın ana dili onun milli varlığının və mənəvi aləminin ifadəsidir. Beləliklə, dil xalqın milliyyət və varlığını bildirən və qoruyan mühüm amillərdən biridir” (13, 87). Göründüyü kimi, M.İbrahimova görə, Azərbaycan dili milli varlığın qorunmasının əsas vasitəsidir. Azərbaycan xalqının mənəvi-milli birliyi və bütövlüyü ana dilinin qorunmasından keçir. Əgər Azərbaycan dili yaşayacaqsa, bu halda xalqımız milli cəhətdən bir və bütöv olacaq. Ana dili xalqın bütün fərqlərini bir-birinə bağlayan milli bütövləşmə vasitəsidir. Bu dil xalqın nümayəndələrini vahid linqvistik çevrəyə daxil etməklə onların milli-mənəvi bütövlüyünü və birliyini təmin edir. Ədibə görə, milli dil xalqın öz milli varlığını və mənəviyyatını saxlaması və bərqərar etməsinin əsas şərtidir. Milli dil aradan qalxarsa, xalq özünün ən mühüm ümummilli əlamətlərinin birindən məhrum olar. Ümummilli əlamətlər isə xalqı bir milli nüvə ətrafında saxlayan cazibə mərkəzidir. Həmin cazibə mərkəzinin ən mühüm ünsürlərindən biri milli dildir. Milli dildən məhrum olmaq xalqın öz əsas milli əlamətindən məhrum olaraq kütləyə çevrilməsi deməkdir.

SONUÇ

Milli dil vətən və dövlət anlayışları ilə bir sırada durmaqla onların vəhdətini təşkil edir. Vətən və dövlət milli dil vasitəsi ilə hərəkətə gəlir, başqa sözlə funksionallaşır. Vətən məhz milli dil vasitəsi ilə coğrafi anlayış olmaqdan çıxaraq, milli varlığı şərtləndirən dəyərlər sırasına daxil olduğu kimi, dövlət də milli dil vasitəsilə milli dövlət anlayışı səviyyəsinə qalxır. Bu halda milli dil vətən və dövlət anlayışlarını milliləşdirərək, onları məhz milli atributlar və dəyərlər sistemində daxil edir.

M. İbrahimov belə hesab edir ki, “yüzlərlə və minlərlə sözlər, istilahlər, yer adları və sənət abidələri vardır ki, onların elmi təhlili bizi qədim zamanın dumanı altında itmiş həqiqətlərə doğru apara bilər. Məsələn, məlum olduğu üzrə, bizdə səməni göyərtmək adəti Midiya dövründən qalmış və “səməni” sözü qədim “som”, yaxud “səm” adlanan çiçəyin adından əmələ gəlmişdir. Dilimizdə zaman keçdikcə ibtidai şəklini dəyişmiş belə sözlər çoxdur”(13, 36-37).

KAYNAKLAR

1. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, I cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 512 s.
2. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, II cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 504 s.
3. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 592 s.
4. İbrahimov M. Əsərləri , 10 cildə, IV cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 596 s.
5. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, V cild, Bakı: Yazıçı, 1980, 339 s.
6. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VI cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 376 s.
7. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 332 s.
8. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VIII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 303 s.
9. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IX cild, Bakı: Yazıçı, 1982, 664 s.
10. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, X cild Bakı: Yazıçı, 1983, 507 s.
11. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı: Yazıçı, 1985, 552 s.
12. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı: Azərneşr, 1961, 524 s.
13. İbrahimov M. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, 136 s.

**TURKISH EPIC THOUGHT AND SOCIO-POLITICAL VIEWS IN "OGUZ KAGAN"
AND "BILGAMIS" EPICS**

**“OĞUZ KAĞAN” VƏ “BİLQAMIS” DASTANLARINDA TÜRK EPOS TƏFƏKKÜRÜ
VƏ İCTİMAİ-SİYASİ BAXIŞLARI**

Prof. Dr. ELMAN QULIYEV

**Azərbaycan, Bakı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türköloji mərkəzin Türk ədəbiyyatı bölməsinin müdiri
Orcid: 0000-0001-5413-9479**

Özet

Türk xalqlarının tarixi qədim olduğu kimi, onların mədəniyyəti və ədəbiyyatı da qədim və zəngindir. “Oğuz kağan” dastanı qəhrəmanlıq səhnələri ilə zəngin bir dastandır. Oğuz kağan dastanının baş qəhrəmanıdır. Məqalədə Oğuz kağanın Metenin simvolu olması ilə bağlı ehtimalı qeyd olunmuşdur. Oğuz kağan Ay kağanının oğludur. Əsər Oğuzun doğuşu ilə başlayır. “Bilqamis” Şumer (türk) dastanıdır. Şumerlər qədim Şərqdə zəngin mədəni irsə sahib olan xalqlardan biri olmuşdur. “Bilqamis” dastanında özünə yer tapmış yerüstü və yeraltı aləm, ölümə qarşı mübarizə, əbədi həyat axtarışı, yuxu yozumu, türk düşüncəsində el ağsaqqalı və el qəhrəmanının xalqa münasibəti və s. məsələlərə bu və ya digər formada əski türk abidələri və yazılı ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlmək mümkündür.

Anahtar kelimeler: Türk, “Oğuz kağan”, “Bilqamis”, dastan, milli

Summary

Just as the history of the Turkish people is ancient, their culture and literature are also ancient and rich. The epic "Oguz Kagan" is an epic rich with heroic scenes. Oguz Kagan is the protagonist of the saga. The article mentions the possibility that Oguz Kagan is a symbol of Mete. Oguz Khagan is the son of Ay Khagan. The work begins with the birth of Oguz.

"Bilgamis" is a Sumerian (Turkish) epic. The Sumerians were one of the peoples with a rich cultural heritage in the ancient East. In the "Bilgamis" saga, the above-ground and underground world, the fight against death, the search for eternal life, the interpretation of dreams, the attitude of the el elder and el hero to the people in Turkish thought, etc. it is possible to find these issues in one form or another in old Turkish monuments and examples of written literature.

Key words: Turkish, "Oguz Kagan", "Bilgamis", epic, national

GİRİŞ

“Oğuz kağan” Hun türklərinin dastanıdır. Dastan XIII əsrdə Uyğur yazısı və Uyğur türkcəsi ilə qələmə alınmışdır. Oğuz kağan dastanının baş qəhrəmanıdır. Belə bir ehtimal var ki, Oğuz kağan Metenin simvolidir. Oğuz kağan Ay kağanının oğludur. Əsər Oğuzun doğuşu ilə başlayır: “Günlərin bir günü Ay Kağanın gözüparladı, doğum sancıları başladı və bir erkək cocuq doğdu. Bu cocuğunüzü göy kimi parladı. Ağzı atəş qızılı, gözləri ala, saçları və qaşları qaraidi”. Oğuz doğulan kimi anasının döşündən yalnız bir dəfə süd əmir. Sonra çiyət yeyir, şərab içir. Onun qəribə zahiri görkəmi vardır. Aya-ğözü ayağı, beli qurd beli, köksü ayı vücudunda, bədəni tükü olan bu insan qeyri-adi qəhrəman kimi təqdim olunur.

Oğuz kağan Tanrıya yalvararkən göydən işıq düşür. İşığın içində oturan bir qızla evlənir və ondan Gün, Ay, Ulduz adında üç övladı doğulur. Oğuz kağan bir gün ağacın koğuşunda gözü göydən daha göy, saç-ları dərə kimi dalğalı, dişləri inci kimi qız görür. Onunla evlənir. Bu qız-dan Göy, Dağ, və Dəniz adında övladları dünyaya gəlir. Oğuz kağan birgün toy (məclis) qurur. Toya xalqı dəvət edir. Toyun sonunda “mən uy-ğurların xaqanıyam, yerin 4 bucağının xaqanı olmaq gərəkdir” deyərəkbu barədə olan fərmanını dünyanın 4 tərəfinə göndərir. Dastanda ifadə olunan bu fikir türkün vahid dünya evi modelinə uyğundur. Ətraf hökmdarlar Oğuzun xaqanlığını qəbul edirlər. Urum xaqan isə ona tabe olmadığı üçün Oğuz kağan onun üzərinə qoşun yeridir. Yolda bir qurdonlara bələdçilik edir. Urum xaqan döyüşdə məğlub olur. Bundan başqaOğuz kağan bir çox yerlərə yürüş edir və qələbə qazanır. O, Cürçet

YÖNTEM

Oğuz kağan dastanın baş qəhrəmanıdır. Belə bir ehtimal var ki, Oğuz kağan Metenin simvoludur. Oğuz kağan Ay kağanının oğludur. Əsər Oğuzun doğuşu ilə başlayır: “Günlərin bir günü Ay Kağanın gözüparladı, doğum sancıları başladı və bir erkək cocuq doğdu. Bu cocuğun üzü göy kimi parladı. Ağzı atəş qızılı, gözləri ala, saçları və qaşları qaraidi”. Oğuz doğulan kimi anasının döşündən yalnız bir dəfə süd əmir. Sonra çiyət yeyir, şərab içir. Onun qəribə zahiri görkəmi vardır. Aya-ğın öküz ayağı, beli qurd beli, köksü ayı vücudunda, bədəni tüklü olan bu insan qeyri-adi qəhrəman kimi təqdim olunur. Oğuz kağan Tanrıya yalvararkən göydən işıq düşür. İşığın içində oturan bir qızla evlənir və ondan Gün, Ay, Ulduz adında üç övladı doğulur. Oğuz kağan bir gün ağacın koğuşunda gözü göydən daha göy, saç-ları dərə kimi dalğalı, dişləri inci kimi qız görür. Onunla evlənir. Bu qız-dan Göy, Dağ, və Dəniz adında övladları dünyaya gəlir. Oğuz kağan birgün toy (məclis) qurur. Toya xalqı dəvət edir. Toyun sonunda “mən uy-ğurların xaqanıyam, yerin 4 bucağının xaqanı olmaq gərəkdir” deyərəkbu barədə olan fərmanını dünyanın 4 tərəfinə göndərir. Dastanda ifadə olunan bu fikir türkün vahid dünya evi modelinə uyğundur. Ətraf hökmdarlar Oğuzun xaqanlığını qəbul edirlər. Urum xaqan isə ona tabe olmadığı üçün Oğuz kağan onun üzərinə qoşun yeridir. Yolda bir qurdonlara bələdçilik edir. Urum xaqan döyüşdə məğlub olur. Bundan başqaOğuz kağan bir çox yerlərə yürüş edir və qələbə qazanır. O, Cürçet xaqanı, Məsər xaqanı məğlub edib onların ərazilərinə sahib çıxır. Oğuzkağan böyük bir xaqanlıq yaradır. Ömrünün sonunda bir qurultay çağıraraq yurdunu oğlanları (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ və Dəniz) arasındabərabər bölür. Dastanda onun son sözləri belə ifadə olunur; “Ey oğullarım, mən çox yaşadım, çox vuruşlar gördüm, çox qarğı, çox ox atdım. Ayqır ilə çox yürüdüm. Düşmənləri ağlatdım, dostlarımı güldürdüm. Mən Göy tanrıya borcumu ödədim. Yurdumu sizlərə verib gedirəm”. Diqqət etdikdə görürük ki, bu cür çağırış və müraciətlərə əksər türk qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəlmək mümkündür. Bu səhnələrdə göyü çadır, günəşi bayraq hesab edən türkün qəhrəmanlığı, ədaləti, dünyada harmoniya yaratmaq istəyi öz əksini tapır. “Bilqamıs” Şumer (türk) dastanıdır. Şumerlər qədim Şərqdə zənginmədəni irsə sahib olan xalqlardan biri olmuşdur. Şumerlərin etnik mən-subiyyəti, Dəclə və Fərat çayları arasında yaşayana qədər bu ərazilərə haralardan gəlmələri, dili, mədəniyyəti, məişəti, idarəçilik sistemlərinə s. haqqında elmi mənbələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Şumerlərtəkcə qədim Şərqdə yox, o cümlədən Qərbdə də elm və mədəniyyətin, əkinçilik, şəhərsalma, siyasi idarəçilik və başqa sahələrin inkişafında mühüm rol oynamışlar. İngilis alimi L.Bullinin dediyi kimi, “Qərb mədəniyyəti də Şumerdəki ana ocaqdan şölələndi. Misir, Babil, Assuriya,Finikiya, qədim yəhudi və nəhayət, Yunan mədəniyyətlərinin mənbəyini də Şumerdə axtarmaq lazımdır.” Şumer tarixi və mədəniyyətinin görkəmli tədqiqatçısı Kramerin “tarix Şumerdən başlayır” fikri təsadüfi səsələnmiş, tarixə, fakta söykənməklə böyük həqiqətləri təsdiqləyir.Şumer dili Şərqin ən əhəmiyyətli mədəniyyət və siyasi dili olmuşdur. Təxmini hesablamalara görə daş və gil lövhələr üzərinə bu dildə 150- dən çox mətn yazılmışdır.

Şumer dili eyni zamanda dövlət dili kimi qədim Şərqi aparıcı dilləri sırasında yerini mühafizə edə bilmişdir. Əldə olunan mətnlərin, maddi sübutların və s. təhlili onu göstərir ki, Şumerlər etnik baxımdan türklərə daha yaxın olmuşlar. Şumer dili ilə türk dillərinin söz köklərindəki oxşarlıq, bir sıra digər dil xüsusiyyətləri eyniliyi, əski Şumer mifoloji mətn, dastan və nəğmələri ilə türk folklorundakı süjet, düşüncə və s. sistemləri arasında yaxınlığın olması genetik baxımdan Şumer-Türk bağlılığını təsdiqləməyə imkan verir. “Bilqamış” da daxil olmaqla Şumerlərin digər yaradıcılıq nümunələri ilə türkün təxminən XVII-XVIII əsrlərə qədər yaranan mifoloji və dastan tipləri arasında müəyyən əlaqələr mövcud olmuşdur.

BULGULAR

“Bilqamış” (bəzi mənbələrdə “Gilqamış”, “Bilqəmes”, “Bilqamış”) Şumer ədəbiyyatının ən möhtəşəm abidəsidir. Əsər təxminən 5 min il bundan əvvəl Dəclə və Fərat çayı hövzələrində yaşayan Şumerlər tərəfindən şifahi şəkildə yaradılmış, e.ə II minillikdə Akkad dilinə tərcümə edilərək 12 gil lövhə üzərinə köçürülmüşdür. Əsərin müxtəlif variantları olsa da, bütün variantlarda Bilqamış (hər şeyi bilən adam mənasında) mərd və igid insan kimi təqdim olunmuşdur. O, e.ə. təxminən 2800- 2700-cü illərdə yaşamış, Şumer şəhəri Urukun əsasını qoymuş və ona rəhbərlik etmiş (kahin və sərkərdə kimi) tarixi şəxsiyyətdir. Dastanın I lövhəsində Bilqamış haqqında belə məlumat verilir;

O, hər sirri bilərdi, o, hər şeyi görərdi, Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi. Uzun yollar dolaşmış, yorulub əldən düşdü. Başına gələnləri sal bir qayaya döydü.

Sonra hasara alıb adını Uruk qoydu. O bütün insanlardan əzəmətli, ucadır,

O, insandır, yarından çoxu tanrıdır ancaq. Heç kəs ona tay olmaz, onun görkəminə bax! Urukun divarını odur ucaldan belə, Çılğınlıqda, qüvvədə oxşayır qızmış kələ.

Döyüşdə yarağının yox tayı-bərabəri Uruk oğullarının kahini tək birdir o, Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadirdir o. Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın, Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın.

Bilqamış şər qüvvələrə qarşı vuruşan, ağıl və gücü birləşdirən, dünyada harmoniya yaratmaq istəyən, qorxu bilməyən qəhrəman tipi- dir. Dastanda məzmun lövhələr şəklində təqdim olunur. Bu hissələrdə Bilqamışın Urukun əsasını qoyması, Enkidu ilə dostluğu, Sidr meşələrinə səyahəti, orada Humbabanı öldürmələri, Humbabanı öldürdüyünə görə Enkidunun Allahın qəzəbinə gəlməsi və Enkidunun ölməsi, sonda Bilqamışın əbədi həyat ardınca uzaq ellərə getməsi, orada dirilik çiçəyini tapıb elinə gətirərək ilan yolda həmin çiçəyi oğurlaması və s. ilə bağlı mətnlər diqqəti cəlb edir. “Bilqamış” dastanında özünə yer tapmış yerüstü və yeraltı aləm, ölümə qarşı mübarizə, əbədi həyat axtarışı, yuxu yozumu, türk düşüncəsində el ağsaqqalı və el qəhrəmanının xalqa münasibəti və s. məsələlərə bu və ya digər formada əski türk abidələri və yazılı ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlmək mümkündür.

SONUÇ

“Alpamış”, “Yusif və Əhməd”, “Şeybani xan”, “Arzugül”, “Rüs-təm xan” və s. özbək, “Satuq Buğra xan” Qaraxanlı, “Çingiznamə”lərsilsiləsinə daxil olan “Çingiz xan” geniş mənada Orta Asiya türkləri, “Maaday Qara” Altay, “Ural batır” başqırd, “Qoblandı batır”, “Qənbərbatır”, “Ayman Şolpan” və s. qazax, “Qırx qız”, “Boz igid”, “Esabay batır”, “Çora batır” və s. Tatar (Kazan və Kırım tatarları), “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Arzu-Qəmbər”, “Koroğlu” və s. İraq-türk-man, o cümlədən digər türk xalqlarının yaratmış olduqları dastanlar türk mədəniyyətinin təməl daşıyıcılarından biri olmaqla (ümumtürk və milli türk anlamında), ayrı-ayrılıqda həmin xalqların milli kimliklərinin təsdiqi, ictimai-siyasi baxışlarının və epos təfəkkürünün göstəricisi olmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdirlər.

(Kitabda özbək, qazax, tatar, İraq-türkman ədəbiyyatları ilə bağlı yazılmış icmallarda adları çəkilən dastanların bir neçəsi haqqında məlumatlar verilmişdir.)

KAYNAKÇA

1. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, 2007.
2. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. 4 cildə, I-IV cildlər. Bakı, 2006-2007.
3. Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı, 1994
4. Quliyev E. Orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2010.
5. Quliyev E. Şərq xalqları ədəbiyyatı (müntəxəbat). 2 cildə, Bakı, 2011.
6. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011

THE LANGUAGE OF THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD" AT THE LEVEL OF
SCIENTIFIC AND THEORETICAL THOUGHT

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ DİLİ ELMİ-NƏZƏRİ DÜŞÜNCƏ
MÜSTƏVİSİNDƏ

Dr. ÜLKER BAŞIYEVA

ADPU-Nun Filoloji Fakültesinin

Edebiyatın Tedrisi Teknolojisi

Bölümünün Baş Öğretim Üyesi

ORCID İD 0000-0002-5994-2356

Özet

M.İbrahimovun “Dədə Qorqud” dastanlarına böyük qiymət verməsi onun bir ədəbiyyatşünas kimi bu dastanın Azərbaycan tarixindəki yeri və rolunu bütün əzəməti ilə dərk etməsi ilə bağlı idi. O, abidənin milli varlığımızın bərqərar edilməsi yolunda necə nəhəng və monumental bir “sənəd” olduğunu bütün ciddiyyəti ilə dərk edirdi. Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur siyasət və elm xadimləri bu abidəni Azərbaycan xalqını bütün dünyada tanıdacaq şah əsər kimi səciyyələndiriblər.

Anahtar kelimələr : M.İbrahimov, dastan, dil, milli, qəhrəman

181

Summary

M.Ibrahimov's high appreciation of "Dada Gorgud" epics was related to his understanding of the place and role of this epic in the history of Azerbaijan as a literary critic. He seriously understood how the monument is a huge and monumental "document" on the way to the establishment of our national existence. It is no coincidence that famous political and scientific figures of Azerbaijani literature characterized this monument as a masterpiece that will make the Azerbaijani people known all over the world.

Key words: M.Ibrahimov, epic, language, nationality, hero

GİRİŞ

M.İbrahimov dil yaddaşını milli-etnik tarixin açarı hesab edir. Müəllifə görə, milli-etnik tarixin bu gün bizə qaranlıq görünən səhifələrinin üzərinə dil yaddaşı işıq saçır. Ədib bu baxımdan “Dədə Qorqud” dastanlarını əlahiddə qaynaq hesab edir: “Lakin hazırda keçmiş Azərbaycan dilini öyrənmək üçün əldə olan ən qədim və ən böyük vasitə “Dədə Qorqud” dastanlarıdır. “Dədə Qorqud” lüğət və sintaksis cəhətdən XI-XIII əsrlərdəki Azərbaycan dilinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir(7, 37).

M.İbrahimovun “Dədə Qorqud” dastanlarına böyük qiymət verməsi onun bir ədəbiyyatşünas kimi bu dastanın Azərbaycan tarixindəki yeri və rolunu bütün əzəməti ilə dərk etməsi ilə bağlı idi. O, abidənin milli varlığımızın bərqərar edilməsi yolunda necə nəhəng və monumental bir “sənəd” olduğunu bütün ciddiyyəti ilə dərk edirdi. Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur siyasət və elm xadimləri bu abidəni Azərbaycan xalqını bütün dünyada tanıdacaq şah əsər kimi səciyyələndiriblər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan tarixindəki roluna verilmiş qiymətlər içərisində ilk növbədə ulu öndər Heydər Əliyevin fikri diqqəti cəlb edir. O, eposu «milli varlığımızın mötəbər qaynağı» hesab edərək yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud” bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Gözəllik və eybəcərlik, ülvilik və alçaqlıq, komiklik və faciəlik, məhəbbət və nifrətlə bağlı olan fikirlər, bizim əcdadlarımızın estetik duyumu lakonik ədəbi formalarda eposun müxtəlif boylarında ifadə olunur. Gözəllik və hikmətin, gözəllik və qeyrətin, gözəllik və sədaqətin qırılmaz daxili harmoniyası da «Kitabi-Dədə Qorqud»a xas olan estetik və etik kateqoriyaların mahiyyətini açıqlayır» (10, 8).

YÖNTEM

Bəkir Nəbiyev və Yaşar Qarayev eposu milli mədəniyyətimizin zirvə məqamı kimi səciyyələndirərək qeyd edirlər ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuz xalqlarının şah əsəri, ata kitabıdır, Azərbaycan mentalitetinin, bütün türk dünyasının yaradıcı dühasının hələlik əldə olan ilk ən böyük və ən mükəmməl bədii ifadəsidir. Bu dastan həm də xalqın həyatının epik lövhələrini, onun əxlaq və mənəviyyatını, davranış mədəniyyətini, estetik zövqünü, gözəllik anlayışını, humanizmini, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini, sevgidə dəyanət, ataya-anaya şəfqət və ehtiram duyğularını bədii vasitələrlə əks etdirən qanunlar məcəlləsi, zəngin biliklər ensiklopediyasıdır» (1, 16-17).

“Kitabi-Dədə Qorqud” qarşısında milli vətəndaş – siyasətçi, alim heyrətini ifadə edən bu fikirlər təsadüfi olmayıb, eposu milli mədəniyyət tariximizdəki əlahiddə yeri və rolu ilə bağlıdır. Araşdırmalar göstərir ki, bir tarixi abidə olan “Dədə Qorqud” təkcə keçmişimizin mənəvi irsi olaraq qalmır, bu günümüzdən keçərək gələcəyə gedir. Yaşar Qarayev yazır ki, «min üç yüz ildir ki, Qorqud xalqın qan və gen yaddaşı kimi yaşayır və özündən əvvəlki min üç yüz ilin də bədii və genetik arxetipini hər sətirində, hər sözündə yaşadır. Üstəlik, növbəti, min üç yüz il üçün də ən sabit, etibarlı, mənəvi-əxlaqi kodlar və genlər yenə bu «ana kitabın» bətnində və ruhunda qorunub saxlanır. Müstəqillikdə minillik və əbədilik üçün əsaslar, xalqlarla kulturlər, yer və göy, torpaq və millət, təbiət və ekologiya arasında davranış və rəftar kodeksi, qanun və ana yasa... hamısı, hamısı öz əksini bu kitabda tapır. Və müstəqillik dövründə də Qorqud yenidən mənəvi intibahın simvolu, milli heysiyyətin və özünüdərkən sənədi olur»(4, 4). Bütün bu deyilənlər “Dədə Qorqud”u milli dilimizin əsas qaynağı kimi səciyyələndirən M.İbrahimovun necə uzaqgörən bir alim olduğunu təsdiqləyir. O yazır: “Məlum olduğu üzrə, o zaman Azərbaycanda hakim ədəbi dil fars və ərəb dilləri hesab edilirdi, ancaq bu dillərdə layiqli bir şey yaratmaq mümkün olduğu qənaəti var idi. “Qulağından qul sırğası asıldığından”, “xəcalətdən başını aşağı dikdiyindən” şikayət edən böyük Nizami belə öz ölməz “Xəmsə”-sini farsca yaratmağa məcbur olmuşdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dili ancaq xalqın, yəni o zamanın savadsız və avam təbəqələrinin danışdığı bir dil idi. Buna görə də o zamanın dilini biz ancaq folklorda – xalq yaradıcılığında öyrənə bilərik. “Dədə Qorqud” isə qədim xalq yaradıcılığının ən gözəl nümunəsidir” (11, 37).

BULGULAR

Göründüyü kimi, M.İbrahimov Nizami dövründə “Dədə Qorqud” abidəsinin mövcudluğunu təsdiqləməklə, əslində, Azərbaycan türkcəsinin həmin dövrdəki varlığını ortaya qoyurdu. Bu, həmin dövr üçün mütərəqqi elmi addım idi. Çünki həmin dövrün rəsmi tarix elminə görə, Azərbaycan orta əsrlərdə türkləşdirilmiş ölkə idi. Bu cəhətdən, M.İbrahimov “Dədə Qorqud”dan XI-XIII əsrlər dilinin abidəsi kimi danışmaqla, ən azı, iki məqsəd güdürdü:

1. Göstərilən dövrdə fars dilinin rəsmi ədəbi dil olmasına baxmayaraq, Azərbaycan türkcəsinin ümumxalq dili olmasını təsdiq etmək;
2. “Dədə Qorqud” dastanını həmin dövrün Azərbaycan türkcəsində yaranan ədəbiyyatın faktı kimi təsdiq etmək.

Bu məqsədlərini həyata keçirən müəllif yazır ki, “Dədə Qorqud” xalq yaradıcılığının ən gözəl nümunəsidir. Təbiidir ki, xalq yaradıcılığı hakim ədəbi dilə təsir etdiyi kimi, ondan müəyyən təsir də alırdı. Buna görədir ki, biz dastanlarda belə ərəb və fars sözlərinə rast gəlirik. Çox zaman bu sözlər öz qarşılığı olan Azərbaycan sözləri ilə yanaşı işlədilir. İctimai inkişafın xüsusiyyətlərinə bağlı olaraq gələn “xələyiq”, “cəng”, “feil”, “xub” və s. ərəb, fars sözlərinə baxmayaraq, “Dədə Qorqud” o zamankı Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini və varlığını nümayiş etdirən ölməz əsərdir. Bir mənanı ifadə edən “qul – xələyiq”, “tanrı – allah”, “savaş – cəng”, “yaxşı – xub” kimi doğma və əcnəbi sözlərin eyni cümlədə yan-yanaşı işlədilməsi isə dildə yabançı təsirlərə qarşı güclü mübarizə ruhunu ifadə edirdi” (11, 37).

M.İbrahimovun bədii cəhətdən cilalanmış bu fikri məna baxımından da dərin olub təhlil olunmağa layiqdir. Bu cəhətdən, müəllif belə hesab edir ki, “Dədə Qorqud” ilk növbədə folklor – xalq yaradıcılığı hadisəsidir. Təbii ki, müəllifin bizə iki əlyazmasında gəlib çatan bu eposu məhz şifahi xalq yaradıcılığı kimi təsdiq etməsi ilk növbədə M.İbrahimovun nəzəri biliklərini nümayiş etdirir. Lakin məsələ bununla məhdudlaşmır. Ədib “Dədə Qorqud”u şifahi xalq yaradıcılığının möhtəşəm abidəsi kimi təsdiq etməklə bütün xalqın “Dədə Qorqud” dilində – məhz oğuz türkcəsində danışdığını, yerli əhalinin oğuz türklərindən təşkil olunduğunu göstərirdi.

Müəllifin “xalq yaradıcılığı hakim ədəbi dilə təsir etdiyi kimi, ondan müəyyən təsir də alırdı” fikri dərin məna və məzmunə malikdir. O, bununla ilk növbədə xalq yaradıcılığını və onun parlaq nümunəsi olan “Dədə Qorqud”u möhtəşəm ədəbi abidə kimi qabardırdı. Başqa sözlə, “Dədə Qorqud”da müəyyən həcmdə öz əksini tapmış ərəb-fars leksikası bu dastanın ümumxalq dəbi proseslərindən təcrid olunmuş məhəlli hadisə olduğunu deyil, əksinə dövrün ədəbi prosesinin möhtəşəm faktı olduğunu təsdiqləyir. M. İbrahimov açıq şəkildə yazır ki, “Dədə Qorqud” o zamankı Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini və varlığını nümayiş etdirən ölməz əsərdir. Ədib bu fikri ilə yazılı ədəbiyyatda fars dilinin hakimlik etməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda canlı, ümumxalq şifahi ədəbi prosesin olduğunu və “Dədə Qorqud” dastanının məhz bu ədəbi coşğunluğun ifadəsi olmasını göstərir.

Müəllif yazır ki, “Dədə Qorqud”, təqribən, doqquz yüz il bundan əvvəl yazılmışdır. Orada əks olunan bir çox adətlər, sözlər və adlar indi xalqımızın həyatından, dilindən çıxmış və köhnəlmişdir. Bir çoxları isə hələ də yaşamaqdadır. “Dədə Qorqud”da bu gün belə çətinlik çəkmədən anlayacağımız parçalar çoxdur. Bu parçalarda xalq şüuru, xalq dili əsas yer tutduğundan onların ömrü də uzundur”(11, 37).

M.İbrahimov bu fikri ilə çox dərin məsələlərə toxunur. Birincisi, müəllif eposda əks olunan bir çox adətlər, sözlər və adların indi xalqımızın həyatından, dilindən çıxması və köhnəlməsini deməklə abidənin qədimliyini təsdiqləyir. Heç şübhəsiz ki, bu dastanın dilindəki sözlərin hamısı müasir azərbaycanlı üçün anlaşılıqly olsa idi, bu halda biz abidənin qədimliyindən danışa bilməzdik. Çünki dilin leksikası əsrlər keçdikcə dəyişikliklərə uğrayır: köhnəlmiş sözlər öz işləkliyini itirərək arxaikləşir. Bu cəhətdən “Dədə Qorqud”un dilində belə arxaik sözlərin, adətlərin olması abidənin ilk növbədə qədimliyini təsdiqləyir. O biri tərəfdən abidənin dilində bu gün belə çətinlik çəkmədən anlayacağımız parçaların olması bu abidənin məhz Azərbaycan dilinin faktı olmasını ortaya qoyur.

M.İbrahimov üçün folklor saf, büllur dilin qaynağı idi. O, məsələn, bu səbəbdən Vaqif şeirlərinin xüsusiyyətlərindən danışarkən onun dilinin xalq dilinin poetik imkanlarını parlaq şəkildə ifadə etməsini yüksək qiymətləndirmişdir. Ədib yazır ki, Vaqif şeirlərinin novatorluğu, Azərbaycan ədəbiyyatına göstərdiyi böyük xidmət onların sadə, təmiz ifadəli, bədii dildə yazılmasıdır. Vaqif Azərbaycan xalq dilinin daxili imkanlarından özünə qədərki bütün şairlərdən daha geniş bir vüsətlə istifadə etdi. O, sadə, adi danışq dilində elə ifadələr, tərkiblər, obrazlar silsiləsi, təşbehlər və idiomlar yaratdı ki, onlar mənə dolğunluğu və gözəlliyi ilə adamı heyran buraxır”(7, 612-613).

Vaqif poeziyasının cazibəsinin əsas qaynaqlarından birinin xalq dili olduğunu göstərən ədib belə hesab edir ki, bu dilin iki qaynağı var:

Birincisi, ümumxalq danışq dili: “Vaqif xalqın içindən çıxmışdı. Savadsız zəhmətkeş kütlələrinin gündəlik həyatda işlətdiyi dil ona doğma, onun ana dili idi. Uşaqlıqdan başlayaraq bu dilin incəliklərinə aşına olmuşdur. Təbiətin və insan yaşayışının gözəlliklərini, mənasını, acı və şirinini bu dil vasitəsilə dərk etmişdi” (7, 613).

İkincisi, xalq ədəbiyyatı və onun əsrlər boyunca cilalana-cilalana gələn poetik dili: “Xalq ədəbiyyatı Vaqif bədii dilinin yaranmasında böyük rol oynamış ikinci mühüm mənbədir. Şübhə yoxdur ki, Abbas Tufarqanlı kimi aşıqların əsərləri, “Koroğlu” və başqa Azərbaycan xalq dastanları Vaqif yaradıcılığında dərin iz buraxmışdır. Vaqif Azərbaycan dilini milli bədii təfəkkürün normasına çevirmək yolunda uzun əsrlər boyu davam edən prosesi tamamladı. Bu proses isə çoxdan başlamışdı. Azərbaycan dili “Dədə Qorqud” dastanlarında, Nəsiminin, Füzulinin, Xətəinin şeirlərində işlənə-ışlənə yolunu genişləndirmişdi”(7, 613).

Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vaqifin rolunu tamamlayıcı element kimi səciyyələndirir: “Əlbəttə, bu, ağır mübarizələrlə bağlı çətin proses idi, əzablı enişləri, yoxuşları olmuşdu, müxtəlif müqavimətlərə rast gəlmişdi. Lakin heç zaman qırılmamışdı, aramsız olaraq davam etmişdi və çox təbiidir ki, məhz Vaqif yaradıcılığında bu proses tamamlandı, yalnız ona görə yox ki, Vaqif böyük istedad idi, qırılmaz tellərlə xalq mənbələrinə bağlı idi, canlı xalq dilinin və xalq ədəbiyyatının çeşmələrindən su içmişdi, bir də ona görə ki, zəmanənin özündə bunun üçün ehtiyac yaranmışdı, prosesin tamamlanmasına lazım olan amillər var idi”(7, 613).

SONUÇ

Qeyd edək ki, M.İbrahimovun xalq dili üzərində apardığı müşahidələrin bu nəticələrinin bu gün belə böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki bu nəticələrdə xalqın dilinə bütün varlığı ilə bağlı olan M.İbrahimovun dərin elmi müşahidə və intellekti öz əksini tapmışdır. Müəllifin başlıca elmi qənaətləri belə bir əsas nöqtədə ümumiləşir ki, Azərbaycan dili minilliklər boyunca fasiləsiz ədəbi inkişafda olmuşdur. Onun əvvəlki minilliklərə aid yazılı sənədləri əlimizdə olmasa da, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, məhəbbət dastanları kimi abidələr, dilin zəngin deyim fondu Azərbaycan türkcəsinin fasiləsiz təkamülündən soraq verir. Bu nöqtə M.İbrahimovun folklor və folklor dilinə olan sönməz marağını da izah edir. O, Azərbaycan folklorunu onun təkcə yüksək bədii-mənəvi dəyərlərinə görə tədqiq etmirdi. Ədib üçün Azərbaycan folkloru həm də Azərbaycan dilinin bu torpaqdakı qədim tarixini təsdiq edən inkarolunmaz şifahi sənədlər-sübut idi. Müəllif ona görə də folkloru öyrənməyin əhəmiyyətini durmadan öz əsərlərində vurğulamışdır.

KAYNAKLAR

14. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, I cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 512 s.
15. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, II cild, Bakı: Yazıçı, 1978, 504 s.
16. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, III cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 592 s.
17. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IV cild, Bakı: Yazıçı, 1979, 596 s.
18. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, V cild, Bakı: Yazıçı, 1980, 339 s.
19. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VI cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 376 s.
20. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 332 s.
21. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, VIII cild, Bakı: Yazıçı, 1981, 303 s.
22. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IX cild, Bakı: Yazıçı, 1982, 664 s.
23. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, X cild Bakı: Yazıçı, 1983, 507 s.
24. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı: Yazıçı, 1985, 552 s.
25. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı: Azərneşr, 1961, 524 s.
26. İbrahimov M. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, 136 s.

AZERBAIJAN LABOR SONGS: THREEING SONGS
AZƏRBAYCAN ƏMƏK TÜRKÜLƏRİ: XIRMAN NƏĞMƏLƏRİ

QÜDRƏT UMUDOV

ADPU-Nun Dosenti, Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru Bakı, Azərbaycan

<https://Orchid.Org/0009-0001-2991-2316>

ÖZƏT

Bütün zamanlarda çörək (əkmək) Allahın insana lütf ilə bəxş etdiyi ən gərəkli ruzi, birinci nemət sayılmışdır. Buğda əkin-biçmək Adəm atadan qalmışdır. Əkinçilik ən qədim insani peşələrin ən müqəddəsi və halalı hesab olunur. Əkin işi iki fəsildə – payızda və yazda aparılır. Ağır zəhmət tələb edən əkin-biçin işlərində insanlar sehrli sözə, xoş avazla yögrulmuş möcüzəvi nəğmələrə – rəncbər türkülərinə ehtiyac duymuşlar. İlk cütçü nəğmələrinin – holavarların, xırman zamanı oxunan nəğmələrin nə zaman meydana çıxdığını söyləmək çətindir. Bu gün onlardan, yalnız yaxın keçmişə aid olanları əlimizdədir. Milli-mənəvi dəyərlərə həssas münasibət ziyalı soydaşlarımızı daim düşündürmüşdür. Ayrı-ayrı entizuastların cəhd və söyləri sayəsində külli miqdarda folklor örnəkləri, o cümlədən əkinçi nəğmələri toplanaraq işıq üzü görmüşdür. Lakin keçmişdə savadlı kəslərin azlığı, digər tərəfdən, həyatın ağırlığı, dolanacaq qaygıların çoxluğu bu işin intensivliyinin qarşısını almış, nəticədə itib-batanlar qalanlardan çox olmuşdur. Ruzi qaygısı ilə çalışan insanlar ağır zəhmət sayəsində becərdikləri məhsulu, onun hasilə gəlmə məqamlarını öz nəğmələrində hərərtlə vəsv etmişlər. Yetişən dən dolu dərzləri, xırmana yetirmiş, dən dolu sünbülləri orada döyüb, təmizləyib illik ruzilərini hasil etmişlər. Xırman mərasimi əkinçiliyin yekun prosesidir. Xırmanda taxılı döyüb, sovurub təmizləyərkən küləyin əsməsi çox vacib olmuşdur. Həmin əsnada küləyin əsməsi üçün mifik səciyyəli “A Yel Baba, Yel Baba” – çağırış nəğməsi oxunarmış. Bu çağırış nəğməsinin külək əsdirəcəyinə böyük inam olmuşdur. Təqdim olunan məqalədə keçmişdə əcdadlarımızın əkin-biçin və xırman mərasimlərində sözün magik gücünə tapınaraq oxuduqları müxtəlif nəğmələr araşdırılıb təhlil edilir.

Açar sözlər: əkin, holavar, xırman, kəl, vəl, Yel Baba

ABSTRACT

At all times, bread (sowing) was considered the most necessary sustenance, the first blessing, which God gave to man with grace. Planting and reaping wheat was inherited from Adam. Agriculture is considered the most sacred and halal of the oldest human occupations. Planting is done in two seasons - autumn and spring. People needed a magic word, wonderful songs mixed with a pleasant melody - Rancbar Turks in the work of sowing and reaping, which required hard work.

It is difficult to say when the first peasant songs - holavars, songs sung during threshing - appeared. Today, we only have those from the recent past - the last hundred years. The sensitive attitude towards national and moral values has always made our intellectual compatriots think. Thanks to the efforts of individual enthusiasts, a large number of folklore examples, including farmer's songs, have been collected and published. However, in the past, the lack of educated

people, on the other hand, the weight of life, the abundance of cares to make a living, prevented the intensity of this work, as a result, those who disappeared were more than those who remained. The people who work with the care of planting have passionately described the harvest they cultivated and the moments of its production in their songs. The fields full of growing grain finally reached the threshing floor, where they threshed the spikes, cleaned them, and produced their annual sustenance. The threshing ceremony is the final process of farming. The wind was very important when beating, blowing and cleaning the grain in the threshing floor. At that time, the mythical song "A Yel Baba, Yel Baba" was sung for the wind to blow. There was great confidence that this challenge would blow the wind. The presented article examines and analyzes the various folk songs sung by our ancestors in the past during the sowing, harvesting and threshing ceremonies, worshipping the magical power of words.

Key words: sowing, holavar, threshing, kel, vel, Yel Baba

Milli mənəvi dəyərlərə həssas münasibət hər bir vətəndaşın, özəlliklə ziyalı insanların öhdəsinə düşən borclardan biridir. Doğrudur, günümüzdə qədər ayrı-ayrı filoloq, tarixçi və digər peşə sahiblərinin cəhdləri sayəsində külli miqdarda folklor örnəyi toplanaraq yazıya alınmış, öyrənilmiş, imkan düşdükcə nəşr edilmişdir. Lakin, keçmişdə savadlı insanların azlığı, həyat şəraitinin ağırlığı bu xeyir işin qarşısında çətinliklər yaratmış, nəticə olaraq it-bata düşən bədii söz xəzinə inciləri yaddaşlarda mühafizə olunanlardan çox olmuşdur. Lirik üslubda olan milli folklor irsimizdə nəğmələr (musiqili folklor örnəkləri) xüsusi yer tutur. XIX əsrin son rübü və XX yüzilin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş bir sıra maarifçi ziyalılar, ədəbiyyatşünaslar – H.Zərdabi, E.Sultanov, F.Köçərli, M.Krivonosov, H.Zeynallı və b. nəğməli folklorumuzun araşdırılıb öyrənilməsinə önəm vermiş, onların toplanması, nəşri, təbliği və tədrisi işini vacib saymışlar. Sovet dövründə bu iş daha intensiv və məhsuldar həyata keçirilmişdir. Məişət, mövsüm-mərasim, əmək, qəhrəmanlıqla bağlı və digər nəğmələr xalq mənəviyyatını yaşadan lirik nəğmələrdir. Xalqın təsərrüfat həyatı və tarixini, məişət özünəməxsusluğunu, peşə-sənət istiqamətlərini öyrənmək baxımından əmək nəğmələri fərqli janr keyfiyyətlərinə malikdir. Poetik yaradıcılığın ən qədim, ilkin nümunələri kimi meydana gələn, xalqın tarixinə son çağlara qədər yoldaşlıq edən, forma və məzmunca daim təkamüldə olub, müasirləşən əmək nəğmələri təsərrüfat, natural istehsal prosesində oxunmaqla formalaşmış yayılmış musiqili örnəklərdir. Əmək nəğmələri folklorumuzun nisbətən az öyrənilmiş janrlarındandır. Dünya və rus folklorşünaslarının təcrübəsinə əsaslanan alimlərimiz – H.Zeynallı, M.H.Təhmasib, Ə.Axundov, P.Əfəndiyev və b. bu sahəni öyrənməyə təşəbbüs göstərmiş, əmək nəğmələrini iş, peşə fəaliyyəti və ya oxunma məqamına görə qruplaşdırmağa cəhd etmiş, müəyyən uğurlar da əldə etmişlər (12; 8; 10; 11; 7). Bu əsrin əvvəllərində milli folklorşünaslıq məktəbinin nəzəriyyəçi alimləri A.Nəbiyev, B.Abdullanın da bu yöndə atdığı addımları təqdir etmək lazımdır (4; 10). Ötən əsrdə əmək nəğmələrinin daha çox “holavar” və “sayaçı sözlər” kimi çeşidlərdən söz açılmışdır. Professor P.Əfəndiyev də əmək nəğmələrinin ümumiləşdirilmiş təsnifatını vermiş, holavar, sayaçı sözü, sağın nəğməsi, ovçu, balıqçı, toxucu, ipəkçi nəğmələrindən bəhs etmişdir (8, s. 92-105). Professor V.Vəliyev isə əmək nəğmələrinin cəmi iki növündən – holavarlar və sayaçı sözlərdən söz açmışdır (13, s.115-121). B. Abdulla əmək nəğmələrimizi: – ovçuluq, cüt (holavar), qoyunçuluq (sayaçı), sağın, nəhrə, keçəçi (həllac) və hana nəğmələri kimi qruplaşdırmışdır (4, s.155-164). A. Nəbiyev də vaxtilə folklorumuzun janr təsnifatını, o cümlədən əmək nəğmələrinin də daxili təsnifatını vermiş (10), son ikicildlik “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” dərsliyində isə bölgüsünü daha da təkmilləşdirmişdir. O, əmək nəğmələrinin aşağıdakı növlərini müəyyənləşdirir: əkinçi nəğmələri (holavarlar), sayaçı nəğmələri, ovçu nəğmələri, balıqçı nəğmələri, ipəkçi və hana nəğmələri (11, s.202-230). Qeyd etməliyik ki, əmək nəğmələrinin toplanması, nəşri və öyrənilməsi ilə bağlı aparılan ən son və uğurlu tədqiqat işi Bilal Hüseynova (Alarlı) məxsusdur. Onun apardığı tədqiqatın elmi yeniliyi

ondan ibarətdir ki, o, əmək nəğmələrinin geniş elmi təsnifatını vermiş və hər bir növün özəlliyini tam olaraq araşdırıb üzə çıxara bilmişdir. Tədqiqatçı janrın nəzəri məsələlərini öyrənməklə qalmamış, indiyə qədər əldə edilmiş əmək nəğməsi külliyyatımızı topladığı xeyli əlavə materialla daha da zənginləşdirmişdir. Bilal Alarlı tərəfindən əmək nəğmələrinin iyirimiyədək çeşidi müəyyənləşdirilmiş, düzgün şəkildə təsnif etmişdir: I. Ovçu nəğmələri (o cümlədən balıqçı nəğməsi); II. Heyvandar nəğmələri: 1) sayacı sözlər (çoban və maldar nəğmələri); 2) Sığıcı nəğmələri (eydirmələr); 3) Nəhrə nəğməsi; 4) İlxıçı nəğmələri; 5) Dəvəçi nəğməsi; III. Əkinçi nəğmələri: 1) Holavarlar; 2) Xırman nəğmələri; 3) Çəltikçi nəğmələri; IV. Dəyirmançı nəğmələri (kirkirəfırlatma); V. Təndirbaşı (və ya sac üstü) nəğmələr; VI. Bağban (keefyelli) və bostançı (xırüstü) nəğmələri; VII. Toxucu nəğmələri: 1) cəhrə (əyirici); 2) boyaqçı; 3) xana (hana); 4) keçəçi (həllac); 5) ipəkçi (kümçü); və 6) həsir toxuyanların nəğməsi; VIII. İnşaat nəğmələri: 1) bənna (kövəratma); 2) kərpickəsən; 3) suvaqçı; 4) xarrat (nəccar, dülgər) nəğmələri və s. (2;3). Allahın insana bəxş etdiyi birinci nemət, ən vacib ruzi çörək (əkmək)dir. Ona görə də çörəyi müqəddəsləşdirib, daim əziz tutub, öpüb göz üstə qoymuş, bu neməti daim təmiz, pak yerdə saxlamışlar. Ona and içmişlər. Çörəyi qazanıb əldə etmək üçün Allah insana şüurla bərabər, buğda (və digər dənli bitkilər), onu əkib-becərmək, toplayıb xırmanda dənə küləsdən ayırmaq, sonra da üyüdüb ruzi hasil etmək vərdişi vermişdir. Bir sözlə, əkinçilik qədim peşələrin ən müqəddəsi və halalıdır. Zəhmətlə başa gələn əkin-biçin və xırman işlərinin sehrlə söz və səslə yoğrulmuş nəğmələrə, sanki, ehtiyacı olmuşdur. İlk cütçü nəğmələrinin – holavarların, çəltikçi, xırmançı, kirkirə fırladanların oxuduqlarının zamanını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Xırman mərasimi rənçbərin yekun fəaliyyət prosesidir. Tarlada taxıl yetişdikdə el biçinə başlar, təcrübəli əkinçilər zəminin taxılını biçər, cavanlar digər işləri görərdi. Biçildikcə sünbüllərdən dərz¹ bağlanar. Kəndlilər dərzləri xarabalara qalayıb xırman yerinə daşıyardılar. Xırman üçün qabaqcadan otu-alağı təmizlənmiş, sulanıb tapdanmış düz yer hazırlanardı. Sünbül dərzləri dairə şəklində yerə döşənərdi. Vəl² qoşulmuş qoşqu heyvanını (öküz, kəl və ya qoşqu atı) dərzlərin üzərinə çıxarıb dövrə vurur, sünbülləri döyüb əzərək dənə samandan ayırardılar. Vəl ağır, sünbülləri ova biləcək qədər yüklü olsun deyər onun üzərinə cavanlar və uşaqlar çıxardılar. Bu çox əyləncəli və xoşagələn proses idi. Vəlin dəmir dişləri altında sünbüllər ovular, dənələr samanın altına tökülərdi. Sonra küləşi şana (yaba) ilə kənar edər, yerdə dənələnib qalmış taxılın üstünü açardılar. Sonra taxta kürəklərlə dənəni sovrularaq xırda samandan ayrılması prosesi başlardı. Qılçıq – samanlı dənə kürəkçilər yuxarı atar, əsən külək yüngül samanı sovrub kənar edər, ağır dənə isə yerə tökülərdi. Xırman prosesi üçün küləyin əsməsi vacib idi. Əks halda dənə samandan – qabıq və qılçıqdan ayrılmazdı. Həmin əsnada küləyin yaxşı əsməsi üçün mifik səciyyəli – “A, Yel baba, Yel baba” çağırış nəğməsi oxunardı. Bəzi yerlərdə Azərbaycanın cənub regionlarında “Yel baba” əvəzinə “Heydər gəl ...” mifik xitabından da istifadə olunardı. Küləyi çağırış, ümumiyyətlə təsərrüfatda bir neçə məqamda, məsələn xırmanda və yel dəyirmanını işə salanda (həmçinin dolunu, vaxtsiz yağintını dayandırmaq, buludları qovmaq və s. anlarında) aktual olmuşdur. Bu yerdə xırman üstündə oxunan nəğmələrə diqqət yetirək:

Xırman üstü gül idi,
Yarım şirin dil idi.
Qulac-qulac hörüyü
Xırmanda sünbül idi.

Xırman üstü daş idi,
Kəl mənə yoldaş idi.
Bir arvadı, bir də mən,
Uşaqlar on baş idi.

¹ Uzun sünbül tellərindən bir dəstə götürülər, burular, «bafa», bel bağı, qurşaq edilər, üzərinə bir qoltuq sünbül qoyub bərk bağlardılar. Bu bağlara “dərz” deyərdilər.

² Sünbül dərzlərini döymək üçün iri gövdəli ağacdan çəkilmiş. Eni bir, uzununu iki arşın olan qalın taxta-alt tərəfinə dişlər çəkildə vurulmuş dəmir parçaları olan, baş tərəfinə qoşulmaq üçün halqalar bərkidilmiş kənd təsərrüfatı aləti.

Xırman üstü yol idi,
Sarı buğda bol idi.
Gün çıxdı xırman üstə,
Vəl keçdi, dırman üstə.

Xırmanda şana qaldı,
Sancıldı şana qaldı.
Xış sürdüyüm torpaqlar
Məndən nişana qaldı.

Sovruq atın sovrulsun,
Düşmənin yanına qovrulsun.

Xırmanda oxunan nəğmələrin əksəriyyəti digər əmək nəğmələri kimi, əsasən, bayatı formasında olur. İndi də sovrucuların sözləmələrinə nəzər yetirək:

Xırmana, ay xırmana,
Öküz dağa dırmana.
Sovruq tutduq, sovruldu,
Buğda yağdı ormana.

Sovruq atdıq sovruldu,
Vəlin dişi yomruldu.
Günəş xırman yerində
Qovurğamız qovruldu.

Tədqiqatçı Bilal Hüseynov bu növ əmək nəğmələri haqqında yazır: “Xırman nəğmələri rəngarəngliyi seçilir. Buraya əsasən sovrucuların nəğmələri və Yel Baba haqqında nəğmələr daxildir. Sovruq atanların nəğməsi də iki qrupa bölünür. Birinci qrup nəğmələrdə vəl çəkən öküzlər təriflənir. İkinci qrup nəğmələr isə taxılı haşamdan¹ ayıranları vəsv edir. Əslində bu bölgü nisbidir. Xırmanda iş prosesi bir-biri ilə bağlı olduğu kimi, xırman nəğmələri də bir kompleks təşkil edir” (3, s.79).

Qoşqu heyvanları vəl çəkərkən şum mərasimindəki kimi təriflənir, tərənnüm edilir, nəğmənin sehrli təsiri ilə iş həvəsləndirilir. Bu zaman hələ üstəlik cansız vəl aləti də bir qədər əzizlənir və oxşanır. Xırma üstə oxuyan cavan əkinçi hələ bir fürsət tapıb sevdiyi qıza da işarələr edir.

Nümunələrə baxaq:

Öküzlər qoşa gərək,
Çəkilə başa gərək.
Vəlin dişi tökülər,
Dəyməsin daşa gərək.

Gətirəndə el gətirir.
Yel gətirir, vəl gətirir.
Aparanda el aparır.
Yel aparır, vəl aparır.

Vəlin dişi dəyirmi,
Ovub küləş döyürmü?
Xırman üstə duran yar
Ara xəlvət deyilmi?

Qeyd olunduğu kimi, iri küləş və saman **sana** ilə kənara atıldıqdan sonra, dəni haşamdan ayırmaq üçün sovrucular sovrucular atır və bu zaman Yel Baba köməyə çağırılır. Külək istənilir:

A Yel Baba, Yel baba,
Qurban sənə, gəl baba.
Unluqda unumuz yox,
Dənlikdə dənimiz yox.

Öküzlər bəhsə durub,
Qonşular səsə durub.
A Yel Baba, Yel Baba,
Qurban sənə gəl, baba!

Yaxud: Gətir, gətir bulud, gəl!
Uşaqları ovut, gəl!
Xırman sovrur babam,
Arpa, buğda, noxud gəl!

Keçmişdə, hampa-zorluq vaxtında, əkinçi torpaq mülkiyyətçilərindən ağır şərtlər altında torpaq icarəyə götürər, əkib-becərər, oldu-olmadı məhsulun böyük bir hissəsini torpaq haqqı olaraq vergi verərdi. Nümunələrdə biz buna işarələri də görə bilərik:

A Yel Baba, Yel Baba,
Tez gəl, baba, gəl, baba.

A Yel Baba, Yel Baba,
Qurban sənə gəl baba.

¹ Haşam – taxılın – buğdanın köynəyi, qabığı, sünbülün qılçığı və s.

Sovur bizim xırmanı,
Atına ver samanı.
Dən yığılıb dağ olsun,
Yel Babamız sağ olsun.

Taxıllar yerdə qaldı
Yaxamız əldə qaldı,
A Yel Baba, Yel baba,
Qurban sənə, gəl, baba.

Yurdun bəzi bölgələrində mifoloji “Yel Baba” adlı küləklər sahibini “Heydər” adı ilə də anıb çağırmışlar. Fikrimizə, “Heydər” poetik xitabı Güney Azərbaycanda, Heydər baba dağı ətrafında, o dağ istiqamətindən əsən küləyə bağlanan, ünvanlanan ümidlər sayəsində araya gəlmişdir. Burada da bəzən ağır gūzarandan xəfif şikayətlər səslənmiş, lakin xalq nikbinliyi əldən verməyəyək, xoş xəyal qurmuş, toy-düyün həvəsilə gələcəyə ümidlə baxmışdır:

Heydər, gəl, sən haya gəl,
İsti, qızmar yaya gəl.
Sərin çinar altında
Kəndimizə toya gəl.

Heydər, Heydər, əsə gəl,
Yeddi xırman basa gəl!
Qırıldı oğul-uşaq,
Dəsmal götür, yasa gəl!

Heydər, Heydər, əs gətir,
Yarpaqlara səs gətir.
Qız bacımın toyuna
Yeddi toğlu kəs gətir!

Heydər, gəl ha, Heydər gəl!
Çiçəkləri hey dər, gəl!
Qardaşımın toyuna
Ellər səni haylar, gəl!

Heydər, Heydər, çörək ver!
Kişilərə ürək ver.
Xırmanları yığmağa
Sərin-sərin külək ver! – və s.

Xırman nəğmələrinin bir qismində “Gilavar” xatırlanmışdır. Gilavar vətənimizin Güneyindən Quzey istiqamətinə əsən xoş təsirli külək növüdür. Məsələn:

Heyva, narın iyi gəlir.
Əs, ey gilavar, gilavar.
Güldən xarın iyi gəlir,
Əs, ey gilavar, gilavar.
Səndən yarın iyi gəlir,
Əs, ey gilavar, gilavar.

Xalqımızın küləklə bağlı poetik arzulamaları həyatın müxtəlif məqamları ilə bağlıdır. Gərəkli küləyə, ipə-sapa yatan mehə, xoş xasiyyətli yelə insanların daim ehtiyacı olmuşdur. İnsanlar yağış arzulayanda da buludları qovub gətirmək üçün, aramsız yağışlar zamanı buludları qovub aparmaqdan ötrü, dayanmış Yel dəyirmanını hərəkətə gətirmək səbəbi ilə küləyə – Yel Babaya, Heydərə, Gilavara üz tutub kömək istəmişlər. Məsələn, Yel dəyirmanını fırlatmaq üçün xalqın küləyə xitabına baxaq:

Yelli babam, yel babam,
Gülpərinin arpası,

Telli babam, tel babam. Xanımuradın yarması,
Təknədə qaldı aşım, Novatda dalda qaldı,
Yatdı dəyirman daşım, Uşaqlar darda qaldı,
Elim günüm batdı, gəl, Çiynimə düşdü başım,
Çərpələngim yatdı gəl. Yatdı dəyirman daşım.
Yelli babam, yel babam, Yelli babam, Yel babam,
Telli babam, tel babam. Telli babam, tel babam. – və s.

Şum çıxarma, əkinlə başlayan çörək – ruzi hasilati biçin və xırman mərasim-ləri ilə davam edər, dəyirman və təndirlərbaşılarla yekunlaşar. Aylar dolanar, il dövr edər. Zəhmət adamı ruzi qayğısı ilə yaşayar, həyatlarını, əməyi yüngülləşdirmək, stimullaşdırmaq üçün sözə, nəğməyə tapınar.

Yekun olaraq qeyd edək ki, zəngin, əlvan, lirik folklorumuzun mühüm bir hissəsi əmək nəğmələrindən ibarətdir. Məhz bu nəğmələr əcdadların həyatını bəzəyərək yeknəsəklikdən xilas etmişdir. Xırman nəğmələri isə bu silsilənin əhəmiyyətli bir həlqəsini təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 2008.
2. Alarlı B. Azərbaycan əmək nəğmələri. I kitab (Janr özəllikləri və poetik xüsusiyyətləri), Bakı: “Sözün işığı”, 2013, 182 s.
3. Alarlı B. Azərbaycan əmək nəğmələri. II kitab (Mətnlər toplusu), Bakı: “Sözün işığı”, 2013, 182 s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I C. Bakı: Elm, 2004, 760 s.
5. Azərbaycan xalq musiqisi: Oçerklər. Bakı: Elm, 1981, 198 s.
6. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Antologiya. 2 cildə, I c. (Tərtib edəni B. Abdulla), XXI əsr – Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 376 s.
7. El düzgünləri, elat söyləmələri (toplayıb tərtib edəni M.Qasımlı), Bakı, Azərənəşr, 1993, 176 s.
8. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Ali məktəb tələbələri üçün dərslik), təkmilləşdirilmiş nəşri: Bakı, Maarif, 1992.
9. Kərkük folkloru antologiyası (toplayıb tərtib edəni Q.Paşayev), Bakı, Azərənəşr, 1987, 367 s.
10. Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. Bakı, 1983.
11. Nəbiyev Aş Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. (Ali məktəb tələbələri üçün dərslik). I kitab, Bakı, Çıraq, 2009, 6040 s.
12. Nəğmələr, inanclar və alqışlar. (toplayanı, tərtib edəni A.Nəbiyev), Bakı, Yazıçı, 1986, 213 s.
13. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru, Bakı, Maarif, 1985, 416 s.
14. Аникин Б.П. Круглов Ю.Г. Русское поэтическое творчество. Ленинград, Просвещение, 1983, 416 с.
15. Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi tənqid. Nəğmələr; Əmək nəğmələri, 17.03.2012/ www.chanaqbulaq.

ENHANCING CRITICAL THINKING IN LANGUAGE LEARNING DİL ÖĞRENİMİNDE ELEŞTİREL DÜŞÜNMEYİ GELİŞTİRMEK

ELLADA HAJİYEVA (kıdemli öğretmen)

Azerbaycan Teknik Üniversitesi (AzTU), Azerbaycan, Az1073, Bakü,

H. Javid caddesi 25

<https://orcid.org/0009-0003-6247-6864>

Özet

Eleştirel düşünme, bağımsız düşünme ve sağlam karar verme kapasitesidir. Yabancı dil derslerindeki önemi nedeniyle artık yabancı dil öğretmenlerine öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirmelerine yardımcı olma görevi verilmiştir. Dil öğrenenlerin eleştirel düşünme yetenekleri birçok durumdan etkilenir. Değerlendirmede kullanılan yöntemler de bu faktörlerden biridir. Böylece dil öğretmenleri, dil öğrenenlerin yeterliliklerini değerlendirme yöntemlerini kontrol ederek, eleştirel düşünme becerilerini geliştirmelerine yardımcı olabilir. Bu sunum, dil öğretmenlerine değerlendirme etkinliklerini ve yaklaşımlarını akıllıca nasıl seçebilecekleri konusunda bazı öneriler sağlayacaktır.

Anahtar Kelime: eleştirel düşünme; öğretmenler; öğrenciler; görevler

Abstract

Improving critical thinking in language learners of other languages
Synopsis Critical thinking is the capacity for independent thought and sound decision-making. Due to its prominence in foreign language courses, foreign language teachers are now tasked with helping students develop their critical thinking skills. The critical thinking abilities of language learners are influenced by a number of circumstances. The methods utilized for assessment are one of these factors. Thus, language teachers can assist language learners in developing critical thinking abilities by controlling the methods of evaluating their proficiency. This presentation will provide language teachers with some recommendations on how to choose assessment activities and approaches wisely.

Keywords: critical thinking; teachers; learners; tasks

1. Introduction

Improving students' critical thinking skills is now regarded as one of the responsibilities of foreign language teachers, as critical thinking has gained prominence in recent times and is taught in foreign language teaching (FLT) environments. The critical thinking abilities of students can be impacted by numerous variables. Among these are the forms of assessments that are utilized both during and after the training. This essay makes the case that language instructors can support students' development of critical thinking abilities by controlling assessment procedures.

2. Critical thinking

A multitude of definitions for critical thinking have been put forth by educators, including Lipman (1991), Norris and Ennis (1989), and Siegel (1988). Nonetheless, there aren't many distinctions between these classifications.

According to Elder and Paul (1994), critical thinking is the capacity of individuals to accept responsibility for their own thought processes and establish suitable standards and criteria for self-analysis. Furthermore, critical thinking seeks to understand, assess many points of view, and solve issues, according to Maiorana (1992).

3. Practicing critical thinking in language teaching

For a number of reasons, it is crucial that critical thinking be encouraged in FLT classes. First of all, language learners can more effectively monitor and assess their own learning processes if they are able to take control of their own thought processes. Second, critical thinking broadens students' horizons and gives language greater significance in their minds. Thirdly, there is a strong association between students' successes and critical thinking (Rafi, n.d.). Numerous studies have attested to the usefulness of critical thinking in enhancing language competence (Liaw, 2007), oral communication skills (Kusaka & Robertson, n.d.), and writing abilities (Rafi, n.d.) for ESL students. If students are motivated and taught how to demonstrate critical thinking when using a foreign language, they can become proficient language users. This means that students need to reflect on the ideas they produce and be able to critically support those ideas with logical details (Rafi, n.d.). Since thinking and language development go hand in hand, teaching higher-order thinking skills ought to be a core component of an L2 curriculum. The development of higher-order thinking abilities in foreign language classrooms has been stressed by educators (Chamot, 1995; Tarvin & Al-Arishi, 1991), and empirical data backs up the usefulness of teaching critical thinking abilities in addition to the foreign language (Chapple & Curtis, 2000; Davidson, 1994, 1995). In actuality, language learners who have honed their critical thinking abilities are able to perform tasks that other pupils might not be able to. According to Mahyuddin et al.'s (2004) study, language learners who possess critical thinking skills are able to apply critical and creative thinking to meet curriculum objectives; they can solve problems and make decisions; they can use their thinking skills to understand language or its contents; they can view thinking skills as a lifelong learning process; and, lastly, they are balanced intellectually, physically, emotionally, and spiritually. Language learning and thinking skills are frequently treated as separate processes in traditional school settings, despite the fact that theorists and educators generally agree on the significance of thinking skills in language development (Miraman & Tishman, 1988; Suhor, 1984). Put another way, as Pica (2000) puts it, the integration of language and thinking abilities has been ancillary in the heritage of English language education methods. He contends that in order for language learners to be proficient, they must be able to use the target language to think critically and creatively. It follows that critical thinking skills are not developed in language learners even using communicative approaches. In an ideal academic language program, the curriculum's objectives should go beyond linguistic factors to develop critical thinking among learners, according to Brown (2004). This is because language learners can benefit from the advantages mentioned for enhancing critical thinking, and there is also little practice in this area in FLT settings. Indeed, what is taught in addition to language—which students might view as a relevant and useful way to broaden their horizons—will determine how effective language instruction is (Widdowson, 1990). Among the professionals who have a significant impact on the kind of learning that language learners do are language teachers. As such, one of their duties is to assist students in honing their critical thinking skills. There are probably more motivations for L2 teachers than for L1 teachers to impart critical thinking skills to their learners (Davidson, 1998). According to Lipman (2003), teachers have a duty to foster critical thinking in their students in addition to assisting them in progressing from one educational level to the next. It is the duty of foreign language instructors to support their students' development of critical thinking abilities as they study the language. There is much space for improvement when it comes to integrating thinking skills into our courses, as Mahyuddin et al. (2004) claim.

4. Improving critical thinking via evaluation

Without any uncertainty, how assessments are conducted in foreign language courses has a significant impact on what and how students learn. We call this effect of testing on instruction and learning the "washback effect." It is claimed as "tests are held to be powerful determiners of what happens in the classroom" by Alderson and Wall (1993, p. 115). According to Hughes' model, the degree and kind of washback are mostly determined by the caliber of the exam (Pan, 2009). Assessment procedures primarily impact learning by influencing the goals that students establish for themselves when learning a foreign language. In reality, the goals of the language learning program are often determined by the manner in which the assessment is conducted. Mastery of linguistic competence becomes the learners' goal in a language teaching context where assessment focuses on linguistic competence of the learners, whereas learners make every effort to become communicatively competent in the foreign language in a context that emphasizes communicative competence. Similarly, when the goal of the evaluation is to integrate thinking and language abilities, students try their hardest to meet this goal. In actuality, comprehension of the assessment process—along with evaluation—makes a significant contribution to learning when the goal of instruction is understanding it. In order to promote understanding, assessments must tell teachers and students about what the pupils already know as well as how to proceed with future instruction. Several recommendations for improving language learners' critical thinking through evaluation procedures are provided below: 1. Make use of continuous evaluation in place of final exams at the end of the semester. One-shot assessments necessitate a narrow set of knowledge, primarily linguistic, from the test taker, but ongoing assessments conducted during the course allow the instructor to measure a wider range of knowledge and abilities, including critical thinking. 2. Instead of using norm-referenced (NR) testing, use criterion-referenced (CR) testing. NR testing pushes students to strive for superiority over others without considering what they have learned or how they will use it. Additionally, CR testing embraces student diversity, and as a result, student diversity fosters a supportive, non-competitive environment where students may learn from one another. Although the students start to behave more cooperatively rather than competitively, their focus shifts from results to comprehension. As a result, they support one another's growth in critical thinking. 3. Incorporate tasks into your evaluation that motivate the student to consider the main goals of the course, such as gaining critical thinking abilities. The objectives of learning are established by the kinds of tasks that are employed to evaluate language learners. Activities that can be completed by more straightforward methods, such memorization, substitution, etc., are not suitable for developing language learners' critical thinking skills. Activities that require students to think, collaborate, ask questions of both themselves and other people, etc. are better for developing critical thinking abilities. The learners must participate in these activities in order for them to be successful. 4. Give students feedback so they can see how important it is for them to think critically throughout their learning process. Students want this integration of performance and feedback precisely when they are trying to deepen their comprehension of a given subject or idea. From the start of the unit to its end, feedback must be given often in addition to understanding performances. Feedback sessions could vary in style from official, scheduled events to more casual ones. In addition, feedback should tell students how to make the exercises better in addition to assessing how well they completed them. It should also let students know how the teachers are organizing their next lessons and activities. Feedback also has to come from a range of sources, including the teacher, classmates, and students reflecting on each other's work as well as from the students themselves. Give them an example of how to give feedback that lets them know how well they are doing as well as offers suggestions for improvement.

5. Create assessment criteria together. Consider asking students to create the criteria for a given performance on their own by examining examples of comparable performances, even if you already have an idea of what they should be. Assist students in seeing the connection between the criteria and the activities' objectives. The following list of points is by no means exhaustive, but considering them can aid language learners in developing critical thinking skills. In reality, what matters most is that teachers recognize and keep in mind that assessment plays a major role in determining both what and how much is learned in language classes. Then, based on the unique circumstances of their particular classroom, teachers can select the language assessment methods that are most appropriate.

5. Conclusion

Given its importance in fostering successful language learning, critical thinking skills among language learners need to be improved. Thus, encouraging critical thinking abilities is regarded as one of language teachers' responsibilities. They can accomplish this work in a number of ways, one of which is by employing suitable evaluation techniques, since these procedures typically identify the language learners' learning objectives.

References:

1. Content-based second language instruction. Boston, Massachusetts: Heinle & Heinle. Brown, H.D. (2004) Some practical thoughts about students- sensitive critical pedagogy. *The Language Teacher*, 28(7), 23-27. Bruss, N. and Macedo, D. P. (1985)
2. Toward pedagogy of the question: Conversations with Paulo Freire. *Journal of Education*, 167(2), 7-21. Chamot, A. (1995). Creating a community of thinkers in the ESL/EFL classroom. *TESOL Matters*, 5(5), 1-16. Chapple, L., & Curtis, A. (2000).
3. A case for critical thinking in the English language classroom. *TESOL Quarterly*, 32, 119-123. Elder, L. & Paul, R. (1994) Critical thinking: Why we must transform our teaching. *Journal of Developmental Education*, 18(1), 34-35. Freire, P. (1970).
4. Backwash and TOEFL 2000. Unpublished manuscript, University of Reading, England. Kabilan, K.M. (2000)
5. Creative and critical thinking in language classroom. *Internet TESL Journal*, 6/6. <http://iteslj.org/Techniques/Kabilan-CriticalThinking.html>
6. Content-Based Reading and Writing for Critical Thinking Skills in an EFL Context. *English Teaching & Learning*, 31(2), 45-87 Lipman, M. (1991).
7. Critical thinking across the curriculum: Building the analytical classroom. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 347511). Mirman, J. and Tishman, S. (1988)
8. http://www.ncluk.net/gt/languages/teaching_thinkingskills.htm Rafi, M. S. (n.d.). Promoting Critical Pedagogy in Language Education. *International Research Journal of Arts & Humanities (IRJAH)*, 37, 63-73. Scanlan, J.S. (2006)
9. <http://exchanges.state.gov/forum/vols/vol35/no4/p2.htm> Suhor, C. (1984). Thinking skills in English And across the curriculum. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 250693).

**REVISITING ISLAMIC PEDAGOGY IN THE DIGITAL AGE: A LITERATURE
REVIEW ON CHILDREN'S PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT AND
EDUCATIONAL STRATEGIES**

KARDINA ENGELINA SIREGAR

**Head of Study Program, Imam Asy Syafii Islamic College Pekanbaru, Islamic
Education Management, <https://orcid.org/0009-0005-0240-8362>**

Abstract:

In today's digital era, Islamic education faces new challenges in integrating religious principles with technological advances. Effective educational strategies require special attention to the psychological development of the child. This study reviewed the literature thoroughly on Islamic education, child psychology, and digital technology. This review is used as a foundation to analyze educational approaches that have been developed and find research gaps. The results of the analysis show that understanding the stage of psychological development of children and using a sensitive approach to religious values when using digital technology for Islamic education is very important. This research provides an in-depth analysis of how literature can serve as a source of inspiration to improve the quality of Islamic education in the face of challenges arising in the digital age. The development of pedagogy that focuses more on child psychology and the wise application of technology in religious learning are some of the practical consequences of this research. This method is expected to make Islamic education remain relevant and useful for today's generation of computers and the internet.

Keywords: Islamic Education, Digital Age, Child Psychology

**REVITALIZING ISLAMIC EDUCATION FOR THE DIGITAL
AND ECONOMIC AGE: A LITERATURE REVIEW**

KARDINA ENGELINA SIREGAR

**Head of Study Program, Imam Asy Syafii Islamic College Pekanbaru, Islamic
Education Management, <https://orcid.org/0009-0005-0240-8362>**

Abstract:

Islamic education, which is an important part of shaping the character of individual Muslims, faces increasingly complex challenges as the digital age and global economy change. The aim of this study is to investigate the strategic framework necessary to modernize and prepare Islamic education to face current dynamics. This abstract outlines how the concept of Islamic education develops in the digital and economic era, identifies the main problems faced, and provides ideas on ways that can be applied to strengthen Islamic education in the face of these problems. using related literature. Key findings suggest that curricula should be tailored to include digital skills and economic understanding. They also stressed the importance of building a learning model that allows Islamic values to be integrated with economic and technological innovation. This study enhances our understanding of how Islamic education can evolve to remain relevant amid the rapidly changing times.

Keywords: Islamic Education, Digital Age, Global Economy,

ŞEİRLƏRİN OXUSUNUN DÜZGÜN VƏ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNİN MÜƏLLİMİ

ÖZET

Okuyucu şiirsel metni derinlemesine və saygıyla okumalıdır. Şiirdeki her fikri, her görüntüyü, her kelimeyi aktara bilmelidir. Şiiri icra eden kişi, şiirin boyutunu, ritmini, yerini və kafiyelerini dikkate almalıdır. Ayetteki ritmik-melodik sesi arttırmak için bazen ek bir duraklama yapmalıdır. Şiir okumadan hemen önce resme bakmak anlamayı zorlaştırabilir, sözel imgeler görsellere göre daha az canlı algılandığı için öğrenciler resimden etkilenecektir. Makalede şiirlerin doğru okunmasının kuralları ele alınmış ve hangi okuma türlerinin daha önemli olduğunun tespitine yönelik birçok yöntem belirlenmiştir. Görünüşe göre okuma hızı, okuma tekniğinin yalnızca bir göstergesidir. Bu nedenle birinci sınıf öğrencilerinin ve çocuğu okula hazırlayanların ebeveynleri sadece metin okuma hızına odaklanmamalıdır. Ayrıca öğretmenlerin okuma tekniği uygulaması için Metodistlerin tavsiyelerine göre birçok şiirsel metin seçmeleri gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: şiir, okuma, metin, resim, yöntem, telaffuz

ABSTRACT

The reader should read the poetic text deeply and respectfully. He should be able to convey every idea, every image, every word in the poem. The performer of the poem should consider the poem's size, rhythm, location, and rhymes. In order to increase the rhythmic-melodic sound of the verse, he should sometimes make an additional pause. Looking at a picture right before reading a poem can make it difficult to comprehend, because verbal imagery is perceived less vividly than visual, students will be affected by the picture. In the article, the rules of correct reading of poems have been considered and many methods have been determined to determine which types of readings are more important. Apparently, reading speed is just one indicator of reading technique. Therefore, parents of first-graders and those who prepare the child for school should not focus only on the speed of reading texts. In addition, teachers should choose many poetic texts for reading technique practice according to the recommendations of methodists.

Key words: poem, reading, text, image, method, pronunciation

GİRİŞ

Oxucu poetik mətni dərinləndən və ehtiramla oxumalıdır. Şeirdəki hər fikri, hər obrazı, hər sözü çatdırmağı bacarmalıdır. Şeir in ifadəsi şeirin ölçüsünü, ritmini, yerini və qafiyələrin nəzərə alınmalıdır. Beytin ritmik-melodik səsinə artırmaq üçün bəzən əlavə fasilə verməlidir. Beytlərin sonunda fasilə olmalıdır. Şeir in son misrasını oxuyarkən xüsusi tamlıqla şeirin məğzi çatdırılmış olmalıdır. Düşüncə və ya onun natamamlığı olmamalıdır. Şeirdə alliterasiyanın mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır, (təkrar samitlər) və assonans (saitlərin təkrarı) oxuya təsir edə biləcək əsas cəhətlər olduğu üçün mütləq nəzərdən keçirilməlidir. Poetik obrazlar və onların xüsusiyyətləri oxu üçün əsas şərt sayılmalıdır. Şagirdlərin şeirləri qavramasını bir sıra xüsusiyyətlər şərtləndirir.

Belə şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Şagirdlərin müəllifə adekvat olan və ya onlara yaxınlaşan həyat ideyalarının olması. Bənzər həyat təcrübələrinin olmaması mənərə lirikasının şifahi-məntiqi qavranılmasına və şəkillərin formal reproduksiyasına səbəb ola bilər, həmçinin şagirdlərin təbiət haqqında əsərlər oxumaq istəyinin inkişafına mane olur.
2. Şagirdlərdə əsərlərdəki personajların təcrübələrinə, əhval-ruhiyyəsinə və hisslərinə diqqətin inkişafı. Uşaqların lüğətin hissləri və hisslərin çalarlarını, vəziyyəti və əhval-ruhiyyəni ifadə edən sözlərlə zənginləşdirilməsi üzrə məqsədyönlü iş (sevinc, qorxu, kədər, kədər, qürur; sakit, həyəcanlı, təntənəli).
3. Şagirdlərdə yaradıcı, rekonstruktiv təxəyyülün formalaşdırılması.

Təbiət haqqında şeirləri oxumağa hazırlaşarkən müəllim ilk növbədə ekskursiyanın yerini və vaxtını müəyyənləşdirir, rəssamların rəsmlərini, musiqi əsərlərinin reproduksiyalarını diqqətlə seçir.

Şeiri oxumadan dərhal əvvəl bir şəkə baxmaq onu qavramağı çətinləşdirə bilər, çünki şifahi görüntü vizualdan daha az canlı qavranılır, şagirdlər şəkildən təsirlənəcəklər. Əlbəttə ki, oxumadan dərhal əvvəl dərstdə bir şəkil istifadə edib-etməmək qərarına gəldikdə, çox şey şəkil və şeirin bir-birinə nə qədər uyğun olmasından asılı olacaq. Şəkil və şeir nə qədər yaxın olsa, şeiri oxumazdan əvvəl şəkilə baxmaq üçün bir o qədər çox səbəb var.

Şeiri ifadəli oxumağa müəllimin diqqətlə hazırlanmasının vacibliyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Şeir adətən müəllim tərəfindən oxunur və şairin təsvir etdiyi şəkillərlə uşaqlarda canlı assosiasiyalar oyadır. Aşağıdakı şeir parçasına nəzər yetirək:

Ey Vətən, ana Vətən,
Heyranam sana, Vətən!
Dupduru göllərin var,
Yamyaşıl çöllərin var.
Dağların baş-başadır,
Düzlərin tamaşadır.
Dərələrin dərindir,
Yaylaqların sərindir.
Nə gözəldir qucağın,
Doğma odun-ocağın!
Kəndlərin gül-çiçəkdir,
Şəhərlərin göyçəkdir [4].

Şeirin oxusu başa çatdıqdan sonra şagirdlər kiçik qruplarda birləşərək fikir mübadiləsi aparırlar. Bunun ardınca onlar şeirlə bağlı təəssürat və düşüncələrini ikihissəli gündəlik üzərində işləyirlər. Bu iş formasından istifadə etməklə şagirdlər əsərlə bağlı təəssüratlarını müstəqil şəkildə ifadə edə bilirlər. İşin icrası üçün ayrılan vaxt bitdikdən sonra qrup təqdimatları əsasında məlumat mübadiləsi və müzakirəsi aparılır. Müəllim tanış olmayan sözlərin necə aydınlaşdırıldığına diqqət yetirir. Bu zaman bir sıra interaktiv təlim metodlarından istifadə oluna bilər. Ən uyğun metod isə BİBÖ metodundan istifadə nəzərdə tutulur.

Demək olar olaraq ibtidai məktəb şagirdləri müəlliflərin poetik nitqin əsas obrazlı vasitələrindən istifadə etmələri ilə tanış olurlar: epitet, təşbeh, metafora, metonimiya və s. Şeir oxusu prosesində müəllim şagirdlərə mətndə konkret sözün (təkcə hər hansı bir sözün deyil, bu və ya digər hiss, münasibəti ən dəqiq çatdıran sözün) istifadəsindən xəbərdar olmaq imkanı yaradır, həmçinin mövzunu dəqiq təsvir edir. Məsələn: Abdulla Şaiqin “Kəpənək” şeirinə nəzər salaq:

Mənəm qanadlı çiçək,
Adım isə kəpənək.
Al-əlvan xallarım var.
Qızıl kimi parıldar.
Qanadımı açaram,
Budaq – budaq uçaram.
Yuvam, otağım ancaq
Olur yaşıl bir yarpaq.
Mənim dostumdur hər gül,
İncə telli göy sünbül [3].

Uşaqlar şeirin mövzusunun kəpənək olduğunu müəyyənləşdirirlər. Kəpənəyin xüsusiyyətlərini öyrənmiş olurlar. İfadə oxu vasitəsilə şeir sinifdə dəfələrlə səsləndirilir. Daha sonra şeirin mənimsənilməsi üzrə iş interaktiv təlim metodları vasitəsilə yerinə yetirilir. Poetik mətnin oxunmasının da həmçinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Verilən məlumatlara əsasən deyilir: ” Şagirdlərin hafizəsini gücləndirmək, nitqini inkişaf etdirmək, estetik zövqünü tərbiyə etmək baxımından şeirlər çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Yaxşı şeir uşağın mənəvi aləmini zənginləşdirir, doğma dilin gözəlliklərinə həssaslıqla tərbiyə edir. Şeir tədrisində müəllim ifadəli oxu nümunəsi verməlidir.”[2.] Tədris zamanı biz, bir qayda olaraq, bədii əsərlərdə ləng oxudan istifadə edirik. Çünki, müəllim şagirdlərə bədii mətnləri hissə-hissə oxutdurur. Bu oxu tempi ilk baxışdan səmərəsiz görünür. Lakin təcrübə göstərir ki, məhz ləng oxumaq şagirdlərin motivasiyasını artırır. Bədii mətnin oxunması mühüm didaktik funksiyanı yerinə yetirir. Oxucunun öz fərziyyələrini inkişaf etdirməsi, fikirlərin formalaşdırılması, digər oxucularla təəssürat mübadiləsi aparması, həmçinin təcrübə və emosional bacarıqlar əldə etmək, bədii mətnlərin oxusunun təşkili edilməsi prinsiplərini daha da təkmilləşdirməyə imkan verməsinə təkan verən amillərdir. Ona görə də ilk öncə bədii mətnlər üzərində işin düzgün təşkili yollarını öyrənmək çox vacibdir. Oxu zamanı şagirdlərin diqqəti həm personajların nitqinə, həm də ədəbi əsərin müəllifinin nitqinə yönəldilməlidir. Tədqiqatların birində qeyd edilir: “Oxu təliminin qarşısında inkişafedici vəzifələr durur ki, bu da şagirdlərdə düzgün, sürətli, şüurlu, ifadəli oxu vərdişlərinin yaranmasına, onlarda ana dilinə, kitab oxumağa məhəbbət hissəsinin tərbiyə olunmasına gətirib çıxarır” [1.səh 63]. Müəllimin rəhbərliyi altında oxuma prosesində şagird lazımı səriştələrə yiyələnir. Qeyd edilir: “Hər fənn üzrə oxunun özünəməxsus cəhətləri var. Buna görə də şagirdlərə ilk olaraq fənlər üzrə materialları oxumağın yolları öyrədilməlidir”[3]. Bunun üçün ilk öncə müəllim oxu texnikasına yaxşı bələd olmalıdır. Oxu texnikası düzgün qurularsa şagirdlərdə oxu bacarıqları düzgün və tez formalaşdırıla bilər. Oxu texnikası şagirdin məktəb fənləri üzrə ümumi göstəriciləri ilə birbaşa bağlıdır. Lazımı məlumatları tam mənimsəmək üçün sürətlə oxumaq və oxunanları başa düşmək bacarığı lazımdır. Məktəblərdə oxu texnikası birinci sinifdən dördüncü siniflərə qədər yoxlanılır. Oxuya xas bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Onlardan biri reqressiyadır. “Reqressiya oxunulan hissəni yenidən oxumaq məqsədilə gözlərin geri hərəkətidir. Bu hal oxucular arasında geniş yayılmışdır.

Belə ki, bəzi oxucular oxuduqlarından əmin olmaq üçün özləri də hiss etmədən mətni iki dəfə oxuyurlar. Ləng oxuda həcmi 100 sözdən ibarət olan mətn üçün reqressiyaların sayı 10-15 dəfəyə çatır” [2].

Müəllim oxu zamanı əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərə əsasən şagirdlərin oxu bacarıqlarına diqqət edir. Oxu texnikasını yoxlayarkən müəllim bir neçə göstəriciyə əsasən qiymətləndirir:

- oxuma üsulu – sözlərin heca ilə oxunması və ya bütün sözlərin rəvan oxunması,
 - oxu tempi - fərdi nitq tempi ilə əlaqəli olan mətnin oxunma sürəti;
 - düzgün oxunuş - səhvlərin olması və ya olmaması və onların xüsusiyyətləri Məsələn, sözlərin təhrif edilməsi və buraxılması və s. belə söz oxuma səhvləri və kəkələmələr, səhvlər;
- oxunun ifadəliliyi - oxuyarkən vurğuların düzgün qurulması, fasilələrə və intonasiyalara riayət edilməsi;

oxuma sürəti - müəyyən bir müddət ərzində oxunan simvolların sayı (dəqiqə ərzində simvollarla hesablanır);

- məlumatlılıq - sözlərin, cümlələrin və oxunanların ümumi mənasının başa düşülməsi. müəyyən bir tempdə şüurlu oxuma bacarığı (ucadan və özünə) - uşaq təkcə oxumalı deyil, həm də oxuduğunu başa düşməlidir;

Bir çox valideynlər düşünür ki, oxu texnikası sadəcə uşağın oxuduğu sürətdir, lakin bu belə deyil.

Göründüyü kimi oxu sürəti oxu texnikasının göstəricilərindən sadəcə biridir. Ona görə də birinci sinif şagirdlərinin valideynləri və uşağı məktəbə hazırlayanlar təkcə mətnləri oxumaq sürətinə diqqət yetirməməlidirlər. Bundan əlavə, müəllimlər metodistlərin tövsiyələrinə əsasən oxu texnikası təcrübəsi üçün bir çox poetik mətnlər seçməlidir.

Beləliklə, qeyd edilməlidir ki, müasir dövrümüzdə oxu böyük əhəmiyyətə malikdir. Oxu qaydalarını bilmək, düzgün, şüurlu oxumaq şəxs oxu bacarıqlarının göstəricisi və oxunun əhəmiyyətini dərk etməsini nümayiş etdirən başlıca göstəricidir. Tədqiqatlar göstərir ki, oxu savadına yiyələnmək mürəkkəb bir prosesdir. Şagirdlərin oxu savadını inkişaf etdirmədən ibtidai siniflərdə, həmçinin yuxarı siniflərdə uğurlu təhsil əldə etmək mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. N.B.Cəfərova.Oxu təliminin metodikası.ADPU nəşriyyat, Bakı, 2023 308 səh.
2. <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>
3. <https://tehsil.com.az/usaq-seirleri/>
4. <https://e-derslik.edu.az/books/317/units/unit-1/page68.xhtml>

**THE ROLE OF GREAT LITERATURE IN CHILDREN'S LITERATURE.
EXAMPLES OF CHILDREN'S READING BY NARIMAN HASANZADE**

BÖYÜK ƏDƏBİYYATININ UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA ROLU.

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN YARADICILIĞINDA UŞAQ OXUSU NÜMUNƏLƏRİ

AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbəyov-68), 0000-0002-2464-2513

Mövzu müxtəlifliyi, insan arzularının, cəmiyyət həyatının və zamanənin çoxcəhətli, zəngin boyalarla işlənməsi hər bir poetik əsərin məziyyətidir. Nəriman Həsənzadənin poeziyası bu cəhətdən də oxucuda dərin maraq oyadan poeziyadır. İdeala, gözəlliyə, mənəvi saflığa sadıq olan insanlıq və vətəndaşlıq hisslərini şeirlərinin canına, ruhuna hopduran bu şair daima axtarışdadır, onun poetik fikri yorulmaq bilmir, oxucuya arasikəsilmədən yeni əsərlər təqdim edir.

MİRZƏ İBRAHİMOV

Xalq yazıçısı

Uzun illər Azərbaycan Yazıçılar Birliyində ağsaqqallar şurasının sədri kimi fəaliyyət göstərən, xalq şairi, əməkdar incəsənət xadimi Nəriman Həsənzadə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış və istedadlı nümayəndələrindən biridir. Altmış ildən artıq zəngin və çoxcəhətli yaradıcılıq yolu keçmiş görkəmli şairin yüksək ilham və istedadla yazılmış şeirləri, poemaları, nəsr, dramları, həmçinin bədii tərcümələri, elmi, publisistik əsərləri ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələri sırasına daxildir. İstedadlı ədibin əsərləri özünün ideya-bədii mükəmməlliyi ilə səciyyələnir. Nəriman Həsənzadə yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində uşaqlar üçün bir sıra maraqlı əsərlər yazmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunduğu kimi: “N.Həsənzadə çox sadə mətləbləri mənalandırmağı, oxucusuna aşılamaq istədiyi fikri poetik hiss və duyğularla yoğurmağı, əsl sənət aləminə çevirməyi bacarır. Belə şeirlərin gücü insanı həyata çağıran, qurub yaratmağa ruhlandırان, ona nəcib mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan yeni fikirlər, poetik hisslər ifadə etməsindədir”. Bu məziyyətlər şairin uşaqlar üçün qələmə aldığı bədii nümunələrdə də ön planda dayanır. Sadəlik, təbiilik, axıcılıq, N.Həsənzadənin uşaqlar üçün nəzərdə tutduğu əsərlərdə aşkar şəkildə nəzərə çarpır. Şair çalışmışdır ki, yazdığı əsərlər uşaqların dünyagörüşünə, qavram səviyyəsinə, psixologiyasına uyğun olsun, həmçinin onların marağını, diqqətini cəlb edə bilsin. Deyə bilərik ki, şair öz məqsədinə nail olmuş, uşaqlar üçün ideya-bədii mükəmməlliyə malik dəyərli əsərlər yazmışdır.

N.Həsənzadənin uşaqlar üçün qələmə aldığı əsərlərdən biri “Qızım” şeiridir. Həmin şeirdə şair əvvəlcə yenicə dil açan körpə qızını təsvir edir, onun təzə, səliqəli geyimini, gözəlliyini şair incəliyi ilə vurğulayır:

Xına yaxdıq əllərinə,

Lent bağladıq tellərinə.

“Ata”, - deyən dillərinə

Mən “can”, - dedim,- “ay can”, - qızım,

Umdu-küsdü anan qızım.

Corabın var alabəzək,

Köynəyin var çiçək-çiçək.

Ata qara, bala göyçək,

Gəl öpüşək, gözəl qızım,

Gəl gülüşək, gözəl qızım.

Lakin əsərdəki bədii qayə bununla məhdudlaşmır, bənddən bəndə keçdikcə poetik təqdimin yeni qatları açılır. Şair dişləri yenidən çıxan balaca qızcığaz üçün el ənənəsinə, qədim adətə uyğun olaraq diş hədiyyi qoyulduğunu da bildirir:

Qucağına ayın sığmaz,

Filin də var, səni yıxmaz.

Sədəf dişin çıxar-çixmaz

Hədik asdı anan, qızım,

Şeytan balam, şeytan qızım.

Əsl mətləb, başlıca ideya son bənddə açılır. Şair qızını ən müxtəlif bədii vasitələrlə təsvir etsə də, onu “qara atanın göyçək balası”, “kənd oğlunun şəhər qızı” kimi səciyyələndirsə də ən vacib məsələ onu sayır ki, bu körpənin dünyaya gəlişi ilə Azərbaycan qızlarının sırasına biri də əlavə olunmuşdur, yəni bu körpə gələcəyin vətəndaşıdır. Belə sonluq və yozum şeirin ictimai mündəricəsini də dolğunlaşdırmışdır:

Kənd oğlunun şəhər qızı,

Dünyanın bəxtəvər qızı.

Yox, artdı bir azər qızı,

Çox şad oldu atan, qızım.

Qucağımda yatan qızım.

Bəllidir ki, uşaq folklorunun ən qədim janrlarından biri laylaldır. “Xalqın yaratdığı laylalar uşaqlar üçün ən incə, həzin, tərbiyəvi nümunədir. Burada başlıca məqsəd tək uşağı ovundurmaq, yuxuya vermək deyil, həmçinin estetik baxımdan ona təsir göstərməkdir” Yazılı ədəbiyyatımızda da zaman-zaman çoxsaylı müəlliflər tərəfindən müxtəlif səpkili laylalar yazılmışdır. Nəriman Həsənzadənin “Laylay” şeiri də bu baxımdan əlamətdardır. Xalq ədəbiyyatındakı laylaylarda olduğu kimi, bu şeirdə də uşağı yatırtmaq istəyi ilə yanaşı, ona estetik təsir göstərmək məqamı da var.

Əsərdə şairin işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri də diqqəti çəkir. Göydə ulduzların sayrışmasının onun yuxusuzluğu, oyaq qalması kimi mənalandırılması, şirin laylanın xoş gələn mehə, küləyə bənzədilməsi məhz bu mövzulardandır:

*Göy ulduz-ulduz,
Göy də yuxusuz,
Sən də yuxusuz, gül balam.
Mehdi, küləkdi,
Ən xoş diləkdi şirin laylam.
Yat, gülüm, yat,
Bülbülüm, yat,
Sünbülüm, yat.
Yatır dağ-meşə,
Nərgiz, bənövşə,
Qoşa yasəmən, buz bulaq.
Balaca quzum,
Şəkərim, duzum,
Yat, yuxusuzum, qalma oyaq.*

Laylay xarakterli bu şeirdəki təbiilik, uşaq psixologiyasına uyğunluq göz qabağındadır. Ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunduğu kimi: “Uşaq otun, çiçəyin, quşun, heyvanın danışığına, Ayın küsməsinə, ulduzların göz vurmasına, şəh düşəndə çiçəklərin üşüməsinə, yarpaqların pıçiltısına, çayların mahnı oxumasına, buludların ağlamasına və s. bu kimi ifadələrin doğruluğuna inanır. Bu mənada N. Həsənzadənin “Laylay” şeirində uşağı yatırmaq üçün ona dağın, meşənin, bulağın, gül-çiçəyin də yatdığına deyilməsi məhz uşaq psixologiyasına uyğunluğu ilə səciyyələnilir. Analoji cəhətlər şairin “Xatirə” şeirində də özünü aşkar şəkildə göstərir. Bu əsər də uşaq psixologiyasını təbii şəkildə əks etdirməsi ilə səciyyələnilir. Burtada təsvir edilir ki, gecə yarısı yuxudan oyanan qızcıqaz oyuncaqlarını istəyir, paltarlarının harada olduğunu soruşur. Suallarına qənaətləndirici cavablar aldıqdan, yəni hər kəsin, hər şeyin yatdığını eşitdikdən sonra isə yenidən yatır:

*-Qazım hardadı?
-Qazın yatıbdı.
-Quzum hardadı?
-Quzun yatıbdı.
-Əlcəyim hanı?
-Əlcək də yatır.
-Pencəyim hanı?
-Pencək də yatır.
Kəsdi sözünü,
Yumdu gözünü,
Yatdı Xatirə.*

“Heç nə istəməyən qız” şeiri də dialoq əsasında qurulmuşdur. Şeirdə təsvir olunur ki, balaca qız atasından tez-tez müxtəlif oyuncaqlar, əşyalar, paltarlar almasını xahiş edir.

Hər dəfəki xahişdən sonra da başqa heç nə istəmədiyini bildirir. Beləcə, arzu arzuya, istək istəyə calanır. Hər dəfə də qız bu istəkdən başqa diləyinin olmayacağını bildirir. Müəllif bu kimi detallarla uşaq psixologiyasını yetərincə açmışdır. Nəriman Həsənzadə “Heykəl” şeirində bir-biri ilə oynayan iki uşağı təsvir etmişdir. Onlardan biri faşist, digəri isə bizim əsgərdir. Şair burada maraqlı detallar vasitəsi ilə mənəvi ölümsüzlük amalını önə çəkmişdir. “Uşaqlar” şeirində isə şair bu fikri aşılayır ki, balacalar savaşa da, barışa da. Onların dalaşma küsüşməsinə böyüklər problemə çevirməməlidirlər deyərək məsləhətini əsirgəmir. Çünki indi savaşa uşaqlar az müddət sonra yenə birlikdə oynayacaqlar:

Uşaqlar küsüşdü,

Uşaqlar söyüşdü,

Bir az da döyüşdü.

Böyüklər qarışdı,

Ürəklər bulandı.

Uşaqlar barışdı,

Böyüklər utandı.

Şairin “Şeytan qız” şeiri də yığcamdır və təbiyi olmağı ilə də diqqəti çəkir. Şair təsvir edir ki, balaca dəcəl qız kiçik qardaşıyla qucaqlaşır yatır. Amma yuxuda onunla dalaşır, söyüşür. Nəriman Həsənzadənin bir sıra şeirləri oğlu Nazimin uşaq həyatından bəhs edir. Lakin bu əsərlərdəki ümumiləşdirmə sayəsində onlar bir şəxsin yaşantıları olmaqdan çıxaraq geniş kütləvilik qazanmışdır. “Yuxuda ağlatdılar” şeiri bu baxımdan xarakterikdir. Bütün gün ərzində oyuncaqlarla oynayan, nağıllar dinləyən balaca Nazim yuxuda nağıllar aləminə düşür, Məlikməmmədi, Qorxaq Əhmədi görür, “Cırıtdan ilə görüşə, divlər ilə döyüşə” yollanır. Sonra isə oyuncaqları onun yuxusuna girir. Hər oyuncağın da bir zədəsi, yaxud qüsuru var: dovşanın qulağı, dəvənin ayağı, ayının çənəsi qopub, atın başı itdə, itin başı atdadır. Onlar haray salıb bu balaca uşaqdan kömək istəyirlər. Belə səs-küylü yuxu görə uşaq ağlayaraq yuxudan oyanır. “Həmin sinifdə” şeirində isə Nazimin məktəb həyatı maraqlı bir tərzdə təqdim olunmuşdur. Birinci sinfi başa vurmuş Nazim tətildən sonra məktəbin ikinci sinfinə gedir. Dərstdən sonra evə dönmə uşağın bəkef olduğunu görə valideynləri bunun səbəbini soruşurlar. Nazimin cavabından aydınlaşır ki, bu il də əvvəlki sinif otağında dərs keçmələrini o, sinifdə qalma kimi başa düşübmüş:

-Sinifdə qalmışam mən....

Bütün sinif qalıbdı.

Hamı “iki” alıbdı.

-Hamı sinifdə qalmaz,

Nazim, belə şey olmaz.

-Axı həmin sinifdə

Dərs keçdik bu dəfə də?!

İstedadlı şairin “Yeddi yaylıq nağılı” şeirində də uşaq sadələvhlüyü səmimi və təbii detallarla canlandırılmışdır. Yaylıqlarla oynayan uşaq bir müddət sonra onların itdiyini bildirir. Amma əslində bu belə deyil. Uşaq onların birindən gəlinciyə örpək, birindən köynək, birindən şarf, birindən corab düzəldib. Bir yaylığı onun belinə bağlayıb, digərini lent kimi saçına vurub, çətir düzəltməyi də unutmayıb. Beləcə. “itiklər“ tapılır. Başqa bir bədii nümunədə - “Nazim” adlı şeirdə isə ata oğluna müraciət edərək küsmüş anası ilə barışmağın yolunu göstərir:

Nazim, bir söz deyim,

Sən mənə inan.

Apar zibili at,

Barışsın anan.

Göründüyü kimi, burada bir tərəfdən də uşaqları əməyə alışdırmaq motivi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Görkəmli sənətkarın uşaqlar üçün qələmə aldığı “Hazırcavab” şeirin də Nəriman Həsənzadə uşaqlardakı əqli çevikliyi, hər sözə tez cavab tapa bilməyi konkret detallar vasitəsilə bədii müstəviyə gətirmiş, axıcı, rəvan bir bədii əsər yaratmışdır. Belə nümunələr uşaqların nitq və təfəkkürlərinin inkişafına da kömək göstərmək imkanlarına malikdir: Şairin “Bir həyətdə beş uşağın söhbəti” şeiri isə ictimai mündəricəsi ilə təqdirəlayiqdir. Müəllif bu əsərdə müxtəlif dünyagörüşlü uşaqların həyata fərqli baxışlarını maraqlı fikirlər əsasında təsvir etmişdir. Uşaqlardan biri dəbdəbəli geyimi ilə öyünərək onların müxtəlif xarici ölkələrdən gətirildiyini bildirir, digəri isə təzə çantası, flamaster qələmi ilə lovğalanır. Başqa bir uşaq ayrıca mağazalarının olmasından dəm vurur. Əsərin gedişində digər iki uşaq isə atalarının halal zəhmətlə məşğul olmasını qürurla vurğulayır. Bəlli olur ki, onlardan birinin atası bənnadır, evlər tikir. Digərinin atası isə yol çəkməklə məşğuldur. Beləliklə, yığcam dialoqlar əsasında qurulmuş bu şeirdə şair halal zəhməti insana mənəvi ucalıq gətirən vasitə kimi vurğulamış, zəhmətkeş övladlarının mövqeyini zahiri dəbdəbəyə uymuş uşaqlara qarşı qoymuşdur. Bu əsərdə poetik fikrin axarı elə düşünülmüşdür ki, şeiri oxuyan hər bir uşaq asanlıqla müəllifin nə demək istədiyini, dərhal anlayır. Bu isə poetik nümunənin tərbiyəvi əhəmiyyətini layiqincə nümayiş etdirir. Xüsusən əsərdə uşaqların düşüncə tərzini bədii qarşılaşdırmalar diqqəti çəkir. Məlumdur ki, uşaq ədəbiyyatında zaman-zaman folklor süjetlərinə tez-tez müraciət olunmuş, bu yöndə bir çox dəyərli əsərlər qələmə alınmışdır. Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığı da bu cəhətdən istisna deyil. Belə ki, şair uşaqlar üçün “Qızıl lələk nağılı” adlı mənzum əsərini yazmışdır. Əsərdə təsvir olunur ki, keçmiş zamanlarda bir kənddə xoruz ilə tovuzquşu qonşuluqda yaşayırmışlar. Xoruz öz gözəlliyi ilə hamının diqqətini çəkər, bərq vuran rəngbərəng lələkləri ilə ətrafdakıları heyran edərmiş. Şair onun gözəlliyini əlvan boyalarla təsvir edir:

Xoruz bərli-bəzəkli,

Xoruz-ipək lələkli.

Gün çıxanda lələklər

Simü-zərđi, simü-zər.

Gün batanda lələklər

Tutulardı bir qədər.

Ay çıxanda lələklər

Görünərdi təzə-tər.

Ay batanda lələklər

Parıldardı bir qədər.

Bu parçadakı misralarda müəllifin işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələr maraqlıdır. Xoruzun gün çıxanda parıldayan lələklərinin simü-zərə bənzədilməsi maraqlı təşbehdir. Eləcə də “ipək lələkli” ifadəsi diqqətəlayiq epitetdir. Mətndəki təkrirlər, xüsusən “lələklər” sözünün tez-tez işlədilməsi də poetik fikrin daha qabarıq ifadəsinə yönəlmişdir. Təhkiyənin davamından öyrənirik ki, qonşusu tovuzquşu bir axşam xoruz üz tutaraq sabah bir qonaqlığa gedəcəyini bildirir. Xahiş edir ki, xoruz lələklərini, bəzək-düzəyini müvəqqəti olaraq ona versin. Həm də deyir ki, qonaqlıqdan tez qayıdacağam, əgər yubansam, məni çağır, gəlim. Bər-bəzəyi əlinə keçirən tovuzquşu səhər özünə sığal verib qonaqlığa yollanır. Vaxt keçir, tovuzquşu geri dönmür. Xoruz isə onun gəlmədiyini görüb gündə üç dəfə-səhər, günorta, axşam banlayıb tovuzquşunu çağırır. Göründüyü kimi, əsərdə bir tərəfdən, xoruzun səhər, günorta, axşam banlamasına, digər tərəfdən isə əlvan lələkli tovuzquşunun gözəlliyinin səbəblərinə əfsanəvi fərqlilik verilmiş, bu yolla uşaqlar üçün maraqlı olan bir süjet əsasında dolğun bədii nümunə yaradılmışdır. Əsərdə həmçinin hiyləgərlik, başqasını aldatmaq kimi mənfi xüsusiyyətlərin pislənməsi də bir ideya olaraq üzə çıxmışdır. Bütövlükdə istedadlı şair Nəriman Həsənzadənin uşaq ədəbiyyatı sahəsində ciddi, çoxcəhətli xidmətləri vardır. N. Həsənzadənin ədəbi yaradıcılığında uşaqlar üçün yazılmış əsərlər, böyüklər üçün də cəlbedici və düşündürücü olan mətləblər mövzu baxımından öz əksini tapmışdır. Şairin seçilmiş əsərlər toplusuna müraciət etdiyimizdə, birbirindən maraqlı uşaq şeirlərinə rast gəlirik. Sadə və aydın dildə yazılmış uşaq şeirləri mövzu baxımından uşaq aləminin formalaşdırılmasında yeni mərhələdir. Poeziya musiqi ilə demək olar ki, eyni mahiyyətli, eyni səpkili tərənnüm formasıdır. Nəriman Həsənzadənin poeziya gündəliyi ünsiyyətdən yaranan yaradıcılıq məhsuludur.

Ədəbiyyat

1. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 2007, 564 s.
2. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 444 s.
3. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 268 s.

Özet

Uzun yıllar Azərbaycan Yazarlar Birliği'nde ihtiyarlar kurulu başkanlığı görevini yürüten halk şairi, emektar sanat adamı Neriman Hasanzade, modern Azərbaycan edebiyatının tanınmış ve yetenekli temsilcilerinden biridir. Altmış yılı aşkın süredir zengin ve çok yönlü bir yaratıcı yola sahip olan şairin şiir, düzyazı, dramalarının yanı sıra edebi çevirileri, bilimsel ve gazetecilik eserleri de edebiyatımızın değerli örnekleri arasındadır. Yetenekli yazarın eserleri fikir-sanatsal mükemmellikleriyle karakterize edilir. Neriman Hasanzade, yaratıcılığının farklı aşamalarındaki çocuklar için çok sayıda ilginç eser yazmıştır. Edebi çalışmalarda belirtildiği gibi: "N.Hasanzade, çok basit konulara anlam kazandırmayı, okuyucusuna aşılacak istediği düşünceyi şiirsel duygu ve duygularla yoğurmayı, gerçek bir sanat dünyasına dönüştürmeyi başarıyor. Bu tür şiirlerin gücü, insanları hayata çağırır, onlara inşa etmeye ve yaratmaya ilham veren, onlara asil manevi ve ahlaki nitelikler aşıl原因 yeni fikirlerin ve şiirsel duyguların ifadesinde yatmaktadır." N.Hasanzade'nin çocuklara yönelik eserlerinde sadelik, doğallık ve akıcılık belirgindir. Şair, eserlerinin çocukların bakış açısına, anlam düzeyine ve psikolojisine uygun olmasına, onların ilgi ve ilgisini çekmesine özen göstermiştir. Şairin amacına ulaştığını ve ideal-sanatsal mükemmeliyetle çocuklar için değerli eserler yazdığını söyleyebiliriz.

Bir bütün olarak bakıldığında yetenekli şair Neriman Hasanzade'nin çocuk edebiyatı alanında ciddi ve çok yönlü hizmetleri bulunmaktadır. N.Hasanzade'nin edebî eserlerinde çocuklara yönelik yazılmış eserler ve konu itibarıyla yetişkinler için ilgi çekici ve düşündürücü konular yansıtılmıştır. Şairin seçilmiş eserlerinden oluşan koleksiyonuna baktığımızda ilginç çocuk şiirleriyle karşılaşırız. Sade ve anlaşılır bir dille yazılan çocuk şiirleri, konu bakımından çocuk dünyasının oluşumunda yeni bir aşamadır. Şiir, müzikle neredeyse aynı özü ve söyleme biçimidir. Narman Hasanzade'nin şiir günlüğü yaratıcı bir iletişim ürünüdür.

Anahtar Kelimeler: insanlık, modern, mükemmel, asil, seçkin, şiir, yüksek

Abstract

Folk poet and veteran artist Neriman Hasanzade, who served as the chairman of the board of elders of the Azerbaijan Writers Union for many years, is one of the well-known and talented representatives of modern Azerbaijani literature. The poet, who has a rich and versatile creative path for more than sixty years, is among the valuable examples of our literature, in addition to his poetry, prose and dramas, his literary translations, scientific and journalistic works. The works of the talented writer are characterized by their intellectual-artistic perfection. Neriman Hasanzade has written many interesting works for children at different stages of creativity. As stated in literary works: "N.Hasanzade manages to give meaning to very simple subjects, to knead the thought he wants to instill in his reader with poetic feelings and emotions, to transform it into a real world of art. The power of such poems is the power of calling people to life, inspiring them to build and create, lies in the expression of new ideas and poetic feelings that inculcate in them noble spiritual and moral qualities." Simplicity, naturalness and fluency are evident in N.Hasanzade's works for children. The poet took care that his works were suitable for children's perspective, level of meaning and psychology, and that they attracted their attention and interest. We can say that the poet achieved his goal and wrote valuable works for children with ideal-artistic perfection. When viewed as a whole, talented poet Neriman Hasanzade has serious and versatile services in the field of children's literature. In N.Hasanzade's literary works, works written for children and interesting and thought-provoking subjects for adults are reflected. When we look at the poet's collection of selected works, we encounter interesting children's poems. Children's poems, written in a simple and understandable language, are a new stage in the formation of the children's world in terms of subject matter. Poetry has almost the same essence and style of expression as music. Neriman Hasanzade's poetry diary is a creative communication product.

Keywords: humanity, modern, perfect, noble, outstanding, poems, high

DAHİ TOLSTOY YARADICILIĞINDA İNSAN ANLAYIŞININ KONSEPSİYASI

AYNUR ZAHİR QIZI BƏDƏLOVA

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNIVERSİTETİNİN MÜƏLLİMİ

XÜLASƏ

Tolstoyun əsərləri insan mənəvi zənginliklərini özündə əks etdirən dərin ensiklopediyadır. O, personajları araşdırmış və insan təbiətinin müxtəlif aspektlərini göstərmişdir. Onun əsərlərində psixologizm və insan davranışının təhlili mühüm yer tutur. Məqalədə Tolstoyun əsərlərində insan və onun dərin mənəvi konsepsiyasının əksi araşdırılmış və daxili aləmin müxtəlif vəziyyətlərdə dəyişməsi - insan dialektikasının ifadəsi verilmişdir. İnsandakı insan obrazından və "ruhun dialektikası"ndan "Uşaqılıq", "Yeniyyətlik", "Gənclik" adlı avtobioqrafik trilogiyada, tarixdə bütöv bir milli varlığın tərkib hissəsi kimi insan obrazına "Hərb və Sülh" romanında və tamlığın bir parçası kimi formalaşmış ailədəki insan obrazı "Anna Karenina" əsərində, cəmiyyətdəki insanın təsvirinin tipik nümunəsi "Dirilmə" romanında L.Tolstoy insan təkamülünün bədii əksini məharətlə ifadə etmişdir.

Açar sözlər: insan, baxış, prinsip, şəxsiyyət, ruh, mənəvi aləm

ABSTRACT

Tolstoy's works are a deep encyclopedia of human spiritual riches. He explored characters and showed different aspects of human nature. Psychologism and the analysis of human behavior occupy an important place in his works. The article examines the reflection of man and his deep spiritual concept in Tolstoy's works, and the change of the inner world in different situations - the expression of human dialectics - is given. From the human image in man and the "dialectic of the soul" in the autobiographical trilogy "Childhood", "Adolescence", "Youth", to the human image in the novel "War and Peace" and the image of the family formed as a part of the totality. In Anna Karenina, a typical example of the image of a person in society in the novel "Resurrection" L. Tolstoy skillfully expressed the artistic reflection of human evolution.

Key words: person, vision, principle, personality, soul, spiritual world

GİRİŞ

Tolstoyun əsərləri insan mənəvi zənginliklərini özündə əks etdirən dərin ensiklopediyadır. O, personajları araşdırmış və insan təbiətinin müxtəlif aspektlərini göstərmişdir. Onun əsərlərində psixologizm və insan davranışının təhlili mühüm yer tutur. Tolstoy yaradıcılığı avtobioqrafik trilogiyadan "Dirilmə"yə qədər uzun bir yoldur və insanın dialektikası bu yolda bir sıra mərhələlərdən keçir. Trilogiyada insan təsvirinin əsas prinsipi şəxsiyyətin şəxsiyyətdə təsviri, insanın inkişaf prosesi, baş qəhrəmanın xarakterinin təkamülünün bədii əksidir. Biz burada qəhrəmanın psixologiyasına və davranışına obyektiv ictimai və sosial amillərin təsirini görürük. Bu zaman insan digər amillərdən asılı olmayaraq orijinal fenomen kimi qəbul edilir. Uşaqda dünya haqqında mifoloji qavrayış, böyüklərdə isə dünya haqqında məntiqi qavrayış var. Buna görə də uşağın varlığı sırf mənəvi və sırf təbii deyil, təbii-mənəvidir. Uşaq dünyasında ilahi və insani, mənəvi və cismani arasında ziddiyyət yoxdur. Təbii prinsip uşağın ruhunda zəfər çalır və cəmiyyətə tabe deyil. Cəmiyyət uşağın ruhunda olan ilahi və bəşəri məni məhv edə bilmir.

Uşağın mənəvi özəyi parçalanmır, bütövdür, hələ sosial-ictimai amillərlə təhrif olunmayıb. Onun harmonik dünyagörüşünün məhvi özünə xəyanətdən başlayır.

“Uşaqlıq” povestində Tolstoy insanı ətraf aləmin bir hissəsi hesab edir. Burada insan öz dünyasından ayrılmır və mənəvi və ya cismani özünüdərkətmənin ifadəsi deyil. Uşaqla onun ətrafındakı dünya arasında saf birlik və harmoniya var. Uşaq ruhunun ilkin ahəngdar varlığı “Yeniyyətlik”də pozulur. İnsan onun üçün həll olunmayan bir çox ziddiyyətlərin əsirinə çevrilir. Cismani prinsip indi insanı “mən” və “mən olmayan”a bölür. İnsan “mən”lə dünya arasında bir uçurum yaranır, mənəvi və cismani prinsiplər arasında məsafə formalaşır. Gəncdə özünə qarşı məhəbbət yaranır və o, öz mənəvi təbiətinə xəyanət edir, bu da öz növbəsində Kainatın mərkəzi kimi özünə dəyər şüurunu oyadır. Təmiz uşaq harmoniyasının pozulması ilə gəncliyin ruhunda dünyaya qarşı çıxmaq prosesi baş verir. Gənclik illərində Nikolay İrtənyev uşaqlıqda olan və yeniyyətlikdə itirilən daxili ahəngdarlığın mənəvi təkmilləşməsi və bərpası istiqamətində əsaslı dəyişikliklərə məruz qalır, lakin bu harmoniya uşağın Nikolenkanın ruhunda qalib gəlməsi kimi göstərilir. Kiçik uşağın hisslərinin gözəlliyi insanla dünya arasındakı təbii harmoniyanın nəticəsi idi. Gənc oğlan İrtənyev dünya və insanlarla mənəvi harmoniyaya can atır. Bu yeni harmoniyanın əsasını sevgi və sevilmək istəyi təşkil edir, qəhrəmanda özünü təkmilləşdirməyə, daha yaxşı və sevgiyə layiq olmağa sövq edən istək formalaşır. Beləliklə, trilogiyada Tolstoyun qəhrəmanı təbii harmoniyadan mənəvi harmoniyaya qədər uzun bir təkamül yolu keçir. “Hərb və Sülh” əsəri L.Tolstoyun insan konsepsiyasının inkişafında yeni mərhələdir. Tolstoyun insanı tarixin yaratıcısı deyil. Hətta müharibədə də Tolstoyun insanı icraçı kimi yox, mütəfəkkir kimi çıxış edir. Borodino döyüşünün təsvirində də Tolstoy insanının (Bolkonski) bütün yaratıcı gücü özünə, onun daxili aləmini təkmilləşdirməyə yönəlib. Ona görə də Tolstoyun dünyagörüşündə mənəvi prinsip təbii prinsip üzərində üstünlük təşkil edir. Tolstoy yaradıcılığının əsas təməli daha çox insanın dünya ilə konflikti, indiki sosial realıq, insanın özü ilə nə qədər konfliktlə olmasındır. Tolstoyun personajlarının əsas məqsədi dünya və insanlarla vahid bir bütövlükdə birləşmək üçün özünü necə yenidən inkişaf etdirməkdir. “Hərb və Sülh”də insan tarixi hadisələrin fonunda nəzərdən keçirilir. Əsas mənəvi zəmin insanlardır. Bu halda Tolstoyu təkcə tarixi fakt və hadisələr deyil, ilk növbədə insanların ruhu maraqlandırır. Tolstoy xalq fərdin bir hissəsi əbədi bir qüvvə kimi təsvir edir. İnsanın həyatı sadəcə bir an, müharibədə olan insanın özü isə müharibə qurbanıdır. Fərdin həyatı əbədi və sonsuz dünya qarşısında əhəmiyyətsiz və anlıqdır. L.Tolstoy şəxsiyyətin tarixdəki rolunu inkar edir. Digər tərəfdən, o, Kutuzovun gücünün mənbəyini çox dəqiqliklə göstərir. Kutuzov ona görə güclüdür ki, o, xalq komandiridir, müharibənin mahiyyətini dərk edib, ona düzgün istiqamət verir, daha doğrusu, hadisələri öz istəyi ilə idarə etmir, iradəsini tarixin iradəsinə tabe edirdi. Lakin həddindən artıq obyektivlik Tolstoyun fərdin rolunu qiymətləndirməsinə mane olurdu. Komandir müharibənin olmasını müəyyən etmir və bütün bunlar obyektiv hadisələrin mahiyyətini dərk edən komandirin iradəsi olmadan və iradəsinə qarşı inkişaf edir. Bu ləyaqət ölçüyəgəlməzdir və hər bir dahi üçün çətin ki, həyata keçirilə bilər. Yazıçı “Hərb və Sülh” romanının qəhrəmanları müharibənin müsibətlərindən, bütün ölkənin başına gətirilən iztirablardan, məşəqqətlərdən keçir və bununla da Tolstoy yüksək cəmiyyətdən olan insanı, xalq həyatını nümayiş etdirir. Tarixi hadisələrdən keçərək insan tarixə üz tutur, varlığın obyektiv qanunlarına münasibətindən asılı olaraq ya ölür (Andrey Bolkonski), ya da həyatın həqiqətini tapır (Pyer Bezuxov). Tolstoy “Anna Karenina” romanında öz qəhrəmanlarını ailə vasitəsilə sınaq, onları qanunlar və tarixin gedişatı kimi toxunulmaz ailə qanunları və obyektiv tələblər ilə üz-üzə qoyur. Burada fərd öz fərdi və eqoist iradəsini ailənin qanunlarına və tələblərinə qarşı çıxarsa (Anna Karenina) və ya fərdi iddialarından əl çəkərək qanuna tabe olarsa, çətin vəziyyətlərdən çıxış yolu taparsa (Konstantin Levin) faciəli məğlubiyətə düşər. Müharibə əbədi məhv və ölümdür, ailə əbədi bərpa və yaradılışdır. Ölüm qanunları və yaradılış qanunları eyni dərəcədə insanın nəzarətindən kənardadır. Buna

görə də ölüm və doğum məsələlərində istənilən könüllülük tale tərəfindən eyni dərəcədə faciəvi şəkildə cəzalandırılır.

Ölümə etinasızlıq nümayiş etdirərək qürurla təslim olan Andrey Bolkonski də, həyata etinasızlıq nümayiş etdirərək özünü qatarın təkərləri altına atan Anna da həyatlarını eyni dərəcədə faciəvi şəkildə başa vururlar. "Dirilmə" romanı Tolstoyun əsərindəki insan anlayışının tamamlanması, nəticəsidir. "Dirilmə"də Tolstoyun insanı cəmiyyətin qanunları ilə qarşılaşır, mənəvi cəhətdən məhv olur. İnsanın ruhən ölməsinin səbəbi, Tolstoya görə, insanın təbii münasibətlərdən sosial münasibətlərə keçməsi, cəmiyyət qanunlarına uyğun olaraq həyat və ruh və məişət qanunlarının unudulmasıdır. Roman qəhrəmanlarının (Nexlyudov və Maslova) mənəvi dirilməsi o zaman baş verir ki, onlar mənəvi məhvini, unutmazlıq və nifrətlə dolu həyatlarını aradan qaldırır, ruh üçün, vicdanına görə, yaxşılıq və sevgi üçün yaşamaq zərurətinə gəlir. Beləliklə, insandakı insan obrazından və "ruhun dialektikası"ndan "Uşaqlıq", "Yeniyetməlik", "Gənclik" adlı avtobioqrafik trilogiyada, tarixdə bütöv bir milli varlığın tərkib hissəsi kimi insan obrazına "Hərb və Sülh" romanında və tamlığın bir parçası kimi formalaşmış ailədəki insan obrazı "Anna Karenina" əsərində, cəmiyyətdəki insanın təsvirinin tipik nümunəsi "Dirilmə" romanında L.Tolstoy insan təkamülünün bədii əksini məharətlə ifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tolstoy L. N. "Anna Karenina". IX cild, Bakı. Yazıçı, 1981
2. Tolstoy L. N. Dirilmə. XIII cild Bakı. Yazıçı nəşriyyatı, 1983
3. Tolstoy L. N. "Hərb və sülh". II cild. Bakı. Şərq-Qərb, 2016
4. <https://www.poscrib.com/articles/lev-tolstoy-Insan-ne-ile-yasayir-2t6FdviodEWW2O6U8h7E2w>

**PROMINENT REPRESENTATIVE OF HISTORICAL AND MODERN
CATEGORIES IN CHILDREN'S FICTION PROSE AZIZA AHMADOVA (TURKAN)
UŞAQ BƏDİİ NƏSRİNDƏ TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK KATEQORİYALARININ
GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ ƏZİZƏ ƏHMƏDOVA (TÜRKAN)**

AYGUN AHMADOVA SHUKUR KIZI

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi (Ü. Hacıbəyov-68), 0000-0002-2464-2513

"Əzizədə mənim çox xoşuma gələn bir xasiyyət var. Ruhunda həmişə coşqunluq, gənclik həvəsi duyulur. Bu səbəblər onun arzu və istəklərinə çox yaxındır. Yazdıqları da təbii alınır, maraqla qarşılır..."

Xalq yazıçısı, Əzizə Cəfərzadə

Azərbaycan uşaq nəsrinin müasir mərhələsi janr, üslub, mövzu, ideya, süjet xətti üzrə təsnif etmək, uşaq bədii nəsrinin mövcud bədii imkanlarını və yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirmək, bu ədəbiyyata verilən tələb və prinsiplərin tədqiqata cəlb edilən yazıçılarımızın mövzu seçimində nə dərəcədə öz əksini tapmasını dəqiqləşdirmək, uşaq bədii nəsrində tarixilik və müasirlik kateqoriyalarının dərkinə aydınlıq gətirmək, ənənə və novatorluğun uşaq bədii nəsrindəki izlərini aydınlaşdırmaq uşaq ədəbiyyatının əsas məqsəd və vəzifələri sırasındadır. Həqiqətən də Azərbaycan realist nəslinin görkəmli nümayəndəsi sayılan Əzizə Əhmədovanın əsərləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına yeni nəfəs və şöhrət gətirdi. Orta məktəbdən bu günə qədər unudulmaz yazıçı və dramaturq Əzizə Türkan adı çəkiləndə öyrəndiklərimiz, oxuduqlarımız yada düşür. Bir sıra əsərləri müəllifin işıqlı obrazını gözlərimiz qarşısında canlandırır, neçə-neçə tipləri yada salır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında müasir ənənələrinin mahir davamçısı sayılan Əzizə Türkan, hekayə janrına çox əhəmiyyət verərək bu ədəbi formanın bənzərsiz nümunələrini yaratmışdır. Azərbaycanın maraqlı yazıçısı, uşaq ədəbiyyatında xüsusi yeri olan tərçüməçi, dramaturq, ədəbiyyatşünas alim, ictimai xadim Əzizə Yəhya qızı Əhmədova (Türkan) müasir Azərbaycan uşaq nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən biridir. İyirminci yüzillik ədəbiyyat tarixinə uşaq yazıçısı kimi adını yazmış Əzizə Əhmədovanın yaratdığı nəsr əsərləri, öz maraqlı əhəmiyyəti ilə həmişə geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur. Əzizə Əhmədovanın hekayələri, təmsilləri, uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı apardığı təhlil yaradıcılığı yaddaşlarda silinməz izlər qoymuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında iyirminci yüzillik ayrıca mərhələdir. Bu mərhələnin yaradıcı axtarışları, janr rəng ahəngliyi və mətnlərdə olan rahatlıq, oxucularında yazıçıya qarşı bir sevgi tərənnümünün ayrılmaz hissisi kimi qəbul etmək olar. Yazıçı hekayələrinin əksəriyyətində alleqorik üsuldan istifadə etmişdir. Balaca oxucularına təqdim etdiyi "Göl əfsanəsi" əsərini misal göstərmək olar. Poeziya, nəsr, dramaturgiya sahəsində yüksək poetik örnəklərlə uşaq dünyasını canlandırmağa nail olan, Əzizə Türkan müxtəlif illərdə çıxan "Xınalı qayalar" (1967), "Yaz qarı" (1970), "Bu ellərə vurulmuşam" (1970), "Onu çiçəklər sevdi" (1977) kimi kitabları, uşaq ədəbiyyatında mənəvi-estetik tərbiyə məktəbi olmuşdur. Öz qaynaqlarını əsrlərin dərinliyindən alan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tərəvətli, təsirli və uzun ömürlüdür. Şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsinin inciləri nağıllar, mahnılar, dastanlar, atalar sözləri, lətifələr və s. uşaq ədəbiyyatında bədii sənətkarlıq baxımından zənginləşdirir. "Qorxmazın səhvi" (1957) ilə ədəbiyyata gələn Ə.Əhmədova uşaq qəlbinin mütəxəssisi olaraq milli-mənəvi dəyərlərin təbliğini bütün yaradıcılığı boyu qarşısına məqsəd qoymuş və yaratdığı hər bədii örnəkdə,

nəyisə aşılamağı məqsədə çevirmişdir. “Xınalı qayalar”, “Arı”, “Novruzgülü-yazgülü”, “Qısa ömrü mərd yaşadı”, “Onu çiçəklər sevdi”, “Şehli güllər”, “Duman”, “Səyyar dovşan”, “Yağış”, “Yaz qarı”, “Toplan və kölgəsi”, “Heyvanların qış hekayəti”, “Ayı meşədən küsdü”, “Ağlayan çəpiş” və s. hekayələr uşaqların mənəvi dünyasına bilgi vermək baxımından əvəzsizdi. Burada ilin fəsilləri, təbiətin gözəllikləri, flora və faunası bir məram olaraq uşaqlara təlqin fikirlər məqsədi daşıyır. Görkəmli maarifçi H.Zərdabinin on doqquzuncu yüzillikdə söylədiyi “balalarımızın başa düşəcəyi əsərlər yaradaq” çağırışı bir tezis olaraq sonrakı dövrlər üçün prinsip səviyyəsində əsas götürülmüşdür. “Bir bahar meşədə, kol dibində bitən bənövşə başını qaldırdı. Mavi gözlərini həyata açdı, sevinclə dedi: -Ah, dünya nə gözəldir! Meşə nə gözəldir! Hər tərəf mavidir. Səmaya bax, o da mavidir! Yerə bax, o da mavidir! Ağaclar da mavidir! Yaşamaq nə qədər gözəldir! Bayaqdan kol dibində qısılib, nəfəsini belə çəkməyə qorxan dovşan onun səsinə eşidib, kəkələyə-kəkələyə dedi: -Yaşamaq gözəldir deyirsən?! Əlbəttə, sənün üçün yaşamaq gözəldir. Nə qurd dalınca düşüb səni qovur, nə də tülkü. Özün də nə yemək dərdi çəkirsən, nə də qorxu”. Göründüyü kimi, mətnə informasiya mükəmməllik örnəyi olaraq bir neçə istiqamətdə diqqəti özünə cəlb edir. Əsərdə başlıca məqsəd, uşaq dünyasını əks etdirmək müəyyənliyini aşkarlamaq, eyni zamanda heyvanların və çiçəklərin bədii xüsusiyyətlərini balaca oxuculara çatdırmaq, nitq xüsusiyyətlərini mətnə sual-cavabla aydınlaşdırmaqdır. Bütün bunlar yazıçının bədii fəaliyyətində, mənəviyyat bütövlüyündə əks olunur. Bənövşə və dovşan əsərində olan canlandırma uşaq dünyasını əks etdirməklə yanaşı, inkişaf problemi ilə bağlı gözəl bir ənənəyə bağlanır. Yazıçı bütünlükdə dünyanın gözəllikləri timsalında iki təbiət varlığını obrazlaşdırır. Dovşan və bənövşə timsalında uşaq fantaziyası, onun özünəməxsusluq yaradıcılığı yazıçının uğurlu ifadə forması ilə mahiyyəti ortaya qoyur. Flora (bitki aləmi) timsalında bənövşə bir zəriflik və fauna (heyvanlar aləmi) timsalında isə dovşan bir ehtiyatkarlıq və qorxaqlıq, xəttində dayanır. Uşaq marağında bunların özünəməxsus canlandırılması və ona qayğı anlamında rəhmlilik təsəvvürünün aşılması vardır. Həmin keyfiyyətlərin işıqlı, müsbət istiqamətə yönləndirilməsində uşaqlar üçün yaradılmış mənəvi sərvətdən-bədii əsərlərdən də mühüm vasitə kimi istifadə edilir. Azyaşlılar və gənclər üçün yazılmış məzmunlu, dolğun, sağlam ruhlu əsərlər uşaqların mənəvi-estetik zövqünü oxşayır, fantaziya və xəyallarının həddlərini genişləndirir, əxlaqi-tərbiyəvi cəhətdən kamilləşməsinə, dünya duyumunun, həyatı idrak qabiliyyətinin inkişafına, vətənpərvər, nikbin, humanist və beynəlmilətçi kimi yetişməsinə kömək edir, həyat və mübarizəsinin həqiqi yolunu onlara öyrədir. Ə.Əhmədovanın çeşidli mövzularda yazdığı “Nənəm və mən”, “Bənövşə bəndə düşə”, “Hər çəməndən bir çiçək”, “Rəssam payız”, “Şanapipik alçaqdan uçarsa”, “Xəzri”, “Xəzər Xəzərdən gəlir”, “Bu kisəni hardan almısan”, “Qaragöz”, “Xəbərçi qara qarğa”, “Ayını yer uddu”, “Bir qış gecəsi”, “Günəş gəldi meşəyə”, “Lalə bəbəyində bir ev var”, “Bahar gələndə” və s. hekayələri yazıçı istedadının zənginliyini, onun didaktik mahiyyətlərini ortaya qoyduğu əxlaqı, mənəviyyat və düşüncə zərifliyini bir bütöv olaraq əks etdirməyə bağlanır. Mövzu seçimi, onun çatdırılması spesifikasiyası, dil janrları və s. sırf uşaq dünyasına enməni və oradan çıxış etməni bir zərurət olaraq qarşıya qoyur. Məsələn, suallarla dolu bir nümunəyə diqqət yetirək: “Görən Günəş yorulmur? Axı, o bircə saat da dincəlmir, həmişə yoldadır. Bu odlu kürə hardasa, kiməsə köməyə tələsir. Günəşmi tələsir? Günəşmi gedir? Əlbəttə, yox! Yer kürəsidir gedən. Yer kürəsidir tələsən! Günəş çəkildi, sanki ətrafa bir kədər çökdü. Quşlar yuvalarında gizləndilər, bu kədəri quşların susması bir qədər də hüznləşdirdi. Günəş çəkildi, hava soyudu. Bayaqdan Günəşdən qorxan külək ətkələrini çəkə-çəkə gəldi və öz buz nəfəsini ağaclara toxundurdu. Uzun tellərini yerə sürtən söyüdlər əsdilər. Tellərini bir yerə cəm elədilər. Sanki anlamışdılar ki, külək onların kövrək tellərini yolub tökəcək. Duymuşdular ki, Günəş batandan sonra meydan küləyə qalır” Burada isə müəllif bir başqa bilginə günəşin hərəkətliliyi kontekstində mətnə gətirir və onun funksiyasını, istilik, işıq timsalında ortaya qoyduğu diqqəti önə gətirməklə təfəssilata varır.

İşıq və qaranlıq, gecə və gündüz, isti və soyuq timsalında özünü göstərən sıralanma uşaqlar üçün bir qavram hadisəsi olmaqla müxtəlif yanaşmalara, maraqlara yol açır. Ədəbiyyatşünas alim, akademik Viktor Viladimiroviç Vinqradov vurğulayır ki, “ümumiyyətlə, söhbət fərdi söz yaradıcılığından gedəndə üslub məsələsi fəvqəladə dərəcədə kəskin şəkildə meydana çıxır. Adətən, belə deyirlər ki, üslub elə insanın özüdür, o, təkrarolunmaz fərdiyyətdir.” Ə.Əhmədovanın üslubu onun fərdiyyətini, həyat hadisələrini dərkini və ona yanaşma üsullarını bir bütöv olaraq ortaya qoymaq və qoya bilmək gücü ilə səciyyəlidir. Bədii nümunənin janr quruluşu, uşaqlara “Günəş və Yer kürəsi” misalında maraqlı bir bilginin çatdırılmasına bağlıdır. Digər kontekstdə işığın, nurun nə qədər funksional çəkiyə malik olduğunu özünəməxsusluqla aşılamağa köklənir. Uşaq yazıçısı olmada isə bu məsuliyyəti daha da artırır. “Ayı meşədən küsdü”, “Heyvanların qış hekayəsi”, “Lovğa ördək balası”, “Səyyar dovşan”, “Tülkünün kələyi baş tutmadı”, “Göl əfsanəsi”, “Xəbərci qara qarğa”, “Ağlayan çəpiş” və s. hər birisi uşaq marağında olanları və onun didaktik mahiyyətinə dayananları əks etdirmək məqsədi daşıyır. Yazıçının 1985-ci ildə nəşr olunan “Damda yaşayan Karlsonla bacada yaşayan Damdabacanın macəraları” adlı kitabı böyük əks-səda doğurub. Nağıl-hekayələrdə əsas surətlər quşlar və heyvanlardan ibarət olsa da, müəllif insan amilini əsas götürmüş, tərbiyə məsələsini önə çəkməyə nail olmuşdur. Bütün bunlar uşaqlarda istedadın və mövzunu dərk etmək səviyyəsini, canlılara, təbiət varlıqlarına qarşı sevginin və marağın artmasını aşılayır. Hər bir xalqın gələcək taleyinin müəyyənləşməsində böyüməkdə olan nəslin necə və hansı şəkildə tərbiyə olunmasının müstəsna dərəcədə əhəmiyyəti vardır. Xalqın gələcəyi olan uşaqların mənəvi, əxlaqi, etik və estetik cəhətdən düzgün tərbiyəsi də həmin əhatəli tərbiyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Kiçikyaşlı uşaqların və gənc nəslin bu istiqamətdəki tərbiyəsində bir sıra dəyərli üsul və vasitələr vardır. Bu üsul və vasitələr içərisində bədii ədəbiyyatın, xüsusilə onun mühüm bir qolu olan uşaq ədəbiyyatının da ciddi və müstəsna rolunu qeyd etmək lazımdır. Ə.Əhmədova bütün uşaqlar üçün yazdığı əsərlərlə uşaqların və gənclərin milli-mənəvi dəyərlər tərbiyəsində görə təsəvvüründən gələn münasibətlərə həssaslıq göstərməklə möhtəşəm bir ədəbiyyat xəzinəsi yaratmışdır. Görkəmli sənətkarın səhnə əsərləri, tərcümələri, eləcə də uşaq ədəbiyyatının aktual problemləri ilə bağlı təhlil yazıları zəngin yaradıcılığın imkanlılıq göstəriciləridir. Xalq yazıçısı Milvarid Dilbazi vurğulayırdı ki, “onun yazıçı üslubu heç kəsə bənzəmir”. Mövzu və mündəricəsi, janr motivləri kifayət qədər əhatəli olan yazıçımızın tərcümə sahəsində də rolu danılmazdır. A.Kuprinin “Gözəl həkim”, A.A.Milinin “Vinni-Pux və hamı-hamı-hamı”, V.Hayfin “Balaca Muk”, A.Linqrenin “Balaca və damda yaşayan Karlson” və s. tərcümələri Azərbaycan oxucularını dünya ədəbiyyatının örnəkləri ilə tanış etmək məqsədi daşıyır. Canlı həyat tabloları, yüksək təfəkkür intelleksiyası, yazı texnologiyası və ədəbin mövzunu çatdırma üsulları Ə.Əhmədovda bütün yaradıcılığı boyu bir prinsip olaraq özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bunlar, heç şübhəsiz, ədəbin yaradıcı istedadı, müəllif üslubuna sədaqətindən irəli gələn məsələlərdir. Yazıçının hekayə, povest və təmsillərində nəzərə çarpan həyat lövhələri bütün kontekstlərdə informasiya bolluğuna, fikrin ifadə üsullarının məzmun səviyyəsində didaktik yükünə bağlıdır. Uşaq ədəbiyyatında bu tendensiya folklordan gələn elementlərin zənginliyi ilə səciyyəlidir. Ə.Əhmədova da müxtəlif mövzularda yazdığı uşaq ədəbiyyatı örnəklərində bunları bir prinsip kimi əsas götürür. Əzizə Əhmədovanın uşaqlar üçün yaratdığı bədii örnəklər məzmun və ifadənin yüksək ifadəliyi ilə səciyyəlidir. Kitabları, tərcümələri, dramları, cizgi filmləri üçün yazdığı ssenariləri ilə yaddaşlarda silinməz izlər qoymuşdur. Ötən əsrin sonlarında baş verən ziddiyyətli məqamlar, quruluşun dəyişməsi, ermənilərin torpaq iddiaları yazıçının da ovqatında bir kədər və bədbinlik yaratmışdı. Yaşamaq, yaratmaq həvəsim mənim!-, deyən nasirin məğrur, bir az da nisgilli yaradıcılığı heç zaman öz dəyərini itirməyəcəkdir. Əzizə Əhmədova 2003-cü ildə Bakıda vəfat edərək, müasir yaradıcılıq fəaliyyəti ilə oxucularının yaddaşında hər zaman yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Namazov, Q. (2007). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 444 s.
2. Əhmədova, Ə. (1980). Bir türək sındırmışam. Bakı: Gənclik, 170 s.
3. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. (1998). Bakı: Elm, 300 s.
4. Əhmədova, Ə. (1990). Bir məhəbbət burulğanı. Bakı: Yazıçı, 320 s.
5. Əhmədova, Ə. (1978). Bu ellərə vurulmuşam. Bakı: Yazıçı, 80 s.

Özet

Azerbaycan çocuk nesirinin modern aşamasını tür, üslup, tema, fikir, olay örgüsüne göre sınıflandırmak, çocuk edebiyatının mevcut sanatsal olanaklarını ve yaratıcı yönünü belirlemek, bu edebiyata verilen gereklilik ve ilkelerin ne ölçüde yansıtıldığını belirlemek Araştırmaya katılan yazarlarımızın konu seçiminde, edebi düzyazıdaki tarihsellik ve modernlik kategorilerinin anlaşılmasını netleştirmek, çocuk edebi düzyazısında gelenek ve yeniliğin izlerini netleştirmek çocuk edebiyatının temel amaç ve görevleri arasındadır. Azerbaycan realist kuşağının seçkin bir temsilcisi olarak kabul edilen Aziza Ahmedova'nın eserleri Azerbaycan çocuk edebiyatına yeni bir hayat ve şöhret getirmiştir. Unutulmaz yazar ve cocuk yazarı Aziza Türkan'ın adı söylendiğinde liseden bu güne kadar öğrendiklerimiz, okuduklarımız aklımıza geliyor. Bazı eserleri, yazarın parlak imajını gözlerimizin önünde canlandırıyor ve bize çeşitli türleri hatırlatıyor. Azerbaycan çocuk edebiyatında modern geleneklerin usta bir takipçisi sayılan Aziza Türkan, hikâye türüne büyük önem vererek bu edebi türün eşsiz örneklerini yaratmıştır. Azerbaycan'ın ilginç bir yazarı, çevirmen, cocuk yazarı, edebiyat eleştirmeni, çocuk edebiyatında özel yeri olan halk figürü Aziza Yahya kızı Ahmedova (Türkan), modern Azerbaycan çocuk nesirinin tanınmış temsilcilerinden biridir. 20. yüzyıl edebiyat tarihine çocuk yazarı olarak adını yazdıran Aziza Ahmadova'nın düzyazı eserleri, ilginç önemiyle her zaman geniş bir okur kitlesinin ilgisini çekmiştir. Aziza Ahmadova'nın öyküler, temsiller ve çocuk edebiyatına ilişkin analizleri hafızada silinmez bir iz bıraktı. Genel olarak yirminci yüzyıl Azerbaycan çocuk edebiyatının gelişiminde ayrı bir aşamadır. Bu aşamadaki yaratıcı arayışlar, tür renklerinin uyumu ve metinlerdeki rahatlık, okuyucuda yazara duyulan ayrılmaz bir aşk ilahisi duygusu olarak değerlendirilebilir. Yazar öykülerinin çoğunda alegorik yöntemi kullanmıştır. Genç okuyuculara sunulan "Göl Efsanesi" çalışması buna bir örnektir. Şiir, düz yazı ve dramaturji alanında son derece şiirsel örneklerle çocukların dünyasını canlandırmayı başaran Aziza Türkan'ın farklı yıllarda yayımladığı "Kına Taşları" (1967), "Bahar Karları" (1970), "Bu Ellera Vurulmuşam" (1970), "Çiçekler Onu Sevdi". (1977) gibi kitaplar çocuk edebiyatında manevi ve estetik eğitim veren bir okuldu. Kaynaklarını asırların derinliklerinden alan Azerbaycan çocuk edebiyatı taze, etkili ve uzun ömürlüdür. Masallar, şarkılar, destanlar, atasözleri, fıkralar vb. sözlü halk edebiyatı hazinesinin incileridir. Çocuk edebiyatını sanatsal işçilik açısından zenginleştirir. Edebiyata "Gorhalmaz'ın Yanılgısı" (1957) ile gelen çocuk kalpleri uzmanı A. Ahmadova, yaratıcılığı boyunca milli ve manevi değerleri yüceltmeyi hedef edinmiş ve her sanatsal örnekte bir şeyler aşılmasını hedef haline getirmiştir. O yarattı. "Kınalı kayalar", "Arı", "Nevruzgülü-yazgül", "Kısa bir ömür yaşamış bir adam", "Çiçekler onu severdi", "Nemli çiçekler", "Sis", "Tavşan hareket halinde", "Yağmur" , "Bahar karı" , "Toplama ve gölgesi", "Hayvanların kış hikayesi", "Ayı ormandan kaçtı", "Ağlayan cılız" ve diğerleri. hikayeler çocukların manevi dünyasını bilgilendirmesi açısından çok değerliydi. Burada yılın mevsimleri, doğanın güzellikleri, flora ve faunalar çocuklara ilham kaynağı oluyor..

Anahtar kelimeler: araştırma, takipçi, imaj, realist, amaç, görev, hafıza, kitle

Abstract

To classify the modern phase of Azerbaijani children's prose according to genre, style, theme, idea, plot, to determine the current artistic possibilities and creative direction of children's literature, to determine to what extent the requirements and principles given to this literature are reflected. Clarifying the understanding and clarifying the traces of tradition and innovation in children's literary prose are among the main goals and tasks of children's literature. The works of Aziza Ahmedova, who is considered an outstanding representative of the Azerbaijani realist generation, brought a new life and fame to Azerbaijani children's literature. When the name of the unforgettable writer and children's writer Aziza Türkan is mentioned, everything we have learned and read since high school comes to our mind. Some of his works revive before our eyes the bright image of the writer and remind us of various genres. Aziza Türkan, who is considered a master follower of modern traditions in Azerbaijani children's literature, has created unique examples of this literary genre by giving great importance to the story genre. Aziza Yahya's daughter Ahmedova (Türkan), an interesting writer of Azerbaijan, translator, children's writer, literary critic, public figure who has a special place in children's literature, is one of the well-known representatives of modern Azerbaijani children's prose. The prose works of Aziza Ahmadova, who made her name in the history of 20th century literature as a children's writer, have always attracted the attention of a wide readership with their interesting importance. Aziza Ahmadova's analysis of stories, performances and children's literature left an indelible mark on the memory. In general, the twentieth century is a separate stage in the development of Azerbaijani children's literature. The creative pursuits at this stage, the harmony of genre colors and the comfort in the texts can be evaluated as the reader's feeling of an inseparable love hymn to the author. The author used the allegorical method in most of his stories. The work "Legend of the Lake", presented to young readers, is an example of this. Aziza Türkan, who managed to revive the world of children with extremely poetic examples in the fields of poetry, prose and dramaturgy, published in different years "Henna Stones" (1967), "Spring Snows" (1970), "Bu Ellera Vurulmuşam" (1970), "Flowers Her". Loved". (1977) was a school that provided spiritual and aesthetic education in children's literature. Azerbaijani children's literature, which takes its sources from the depths of centuries, is fresh, effective and long-lasting. Fairy tales, songs, epics, proverbs, jokes, etc. They are the pearls of the treasure of oral folk literature. It enriches children's literature in terms of artistic craftsmanship. A.Ahmadova, an expert on children's hearts who came to literature with "Gorhmaz's Mistake" (1957), aimed to glorify national and spiritual values throughout his creativity and aimed to instill something in every artistic example. He created she. "Hennaed rocks", "Bee", "Nevruzgülü-yazgül", "A man who lived a short life", "Flowers loved him", "Damp flowers", "Fog", "The rabbit is on the move", "Rain", " Spring snow" , "Gathering and its shadow", "Winter story of animals", "The bear ran away from the forest", "Crying underdog" and others. The stories were very valuable in terms of informing the spiritual world of children. Here, the seasons of the year, the beauties of nature, flora and fauna inspire children.

Key words: research, follower, image, realist, goal, task, memory, mass

**INTERACTION OF LANGUAGE AND CULTURE
DİLLƏ MƏDƏNİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ**

NƏZRİN ƏLİYEVƏ

**Azərbaycan, Bakı Azərbaycan Dillər Universiteti,
Azərbaycan Dilçiliyi Kafedrasının Müəllimi,
Fil.Ü.F.Dok. [HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-8956-9225](https://orcid.org/0000-0001-8956-9225)**

Özət

Son zamanlar dillə mədəniyyətin qarşılıqlı öyrənilməsi dilçilikdə aktual məsələlərdən biridir. Bunun da əsasında dilin milli-mədəni dəyərlərin əsasını təşkil etməsi dayanır. Dilçilikdə mədəniyyət anlayışı haqqında müxtəlif yanaşmalar var. Bəzi tədqiqatçılar dili məhz cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir hissəsi kimi görürlər. Bəziləri isə dil və mədəniyyətin bərabərhüquqlu olduğunu bildirirlər. V.V.Vorobyov qeyd edir ki, “linqvokulturologiya dilçilik və kulturologiyanın qovuşmasında meydana gələn, dil və mədəniyyətin fəaliyyəti zamanı qarşılıqlı əlaqə və təsirini öyrənən kompleks elm sahəsidir. Linqvokulturologiya sistemli metodların köməyi ilə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və təsiri prosesini onların dil yaxud qeyri-dil məzmunundan asılı olmayaraq vahidlərinin bütöv strukturu kimi tədqiq edir və bu zaman dəyərlərin yeni sistemini əks etdirən müasir prioritetlərə doğru istiqamətlənir. Linqvokulturologiyanın müasir elmlər sistemində yeri, onlarla hansı əlaqələrinin, bağlılığının olması haqqında da dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Adından da gördüyümüz kimi linqvokulturologiya birbaşa olaraq linqvistika və kulturologiya elmləri ilə sıx bağlıdır. Daha sonra sosialinqvistika, etnolinqvistika, fəlsəfə elm sahələri ilə əlaqəsini görürük. Sosialinqvistika dilin ətraf mühitlə əlaqəsini öyrənir. Sosialoji baxımdan araşdırılması və öyrənilməsidir. Qeyd etdiyimiz kimi, linqvokulturologiyanın birbaşa bağlı olduğu sahələrdən biri etnolinqvistikadır. Etnolinqvistikanın obyektini dillə etnosun, dillə mədəniyyətin, dillə milli mentalitetin qarşılıqlı əlaqəsi götürülür. N.İ.Tolstoya görə, “etnolinqvistikanı formal baxımdan ifadəsinin üsul və vasitələrindən (söz, əşya, mərasim, təsvir və s.) asılı olmayaraq, tədqiqat obyektini mədəniyyət, xalq psixologiyası və mifologiyanın “məzmun planı” olan kompleks elm sahəsi kimi başa düşmək olar”. O, linqvokulturologiyanı etnolinqvistikanın bir hissəsi kimi təqdim edir. Qeyd edir ki, etnolinqvistika dilin formalaşması və zənginləşməsində qarşılıqlı təsir göstərən linqvistik, etnokulturoloji, etnopsixoloji faktorların öyrənilməsinə xidmət edir ki, bunlar da linqvokulturologiyanın əsasını təşkil edir. Linqvokulturologiyanın bir elm sahəsi kimi formalaşmasında etnolinqvistik tədqiqatların böyük rolu olmuşdur. Etnolinqvistikanın qarşılıqlı əlaqəsi kimi dillə etnosun, dillə mədəniyyətin, dillə milli mentalitetin qarşılıqlı əlaqəsi götürülür. Fəlsəfə elmi ilə də bilavasitə bağlılığı və əlaqəsi olan linqvokulturologiyanın mövzusu fundamental suallardır ki, qarşısında funksional mədəniyyətin quruluşunda dəyişiklik və mədəni mənaların təyin edilmiş dil vasitəsilə həyata keçirilməsini, mədəniyyətin dinamikasının səbəbi kimi dil və dil vahidlərinin olmasının öyrənilməsi durur. Qeyd edək ki, linqvokulturologiya etnopsixolinqvistika elmi ilə sıx əlaqəlidir.

Linqvokulturologiyanən təşəkkül tapması təkcə dilçilərin deyil, eləcə də dili araşdıran digər tədqiqatçıların qarşısında geniş fəaliyyət sahəsi açır, bir neçə istiqamətin kəsişməsində meydana çıxan humanitar elmlərin işlənilməsi hazırlanması perspektivlərini genişləndirir.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, elm, linqvokulturologiya

Abstract

Recently, mutual study of language and culture is one of the topical issues in linguistics. This is based on the fact that language is the basis of national and cultural values. There are different approaches to the concept of culture in linguistics. Some researchers see language as part of the general culture of society. Some say that language and culture are equal. V. V. Vorobyov notes that "linguistics is a complex field of science that is formed at the junction of linguistics and culturology and studies the interaction and influence of language and culture during their activity. With the help of systematic methods, linguoculturalology studies the process of interaction and influence of language and culture as a whole structure of their units, regardless of their linguistic or non-linguistic content, and at the same time it is directed towards modern priorities reflecting a new system of values. There are different opinions in linguistics about the place of linguocultural science in the system of modern sciences, and what kind of connections and affiliations there are with them. As we can see from the name, linguoculturology is directly related to the sciences of linguistics and cultural studies. Then we see the connection with the fields of sociolinguistics, ethnolinguistics, and philosophy. Sociolinguistics studies the relationship between language and the environment. It is researched and studied from a sociological point of view. As we mentioned, ethnolinguistics is one of the fields directly related to linguocultural studies. The object of ethnolinguistics is the interaction between language and ethnos, language and culture, language and national mentality. According to N. I. Tolstoy, "ethnolinguistics can be understood as a complex field of science whose object of study is the "content plan" of culture, folk psychology and mythology, regardless of the methods and means of its formal expression (word, object, ceremony, image, etc.) ". He presents linguoculturalology as a part of ethnolinguistics. He notes that ethnolinguistics serves the study of linguistic, ethnocultural, ethnopsychological factors that interact in the formation and enrichment of language, which are the basis of linguoculturalology. Ethnolinguistic studies played a major role in the formation of linguoculturalology as a field of science. The interaction between language and ethnos, language and culture, language and national mentality is taken as the interaction of linguistics. The topic of linguoculturalology, which is directly connected and related to philosophy, was the fundamental questions that faced the change in the structure of functional culture and the realization of cultural meanings through the designated language, the study of the existence of language and language units as the reason for the dynamics of culture. It should be noted that linguoculturalology is closely related to the science of ethnopsycholinguistics. The formation of linguistics opens up a wide field of activity for not only linguists, but also other researchers who study language, and expands the prospects for the development of humanities emerging at the intersection of several directions.

Key words: language, culture, science, linguistic culture

**HISTORICAL ROOTS AND ARTISTIC UNDERSTANDING OF HEROISM IN
FUGITIVE EPICS**

**QAÇAQ DASTANLARDA QƏHRƏMANLIĞIN TARİXİ KÖKLƏRİ VƏ BƏDİİ
DƏRK EDİLMƏSİ**

ƏNTİQƏ QƏHRƏMANOVA DOSENT

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTET

Xalq yaradıcılığının kifayət qədər möhtəşəm bədii hadisələri olan dastanlar xalqın şifahi tarixidir. Məlum olduğu kimi, sənət ideyası bütün mahiyyəti ilə tarix boyu insanın yol yoldaşı olmuşdur. Onun xarakterində və təbiətində sənətkarlıq onun həyatını izləyən, olana və olacaqa münasibətini təcəssüm etdirən hadisə kimi müəyyən edilmişdir. Ədəbi-nəzəri fikrin görkəmli nümayəndələri nitqi, bütövlükdə bədii düşüncəni yaradıcılığın başlanğıcı ilə əlaqələndirirlər. I/Nəsimi “Ağıl küldür, taxt kürsüdür, qələm qələmdir, ruh ünsürdür, söz heçdir” deyirdim. Bu səbəbdən də söz sənətinin yaranmasındakı diqqətəlayiq kamillik bütövlükdə insanların tarixini, mədəniyyətini, bədii-estetik mahiyyətini ifadə etmək mənasında sədaqətlə reallaşır. Mahni, köhnə deyim, atalar sözü, əfsanə, povest, nağıl, mərasim folkloru və b. hamısı həmin tarixi-mədəni potensialı ifadə etmək və gələcəyə daşımaq funksiyası ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zənginlikdə dastanların janr səviyyəsi, paradigmatik görünüşü onların özünəməxsus xarakterində əks olunur. Qaçaq dastanların bizə verdiyi məlumatlar və onların yaratdığı obraz öz mahiyyətində paradigmatik səviyyənin tarixi-mədəni potensialını izah edir. Qəhrəmanın keçdiyi həyat yolunu, xalqın etnik-mədəni təxəyyülünü əks etdirən dastanlar insanın xüsusiyyəti deyil (təbii ki, bu bir cəhətdir), dastanlar həyat tərzini, düşüncə tərzini, ictimai-siyasi vəziyyəti əks etdirir. tabe olduqları insanların. sahib olmuş və zamanının ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmışdır. Ədalətli zamanda, ədalətli cəmiyyətdə yaşamaq həmişə insanların ən böyük arzusu olub. Dünya bədii fikrinin bütün möhtəşəm abidələri, məsələn, "Bilqamış", "Oğuz Xan", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamiş", "Cangar", "Şu", "Köroğlu", "Koblandıbatır at Şərq xalqlarının səviyyəsi, Avropa xalqlarının “Kelt eposu”, “Kuksillin haqqında dastan”, “Sid haqqında dastan”, “Beovulf”, “Tristan və İzolda”, “Böyük Edda”, “Kiçik Edda” və b. Şah əsərləri etnomədəni sistemi ifadə etməyə hesablanmışdır. Onun tarixi mənşəyi və bədii anlayışları həmişə üfqi və şaquli parametrlərdə təhlil fenomeni olmuşdur. "Qaçaq Nəbi", "Qaçaq Kərəm", "Kəndal Nağı", "Qara Tanrıverdi", "Qaçaq Usuf", "Qaçaq İsmayıl" və b. Ənənə tarixin müxtəlif dövrlərində hakim təbəqənin haqsızlıqlarından narazı qəhrəman obrazı yaratmış, tarix boyu hakim təbəqənin düşməni, kasıbların dostu kimi görünmüşdür. Dünya folklorunda bu obrazlar ("zadəgan quldur") ("zadəgan quldur"), ("bəy oğru") və ("xalqın intiqamçısı") adlanır. Təbiilik anlayışı Azərbaycan xalqının fərarilərə münasibətində, yanaşmasında özünü göstərir. Söhbət onların həyat tərzlərindən, gündəlik həyatlarından, insanların baş verənlərə münasibətindən gedir və tarixi və mədəni potensialı özündə ehtiva edir. Folklorşünas R.Rüstəmzadə göstərir ki, o, “xalq qisasçıları”, “haqq mübarizləri”, “kasıbların himayədarları”, “kənd cəngavərləri”, “ədalət mücəssəməsi” kimi ifadələrlə səciyyələyir. Dünyada folklor nümunələrində kifayət qədər tez-tez rast gəldiyimiz xoşməramlı qəhrəmanların məqsədi heç vaxt adamı soyub varlanmaq deyil, kasıbın haqqını qorumaq, varlıların başqalarına işgəncə verərək topladığı sərvətləri mənimsəməkdir. və kasıblara vermək. Qəhrəman taleyin nəticəsidir ki, nəyisə etməyə məcbur olsa belə, öz şərəf və ləyaqətini sona qədər qoruya bilir. Onların cəzalandırıldıqları şəxslər tərəfindən bəyənilməməsi oxucuda güclü nifrət yaradır. Yazılı və şifahi ədəbiyyatda, nağıl, povest, rəvayət nümunələrində, klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında belə faktlar kifayət qədərdir.

N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, Ə.Təbrizinin “Mehr və Müştəri”, M.Əvhədinin “Cami-cəm”, Fədainin “Bəxtiyarnamə”, Məsihinin “Vərqa və Gülşa” əsərləri buna klassik nümunədir. . “Köroğlu” Çanlıbel obrazında pozulmuş ədalətin bərpası və mükəmməl nizamın bərqərar olması ilə tamamilə bağlıdır. Qaçaq dastanlar da onları bütün mahiyyəti ilə tarix və sənət müstəvisində ehtiva edir. Onlar təkcə yerli xarakterinə görə deyil, həm də insan təbiətinə görə tipikdirlər. Məsələn, ingilis balladalarının dünyaca məşhur qəhrəmanı Robin Qud buna tipik nümunədir. Hakim təbəqənin özbaşınalığı, maddi sərvətləri mənəvi sərvətlə əvəzləməsi onların hər şeyə ədalətdən çox maraq rakursundan baxmasına səbəb olur. Tipoloji səviyyədə Robin Qud və Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, Qara Tanrıverdi və b. mükəmməl obraz yaradır. Robin Qud əlinə silah alıb Şervud meşəsinə gedir, Qaçaq Nəbi də eyni düşüncə ilə Zəngəzur dağlarını özünə iqamətgah seçir. Robin Qudun arvadı Marian və Qaçaq Nəbinin Həcəri arasındakı əlaqələr təəccüblüdür ki, bu da tipoloji düşüncə faktı olardı. Bunlar insani dəyərlər, mənəvi sərvət, ədalət səviyyəsində reallaşır. Dünya folklorunda belə qəhrəmanlar kifayət qədərdir və onların dastanlarda, şifahi poemalarda simvollaşdırılması təbiidir. Yarı real, yarı mifik qəhrəmanlar feodal özbaşınalığına, müstəmləkə siyasətinə etiraz ifadəsidir. Balkanlarda hayduk, hindlilərdə dakoit, ukraynalılarda oprışka, macarlarda betari, yunanlarda kleft və b. Bu sözdə qəhrəmanlar milli kimlik fenomenləridir. Aristotel öz poetikasında xarakterin dörd ən mühüm cəhətindən bəhs edir və bunlardan birincisi nəciblikdir. "Birincisi və əsas odur ki, personajlar alicənab olmalıdır. Təsvir edilən insan, deyildiyi kimi, nitqdə və ya hərəkətdə hər hansı iradəli istiqamət olanda xarakterə malik ola bilər. Qaçaq dastanlarda qəhrəmanın şəxsiyyəti və xarakteri tamamilə asılıdır. etno-milli sistemin identikliyi konsepsiyasına dair. Kosmik xronotop (məkan və zaman sistemi) özü türk hökmdarlarının şifahi düşüncəsində mükəmməl qəhrəman tiplərini müəyyən edirdi. Köroğlu, Kaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Qəndal Nağı, Səməd bəy, Mehralı bəy və s. qəhrəman obrazları bunun tipik nümunəsidir. Onlar mahiyyət və məzmun baxımından dünya epik ənənəsində mövcud olan qəhrəman tipləri ilə eyni səviyyədə yerləşdirilir. Məlum olduğu kimi, “qaçaqlar və ya qaçaqlar dövlətə və ya onun hökmdarlarına qarşı mübarizə aparan, öz ədalət anlayışı və öz qanunları ilə hərəkət edən kəndli və ya kəndlilərdir”. Qaçaqqların bu qızıl qanunları onları yoxsulların sevimli qəhrəmanlarına çevirdi. Onlar haqqında dolayan əhvalatlar, rəvayətlər, rəvayətlər, qəhrəmanlıqları ilə bağlı nəğmələr böyük sevginin ifadəsidir. Qədim dastanların bütün dinamik mənzərəsini nümayiş etdirən bu nümunələr tarixilik və bədiiilik kontekstində mükəmməl faktura ilə səciyyələnilir. Qaçaq dastanlardakı tarixi reallıq paradigmatik mahiyyəti ortaya qoyur. Onun yerli xarakteri onun etnomədəni və tarixi mahiyyətini ifadə etmək qabiliyyəti və gücü ilə şərtlənir. Tarixilik və sənət anlayışında qaçaq hərəkət 19-cu əsrdə və 20-ci əsrin ilk üç onilliyində tamamilə realdır. Əlavə edək ki, o, tarixi mahiyyəti özündən qat-qat böyük olacaq fundamental yaddaşı ortaya qoya bilər. Siyasi mühitdə baş verənlərə etirazın və sosial narazılığın son həddi olan bu cür hadisələr tarixin müxtəlif dövrlərində kifayət qədər özünü büruzə verir. M.Füzuli deyirdi ki, “Qərarında səhv edən kadiyə ar olsun”. Bu səhvlərin baş verdiyi mühit ictimai gərginliyin yaranmasını qaçılmaz etdi. Tarixən qaçaq hərəkəti azadlıq mübarizəsinin tərkib hissəsi olmuşdur. Qaçma çevik olan və düşməyə qəfil zərbə vuran silahlı mübarizə növüdür. Azərbaycan xalqı qaçaq və qaçaq oğulları ilə fəxr edir, onların qəhrəmanlıqlarını tərənnüm edən əfsanə və dastanlar yaradırdı.” Zahir və daxili nizam-intizamın pozulması, daim ədalətin pozulması, hakimin idarə edilməsində səhvlər nəhayət etirazlara, mərd və igid xalqa səbəb oldu. əlinə silah alıb böyük mübarizələrə qərar verir. Azərbaycan xalqının tarixi-bədii fikrində qaçaq hərəkətinin gözəl modeli təsvir edilmişdir. Tarixçilər, etnoqraflar, ədəbi fikrin görkəmli nümayəndələri, folklorşünaslar bu cərəyanın tarixi-bədii mənzərəsini müxtəlif kontekstlərdə təhlil etmişlər. Azərbaycan qaçaq dastanlarına nəzər salsaq görərik ki, onların hər birində qəhrəmanın qaçaq davranışının səbəbləri ancaq məcburiyyətdən qaynaqlanır.

Dastanın ana xətti ondan ibarətdir ki, hər bir qaçqın xalqı təmsil edən kəndli dövlət məmurlarının etdiyi haqsızlıqlar qarşısında fəriyə çevrilir. "Nəbi də hiss edir ki, bəylər fürsət axtarır, bir müddət onlardan uzaqlaşır, münaqişəyə girmək istəmir. Lakin Nəbi atası Əlini olduğu yerdə döyən Mahmud bəyin haqsızlığına göz yuma bilmir. xəstə idi, onları alçaldır və işgəncə verirdi". Göründüyü kimi, Firari Nəbinin təmsalında verilən bu hadisə dsistanların mahiyyətində daşınanların ictimai-siyasi, tarixi və bədii funksiyasını üzə çıxarmaq üçün aydın ideya təşkil edir. Eposda sonrakı hadisələrin yaratdığı təəssürat, bütövlükdə məzmun eyni mənbəyə bağlanaraq baş rolda reallığa çevrilir. Tamamilə reallıqla bağlı olan qaçaq dastanlar həm ictimai-siyasi, həm də tarixi kontekstdədir. Azərbaycan ətrafında gedən proseslərin mahiyyətini işıqlandırmaq baxımından əvəzsizdir. Qədim dövrlərdə şamanlar öz mahnı və nağıllarında Göy türkün gücünü Oğuz tayfalarına çatdırırdılar. Hətta şamanların da rəqs qabiliyyətinin olduğu deyilir və bu qabiliyyət onların varislərinə ötürülür. Şamanlar həyatın bütün sahələrinə nüfuz etsələr də, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı aşıqlarda bu təsir daralmışdır. Nəhayət, nağılçı olan aşıqlar, aşpaz kimi müdrik və nəsihətçi deyil, yaradıcı adamlara çevrildilər. Bu fikirlərin sonunda B.Çobanzadənin "Sevgi sənətinin mənşəyi şamanizmədir" fikri ilə bitirək. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Qaçaq dastanları ən qədim dövrlərdən etnos ideyalarına cavab verir və tərkibinə görə əhəmiyyətli görünürdü. Öz mahiyyəti, tarixiliyi və sənəti kontekstində ehtiva etdikləri ilə mükəmməl obraz yaradır.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli, qəhrəman, qaçaq, qadın

Halk yaradıcılığının oldukça göstərişli sanatsal olayları olan destanlar, halkın sözlü tarihidir. Bilindiği gibi, sanat düşüncəsi tüm özüyle tarih boyunca insanın yol arkadaşı olmuştur. Karakterindeki ve doğasındaki sanatçılık, hayatını takip etmiş ve olana ve olacak olana karşı tavrını somutlaştıran bir olay olarak tanımlanmıştır. Edebi-kuramsal düşüncenin önde gelen temsilcileri, söz ve sanatsal düşüncüyü bir bütün olarak yaratılışın başlangıcına bağlarlar. I.Nesimi, "Akıl küldür, taht iskemledir, kalem kalemdir, ruh elementtir ve söz hiçtir" derdi. Bu nedenle sanat kelimesinin ortaya çıkışındaki göze çarpan mükemmellik, insanların tarihini, kültürünü, sanatsal-estetik özünü bir bütün olarak ifade etme anlamında özveriyle gerçekleşir. Şarkı, eski deyiş, atasözü, efsane, anlatı, masal, tören folkloru ve b. hepsi de o tarihi ve kültürel potansiyeli ifade etme ve geleceğe taşıma işleviyle büyük önem taşıyor. Destanların tür düzeyi ve paradigmatik görünümü, bu zenginlikte kendine özgü karakterine yansır. Kaçak destanların bize verdiği bilgiler ve oluşturdukları imaj, paradigmatik düzeyin tarihsel-kültürel potansiyelini özüyle açıklamaktadır. Kahramanın yaşam yolunu, halkın etnokültürel tasavvurunu yansıtan destanlar, bir şahsın özelliği olmayıp (elbette bu bir yönü), destanlar, konu edildiği halkın yaşam biçimini, düşünce tarzını, sosyal ve siyasi durumunu yansıtır. aittir ve zamanlarının gereksinimlerine uyarlanmıştır. Adil bir zamanda ve adil bir toplumda yaşamak her zaman insanların en büyük arzusu olmuştur. Dünya sanat düşüncesinin tüm görkemli anıtları, örneğin "Bilgamys", "Oğuz Kağan", "Kitabi-Dade Korkut", "Manas", "Alpamış", "Dzangar", "Şu", "Köroğlu", "Doğu halkları düzeyinde Koblandibatyr, Avrupa halklarının "Kelt destanı", "Kuxillin haqqında destan", "Sid haqqında destan", "Beovulf", "Tristan ve İzolda", "Büyük Edda" "Küçük Edda" ve b. şah eserler etnokültürel sistemi ifade etmek için hesaplanmıştır. Tarihsel kökenleri ve sanatsal anlayışları, yatay ve dikey parametrelerde her zaman bir analiz olgusu olmuştur. "Gachaq Nabi", "Gachaq Karam", "Kandal Naghi", "Kara Tanrıverdi", "Gachaq Usuf", "Gachaq İsmayil" ve b. gelenek, tarihin farklı dönemlerinde, yönetici sınıfın adaletsizliklerinden memnun olmayan insanlar, kahraman imajı yaratmış ve tarih boyunca yönetici sınıfın düşmanı, yoksulların dostu olarak görülmüştür. Dünya folklorunda bu imgeler ("asil soyguncu") ("asil bir soyguncu"), ("centilmen hırsız") ve ("halkın intikamcısı") olarak adlandırılır. Azerbaycan halkının kaçaklara yönelik tutum ve yaklaşımlarında doğallık kavramı kendini göstermektedir.

Bu onların yaşam tarzları, günlük yaşamları, insanların olup bitenlere karşı tutumları ile ilgili olup, tarihsel ve kültürel potansiyel içermektedir. Halkbilimci R.Rüstemzade, "halkın intikamcıları", "hakikat savaşı", "yoksulların hamisi", "köy şövalyeleri", "adaletin cisimleşmiş hali" gibi ifadelerle nitelendirildiğini gösteriyor. Dünyadaki folklor örneklerinde oldukça fazla karşılaştığımız iyi huylu kahramanların amacı asla bir insanı soyup zengin olmak değil, fakirin hakkını korumak, zenginin biriktirdiği serveti başkalarına eziyet ederek almaktır ve fakirlere vermektir. Kaderin bir sonucu olarak kahraman, bir şeyi yapmaya zorlansa da, onurunu ve haysiyetini sonuna kadar koruya bilmektedir. Cezalandırdıkları kişiler tarafından seilmeyen kişiler olmaları okuyucuda güçlü bir nefret oluşturur. Yazılı ve sözlü edebiyatta, masal, anlatı, efsane örneklerinde ve klasik edebiyatın önde gelen temsilcilerinin eserlerinde bu tür gerçekler yeterlidir. N.Gencevi'nin "Sırlar Hazinesi", A.Tebrizi'nin "Mehr ve Müşteri", M.Avhadî'nin "Cami-jam", Fedayi'nin "Bakhtiyarname", Masihini'nin "Varga ve Gülşa" bunun klasik örnekleridir. "Köroğlu" tamamen Çanlıbel imgesinde bozulan adaletin yeniden tesis edilmesi ve kusursuz bir düzenin kurulmasıyla bağlantılıdır. Kaçak destanlar da tarih ve sanat düzleminde tüm özleriyle bunları içinde barındırır. Sadece yerel karakterlerinde değil, aynı zamanda insan doğalarında da tipiktirler. Örneğin İngiliz baladlarının dünyaca ünlü kahramanı Robin Hood bunun tipik bir örneğidir. Yönetici sınıfın keyfiliği, manevi zenginliğin yerine maddi zenginliğin geçmesi, onların her olaya adaletten çok çıkar perspektifinden bakmalarına neden olur. Tipoloji düzeyinde Robin Hood ve Gachag Nabi, Gachag Karam, Kara Tanrıverdi ve b. mükemmel bir görüntü oluşturur. Robin Hood silaha sarılıp Sherwood ormanına gider ve kaçak Nabi de aynı düşünceyle Zangezür dağlarını kendisine mesken seçer. Robin Hood'un karısı Marian ile Kaçak Nabinin Hacarı arasındaki bağlantılar dikkat çekicidir, bu da tipolojik düşüncenin bir gerçeği olacaktır. Bunlar insani değerler, manevi zenginlik, adalet düzeyinde gerçekleşir. Dünya folklorunda yeterince bu tür kahramanlar vardır ve bunların destanlarda ve sözlü şiirlerde simgeleştirilmesi doğaldır. Yarı gerçek, yarı efsanevi kahramanlar, feodal keyfiliğe ve sömürge politikasına karşı bir protesto ifadesidir. Balkanlarda hayduk, hintlilerde dacoit, ukraynalılarda oprishka, macarlarda betari, yunanlılarda kleft ve b. Bu sözde kahramanlar birer ulusal kimlik olgusudur. Aristotel poetikasında karakterin en önemli dört yönünden bahs eder ve bunlardan ilki soyluluktur. "İlk ve en önemli şey, karakterlerin asil olması gerektiğidir. Tasvir edilen bir kişi, söylendiği gibi, konuşma ve ya eylemde herhangi bir iradeli yön olduğunda karaktere sahip ola bilir. Kaçak destanlardaki kahramanın kişiliği ve karakteri tamamen etno-millî sistemin kimlik kavramına bağlıdır. Kozmik kronotop (uzay ve zaman sistemi) başlı başına Türk hükümdarlarının sözlü düşüncesinde mükemmel kahraman tiplerini tanımlıyordu. Köroğlu, Kaçag Kerem, Kaçag Nabi, Gandal Nagy, Samad Bey, Mehrali Bey vb. kahraman görüntüleri bunun tipik bir örneğidir. Özleri ve içerikleri itibariyle dünya destan geleneğinde var olan kahraman tipleri ile aynı düzeye yerleştirilmiştir. Bilindiği gibi, "firariler ve ya kaçaklar, devlete veya onun yöneticilerine karşı savaşan, kendi adalet anlayışlarına ve kendi kanunlarına göre hareket eden köylü ve ya köylülerdir". Kaçakların bu altın kanunları, onları fakirler arasında sevilen kahramanlara dönüştürdü. Onlar hakkında dolaşan hikâyeler, hikâyeler, efsaneler ve onların kahramanlıklarıyla ilişkilendirilen şarkılar büyük sevginin ifadesidir. Antik destanların tüm dinamik manzarasını sergileyen bu örnekler, tarihsellik ve sanat bağlamında mükemmel bir doku ile karakterize edilir. Kaçak destanlarda var olan tarihsel gerçeklik, paradigmatik özü ortaya çıkarır. Yerel karakteri, etnokültürel ve tarihsel özü ifade etme yeteneği ve gücü ile koşullanmıştır. Tarihsellik ve sanat anlayışındaki kaçak hareket, 19 yüzyıl boyunca ve 20 yüzyılın ilk otuz yılını kapsayan zaman boyunca tamamen gerçektir. Tarihsel özü kendisinden çok daha büyük olacak temel bir hafızayı ortaya çıkarabildiğini de ekleyelim. Siyasi ortamda olup bitenlere karşı protestonun ve toplumsal memnuniyetsizliğin nihai sınırı olan bu tür olaylar, tarihin farklı dönemlerinde oldukça belirgindir. M.Fuzuli, "kararında hata yapan kadıya yazıklar olsun" derdi.

Bu hataların meydana geldiği ortam, toplumsal gerilimlerin ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılıyordu arihsel olarak kaçak hareket, özgürlük mücadelesinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Kaçış, çevik ve düşmanı aniden vuran bir silahlı mücadele şeklidir. Azerbaycan halkı kaçak ve kaçak evlatlarıyla gurur duyuyor, onların kahramanlıklarını öven efsaneler ve destanlar yaratıyordu". Dış ve iç düzenin ihlali, sürekli adaletin çiğnenmesi, hakim in idaresindeki hatalar nihayet protestolara, yiğit ve yiğit insanların silaha sarılmasına ve büyük mücadelelere karar vermesine yol açmıştır. Azerbaycan halkının tarihi ve sanatsal düşüncesinde kaçak hareketin mükemmel bir modeli tanımlanmıştır. Tarihçiler, etnograflar, edebi düşüncenin önde gelen temsilcileri, folklorcular bu akımın tarihsel ve sanatsal manzarasını farklı bağlamlarda analiz ettiler. Azerbaycan kaçak destanlarına bakacak olursak her birinde kahramanın kaçak davranışının sebeplerinin sadece zorlamadan kaynaklandığını görürüz. Destanın ana çizgisi, her mülteci ulusu temsil eden köylünün, hükümet yetkililerinin yaptığı haksızlıklar karşısında bir kaçak haline gelmesidir. "Nabi de beyefendilerin fırsat kolladığını hissediyor, onlardan bir süre uzaklaşıyor, çatışmaya girmek istemiyor. Ancak Nabi, babası Ali'yi hasta yattığı yerde döven, onları aşağılayan ve eziyet eden Mahmud Bey'in haksızlığına göz yumamaz". Görüldüğü gibi Firarî Nabi örneğinde verilen bu olay, dsastanların özünde taşınanların sosyo-politik, tarihsel ve sanatsal işlevini ortaya koyacak kadar net bir fikir oluşturmaktadır. Destanda sonraki olayların yarattığı izlenim, içerik bir bütün olarak aynı kaynağa bağlanır ve başrolde bir gerçeklik haline gelir. Tamamen gerçekle bağlantılı olan kaçak destanlar, hem sosyo-politik hem de tarihsel bağlamdadır. Azerbaycan çevresinde cereyan eden süreçlerin özünü aydınlatması açısından paha biçilmezdir. Eski çağlarda şamanlar, Mavi Türk'ün gücünü Oğuz boylarına şarkılarında ve masallarında aktarmışlardır. Şamanların bile dans etme yeteneğine sahip olduğu söylenir ve bu yetenek onların varislerine geçer. Şamanlar hayatın her alanına nüfuz etseler de toplumun gelişmesi nedeniyle bu nüfuz âşıklarda daralmıştır. Nihayet hikâyeci olan âşıklar, âşıklar gibi bilge ve öğüt veren değil, yaratıcı insanlar haline geldiler. Bu düşüncelerin sonunda B. Çobanzade'nin görüşü ile bitirelim."Aşk sanatının kökeni şamanizmedir". Bütün bunlar, kaçakların destanlarının en eski zamanlardan beri etnosun fikirlerini karşıladığını ve kompozisyonunda önemli görüldüğünü gösteriyor. Özü, tarihselliği ve sanatı bağlamında barındırdıklarıyla mükemmel bir görüntü oluşturur.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, milli, kahraman, kaçak, kadın

Epics, which are highly spectacular artistic events of folk creativity, are the oral history of the people. As it is known, the idea of art has been a companion of man throughout history. Artistry in its character and nature has been defined as an event that has followed his life and embodies his attitude towards what has happened and what will happen. The leading representatives of literary-theoretical thought connect words and artistic thought to the beginning of creation as a whole. I. Nesimi used to say, "The mind is ash, the throne is a chair, the pen is a pen, the soul is an element and words are nothing." For this reason, the remarkable perfection in the emergence of the word "art" takes place with dedication in the sense of expressing people's history, culture, and artistic-aesthetic self as a whole. Song, old saying, proverb, legend, narrative, fairy tale, ceremonial folklore, etc. all of them are of great importance with the function of expressing the historical and cultural potential and carrying it to the future. The genre level and paradigmatic appearance of epics is reflected in its unique character in this richness. The information given to us by the fugitive epics and the image they create, explains the historical-cultural potential of the paradigmatic level by itself. Epics that reflect the hero's way of life, the ethno-cultural imagination of the people, are not the characteristics of a person (of course, this is one aspect), but the epics reflect the way of life, the way of thinking, the social and political situation of the people they are talking about. belongs and is adapted to the needs of the times.

Living in a just time and a just society has always been the greatest desire of people. All the magnificent monuments of world art thought, for example "Bilgamys", "Oguz Kagan", "Kitabi-Dade Korkut", "Manas", "Alpamysh", "Dzangar", "Shu", "Köroglu", "Koblandibatyr at the level of Eastern peoples, "Celtic epic", "Epic about Cuxillin", "Epic about Cid", "Beowulf", "Tristan and Isolde", "Great Edda", "Little Edda" etc. of European peoples. masterpieces are calculated to express the ethnocultural system. Historical origins and artistic concepts have always been a phenomenon of analysis in horizontal and vertical parameters. "Gachaq Nabi", "Gachaq Karam", "Kandal Naghi", "Kara Tanriverdi", "Gachaq Usuf", "Gachaq Ismail" and others. tradition, in different periods of history, people who are not satisfied with the injustices of the ruling class, have created the image of heroes and throughout history have been seen as the enemy of the ruling class and the friend of the poor. In world folklore, these images are called ("noble robber") ("noble robber"), ("gentleman thief") and ("people's avenger"). The concept of naturalness manifests itself in the attitudes and approaches of the Azerbaijani people towards refugees. This is related to their lifestyles, daily lives, people's attitudes towards what is happening, and contains historical and cultural potential. Ethnologist R. Rüstemezade shows that it is characterized by expressions such as "avengers of the people", "warriors of truth", "protector of the poor", "knights of the village", "incarnate state of justice". The purpose of good-natured heroes, which we meet quite often in the examples of folklore around the world, is not to rob a person and become rich, but to protect the rights of the poor, to take the wealth accumulated by the rich by torturing others and give it to the poor. As a result of fate, the hero is able to protect his honor and dignity until the end, even if he is forced to do something. The fact that they are disliked by the people they punish creates a strong hatred in the reader. Such facts are sufficient in written and oral literature, examples of fairy tales, narratives, legends and the works of leading representatives of classical literature. "Secrets of Secrets" by N.Gencevi, "Mehr and Customer" by A.Tebrizi, "Cami-jam" by M.Avhadı, "Bakhtiyarnama" by Fedayi, "Varga and Gulsha" by Masihini are classic examples of this. . "Köroğlu" is completely connected with the restoration of the broken justice in the image of Çanlıbel and the establishment of a perfect order. The fugitive epics contain all of them in terms of history and art. They are typical not only in their local characters, but also in their human nature. For example, the world-famous hero of English ballads, Robin Hood, is a typical example of this. The arbitrariness of the ruling class, the substitution of material wealth for spiritual wealth, causes them to look at every situation from the perspective of profit rather than justice. At the typological level, Robin Hood and Gachag Nabi, Gachag Karam, Kara Tanriverdi and others. creates a perfect image. Robin Hood takes up arms and goes to Sherwood Forest, and the fugitive Nabi chooses the Zangezür mountains as his abode with the same idea. The connections between Robin Hood's wife Marian and Hagar of the Fugitive Nabi are remarkable, which would be a fact of typological thought. These are realized at the level of human values, spiritual wealth, and justice. There are enough such heroes in world folklore, and it is natural that they are symbolized in epics and oral poems. Half-real, half-legendary heroes are a protest against feudal arbitrariness and colonial policy. Hayduk in the Balkans, dacoit in the Indians, oprishka in the Ukrainians, betari in the Hungarians, kleft in the Greeks, etc. These so-called heroes are a phenomenon of national identity. In his poetics, Aristotle discusses the four most important aspects of character, and the first of them is nobility. "The first and most important thing is that the characters should be noble. A depicted man, as it is said, can have a character if there is any willful direction in speech or action. The masculinity and character of the hero in the clandestine epics is completely related to the identity concept of the ethno-national system. The cosmic chronotope (space and time system) identified the perfect hero types in the verbal thought of Turkish rulers. Köroglu, Kachag Kerem, Kachag Nabi, Gandal Nagy, Samad Bey, Mehralı Bey etc. hero images are a typical example of this.

In terms of their essence and content, they are placed on the same level as the hero types existing in the world epic tradition. As it is known, "fugitives or fugitives are peasants or peasants who fight against the state or its rulers, act according to their own concepts of justice and their own laws." These golden laws of the fugitives turned them into beloved heroes among the poor. Stories, stories, legends about them and songs associated with their heroism are an expression of great love. These examples, which display the entire dynamic landscape of ancient epics, are characterized by a perfect texture in the context of history and art. The historical reality in the fugitive epics reveals its paradigmatic self. Local character is determined by the ability and power of ethnocultural and historical self-expression. The fugitive movement in the understanding of historicity and art is quite real throughout the 19th century and the first thirty years of the 20th century. Let's add that it can reveal a basic premise that will be much bigger than the historical itself. Such events, which are the final limit of protest and social dissatisfaction against what is happening in the political environment, are quite evident in different periods of history. M. Fuzuli said, "Pity the judge who made a mistake in his decision." The environment in which these errors occurred made the emergence of social tensions inevitable, and historically, the illegal movement has been an integral part of the struggle for freedom. Running is a form of armed combat that is agile and strikes the enemy suddenly. The people of Azerbaijan are proud of their fugitives and fugitive children, they create legends and epics praising their heroism". A perfect model of the fugitive movement has been defined in the historical and artistic thinking of the Azerbaijani people. Historians, ethnographers, leading representatives of literary thought, folklorists analyzed the historical and artistic landscape of this current in different contexts. If we look at the Azerbaijani fugitive epics, we see that the reasons for the fugitive behavior of the hero in each of them are due to coercion. The main line of the epic is that the villager, representing each refugee nation, becomes a fugitive in the face of the injustices committed by the government officials. "Nabi also feels that the gentlemen are looking for an opportunity, he stays away from them for a while, he doesn't want to miss out. However, Nabi cannot turn a blind eye to the injustice of Mahmud Bey, who beat his grandfather Ali where he was lying sick, humiliated and tortured them." As you can see, this event given in the example of Farari Nabi creates a clear enough idea to reveal the socio-political, historical and artistic function of what is carried in the stories. The impression created by the subsequent events in the saga, the content as a whole is connected to the same source and becomes a reality in the leading role. The fugitive epics, which are completely connected with reality, have both a socio-political and historical context. It is invaluable in terms of self-lightening of the processes taking place around Azerbaijan. In ancient times, shamans conveyed the power of the Blue Turk to the Oghuz tribes in their songs and tales. Even shamans are said to have the ability to dance, and this ability is passed down to their heirs. Although shamans penetrate all areas of life, due to the development of society, this influence has narrowed in lovers. Finally, lovers who are storytellers have become creative people, not wise and giving advice like lovers. At the end of these thoughts, let's finish with the opinion of B. Chobanzade. "The origin of the art of love is in shamanism". All this shows that the epics of the fugitives met the ideas of the ethnos from the earliest times and seemed important in their composition. It creates a perfect image with what it contains in the context of history and art.

Key words: Azerbaijan, national, hero, fugitive, woman

SYNTACTIC-SEMANTIC FEATURES OF THE SENTENCE
SÖZ-CÜMLƏNİN SİNTAKTİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ABBASOV ƏDALƏT

2Filologiya Elmləri Doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

“Azərbaycan Dili Və Onun Tədrisi Texnologiyası”

Kafedrasının Dosenti

XÜLASƏ

Heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayan izahedici, aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilməyən, üzvlənməyən (üzvlərinə ayrılmayan) bir sözdən və söz birləşmələrindən ibarət cümləyə söz-cümlə deyilir. Söz-cümlənin semantik məzmunu subyektin obyektə münasibətinin müxtəlifliyi baxımından rəngarəngdir. Bu rəngarəngliyi aşağıdakı şəkildə göstərmək daha məqsədə uyğundur:

1) Emosional-qiymətləndirici söz-cümlə danışanın ifadə olunan fikrə, şəraitə, hadisə və predmetlərə münasibətini əks etdirən söz-cümləyə deyilir. Adətən, belə cümlə tipləri nidalardan və nidalaşmış sözlərdən ibarət olur.

2) İnkər, söz-cümlə-ya verilən suala inkari cavab kimi işlənən, ya başqasının fikrinə etiraz münasibətinin təzahürü olaraq ifadə edilən söz-cümləyə deyilir. Bu cür söz-cümlə konstruksiyası əsasən inkar ədatları: “yox”, “xeyir”, “əsla” sözləri ilə, həmçinin “qətiyyən”, “heç”, “heç vaxt” sözləri ilə ifadə edilir.

Bəzi məqamlarda inkari söz-cümlələrdən əvvəl təsdiq bildirən “əlbəttə” modal işlənir. Bu zahiri struktur ilk baxışda təsdiq və inkari söz-cümlənin paralel işlənməsi qənaətini yaradır. Məntiqə görə, təsdiq və inkari münasibət eyni sintaktik-semantik məzmununda vəhdətdə təzahür edə bilməz. Belə hallarda yalnız seçim məqsədi daşıyan stilistik məqamlarda rast gəlinməsi istisnadır.

3) Sual söz-cümlə-müsaibin fikrinə modal qiymətvermə məqamında işlənilib, təsdiq və inkar bildirən “hə”, “yox” ədatları və ya “heç”, “yaxşı”, “belə”, “elə” və s. “sözlərlə ifadə edilən söz-cümləyə deyilir.

Təsdiq və inkar söz-cümlələrin sintaktik-semantik mənasının rəngarəngliyinin yaranmasında onun ifadə tərzinin müxtəlifliyinin rolu böyükdür.

Beləliklə, görürük ki, söz-cümlənin sintaktik-semantik tiplərinin zənginliyi əsasən subyektin obyektiv gerçəkliyə münasibətinin məzmunundan asılıdır.

Açar sözlər: izahedici sözlər, semantik məzmun, emosional-qiymətləndirici söz-cümlə, inkar söz-cümlə, sual söz-cümlə, stilistik məqam, subyekt, obyekt, zahiri struktur, semantik rəngarənglik

SUMMARY

One word and word combinations, which is not expanded by means of explanatory and clarifying words, which is not formed on the basis of any internal member, is called a sentence. The semantic content of the sentence is diverse in terms of the subject's attitude towards the object. It is more appropriate to show this variety in the following way:

4) An emotional- evaluative sentence is a sentence that reflects the attitude of the speaker to the expressed idea, circumstances, events and objects. Usually, such sentence types consist of exclamations and exclamatory words.

5) Negation is a word that is used as a negative answer to a question given to a sentence, or is expressed as a manifestation of an attitude of opposition to someone else's opinion. This type of sentence construction is mainly expressed by negative adverbs: "no", "good", "never", as well as "definitely", "never", "never".

In some cases, the affirmative modal "of course" is used before negative sentences. At first glance, this external structure gives the impression of parallel processing of affirmative and negative sentences. According to logic, affirmative and negative attitudes cannot be manifested in unity in the same syntactic-semantic content. In such cases, it is an exception that it is encountered only in stylistic moments that have the purpose of selection.

6) The question is word-sentence-the interviewee's opinion is worked out in the moment of modal assessment, affirmative and negative verbs "yes", "no" or "none", "good", "so", "so" etc. "a sentence expressed in words is called

The diversity of its expression style plays a big role in the emergence of the diversity of the syntactic-semantic meaning of affirmative and negative sentences.

Thus, we see that the richness of the syntactic-semantic types of the sentence mainly depends on the content of the subject's attitude to the objective reality.

Key words: explanatory words, semantic content, emotional- evaluative sentence, negative sentence, interrogative sentence, stylistic point, subject, object, external structure, semantic diversity

Söz-cümlənin sintaktik-semantik mənalari. Heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayan izahedici, aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilməyən, üzvlənməyən (üzvlərinə ayrılmayan) bir sözdən və söz birləşmələrindən ibarət cümləyə söz-cümlə deyilir. "Bu cümlələrdə baş və ikinci dərəcəli üzvlərə subyektin obyektə münasibəti kontekstində sadəcə işarə edilir" [1, s. 83]. Söz – cümlənin semantik məzmunu subyektin obyektə münasibətinin müxtəlifliyi baxımından rəngarəngdir. Bu rəngarəngliyi aşağıdakı şəkildə göstərmək daha məqsədə uyğundur: 1) "Emosional-qiyətləndirici söz-cümlə-danışanın ifadə olunan fikrə, şəraitə, hadisə və predmetlərə münasibətini əks etdirən söz –cümləyə deyilir. Adətən, belə cümlə tipləri nidalardan və nidalaşmış sözlərdən ibarət olur" [2, s.13]. Məsələn: - Deməli, yazırdın? - Yazırdım.. - Kimə yazırdın? - Camaat gəlib xahiş edirdi, mən də yazırdım. - Əhsən! Afərin sənə! 2) İnkər söz-cümlə - ya verilən suala inkari cavab kimi işlənən, ya başqasının fikri ilə razılaşmamağı bildirən, ya da danışanın öz fikrini inkar edən söz- cümləyə deyilir. İnkər söz- cümlə əsasən inkar ədatları: "yox", "xeyir" sözləri ilə, habelə "əsla", "qətiyyən", "heç", "heç vaxt" sözləri ilə ifadə edilmiş olur. Sizin başınıza hava gəlib, siz aqlınızı itirmişsiniz, - Horri Heldmen yalnız bunları deyə bildi. - Yox, belə deyil! – Dranqo sərt şəkildə onun sözünü kəsdi. - Yadınıza salın, komissar – Dranqo canlandı, - yaxşı-yaxşı yadınıza salın: orda boz rəngli xırda bir açar yox idi ki? Təxminən, bax bu boyda, - deyə Dranqo barmağı ilə göstərdi, - lap balaca. - Yox. Burası həməzənlər düşərgəsi imiş. - Bunların kişiləri yoxdurmu? - Xeyr.

Bu söhbətdən sonra Alpaqay neçə vuruşmada olduğunu soruşdu. - Heç - Ölümdən qorxursanmı? – deyə soruşdu və gülümsədi. - Əsla! Bəzi məqamlarda inkari söz-cümlələrdən əvvəl təsdiq bildiren “əlbəttə” modalı işlənir. Bu zahiri struktur ilk baxışda təsdiq və inkari söz-cümlənin paralel işlənməsi qənaətini yaradır. Məntiqə təsdiq və inkari münasibət eyni sintaktik-semantik məzmununda vəhdətdə təzahür edə bilməz. Belə hallara yalnız seçim məqsədi daşıyan stilistik məqamlarda rast gəlinməsi istisnadır. Məsələn: - Düşün və qərarını ver: - Ya hə, ya yox! Yuxarıda qeyd etdiyimiz təsdiq və inkari söz cümlənin eyni zamanda işləndiyi məqamlarda verilən suala inkari cavabla yanaşı, özünün fikrini bildirmə, başqasının fikri ilə razılaşmamaq məzmununun ifadəsi önə çəkilir. Məsələn: - Siz bunu ciddi deyirsiniz? – heyrətə gəlmiş Stiven Ross handan – hana dilləndi. - Əlbəttə ki, yox . - Qanacaq yaxşı şeydisə, vədə əməl də heç pis şey deyil. - Nə vədə?! - Mənə verdiyin vədi unuttun? - Şübhəsiz, xeyr!. Nümunələrdən görüldüyü kimi, ifadə olunan fikrə danışanın münasibəti inkar cavabla yanaşı təzahür etdirilir. 3) Sual-söz cümlə - Müsahibin fikrinə modal qiymətvermə məqamında işlənilib, təsdiq və inkar bildiren “hə”, “yox” ədatları və ya “heç”, “yaxşı”, “belə”, “elə”, “aydındır” və s. sözlərlə ifadə edilən söz-cümləyə deyilir.”[3,s.68] Məsələn: Çöldən içəri girəndə hay-küylə qabağıma yüyürənim olsun. Boynuma atılanım olsun... Qumaş arvadın alın qırıqları sıxlaşdı: - Həəə? Getməyim sərfəlidir. Orda yaramazın iyərənc sifətini birdəfəlik unudaram, çoxdandı kütləvi yerlərə ayağım dəymir. Getmək lazımdır! - Yaxşı? Əgər bilsəm ki, bu hərəkət sonuncudur, bir daha təkrarlanmayacaq, mənə çətin də olsa, əfv eləyəyəm. - Ona arxayın ol! - Əfsun ilan dili çıxardı, - Qəti söz verirəm: sonuncudu! - Yaxşı, bağışladım. - Demək, bağışladın, elə? 4) Təsdiq söz-cümlə-ya verilən suala cavab olan, ya danışanın razılığını 269 bildiren, ya da danışanın fikrini təsdiq edən söz-cümləyə deyilir. 5) Üzvlənməyən təktərkiibli cümlənin bu növü aşağıdakı sözlərin və birləşmələrin köməyi ilə düzəlir: “bəli”, “əlbəttə (ki)”, “şübhəsiz (ki)”, “sözsüz (ki)”, “yaxşı”, “təbii (ki)”, “yəqin (ki)”, “çox gözəl”, “çox əla”, “çox pakizə”, “hə”, “həri”, “həri ya”, “bəli”, “bəli a” və s. Məsələn: Bir nəfər odunçu yolla getdiyi halda onu bir filosof görür. Anamın şələsi kimi, o da odunu nizamla yığıbmış, filosof onu saxlayır. Bu odunları belə səliqə ilə üst-üstə kim yığıb? – Soruşur: - Özüm, – o da cavab verir. - Təzədən bir də açıb yığa bilərsənmi? - Əlbəttə. Əfsun ərklə müdaxilə etdi: - Qarabağa Yardım Komitəsi də dövrün, indiki zamanın mühüm sahəsidir. Çox yəqin ki, bu işi də məhz bu sahələrə görə sizə etibar ediblər. – “Bəli. Təsdiq söz – cümlənin iki mənə incəliyini qeyd etmək yerinə düşərdi: a) Təsdiq söz – cümlənin müəyyən bir qismi (“hə”, “bəli”, “əlbəttə”, “şübhəsiz”, “yaxşı”) özündən əvvəl söylənən fikrə kəskin, tamamlayıcı cavab bildirir, özündən sonra izahedici, aydınlaşdırıcı sözlərin işlənməsinə yer qoymur”[6,s.37]. Məsələn: Qıraqdan baxanlar da görsünlər ki, nənin qayğısına qalanlar çoxdur...Necə sözdü, Mara Abramova? Siz dünya görmüş qadınısınız, belə yaxşıdır, ya yox? - Hə. Yaxud: Əfsun biləyini çırmaıy saatına baxdı: Onda bir az da yatsın, çox əziyyət çəkib, heydən tamam düşüb. - Hə. b) Təsdiq söz- cümlə - özündən əvvəlki fikrə münasibətinə görə, nisbətən qəti və tam cavab ifadə etmir.” Odur ki, əlavə tamamlayıcı sözlərə, izahedici ifadələrə ehtiyac 270 duyulur. Həmin ifadələr (aydınlaşdırıcı) ya yerində işlədilir, ya da mətnə (əsasən verilən sualın məzmununa) görə təfəkkürdə düşünülür. Bu idrakı təsəvvürü cəhətdən də təsdiq – söz cümlənin bu tipi xəbəri və mübtədası zehində canlandırılan təktərkiibli cümlələrə oxsayır.”[5,s.124] Bu, təktərkiibli cümlələrin geno-sintaktik xüsusiyyəti sayılır. Məsələn: - Əllərinin ikisini də qaldır yuxarı. Yəqin mənimlə zarafat eləyir. – dedim əllərimi qaldırdım yuxarı. - Tərpənmə. - Yaxşı, tərpənmirəm. - Serj sizin otağa qalxmışdı? – Dronqo soruşdu. - Hə. Mən əvvəlcə ona parkda rast gəlmişdim. O, iki dəfə yerə yıxılmışdı. - Siz də onu öz otağınıza gətirdiniz, eləmi? - Hə, mən öz otağıma gətirdim. Nümunələrdən görüldüyü kimi, söz- cümlənin məzmunu özündən əvvəlki mülahizəni bütöv tərzdə yekunlaşdırmır. Bu səbəbdən də əlavə izahedici sözlərin işlənməsi üçün zərurət duyulur. Təsdiq və inkar söz – cümlələrin sintaktik-semantik mənasının rəngarəngliyinin yaranmasında, onun ifadə tərzinin müxtəlifliyinin rolu böyükdür.

“Təsdiq və inkar söz – cümlələr müxtəlifədə tərzlərində tələffüz edilir: 1. Eyni söz –cümlənin təkrar olunması yolu ilə. 2. Bir neçə söz – cümlənin yanaşı işlədilməsi yolu ilə. 3. Modal sözlər, bəzi nidalar, təkid, məhdudiyət bildirən ədatların söz-cümlə ilə birlikdə işlənməsi yolu ilə” [4, s. 298] 4. Təhrikedici söz-cümlə - əvvəlcə söylənən fikrə və ya yaranan vəziyyətə danışanın münasibətini, başqasını bir işə təhrik etdiyini bildirən söz – cümləyə deyilir. Bu cümlələr məzmununda hərəkət anlayışı olan nidalar və nidalaşmaqda olan sözlərdən ibarət olur. Həmin sözlər aşağıdakılardır: Marş! Haydı! Savaş! Urra! Hə! Məsələn: Eldar: Ha...ha...ha.... buna bax, Buna bax, Arşak! Haydı! Çıxar qılıncını, südəmər uşaq. Durna eyni pıçıltı ilə: - Sonra danışarıq – dedi Əfsunun dili sizildadı. - Yəni, gözləyək deyirsən? - Hə!. Bu cür söz-cümlələr sintaktik məzmunundakı təhrikediciliyin qətiyyətlilik dərəcəsinə görə iki yerə bölünür: a) Başqasını bir işə bilavasitə təhrik etmə; b) Başqasını bir işə qismən təhrik etmə. Beləliklə, görürük ki, söz-cümlənin sintaktik-semantik tiplərinin zənginliyi subyektin obyektiv gerçəkliyə münasibətinin məzmunundan çox asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə.M. Nitqin sintaktik-semantik strukturu (sadə cümlə üzrə) // - Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi: elmi-metodik jurnal. , -2017. №1, -s.56-60.
2. Abbasov, Ə.M. Söz-cümlənin sintaktik-semantik tipləri // - Bakı: Pedaqoji Universitetin xəbərləri, humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, -2019. №2, - s.12-17.
3. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr. / - Bakı: Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutunun əsərləri, - 1960. XIV cild, - s.26-45.
4. Kazımov, Q. Azərbaycan dilinin tarixi. / Q.Kazımov. - Bakı TEAS PRESS, 312 -2017. - 678 s. 141.
5. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis. (IV hissə). / Q.Kazımov. - Bakı: Elm və təhsil, -2010. -497 s.
6. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. / B.Xəlilov. - Bakı: Adiloğlu, -2017. -427 s.

LEARNING A FOREIGN LANGUAGE BY LISTENING TO SONGS

IRINA-ANA DROBOT¹

¹Technical University of Civil Engineering Bucharest, Faculty of Engineering in Foreign Languages, Department of Foreign Languages and Communication, philology, education, ORCID number 0000-0002-2556-6233

Abstract

The present paper will explore one of the ways of learning a foreign language, which can be through personal hobbies. Entertainment is part of everyday life, and a language can be used in relation to it. Personal interests can motivate us to pay attention to language use. The purpose of this paper is to look at reasons for why listening to songs to learn a foreign language is efficient, from the point of view of linguistics. From a cognitive perspective, the relationship between music and language is found at the level of neural changes, and music helps language processing (Moreno, 2009). The similarities between music and language come from general features of cognition and communication, as well as from particular features, such as similarities between music and rhythm, music and syntax processing (Temperley, 2022). For musical languages, songs help memorize various new words and structures. Music training sensitivises learners to pronunciation. The presence of pitch in languages such as Mandarin Chinese makes learning easier for persons with a musical ear. Mandarin speakers' brains have a higher encoding of pitch patterns (Nagourney, 2007). Intuitive observation regarding the connection between music and language includes musical languages, from the Romance family, the ones sounding in a harmonious way, e.g. Italian, Spanish, French. By examining research related to similarities between music and language, we set a scientific basis for reasons why listening to songs improves learning a language.

Keywords: Cognition, pitch, sounds, pronunciation.

EXPLORING COLORFUL SPOTS IN IRANIAN CARPET DESIGN İRAN HALI TASARIMINDA RENK NOKTALARININ ARANMASI

¹SARA KOOHZAD, ²ABDOLHOSSEİN LALE

¹M.A; Islamic Azad University Central Branch, Tehran, Iran;

www.orcid.org/0009-0005-2580-1343

²PhD; Ankara University Faculty of Communication, Ankara, Turkey; Cinema and

www.orcid.org/0000-0001-7738-3036

1. ABSTRACT

Is carpet an art or a handmade industry? The nature of this art is still a subject of serious discussion, but the aesthetic elements incorporated in carpets and the warp and weft of carpets demonstrate that carpets are undoubtedly one of the recognized forms of art. The practicality of this art has made it difficult for some to understand its artistic values and appreciate its artistic qualities. By comparing visual values such as color in carpet art with the topic of color in painting, the artistic aspects of carpets become more evident. This descriptive-analytical research aims to show how carpets, similar to paintings, possess recognized visual values and even styles similar to painting styles such as Pointillism. The main objective of this research is to strengthen the field of aesthetics in Iranian carpet art. The central question of this research is how carpets can be considered an art form similar to painting, and what similarities and differences exist between the use of color in painting and carpet art.

Keywords: color, carpet, painting, aesthetics.

1. Özet

Halı bir sanat mıdır yoksa el yapımı bir endüstri mi? Bu sanatın mahiyeti hâlâ ciddi bir tartışma konusudur fakat halılardaki estetik unsurlar, çözgü ve atkıları, şüphesiz tanınan sanat türlerinden biridir. Bu sanatın pratikliği, bazılarının onun sanatsal değerlerini anlamasını ve sanatsal niteliklerini takdir etmesini zorlaştırır. Halı sanatında renk gibi görsel değerler ile resim sanatında renk konusu karşılaştırıldığında halının sanatsal yönü daha da belirgin bir şekilde boy gösterir. Bu tanımlayıcı-analitik araştırma, resimlere benzeyen halıların nasıl tanınmış görsel değerlere ve hatta nokta nokta tasarımcılığı resim tarzlarına benzer tarzlara sahip olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Bu araştırmanın temel amacı İran halı sanatındaki estetik anlamı açığa kavuşturmadır. Bu araştırmanın temel sorusu halının nasıl resme benzer bir sanat dalı olarak değerlendirilebileceği ve resimde renk kullanımı ile halı sanatı arasında ne gibi benzerlik ve farklılıkların olduğudur.

Anahtar kelimeler: renk, halı, resim, estetik

3. INTRODUCTION /

Giriş

Coloration is a fundamental aspect of both the "carpet" and "painting" arts. Alongside this consideration, other visual elements such as design, texture, form, proportion, and perspective

should also be acknowledged. The most significant artistic factors in carpet production include the pattern designer, weaver, and finisher. Each of these tasks has its own intricacies and nuances, which have been examined in this study in terms of their stages and importance. Understanding the principles of color by carpet weavers is crucial, and the value of a weaver's artistic work is just as important and essential as that of the designer and painter. Color is a highly significant and fundamental factor in enhancing the beauty of an artwork. This research aims to achieve a detailed analysis to clarify the importance of coloration in relation to carpets and its correlation with painting. The techniques of color usage in carpet making and painting are approached by considering the application of each field. Both carpet making and painting are visual arts, but each has its own artistic and functional conditions. In this study, the necessary information regarding the fields of painting, carpet making, and color has been investigated, as well as how the color spots, alongside topics such as design, texture, form, proportion, and perspective, exemplify the artistic values of both branches of art. Regarding the topic of "exploring color spots in carpet design," there are three main areas to consider: color, carpet, and painting techniques. Although no research directly addressing this topic was found, there are some related studies that have touched upon certain aspects of the subject. One such study is the thesis titled "Investigating Various Techniques in Contemporary Art" by Gholamreza Shahbazi, which examines different painting techniques in contemporary art. This thesis was written in 1393 (2014). Another relevant thesis is "Space and Color in Iranian Painting" by Mohammad Mehdi Marzban, written in 1372 (1993). Although this research briefly mentions color, it primarily focuses on the aspect of space. In 1398 (2019), Nashat Kamran wrote a master's thesis titled "The Mutual Influence of Role and Color in Tabriz Safavid Miniature Painting." This thesis primarily explores the impact and influence of carpets, miniatures, and spatialization in this form of art. In the present study, however, direct attention will be given to the topic of color spots in carpet design, diverging from the aforementioned research.

4. OBJECTIVES OF THE STUDY / Araştırmanın Amaçları

Considering that carpet weaving is considered a national art in Iran, addressing such topics not only strengthens the connection between this national art and other national arts but also fundamentally enhances the theoretical foundation of art in the country, especially in painting and other visual arts. The objectives of this research can be categorized into two main branches of art, namely carpet weaving and painting, with primary and secondary objectives. Here, briefly, only these two types of objectives are mentioned, but a more detailed explanation has been provided throughout the course of this research. The objectives of this research can be divided into two main and subsidiary categories.

Main objectives:

- 1- Strengthening the research foundation related to the national art of Iran, carpet weaving.
- 2- Strengthening the relationship between carpet weaving and painting.

Subsidiary objectives:

- 1- Presenting a dimension of Iran's artistic identity, carpet weaving.
- 2- Expanding the scope of research on visual arts.
- 3- Drawing the attention of the academic community to the importance of artistic aspects in carpet weaving

5. LITERATURE REVIEW / Literatür İncelemesi

5-1. Aesthetics and Art / Estetik ve Sanat

The importance of studying aesthetics lies in the fact that the definition of art is closely tied to the concept of beauty. Beauty is an essential component of the definition of art. Art and beauty are inseparable. Nowadays aesthetics is considered a branch of philosophy that focuses on explaining and exploring the nature of art and beauty, as well as taste. It is also involved in the creation and appreciation of beauty. On one hand, it aims to study the visualization, creativity, and execution of artwork by artists. On the other hand, it seeks to clarify how people utilize, appreciate, and critique art. The understanding of beauty is also influenced by discussions surrounding culture, geography, and genetics. For instance, individuals with different skin tones living in diverse geographical conditions may have varying perceptions of beauty, and undoubtedly, their cultural environment shapes their aesthetic appreciation. Aesthetics elucidates the impact of encountering a beautiful work of art or beauty itself on the spirit and psyche of individuals, as well as the process of perceiving and comprehending beauty. (Parsa F; Karami A, 2019, p.152)

5-2. The Aesthetics of Color / Renk Estetiği

For a painter, the strongest means of expression is the use of color. With sufficient knowledge of color and how to interact with it, an artist can create a visual impact according to their goals. Moreover, the use of color can convey any emotion, including excitement, anger, coldness and warmth, as well as a sense of movement and depth through appropriate color compositions. To understand the aesthetics of color, it is necessary to know concepts such as composition, contrast, and color coordination or harmony.

5-2-1. Color Composition / Renk Kompozisyonu

Color composition refers to the arrangement and combination of different colors in a design or artwork. In art, color composition refers to the way colors are placed together and create a visual effect or appeal to the viewer. This includes the use of contrasting colors in composition, proper distribution of colors, the use of emphasis and color prominence, as well as appropriate sequencing and interaction of colors. The goal of color composition is to enhance the beauty and impact of the visual experience and emotions of the viewer towards colors. Essentially, color harmony refers to the overall display of a color composition. In other words, when we talk about harmony, we mean that all the colors and elements present in a color composition are coordinated with each other, there is a harmony and balance among them, and contrast is one of the main factors in achieving this goal. Johann Itten discusses the seven types of contrast in his book "The Art of Color". When we survey the characteristics of color effects, we can detect seven different kinds of contrast. Each is unique in character and artistic value, in visual, expressive and symbolic effect, and together they constitute the fundamental resource of color design. The seven kinds of color contrast are the following: (Itten, 1973, p. 36).

1. Contrast of hue
2. Light-dark contrast
3. Cold-warm contrast
4. Complementary contrast
5. Simultaneous contrast
6. Contrast of saturation
7. Contrast of extension

5-2-2. Color Harmony / Renk Uyumu

Color harmony refers to the overall effect of colors and their arrangement alongside each other. However, due to various experiences and experiments, there are different perspectives on color harmony, and it is not possible to provide a completely clear and precise definition of color harmony. Actually Color harmony refers to the relationship between colors, and its meaning is connected to eight different terms. The degree of emphasis given to each of these eight attribute categories varied, resulting in a range of emphasis on the meanings of order, tone, configuration, area, interaction, association, similarity, and attitude. In general, color harmony was often seen as synonymous with the meanings of tone, order, and configuration, although there were exceptions. Two books, Pope and Itten, supported this ranking of meanings to a significant extent. However, none of the other authors agreed with this list in its entirety. Therefore, it was confirmed that there is no consensus on the specific definition of color harmony. Nonetheless, color harmony remains a valid and complex concept (Burchett KE, 2002, p.30) However, it is possible to define the concept of color harmony in a general sense. When multiple colors are combined in a way that elicits a pleasing emotional response, it is referred to as achieving color harmony. (Burchett KE, 2002, p. 28)

5-3. Iranian Carpet Studies / İnan Halı Çalışmaları

Iranian carpets have different styles and schools with distinct structures, each possessing unique characteristics. To create a carpet, various factors influence both its inner features or weaving style and its outer features or carpet morphology. The climatic and geographical conditions are among the most important factors. For instance, the warm and dry climate of Kerman results in the special properties of its wool fibers, particularly their thinness and less curl. Furthermore, the types of dye-producing plants and the amount of coloration they provide, which significantly impact the final carpet designs, vary from other carpet-weaving regions in Iran (Joule, 2013, p.19). This art form, influenced by the taste, aesthetic sense, and temperament inherent in artists, is primarily affected by environmental factors, although they cannot be considered independent of each other. Therefore, the artistic school of carpet can be defined as the reflection of the individual designer, weaver, or producer's artistic works, consisting of their principles, inclinations, and personal interests that shape the internal and external structure of the carpet, particularly its pattern and color (Joule, 2013: 20). This definition can be extended to all carpet schools, which are primarily determined by the artistic and environmental context of this art and its artists. In general, there are three distinct styles in the field of carpetology: tribal style, village style, and urban style. Unfortunately, due to mismanagement within the artistic community throughout history and incorrect decisions regarding social life, particularly during the Safavid era, the tribal and village communities have faded, along with their products. Today, carpet art is predominantly recognized as urban weaving of five schools: Mashhad, Tabriz, Isfahan, Kashan, and Kerman. Each of these schools has different characteristics in terms of design, color, and weaving, based on the artists and painters of each period.

5-4. Aesthetics of Iranian Carpets / İnan Halılarının Estetiği

The recognition and understanding of the beauty of this Iranian art, like any other art form, depend on both scientific and practical considerations, as well as the artist's feelings, mind, and spiritual state. The artist's intention has a significant impact on the beauty of their work. If we approach the aesthetics of carpet from a technical perspective, we must consider the usage and production stages of a carpet, these stages include determining the usage of the carpet, designing, coloring, and weaving. The carpet dimensions play an important role in the quality and beauty of its design. For example, proportion in any artwork is the first step in creating a visually appealing piece. Therefore, some carpet designs are suitable for smaller dimensions,

such as rugs, while others are suitable for larger dimensions. Another aspect of carpet aesthetics is the design and pattern of the carpet. In this stage, the coordination between the design and pattern of the carpet in the desired dimensions is highly effective in creating a beautiful work. The designer must be able to create visual balance among the elements of the carpet's motifs to achieve aesthetic beauty. In the field of carpet aesthetics, the issue of color in carpets is another important consideration. Similar to the design stage, the artist's knowledge and understanding of the fundamentals of color are crucial during the coloring process. Color is a vital and fundamental factor in enhancing the beauty of a piece. In fact, color contrasts, color purity, and the brightness of colors play an essential role in the beauty of a carpet. "Attention to the harmony of colors alongside each other, the smoothness of color spectra, and how the roles are divided into color levels while considering the interchange between color densities add to the beauty of the carpet, as it creates unity and coherence in the entire piece" (Daryaei, 2006, p. 30). The final stage of carpet production is the weaving process, in which the skill of the weaver has a significant impact on the beauty of the piece. If the weaver lacks sufficient skill, it can diminish the quality of the designer's work and undoubtedly have a negative effect on the aesthetic appeal of the piece.

5-5. Perspective / Perspektif

The perspective in visual arts holds significant importance in our understanding and interpretation of an image. Visual artists can effectively convey their intended concepts and objectives by utilizing an appropriate perspective. In this research, two interpretations of perspective can be considered. The first interpretation of perspective refers to the viewpoint and approach of an artist in relation to the image. Artists can effectively convey their artistic concepts and objectives by selecting an appropriate perspective. The second interpretation of perspective relates to the angular relationships and tilts between objects and the viewer. It explores how objects are positioned and oriented in space in relation to the observer. These angles and tilts can create a sense of depth, dimension, and spatial relationships within the artwork.

5-5-1. Cognitive Perspective / Bilişsel Perspektif

cognitive perspective refers to the approach and methodology that an artist adopts in creating an artwork. These perspectives can be influenced by societal norms, philosophical and political ideologies, personal experiences, and the artist's cultural background. Artists' perspectives have a significant impact on all stages of artwork creation, from selecting a subject to completing the piece. Therefore, creating an artwork is not solely influenced by the artist's thoughts and personal viewpoints but also by external variables such as environmental and social factors. Artists' perspectives can greatly influence the style, theme, and message conveyed in an artwork.

5-6. The Cognitive Perspective on Color in Carpet Design / Halı Tasarımında Renk Üzerine Bilişsel Perspektif

Colorful spots play an important role in enhancing the beauty and value of carpet designs. When knots are created using suitable colors, the attractiveness and artistic impact of the carpet will be enhanced. Colors in this art, like their patterns, have both functional and symbolic significance. The choice of colors in a piece depends on various factors such as the artist's mood, environmental factors, and the artist's goal in creating a work. "Artists, influenced by external and environmental factors, use color as a visual language with a special perspective. However, religious teachings, spiritual experiences, and mystical beliefs have a more prominent role in the symbolic perception of colors" (Shahparvari, et al. 2017, p. 51).

Figure 4: A prayer rug, Kashan weave, 141 x 105 cm, Iran Carpet Museum (Basam, 2004)

Since red is a symbol of the radiance of the heart, divine existence, and warmth, its use on prayer rugs strengthens the spiritual power of the worshiper and enhances the divine lights in their heart. Another color used in prayer rugs is sandy or earthy tones, which are typically used in the background, wide or narrow borders, the mihrab, and designs. This color symbolizes the humility and asceticism of the worshiper in the face of the earthly world. Therefore, praying on a prayer rug with a red and sandy color scheme not only enhances the spiritual ambiance but also intensifies the worshiper's humility, asceticism, and devotion to the Creator of the universe. Black represents the divine essence that transcends all other colors. In mystical discussions, it signifies the seventh stage of spiritual realization, in which the seeker, after many wanderings, reaches annihilation and union with Allah, and is transformed into the color black. Thus, the intentional and conscious use of both sandy and black colors in the mentioned motifs signifies the worshiper's humbleness and submission to the Creator, leading to liberation from worldly desires. In Islamic culture, blue signifies the boundless sky, the abode of the divine and angels. The use of various shades of blue in the mihrab invokes the divine mysteries.

Green, on the other hand, symbolizes the presence of human beings in paradise when performing the divine obligation of prayer. Moreover, it represents the manifestation of the divine essence and the holy prophets. Therefore, the use of green in the borders of the rug can be attributed to the respect and reverence for this sacred color. White represents unity, completeness, absolute perfection, faith, and monotheism. In Islamic culture, Prophet Muhammad (PBUH) is considered a symbol of the perfect and elevated human being. Hence, the use of white in the inscription of Prophet Muhammad's name on the rug signifies his esteemed position. (Shahparvari, et al. 2017, p. 61).

5-7. Painting and Color Spots / Resim ve Renk Noktaları

For a painter, the strongest means of expression is the use of color. With a sufficient knowledge of color and its interaction, an artist can create the desired visual impact. Furthermore, the use

of color can convey various emotions, including excitement, anger, joy, warmth, coldness, as well as a sense of movement and depth, through the appropriate combination of colors. In fact, color spots reflect and enhance the artist's perspectives in their work. To comprehend this matter, we delve into the explanation of styles and schools of thought that have a closer connection to color spots.

5-7-1. Impressionism / İzlenimcilik

Impressionism is based on the study of form and color, influenced by nature. The fundamental principle of Impressionism is capturing the effects of light on objects and the presence of shadows created at different times of the day. The color of an object, the light reflected onto it, the reflections of colors, and the interaction between them captured the attention of Impressionist painters. As a result, Impressionists depicted these color reflections on their canvases, inspired by the colorful reflections found in nature. The most important characteristic of Impressionism is the non-mixing of colors for the purpose of brightness, attractiveness, and enhanced visual effects. Colors are placed side by side in such a way that when the viewer looks at the painting from a distance, the colors blend together in their eyes. Other features of Impressionism include the use of bold and wet brushstrokes, which create an attractive and dynamic texture in the artwork. They never use black for shading, and instead, use blue to represent shadows on surfaces. This helps them better capture the effects of light. Additionally, they depict dark and gray colors by juxtaposing complementary colors to make them appear vibrant and lively. The goal of Impressionists is to capture moments at different times of the day, which is why they apply the paint quickly and with great speed onto the canvas. The reason for this is to capture a fleeting moment of light, rather than focusing on the specific subject matter.

Figure 5: Claude Monet, Water Lily Pond and Weeping Willow, oil on canvas, 1916-1919 (Robinson K, 2022)

5-7-2. Pointillism / Pointillism

Pointillism is an artistic movement that emerged in the 19th century. In Pointillism, paintings are created from small colorful dots placed next to each other. In this artistic style, each dot on its own represents a reaction of light and color, and when all the dots are combined, a Pointillist image takes shape. The size, shape, and color of the dots can vary. Technically, Pointillism often involves using single-color pigments in a regular and systematic manner in the composition. Besides painting, it is also utilized in other fields such as digital art, graphic design, and animation. During the 19th century, there was a strong connection between science and art, which was evident in the development of Impressionism and their exploration of perception, a subject also being studied by scientists of the time. Georges Seurat, in this period, is known for his involvement in the movement of pointillism, which was influenced by color

theory, particularly the work of Michel Eugène Chevreul. Seurat and the artists influenced by him used a technique of combining colors in their paintings to create an optical illusion, resulting in the perception of different colors by the viewer compared to what is actually present on the canvas (Lucas,T, 2017, p.1579) In his famous painting "Sunday afternoon on the island of La Grande Jatte," a partial image depicts the halo effects surrounding the dark dress of a lady. The halo effect, defined as the enhancement of contrast applied to and near the edges of the silhouette, is commonly used to depict object boundaries. (Yang CK, Yang HL, 2008, p.305-306).

Figure 8: Georges Seurat, 1859-1891; Un Dimanche a la Grande Jatte;preliminary study.New York, Metropolitan Museum (Itten,1973, p, 113)

6. METHODOLOGY / Metodoloji

The research methodology employed in this study is descriptive-analytical. Initially, the required information regarding the art of painting, carpet weaving, color, and the foundational topics related to this subject are gathered from various written and digital sources. Subsequently, based on these collected data, a final analysis will be conducted. Given the diverse and interdisciplinary nature of the research, proper categorization and classification play a vital role in this methodology. Although the research methodology is descriptive-analytical, it is necessary to refer to carpets from two carpet-focused regions for aspects of aesthetic analysis, thus requiring observation of the artworks firsthand. Therefore, the research method for this study involves consulting theoretical sources such as books, articles, reports, textual and visual documents from libraries, as well as conducting field observations of carpet samples from the Kashan and Tabriz regions. The data collection method for this research will involve utilizing library, digital, and museum resources, encompassing all theoretical sources such as books, articles, reports, and other textual and visual materials. Additionally, in certain cases, field observations have been employed to evaluate samples of Kashan and Tabriz carpets.

The stages of data collection for each type of relevant information are as follows: a) extracting, summarizing, quoting, and studying relevant documents, b) conducting interviews with experts and stakeholders in the field, if necessary, and c) utilizing various documents such as carpet design maps. The aim of this type of investigation is to achieve clear results through comparison and ultimately derive logical conclusions and aesthetic perceptions.

7. RESULTS / Sonuçlar:

7-1. Comparing the Artistic Perspectives of Carpet Weavers and Painters / Halı Dokuyucularının ve Ressamların Sanatsal Perspektiflerinin Karşılaştırılması

The distinction in perspective between carpet weavers and painters lies in the fact that carpet artists create patterns that are primarily symbolic and decorative, taking into consideration the required space and the functional nature of carpets. They place a significant emphasis on

traditions, beliefs, religion, and rituals. On the other hand, painters, in addition to their environmental circumstances and personal beliefs, visually depict their emotions and thoughts on any subject matter that they find interesting and significant. Painters have no restrictions or conditions regarding the symbolic or traditional nature, as well as the decorative aspect of their works. The similarity in their perspectives lies in their focus on creativity and ideation. Both artists strive to create a work that astonishes and captivates the audience, utilizing artistic elements such as color, volume, form, etc. Additionally, in both domains, knowledge and expertise in design, color, and related aspects are necessary.

7-2. Coloring Stage in Carpet and its Comparison in Painting / Halıda Renklendirme Aşaması ve Resimdeki Karşılaştırması

The coloring stage, which takes place after the initial design of the carpet pattern, has a significant impact on the visual quality and beauty of the carpet texture. In fact, the design and form come to life through the application of colors. "Choosing and harmonizing colors, especially for intricate and pictorial carpets, is a highly specialized matter that requires experience and exceptional skills. It is even more challenging for a weaver to reconstruct a colorful line created by a painter with a single stroke of the brush, by tying dozens of colorful knots." That is why, in addition to weaving skills, a carpet weaver must have a deep understanding of color concepts and design in order to create a high-quality and valuable piece. In essence, the weaver must possess sufficient skill in matching the pattern with the texture, as the texture greatly affects the quality of the design and color presentation. Before the coloring stage, the carpet designer first draws their design on a large two-dimensional checkered paper and marks the key points of the pattern on the checkered paper using colored pencils or gouache paint. These points include the main dimensions of the carpet, large images and motifs, main lines, or any other details that need to be accurately represented in the design. After that, color segmentation is done on the map; in this stage, the designer assigns a corresponding number to each color - which is indicated outside the design - and writes it on the map. The weaver then begins weaving based on the assigned colors and their corresponding threads. In this stage, to create a color surface in a carpet, it is necessary to use several color knots of the same color after selecting the desired color. This is done by weaving multiple color knots consecutively to create a high-quality color surface or spot. However, the number of knots to be woven in that particular area depends on the type of carpet and the size of the knots. Some carpets with fewer and larger knots have a simpler color surface, while others with more and smaller knots can produce more complex color surfaces and diverse textures. It is evident that creating a color surface in a carpet is more challenging and requires more precision and time compared to painting.

In painting, different colors are used in multiple layers to create a color surface, and by placing colors on top of each other or next to each other, a deep texture and density can be achieved. However, in carpet weaving, there are complexities involved in achieving density and a color surface.

8. CONCLUSION / Sonuç

Color is an essential aspect of visual arts that greatly influences the expression and conveyance of an artist's emotions to the audience. The use of color in visual arts holds significant importance in two aspects:

- 1- Creating visual attractiveness
- 2- Conveying emotions and the artist's intention to create an artwork.

Other factors such as design, texture, perspective, and viewpoint also have a substantial impact on the quality of an artwork, conveying meaning, and the expressive power of colors. In this study, two visual arts, carpet weaving and painting, have been examined from various perspectives including color, design, texture, viewpoint, and artistic approach. Additionally, the similarities and differences between these two art forms have been explored. Now we turn to addressing the main research question: "What are the uses of color spots in painting and carpet weaving?" Both carpet weaving and painting require expertise to create a work of art, and it is essential for artists in both fields to be familiar with similar techniques and skills, including color mixing, design principles, placement of light and shadow, working with space and perspective, etc. The combined use of colors, the use of different textures for added appeal, and the ability to employ various techniques to achieve desired results and the artist's objective exist in both arts. Another similarity that can be mentioned is the creation of carpet textures, which shares similarities with the Impressionist and Pointillist styles in painting. In this sense, each knot in carpet weaving is similar to the color dots in Pointillism and Impressionism. The repetition of these color dots side by side creates a color surface. These dots can also be placed at different distances and densities from each other in both carpet weaving and painting, and they can have an impact on the visual quality of the artwork. Therefore, a color dot in Pointillism and Impressionism painting can be considered equivalent to a knot in carpet weaving. As a result, artists in both arts must be able to skillfully and knowledgeably use color alongside aspects such as design, form, and texture in order to create a creative and valuable work and accurately express their subject matter.

9. SUGGESTIONS / Öneriler

- As a researcher who has conducted research in the field of carpets and painting, I have some suggestions for researchers who are interested in working on this topic or a related one. Various methods can be used to highlight the artistic features of carpets and paintings for the purpose of evaluating their artistic value. Here are some of these methods:
- Investigate different styles of carpets and compare them with painting styles to better understand their differences and similarities.
- Examine the relationship between carpet art and society and the influence it receives from culture.
- Study the history of carpets and the impact of different artistic movements on them, including religious, historical, social, and cultural subjects.
- Track the developments in the carpet industry and their influence on the artistic nature of carpets.
- Provide examples of famous Iranian carpets and examine the artistic techniques used in them.
- Conduct interviews with experts in the carpet and painting industries as sources for evaluating the accuracy and validity of the research topic.
- Identify and analyze the artistic features of carpets using parameters such as form, space, color, etc., and then compare them with the techniques used in painting.
- By employing these methods, it is possible to investigate the artistic features of carpets and evaluate their artistic value, thus laying the groundwork for advancements in the field of aesthetics of Iranian carpets as well as painting.

10. REFERENCES / Kaynaklar

- Basam, Seyed Jalaluddin. Faraju, Mohammad Hossein. Zariéh Zahra, Seyed Amir Ahmad. (2004). *The Dream of Paradise (Artistic Carpets of Centers and Regions), Volume 2.* Ta 14" Publications, Tehran, Iran
- Burchett, K. E. (2002). Color harmony. *Color Research & Application: Endorsed by Inter-Society Color Council, The Color Group (Great Britain), Canadian Society for Color, Color Science Association of Japan, Dutch Society for the Study of Color, The Swedish Color Centre Foundation, Color Society of Australia, Centre Français de la Couleur*, 27(1), 28-31.
- Daryaei, Nazila. (2006). Beauty in Handwoven Persian Carpets. *Guljam*. 2006Sep 23;4(2):25-36.
- Itten, Johannes. (1973). *The Art of Color*, Van Nostrand Reinhold Company, New York, pp. 36, 85, 101, 113, 77
- Joule, Toraj. (2013). *A book on understanding carpet: Some theoretical foundations and intellectual infrastructure*. Yasavoli Publications, Tehran, Iran, pp. 19-20, 130.
- Li J, Qin Y. (2022) The Mount Sainte-Victoire: The possible impacts of Cézanne on modern paintings. *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*. Jul 6;1: 244-50
- Lucas, T. (2017). The art of perception: pointillism, pattern, and Optical art. *The Lancet*. Sep 30;390(10102):1579.
- Parsa F, Karami A. (2019). A Comparative Study on Aesthetics of Surat Maryam from the viewpoint of Zamakhshari & seyed Qutb. *Journal of Qur'anic Interpretation and language*. Mar 21;7(2), 151-66.
- Robinson K. (2022). Claude Monet. *19th Century European Art History*. Jan 1
- Shahparvari, Mohammad Reza. Mirza Amini, Seyed Mohammad Mehdi. Zare, Mehrjerdi. Mostafa, Sheikh
- Yang, CK. Yang, HL. (2008). Realization of Seurat's pointillism via non-photorealistic rendering. *The Visual Computer*. May;24: 303-22.

OPTIMALISASI KEUNTUNGAN DESSERT TOFU MENGGUNAKAN PEMROGRAMAN LINEAR METODE SIMPLEKS

Christian¹, Bella Puspita², Dominika oha³, Tessa Permatasari⁴, Dudy Effendy⁵

Fakultas Ekonomi dan Bisnis, Universitas Widya Dharma Pontianak

Abstract

Tofu dessert is a culinary innovation that is increasingly popular in the modern food industry. This research aims to identify the potential for optimizing profits from Tofu dessert through the application of the Simplex method in the product development process and marketing strategy. Through analysis of variations of Tofu dessert recipes, market studies, and financial performance measurements, we explore ways to increase the profitability of Tofu desserts in the culinary business. The Simplex method is used to optimize the combination of materials, sales prices and production costs to achieve a balance point between maximum profits and minimum costs. The research results show that by taking into account factors such as ingredient prices, market demand, and production processes, a significant increase in the profit margin of Tofu dessert can be achieved. This research provides practical guidance for culinary business people to optimally utilize the potential of Tofu desserts in improving their financial performance.

Keywords: Dessert tofu; Makanan modern; Optimization; Linear Programming; Simplex Method;

Abstrak

Dessert Tofu merupakan inovasi kuliner yang semakin populer dalam industri makanan modern. Penelitian ini bertujuan untuk mengidentifikasi potensi optimalisasi keuntungan dari dessert Tofu melalui penerapan metode Simpleks dalam proses pengembangan produk dan strategi pemasaran. Melalui analisis terhadap variasi resep dessert Tofu, kajian pasar, dan pengukuran performa keuangan, kami mengeksplorasi cara-cara untuk meningkatkan profitabilitas dessert Tofu dalam bisnis kuliner. Metode Simpleks digunakan untuk mengoptimalkan kombinasi bahan, harga penjualan, dan biaya produksi guna mencapai titik keseimbangan antara keuntungan maksimum dan biaya minimum. Hasil penelitian menunjukkan bahwa dengan memperhatikan faktor-faktor seperti harga bahan, permintaan pasar, dan proses produksi, dapat dicapai peningkatan signifikan dalam margin keuntungan dessert Tofu. Penelitian ini memberikan panduan praktis bagi para pelaku bisnis kuliner untuk memanfaatkan potensi dessert Tofu secara optimal dalam meningkatkan kinerja finansial mereka.

Kata kunci: Dessert tofu; Makanan modern; Optimalisasi Keuntungan; Program Linear; Metode Simpleks.

**GROUP TASK OPERATIONAL RESEARCH OPTIMIZATION OF SALES
RESULTS AT AMANDA SALON
KELOMPOK 3**

**¹AGUSTINI NATASARI, ²AYRIN NIAGARA PANGESTI, ³MICHELE HELEN,
⁴MARSHANDA CHRISTIE, ⁵WINNY NOVIANTI**

Abstract

Salon Amanda is a salon that has been around for almost 10 years since 2014. The strategy is to increase until 2024. Coupled with a mission that is always consistently implemented from year to year, so that every result that is given makes lots of consumers come to the salon to beautify themselves, many consumers whose homes are far from Amanda's salon also come to get treatment. Not only The workmanship and service are good, however, Amanda Salon also has a salon owner and employees who are quite friendly, have a comfortable place and facilities, so that consumers who visit do not feel bored and can feel satisfied. Amanda's salon not only provides treatments, but she also accepts consumers who want to take courses with her, and get certificate results from the treatments they have studied. The salon owner is certified so that every time he takes a beauty course, consumers are not afraid of the results that will be given.

The mission of Salon Amanda is:

1. Amanda Salon is the main choice for professional women, housewives, female students, young women and women in general.
2. Use safe and tested quality products in providing services
3. Maintain service commitment and creativity
4. Guarantee customer satisfaction through the best service
5. Continuously use research about the world of beauty
6. Become the main inspiration in beauty care
7. Provide all optimal services for the best consumer experience

The services we provide include:

shaving eyebrows, facials, haircuts, hair color, cream baths, and others, prices start from 10,000 rupiah depending on the treatment chosen and the products used. Because observations are still ongoing, we cannot display the calculation results and final results yet, thank you.

**PENGARUH CITRA PRODUK, ORIENTASI KEWIRAUSAHAAN, DAN LOKASI
TERHADAP MINIMARKET MITRA MART DI SUNGAI RAYA DALAM**

**HENDRIYANUS YUYUN, TAMAMUDIN,
HENDRI HERMAWAN ADINUGRAHA**

**Program Studi Manajemen, Fakultas Ekonomi Dan Bisnis
Universitas Widya Dharma Pontianak Pontianak 2024**

ABSTRACT

1. How does the product image influence the Mitra Mart minimarket in Sungai Raya Dalam 2. How does entrepreneurial orientation influence the Mitra Mart minimarket in Sungai Raya Dalam 3. How does location influence product marketing in the Mitra Mart minimarket in Sungai Raya Dalam? determine the relationship of influence that exists between product image, entrepreneurial orientation and location on the Sungai Raya Dalam Mart Partner Minimarket. Through this research, the author uses associative research methods. The associative research method is a research formulation used to test the relationship of 2 or more variables. In associative research there are independent variables that can influence the dependent variable, in this case the variables that are influenced by the independent variable in this research are product image, entrepreneurial orientation and location while the dependent variable is buying interest. Because to test the relationship between variables, the type of research used is associative research. To be able to find out the respondents' answers to each variable, namely promotional attractiveness, product innovation and price on consumer buying interest, an analysis of the results of respondents' answers to each variable is needed. -each variable in question. In this research, the questionnaires distributed and distributed use a rating scale which is an assessment of the respondents' answers. Based on the results of the analysis and discussion that have been carried out in this research, it can be concluded as follows: The results of data analysis in the research show that there are significant positive results for the image variable products, entrepreneurial orientation and location of Sungai Raya Dalam partner minimarkets. Based on the test results that have been carried out in chapter 4, it can be concluded that minimarkets need to maintain and increase the value of product image, entrepreneurial orientation, location in accordance with consumer desires so that both consumers and companies will get the same benefits so that this will have positive value for consumers and companies.

OPTIMIZING PROFIT OF SEMPRIT COOKIES USING LINEAR PROGRAMMING SIMPLEX

Method Andre Imanuel^{*1)}, Eggenbert Christian^{*2)}, Francesco Renaldo Gumantar^{*3)},
Kristian Ricardo^{*4)}, Ryo Rivando^{*5)}, Dudy Effendy^{*6)}

1,2,3,4,5,6 Fakultas Ekonomi Bisnis, Universitas Widya Dharma Pontianak

Abstrak

Kue Semprit milik Ibu Liana, merupakan salah satu Usaha Mikro Kecil dan Menengah (UMKM) yang berkembang di Pontianak. Kue semprit merupakan kue tradisional yang populer di Indonesia. Kue semprit terbuat dari tepung sago atau terigu, telur, mentega, gula, susu bubuk, dan santan. Pada usaha kue semprit, permasalahan harga dan proporsi bahan baku dapat mempengaruhi keuntungan menjadi tidak maksimal. Penelitian ini bertujuan untuk mengoptimalkan keuntungan pada usaha kue semprit milik ibu Liana di kota Pontianak. Untuk memperoleh keuntungan yang maksimal diperlukan proses yang tepat dalam perencanaan produksi dengan linear programming menggunakan metode simpleks.

Kata Kunci: Kue Semprit, Optimalisasi Keuntungan, Linear Programming, Metode Simpleks.

Abstract

Semprit Cookie business, owned by Mrs. Liana is one of the Small and Medium Enterprises (SMEs) thriving in Pontianak. Semprit cookies are traditional cookies popular in Indonesia. They are made from sago or wheat flour, eggs, butter, sugar, powdered milk, and coconut milk. In the semprit cookie business, pricing and the proportion of raw materials can affect profitability significantly. This research aims to optimize the profit of Liana's semprit cookie business in Pontianak city. To achieve maximum profit, proper production planning is required using linear programming with the simplex method.

Keywords: Semprit Cookies, Profit Optimization, Linear Programming, Simplex Method.

**DIGITAL MARKETING UNDER DEVELOPMENT MICRO, SMALL AND MEDIUM
ENTERPRISES AT KSPPS KOPENA BOJONG**

¹SAEMAYAROH, ²TAMAMUDIN, ³HENDRI HERMAWAN ADINUGRAHA

**¹Master of Sharia Economics Departement,
Postgraduate, UIN K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4421-0248>**

**²Master of Sharia Economics Departement,
Postgraduate, UIN K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia**

**³Master of Sharia Economics Departement,
Postgraduate, UIN K.H. Abdurrahman Wahid Pekalongan, Indonesia**

Abstract

Digital marketing is promotional activities and market search through online digital media by utilizing various means such as social networks. Cyberspace is now no longer only able to connect people with devices, but also people with other people throughout the world. It is hoped that the existence of MSMEs will be able to stimulate the economy amidst the current economic slowdown. The use of digital technology-based marketing concepts (digital marketing) gives hope for MSMEs to develop into economic powerhouses. MSME players collaborate on promotional media and digital-based distribution media to gain maximum profits. Currently, almost all MSME businesses or even stall and fast food businesses, as well as convection businesses and others. using digital marketing-based promotional media and distribution media. Some businesses that tend to want to survive in offline life are slowly experiencing setbacks. This type of food and beverage business is the MSME business that is most involved in by MSME players and is useful for reducing the unemployment rate in Bojong District. Even though we are still in the midst of the Covid-19 pandemic, the MSME sector continues to try to survive by implementing various methods, including increasing promotions and providing purchase discounts.

Keywords: Digital marketing; micro small and Medium Enterprises; profit; promotion; covid-19

SAVING THE ENVIRONMENT THROUGH ADVOCACY AND EDUCATION

DARRYL FIDELIS & IAN ARTHUR BIN ALFREDCHRIS

Keningau Vocational College, Culinary Arts Department, Keningau, Malaysia

Abstract

The goal of this project is to enlighten the public on the importance of advocacy and education programmes in spurring people into actions that can help to reduce our environmental impact while conserving the nature. This project presents several examples of actionable tips and techniques that can be done at individual and community level in order to help fulfill the goal of saving the planet.

Keywords: advocacy, education, environmental conservation

PROTECTING OUR WORLD FROM AIR POLLUTION

CLARINDA CHERRIE ERAL & GLORY GEOFFRIZER

**Keningau Vocational College, Early Childhood Education Department,
Keningau, Sabah**

Abstract

The purpose of this project was to raise poeple awareness on the efforts that can be taken individually to reduce air pollution. Some of the tips included fitness routine as an lifestyle routine that can help lower emission of harmful gases into the air.

Keywords: air pollution, fitness, emission

NATURE WALK: TRANQUILITY AND PEACE OF MIND

GYNELLO ALEXI, KHAIRUDDIN IRFAN, CLAIJISTER CHRISTIAN

Keningau Vocational College, Psychology and Counselling Unit, Keningau, Malaysia

Abstract

As the younger generation is facing more concerning real-life problems stemming from various causes like climate change and economic crises, our youth is vulnerable to mental health problems. In fact, mental health has become a huge concern in many schools across the world which has resulted in initiatives taken by the education community to tackle this rising issue. A data collection related to mental health was conducted at Keningau Vocational College situated in Sabah, a Malaysian state, and the findings revealed that out of 831 students, 24% of them had thought about hurting themselves, 16% of them suffered severe anxiety and 12% felt very stressed. As a result of this, the school launched a mental health week as a way to assist students to cope with their personal issues. A part of this project was nature walk where the students went on a trip to a nearby hill that was known as a local attraction for its beautiful surroundings and luscious greenness. The findings revealed that majority of the students felt calmer and more relief during the activity. They also felt like they could tune themselves to the peacefulness and quietness of the nature.

Keywords: socioemotional learning, mental health, nature walk

PRESERVING MURUT LANGUAGE IN ESL CLASSROOM

SONIA IVANA JACK

**Keningau Vocational College, Early Childhood Education Department,
Keningau, Sabah**

Abstract

The purpose of this project was to incorporate the teaching of Murut language in ESL classroom. Murut is one of the native languages spoken in Sabah, an island state of Malaysia. Hence, it must be preserved in order to prevent it from being lost.

Keywords: Murut, ESL classroom, Sabah

LET'S PREVENT STRESS IN YOUR BABIES

NUR ZARITH MASYITAH SH BINTI ZALUDIH

Keningau Vocational College, Early Childhood Education Department,
Keningau, Sabah

Abstract

The purpose of this project was to equip parents and babysitters on strategies to avoid babies from experiencing stress. Babies are vulnerable to mental stress but most adults are not aware of this and if it is not addressed properly, it might affect the babies in later age. Hence, this project attempted to raise adults' awareness on this and introduce them to a set of strategies they can put into practice.

Keywords: mental stress, babies, babysitters, parents

THE BENEFITS OF ESPORTS

ADIB IRSYAD BIN ALIUDIN

Keningau Vocational College, Construction Technology Department, Keningau, Sabah

Abstract

The purpose of this project was to showcase the benefits of esports for those who choose to take part in this type of sports. There is a lot of misconception on esports and this presentation will provide more insight and enlightenment on the positive effects of esports and it attempts to convince the public to show more support towards this new trend of sports that is gaining momentum worldwide.

Keywords: esports, players, misconception, positive support

REVIEW ON APPLICATION OF NANOTECHNOLOGY IN DRUG DELIVERY

BUSARI M. B.¹, SALAWU M. O.²

¹ Department of Biochemistry, Faculty of Life Sciences,

Federal University of Technology Minna, PMB 65, Minna, Nigeria

²Department of Biochemistry, Faculty of Life Sciences, University of Ilorin,

PMB Ilorin, Nigeria

ABSTRACT

Nanotechnology is a field of study that involves uses of materials in nano form (1-100nm). Out of many branches of nanotechnology, nanomedicine is a branch that is related to pharmaceutical and health sciences. In nanomedicine, nanomaterials are being used in the diagnosis of various diseases and deliverance of various pharmaceutical and nutraceutical products to the body system. Application of nanoparticles in drug delivery has conferred many advantages to the efficacy and utilization of the drugs. Some of those advantages conferred by the nano-carried drugs over those administered in conventional forms include increase in therapeutic index, biocompatibility, bio-degradability, bioavailability and reduction in toxicity. Drug delivery systems that were reported to have been used for cancers, cardiovascular diseases, microbial infections, neurological disorders, reproductive disorders include and not limited to metallic nanoparticles, polymers nanoparticles, carbon nanoparticles, nanotubes, liposomes-based nanoparticles, dendrimers, quantum dots, ceramic nanoparticles, nano-erythrocytes and various nanocomposites. Out of these nanoparticles, serious detrimental health concerns are being expressed on the uses of metallic nanoparticles and their composites because of their pro-oxidant properties which contribute to their toxicities. Nevertheless, polymer nanoparticles such as chitosan nanoparticles and membrane-based nanoparticles are reported to exhibit high biocompatibility and bio-degradability with less toxicity over metallic nanoparticles. However, the expensiveness, inaccessibility and fear of toxicity of some of these nanocarriers constitute the limiting factors surrounding the uses of nanomaterials for the drug delivery system.

Keywords: Nanotechnology, Diagnosis, Nanomedicine, Pharmaceutical, Toxicity.

**CONTRIVANCE DATA PROOF AND DATA PURGATIVE TECHNIQUES IN
SOCIAL MEDIA PODIUM FOR DETERRENCE OF UNMANNERLY
SUBSTANTIAL**

MUHAMMAD FAISAL

Director (HRIMS), Ministry of Human Rights Commission, Pakistan.

ORCID: 0000-0002-5797-766X

ABSTRACT

Dr Faisal suggested that characterize the targets and put forth objectives for information assortment, figure out which virtual entertainment stages to gather information from, utilize web-based entertainment APIS to smooth out information assortment, carry out information approval and information purifying procedures, information approval is the most common way of guaranteeing that information is exact, predictable, and applicable. information purging, then again, includes recognizing and rectifying mistakes or irregularities in the information. the two procedures are critical for guaranteeing information quality and settling on information driven choices. organizations can initially lay out a progression of rules to guarantee the information they gather from their virtual entertainment is of top notch. characterize approval decides approval decides guarantee that information is precise, finished, and steady. for instance, in the event that you are gathering email addresses, an approval rule can browse assuming the email address is in the right organization. screen information routinely customary observing of information can assist with distinguishing mistakes or irregularities and right them rapidly. keep information refreshed obsolete information can be deceiving and pursue it challenging to settle on exact decisions. it's vital to keep information refreshed to guarantee that it stays important. once these are laid out, there are a few information approval and information purging strategies that organizations can utilize field approval really look at the configuration, reach, and sort of information entered in a field. for instance, making sure that a date is placed in the right organization. information profiling dissects information to distinguish examples and exceptions, and afterward utilize that data to recognize blunders or irregularities. information parsing separating information into more modest parts, for example, isolating a complete name into first and last names. copy identification distinguish and eliminate copy information, which can slant examination and lead to wrong outcomes. information standardization normalizes information to a typical organization, which makes it simpler to look at and dissect.

Keywords: assortment, guaranteeing, steady, irregularities, deceiving, purging.

EDUCATION IN THE DIGITAL ERA: NAVIGATING OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

¹I.V.N.MAHATHI, ²MAGHAM SRAVYA, ³KAYAM GIRISH

¹Artificial intelligence and Data Science

R.M.K. Engineering College Kavaraipettai, Tamil Nadu, India

²Artificial intelligence and Data Science

R.M.K. Engineering College Kavaraipettai, Tamil Nadu, India

³Artificial intelligence and Data Science

R.M.K. Engineering College Kavaraipettai, Tamil Nadu, India

Abstract:

The digital era has revolutionized the landscape of education, presenting both unprecedented opportunities and formidable challenges. This abstract provides a comprehensive overview of the multifaceted dynamics shaping education in the digital age. In the digital era, education is undergoing a transformative shift, with the integration of Artificial Intelligence (AI) presenting both opportunities and challenges. This abstract explores the role of AI in navigating these dynamics. AI offers personalized learning experiences, adaptive assessments, and efficient administrative processes, enhancing the effectiveness and accessibility of education. However, concerns arise regarding data privacy, algorithmic bias, and the potential displacement of human educators. By examining these opportunities and challenges, this abstract aims to contribute to a deeper understanding of the evolving landscape of education in the digital age. However, alongside these opportunities, the digitalization of education brings forth significant challenges. Issues of digital equity and access persist, exacerbating existing disparities in educational attainment. Moreover, concerns surrounding data privacy, cybersecurity, and the reliability of online information raise critical questions about the integrity and security of digital learning environments. Furthermore, the proliferation of digital content presents educators with the challenge of navigating vast quantities of information to curate relevant and credible resources. Additionally, the rapid pace of technological evolution necessitates continuous professional development for educators to effectively integrate digital tools into pedagogical practices. This abstract concludes by emphasizing the imperative for stakeholders in education – including policymakers, educators, technology developers, and learners – to collaboratively address these challenges and harness the full potential of digitalization to foster inclusive, equitable, and effective learning environments in the digital era.

EVOLVING FACE DETECTION METHODOLOGIES FOR LEVERAGING STATE-OF-THE-ART TECHNOLOGIES

MUHAMMAD FAISAL

ORCID ID: 0000-0002-5797-766X

Director (HRIMS), Ministry of Human Rights Commission, Pakistan.

ABSTRACT

In recent years, streamlined face detection has seen significant advancements driven by deep learning-based approaches, notably convolutional neural networks (CNNs). Architectures like Single Shot MultiBox Detector (SSD), Faster R-CNN, and You Only Look Once (YOLO) have revolutionized real-time face detection, offering high accuracy and speed across images and video streams. Moreover, progress in training face detection models on large-scale datasets such as WIDER FACE has diversified applications, accommodating varying poses, expressions, and lighting conditions. Accessible pre-trained models derived from these datasets facilitate seamless integration into applications. Ongoing research endeavors aim to enhance face detection robustness against occlusions, appearance variations, and challenging conditions like low light or motion blur. Privacy-preserving techniques are also under exploration to ensure secure handling of sensitive facial information. Overall, the latest technology for streamlined face detection integrates deep learning models, extensive datasets, and algorithmic advancements, enabling high-performance, real-time detection across diverse scenarios. Staying abreast of the latest research and advancements is essential to leverage cutting-edge techniques effectively in face detection applications. Utilize convolutional neural networks (CNNs) such as SSD, Faster R-CNN, or YOLO for efficient and accurate face detection. Train face detection models on large-scale datasets like WIDER FACE to ensure generalization and robustness to variations in poses, expressions, and lighting conditions. Fine-tuning pre-trained models on specific datasets can further enhance performance. Apply transfer learning techniques to leverage pre-trained models for face detection tasks. Fine-tune existing models on target datasets or domains to adapt them to specific application requirements. Augment training data with techniques such as rotation, scaling, and flipping to increase dataset diversity and improve model generalization. Explore algorithmic advancements aimed at improving face detection robustness against occlusions, variations in facial appearance, and challenging conditions like low light or motion blur. Techniques such as attention mechanisms and multi-scale feature fusion can enhance detection performance. Implement privacy-preserving techniques such as federated learning, differential privacy, or secure multiparty computation to ensure the secure handling of sensitive facial information during face detection tasks. Optimize face detection algorithms and implementations for real-time processing by leveraging hardware acceleration (e.g., GPUs, TPUs) and algorithmic optimizations (e.g., model quantization, efficient network architectures). Implement continuous learning and adaptation mechanisms to enable face detection systems to adapt to evolving scenarios, environmental conditions, and user preferences over time. By combining these methodologies, developers can leverage the latest technologies in streamlined face detection to build robust, efficient, and privacy-preserving systems for various applications.

Keywords: notably, accommodating, pre-trained, algorithmic, occlusions, multiparty.

**GUT DYSBIOSIS IN DOGS WITH SPINAL CORD INJURY:
IMPACT OF POLENOPLASMIN**

Major Gheorghe GIURGIU¹, Prof dr med Manole COJOCARU²

¹Deniplant-Aide Sante Medical Center, Biomedicine, Bucharest, Romania

<https://orcid.org/0000-0002-5449-2712>

²Academy of Romanian Scientists

Titu Maiorescu University, Faculty of Medicine, Bucharest, Romania

<https://orcid.org/0000-0002-7192-7490>

Background Studies have demonstrated the presence of gut dysbiosis (alterations in gut bacterial homeostasis) secondary to spinal cord injury in dogs. The dysbiosis is thought to impair recovery by decreasing the production of short-chain fatty acids which play a role in suppressing inflammation within the central nervous system. Objective Therefore, targeting gut dysbiosis could have significant therapeutic value in the management of spinal cord injury. The purpose of this study is to determine if gut dysbiosis occurs in dogs with spinal cord injury. Another area of potential intervention interest is in situations of spinal injury where there is an urgent need to generate new neurons. To arrive at these observations, the authors examined how Polenoplasmin and diet solve paralysis in dogs. Materials and methods The most common cause of spinal problems in dogs is trauma. We are currently assessing whether indoles can also stimulate formation of neurons in dogs with paralysis. Results We found that gut microbes that metabolize tryptophan-an essential amino acid-secrete small molecules called indoles, which stimulate the development of new brain cells in dogs, also demonstrated that the indole-mediated signals elicit key regulatory factors known to be important for the formation of new neurons. Conclusion This study is another intriguing piece of the puzzle highlighting the importance of lifestyle factors and diet. In conclusion, the link between the health of the microbiome and the health of the brain shows how microorganisms in the gut solve paralysis. Gut microbe secreted molecule linked to formation of new nerve cells in paralysed dogs.

Keywords: intestinal dysbiosis, indoles, paralysed dog, Polenoplasmin.

FREE VIBRATION RESPONSE OF FUNCTIONALLY GRADED PLATES MADE OF (AL) AND (AL₂O₃) WITH DIFFERENT POROSITY DISTRIBUTIONS

Slimane MERDACI¹, Adda HADJ MOSTEFA².

¹University of Sidi Bel-Abbes, Algeria, Structures and Materials,

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8221-3760>

²University of Rélizane, Algeria, Structures and Materials

Abstract

The present work analyzes the free vibration response of functionally graded plates (FGP) made of Aluminum (Al) and Alumina (Al₂O₃) with different porosity distributions, as usually induced by a manufacturing process. The problem is tackled theoretically based on a higher-order shear deformation plate theory, while proposing a Navier-type approximation to solve the governing equations for simply-supported plates with different porosity distributions. A large parametric study is performed systematically to evaluate the effect of different mechanical properties, such as the material indexes, porosity volume fractions, porosity distributions, and length-to-thickness ratios, on the free vibration response of FG plates, as useful for the design purposes of most engineered materials and composite applications.

Keywords: FGP; porosity distributions; free vibration; higher-order theory.

DIFFERENTIATING NEUTRAL WIRE, EARTH WIRE AND LIVE WIRE

**Mohd Farhan Nabil Bin Jasmizam, Hideo Dellfo Richard, Awell Alfred Roddy,
Nicholas Vicky Voon**

Keningau Vocational College, Electrical Technology Department, Keningau, Sabah

Abstract

The purpose of this project was to help laymen understand the basic knowledge on the different types of wires in order to help them recognize them and help them adopt safety measures when dealing with wires at their home or workplace. This is also to spark their interest to study electrical engineering.

Keywords: wires, safety measure, electrical engineering

THE BENEFITS OF ESPORTS

ADIB IRSYAD BIN ALIUDIN

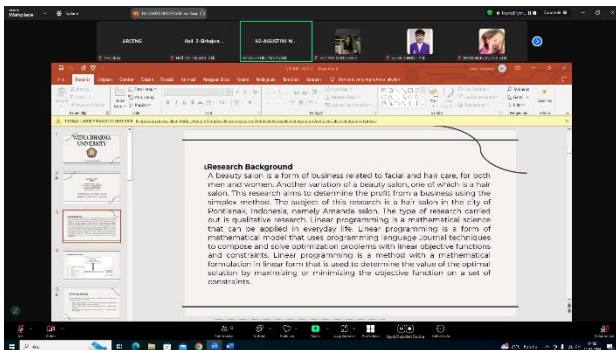
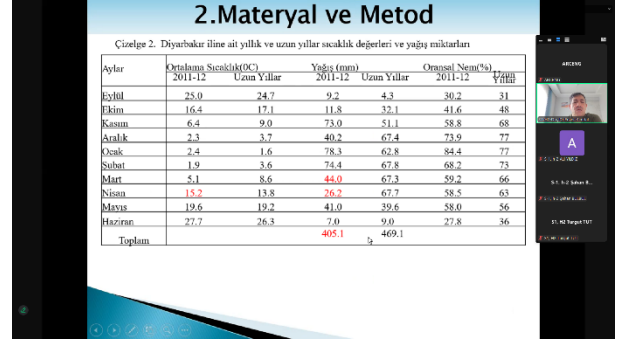
Keningau Vocational College, Construction Technology Department, Keningau, Sabah

Abstract

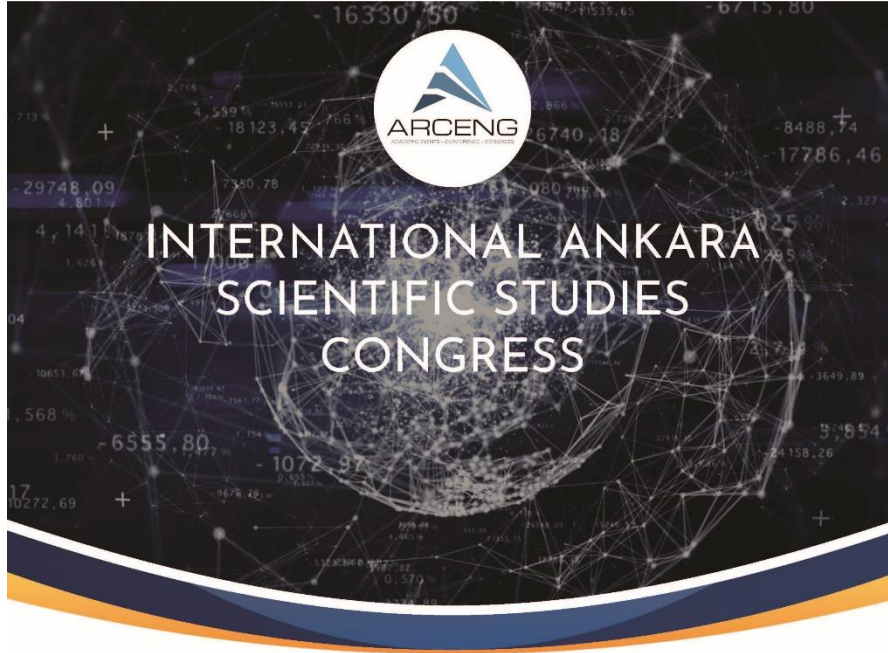
The purpose of this project was to showcase the benefits of esports for those who choose to take part in this type of sports. There is a lot of misconception on esports and this presentation will provide more insight and enlightenment on the positive effects of esports and it attempts to convince the public to show more support towards this new trend of sports that is gaining momentum worldwide.

Keywords: esports, players, misconception, positive support

CONGRESS PHOTOS

CONGRESS POSTER

ONLINE AND FACE-TO-FACE
PARTICIPATION ALTERNATIVE.

Last Abstract
Submission Date
05 May 2024

Congress Venue
Ankara

Congress
Dates
11-12 May 2024

www.arcengkongre.com

arcengankara@gmail.com

0507 945 44 06 - 0506 588 56 06 - 0850 474 30 06

T.C.
ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
Sanat ve Tasarım Fakültesi Dekanlığı

Sayı : E-34367463-903.07-265365
Konu : Görevlendirme.(Doç.Ayşegül TÜRK)

GÖRSEL SANATLAR BÖLÜM BAŞKANLIĞINA

İlgi : 03.05.2024 tarih ve 264489 sayılı yazı.

Bölümünüz Öğretim Üyesi Doç.Ayşegül TÜRK'ün Ankara'da 11-12 Mayıs 2024 tarihleri arasında düzenlenecek olan "Arceng Uluslararası Ankara Bilimsel Çalışmalar Kongresi'nin Düzenleme Kurulunda akademisyen temsilcisi olarak görevlendirilmesi Dekanlığımızca uygun görülmüştür. Bilgilerinizi rica ederim.

Prof. Dr. Gültekin AKENGİN
Dekan

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu :BSCA43YAA9 Pin Kodu :36003 Belge Takip Adresi : <https://turkiye.gov.tr/ebd?eK=5574&eD=BS5A43YZSN&eS=265365>

Adres:Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Gölbaşı Yerleşkesi
Bahçelievler Mah. 323/1 Cad. No: 10/1 Gölbaşı / Ankara
Telefon:0 (312) 484 00 26 Faks:0 (312) 485 11 15
Kep Adresi:hacibayramveli@hs01.kep.tr

Bilgi için: Nezahat ORHAN
Unvanı: Bilgisayar İşletmeni
Tel No: 4840026/1123

26.05.2024

ISBN: 978-625-94535-3-8

ARCENG PUBLICATIONS – 2024©